

**EL-‘AVTEBÎ’NİN ARAP SESBİLİMİ, SÖZCÜKBİLİMİ
VE GRAMERİNE KATKILARI -EL-İBÂNE ÖRNEĞİ-**

Lütfi ÖZBEY

Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ
2023
(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EL-‘AVTEBÎ’NİN ARAP SESBİLİMİ, SÖZCÜKBİLİMİ VE GRAMERİNE KATKILARI -EL-İBÂNE ÖRNEĞİ-

(al-Avtaby's Contributions to Arabic Phonetics, Lexicology and Grammar -The Example of al-Ibana-)

DOKTORA TEZİ

Lütfi ÖZBEY

Danışman: Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ

Bayburt
Ağustos, 2023

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ danışmanlığında, 172107007 numaralı Lutfi ÖZBEY tarafından hazırlanan “el-‘Avtebî’nin Arap Sesbilimi, Sözcükbilimi ve Gramerine Katkıları - el-İbâne Örneği-” adlı bu çalışma 18/08/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mustafa KAYA

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet DAĞ

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Tevhit BAKAN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Fatih KAYA

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Murat KUL

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Doktora tezi olarak sunduğum “el-‘Avtebî’nin Arap Sesbilimi, Sözcükbilimi ve Gramerine Katkıları -el-İbâne Örneği-” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

...../...../.....

Lütfi ÖZBEY

TEŞEKKÜR

Gerek konu seçiminde gerekse tezin başlama aşamasından bitimine kadar bana rehberlik eden danışman hocam sayın Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ'a, çalışma esnasında maddî ve manevî yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa KAYA, Prof. Dr. Mehmet DAĞ, Prof. Dr. Mahmoud er-RİYÂMÎ, Doç. Dr. Tevhit BAKAN, Doç. Dr. Fatih KAYA, Doç. Dr. Mehmet SEVER, Doç. Dr. Abdussamet VARLI, Öğr. Gör. Dr. Ahmet Mahmut GÖZÜN ve Öğr. Gör. Nurullah ORUÇ'a teşekkürlerimi arz ederim.

ÖZ

DOKTORA TEZİ

EL-‘AVTEBÎ’NİN ARAP SESBİLİMİ, SÖZCÜKBİLİMİ VE GRAMERİNE KATKILARI -EL-İBÂNE ÖRNEĞİ-

Lütfi ÖZBEY

Ağustos 2023, 314 sayfa

Bu çalışma Ebü’l-Münzir el-‘Avtebî’nin *el-İbâne fi’l-luğati’l-‘Arabiyye* adlı eseri özelinde Arap sesbilimi, sözcükbilimi ve gramerine katkılarını ele almaktadır. Umman’ın Suhâr vilayetinin Avteb kasabasında dünyaya gelen ancak tam olarak ne zaman doğduğu bilinmeyen fakat kuvvetle muhtemel 511/1118 yılı civarında Umman’da vefat eden ‘Avtebî; fıkıh ve soy bilim gibi ilim dallarının yanı sıra Arap Dili ve Edebiyatı alanında da dönemin en önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. ‘Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eseri, hicrî beşinci asırda Arap dili ve belagati alanında yazılmış muhtevasının zenginliği bakımından en önemli eserlerden biridir. Eser; fonetik, sarf ve nahvin yanı sıra, tefsir, hadis, kıraat, darb-ı mesel ve şiir gibi dilin farklı alanlarını da ihtiva etmektedir. ‘Avtebî, *el-İbâne*’de dil konularını farklı âlimlerin görüşlerini zikrederek detaylı bir şekilde ele almaktadır. Anlamını tespit sadedinde zikretmiş olduğu kelimeleri farklı Arap şiirleri ile desteklemektedir. Eserinde bir konudan bahsederken başka bir konuya geçtiğine sıklıkla rastlanılmaktadır. ‘Avtebî *el-İbâne*’de, öncelikle Kur’an ve hadisle istişhâd etmenin yanı sıra Arap şiirleri ve mesellerden de yararlanmaktadır. Kullanımı kolay olması amacıyla alfabetik sıraya göre yazılmış, önce harflerin manaları detaylı bir şekilde incelenmiş, sonra da o harfle başlayan çeşitli terimler ele alınmıştır. Bu terimlerin incelenmesi sırasında yeri geldikçe fonetik, sarf, nahiv, kıraat farklılıkları ve belagat inceliklerine değinilmiştir. Müellif bu kitaba; her yönüyle son derece açık ve açıklayıcı olma özelliğini barındırması nedeniyle *el-İbâne* adını vermeyi uygun görmüştür. *el-İbâne*’nin ansiklopedik bir eser mi yoksa sözlük türü bir eser mi olduğu hususu araştırmacılar arasında tartışmalara yol açmış, ancak *el-İbâne*’nin muhakkikleri eserin alfabetik sıraya göre hazırlanmış ansiklopedik bir eser olduğu görüşünü tercih etmişlerdir. ‘Avtebî, eserini alfabetik sıraya göre yazmış olsa da bazen bu sıralamaya riayet etmemiştir. Eser, okurlarına her yönüyle hitap eden ve özellikle muhtevası yönüyle filolojik anlamda zengin bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Filoloji, sarf, nahiv, fonetik, sesbilim, sözcükbilim, gramer ‘Avtebî, *el-İbâne*.

ABSTRACT

DOCTORAL DISSERTATION

AL-AVTABY'S CONTRIBUTIONS TO ARABIC PHONETICS, LEXICOLOGY AND GRAMMAR -THE EXAMPLE OF AL-IBANA-

Lütfi ÖZBEY

August 2023, 314 pages

This study deals with the contributions of Abu al-Monzir el-Avtaby to Arabic Phonology, lexicology and grammar with his work “al-Ibana fi'l-lugati'l-Arabiyyah”. Avtebi, born in the Avteb village of the Suhar province in Oman, but the exact date of his birth is unknown but most likely he died around 511/1118 in Oman. He was a prominent figure of his time in various fields of knowledge, including jurisprudence, history, genealogy, and Arabic language and literature. Avtebi's work, el-Ibanah, is one of the most significant works in the Arabic language and rhetoric written in the fifth century AH for its rich content. The work encompasses various aspects of language, including phonetics, morphology, and syntax, as well as interpretation, hadith, recitation, proverbs, and poetry. Avtebi extensively discusses language topics in el-Ibane by mentioning the opinions of different scholars. In order to determine the meaning, he supports the mentioned words with various Arabic poems. It is frequently observed in his work that he transitions from one topic to another. In el-Ibanah, Avtebi makes use of not only the Qur'an and hadith for inference but also Arabic poetry and proverbs. The work is written in alphabetical order for ease of use, with a detailed examination of the meanings of each letter followed by a discussion of various terms starting with that letter. During the examination of these terms, he also touches upon phonetic, morphological, syntactic, recitation differences, and rhetorical intricacies. The author chose the name el-İbâne for this book because it contains the characteristic of being extremely clear and explanatory in all aspects. The question of whether el-İbâne is an encyclopedic work or a dictionary-type work has led to debates among researchers, but the researchers of el-İbâne prefer the view that it is an encyclopedic work prepared in alphabetical order. Although Avtebi wrote his work in alphabetical order, he did not always adhere to this order. The work appeals to readers in all aspects and particularly stands as a rich source in terms of its philological content.

Keywords: Philology, morphology, syntax, phonetics, lexicology, grammar, Avtaby, al-Ibanah.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI.....	i
TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	5
II. Araştırmanın Amacı.....	6
III. Araştırmanın Yöntemi.....	6
IV. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	7
V. ‘Avtebî’nin Hayatı İlmî Kişiliği ve Eserleri	8
A. İsmi ve Nesebi	8
B. Doğumu ve Yaşadığı Dönem.....	10
C. Çocukluğu ve Ailesi.....	18
D. İlmî ve Siyasi Ortam.....	18
E. Hocaları ve Talebeleri.....	22
F. ‘Avtebî’nin Mensup Olduğu Fıkîhî Ekol	22
VI. Eserleri	23
VII. el-İbâne fi’l-luğati’l-Arabiyye.....	27
VIII. ‘Avtebî’nin el-İbâne Adlı Eserindeki Metodu	28
IX. el-İbâne’nin Kaynakları	39
X. el-İbâne’ye Dair Yapılmış Akademik Çalışmalar	41

BİRİNCİ BÖLÜM

‘AVTEBÎ’NİN SESBİLİM KONULARINA YAKLAŞIMI VE TERCİHLERİ

1.1. ‘Avtebî’nin İdğama Yaklaşımı	45
1.1.1. Farklı Cinsten Olan Harflerin İdğamı.....	46

1.1.2. Aynı Cinsten Olan Harflerin Birbirine İdğamı.....	49
1.1.3. İdğamı Câiz Olmayan Harfler	53
1.2. ‘Avtebî’nin İmâleye Yaklaşımı.....	54
1.3. ‘Avtebî’nin İşbâ‘a Yaklaşımı.....	57
1.4. ‘Avtebî’nin İşmâma Yaklaşımı.....	64
1.5. ‘Avtebî’nin İbdâle Yaklaşımı	70
1.5.1. Sarfî İbdâl	72
1.5.2. Luğavî İbdâl.....	82
1.6. ‘Avtebî’nin İ‘lâle Yaklaşımı	87
1.6.1. Kalb ile İ‘lâl.....	88
1.6.2. Hazf ile İ‘lâl.....	95
1.6.3. İskân veya Nakil ile İ‘lâl	99

İKİNCİ BÖLÜM

‘AVTEBÎ’NİN SARF KONULARINA YAKLAŞIMI VE TERCİHLERİ

2.1. Arapçada Kelâm/Söz Kalıpları	103
2.1.1. Yapı Bakımından Fiilin Kısımları	105
2.1.1.1. Sülâsî Mücerred Fiillerin Vezinleri ve Masterları	105
2.1.1.2. Sülâsî Mücerred Fiillerin Kuraldışı Kullanılan Masterları.....	118
2.1.1.3. Sülâsî Mücerred Dışındaki Fiillerin Masterları	119
2.1.2. Zaman Bakımından Fiilin Kısımları.....	122
2.1.3. İf‘âl Bâbının Mücerredî ile Aynı Anlamda Olduğu Görüşü.....	123
2.1.4. Arapçada İsimlerin Kalıpları	123
2.1.4.1. Sülâsî İsim Kalıpları	124
2.1.4.2. Sülâsîlerin Dışındaki İsim Kalıpları	125
2.1.4.2.1. Rubâî İsim Kalıpları	125
2.1.4.2.2. Humâsî İsim Kalıpları	126
2.1.4.3. Arapçada Nadir Kullanılan İsim Kalıpları.....	127
2.1.4.4. Mastardan Türetilen İsimler	130
2.1.4.5. Sülâsîlerden Türetilen İsm-İ Zaman, İsm-İ Mekân	131
2.1.4.6. Sülâsî Mezîdler’den Türetilen İsm-i Zaman, İsm-i Mekân	133
2.1.4.7. Mimli Master Kalıpları.....	134
2.1.4.8. İsm-i Âlet Kalıpları.....	135
2.1.4.9. İsm-i Tasğîr Kalıpları	137
2.1.4.9.1. İsmi Tasğîr Yapılabilecek ve Yapılamayacak Kelimeler	137
2.1.4.9.2. İsm-i Tasğîr Kalıpları	138
2.1.4.9.3. İsm-i Tasğîr Yapılış Nedenleri	139
2.1.4.9.4. Taaccüb Sıygalarının Tasğîr Yapılışı	142
2.1.4.9.5. Mükebbberi Olmayan Aslen Musağğar Olan Kelimeler.....	143
2.2. Arapçada Müzekker ve Müennes	144
2.2.1. Fiillerde Müzekkerlik ve Müenneslik.....	145

2.2.2. İsimlerin Müzekkerlik ve Müennesliği.....	149
2.2.2.1. Müzekker ve Müennes Kabul Edilebilen İsimler	149
2.2.2.2. Semâi Müennesler	161

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

‘AVTEBÎ’NİN NAHİV KONULARINA YAKLAŞIMI VE TERCİHLERİ

3.1. Arapçada Mebnîler ve Murebler	165
3.1.1. Mebnîler	165
3.1.1.1. Mebnî İsimler	166
3.1.1.1.1. İşaret İsimleri	166
3.1.1.1.2. İsm-i Mevsuller.....	170
3.1.1.2. İsim Fiiller	181
3.1.1.2.1. أُولَى İsim Fiili.....	181
3.1.1.2.2. بَلَّهَ İsim Fiili	182
3.1.1.2.3. صَنَعَ İsim Fiili	183
3.1.1.2.4. مَهَ İsim Fiili	185
3.1.1.2.5. هَاتَ İsim Fiili.....	185
3.1.1.2.6. هَلَّمَ İsim Fiili	186
3.1.1.2.7. هَيَّتَ İsim Fiili.....	189
3.1.1.2.8. هَيَّهَاتَ İsim Fiili	189
3.1.2. Mu‘rebler.....	192
3.1.2.1. Merfûât	192
3.1.2.1.1. Mübteda ve Haber	192
3.1.2.1.2. كان Fiilinin İsim ve Haberi	198
3.1.2.2. Mansûbât	204
3.1.2.2.1. Elif-Nûn Maddesi, İsim ve Haberi	204
3.1.2.2.2. Lâi Nâfiye (لَا) ve İrâbı.....	216
3.1.2.2.3. İğrâ ve Tahzîr.....	219
3.1.2.2.4. Cümlede Mef‘ûlun Fâilinin Önüne Geçmesi	224
3.1.2.2.5. ليس nin Kökü ve Haberinin Öne Geçmesi.....	228
3.1.2.2.6. لعل Edatı	229
3.1.2.3. Mecerûrât	245
3.1.2.3.1. Harf-i Cerler ve Mecrurlar.....	245
3.1.2.3.2. İzâfet	283
3.1.2.3.3. Cerru’l-Civâr (Yakınlık Sebebiyle Cer)	286
Sonuç.....	289
Kaynakça.....	293
Öz geçmiş.....	314

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

b.	: bin, ibn (oğul)
bk.	: Bakınız
bs.	: Basım
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
H	: Hicri
Haz	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
M	: Miladî
md.	: Madde
No.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok
Yay.	: Yayınlar

GİRİŞ

İslam dininin ve medeniyetinin temel unsurları olan Kur'ân ve sünnetin Arapça olması, bu dinin doğru anlaşılması ve yaşanması açısından Arapça öğretimini ve öğrenimini zorunlu kılmaktadır. Özellikle Arap olmayan coğrafyalarda dini kaynakların doğru anlaşılabilmesi için bilinmesi gerekli olan Arapçanın önemi daha da artmaktadır. İslam dininin farklı coğrafyalara yayılması neticesinde Arapça yalnızca Arap toplumlarının dili olmaktan çıkmış, İslam dininin hâkim olduğu tüm toplumların ve Müslümanların ortak değeri haline gelmiştir. Arapçanın Arap olmayan toprakların ortak değeri haline gelmiş olması, sözlük, sarf, nahiv ve belagat ilimlerine dair en temel klasikleri Arap olmayan âlimler tarafından kaleme alınmış olmasıyla kendini göstermektedir. Müslüman topluluklar arasında ortak bir değer haline gelen Arapça, yıllar içerisinde bir dil olmaktan öte İslam kültürünün nesillere aktarımı bağlamında bir eğitim enstrümanı haline gelmiştir.

Dil, insan doğasının ayrılmaz bir parçasıdır. İnsan tabiatı ile dil arasında mevcut organik bağın en belirgin ifadesi felsefî araştırmaların değişmez önermelerinden olan “İnsan düşünen/konuşan varlıktır” / el-İnsanü hayvanun nâtıkun” şeklinde ilkesel bir hale dönüşmüştür.¹ Dilin insan ve insanın ortaya koyduğu ürünlerin ontolojik yapısına dair etkisi, bütün bilim dallarında önemini her geçen gün daha belirgin hale getirmiştir.² Bununla birlikte dilin özellikleri üzerinde araştırmalar her geçen gün daha da derinleşmektedir. Dilin oluşumu ve evreleri hakkında yapılan genel çalışmaların ve dilin evrensel tarihi hakkındaki birçok eski ve yeni çalışmanın yanı sıra Arapça, Latince, Türkçe vb. dillerin özel yapılarını inceleyen pek çok eser de bulunmaktadır. Bu açıdan ele alındığında dillerin salt anlaşma ve konuşma aracı olmasından öte, medeniyet inşasının en temel elemanlardan biri olduğu görülecektir. Medeniyetin inşası ve gelecek nesillere aktarımındaki kritik rolü nedeniyle diller üzerinde tarih boyunca birçok çalışmalar yapılmış ve bu yönleriyle diller adeta canlı birer organizmaya dönüşmüştür.

Arap dili İslam medeniyetinin dilidir. Gerhard'ın ifadesiyle “İslam medeniyeti bir Arap dili medeniyetidir.”³ Bu öneminden dolayı Arap dili etrafındaki çalışmalar özellikle sözcükbilim ve gramer ilmi özelinde İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren üzerinde durulan önemli bir

¹ Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Metnu İsâgûcî fî ilmi'l-mantık* (İstanbul: Mektebetü İsmail Ağa, ts.), 3.

² Sadık Kılıç, “Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dinî Metin” (Kur'ân ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu, Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001), 95-96.

³ Gerhard Endress, “Klasik İslam Düşüncesinde Yunan Mantığı Savunucuları ile Arap Nahivcileri Arasındaki Tartışmalar”, çev. Mehmet Şirin Çıkar, *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademik Dergisi* 6/11 (2002), 205.

alan olmuştur. Bu noktada Arapçanın fesahat temelli bir dil olmasının tarihi etkisi İslam dininin gelişi ile daha da önemli bir hale gelmiştir. Özellikle nahiv ilminin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde “lahn” denilen hatalardan korunmanın dilsel bir özeni barındırmasının ötesinde, Kur’an-ı Kerim’i okumak veya bir ibadetin ifasında kıraatin düzgün yapılması boyutlarıyla kulluğun en güzel biçimde gerçekleştirilmesini temin eden yönünün olması daha da önemli olmuştur.⁴ Hz. Peygamber’in bu bağlamda lahn yapan kimsenin irşad edilmesini istemesi,⁵ Hz. Ömer’in “Farzları ve sünnetleri öğrendiğiniz gibi nahvi de öğrenin”⁶ şeklindeki uyarısı gibi hususlar, nahiv ilminin gelişmesinde ve tedvin edilmesinde ilk merhaleler kabul edilmektedir.⁷ O dönemlerde dilin gelişimine bağlı olarak devam eden dilbilim tartışmalarının en önemli meselelerinde biri de kıraat ilmi olmuştur. Kıraatler nahiv açısından tartışılırken, hem kaideler için şahit olarak kullanılmışlar, hem de yine birtakım kaidelerle hüccetlendirilmişlerdir. Bu eylem, sözlü olarak bireysel anlamda devam ederken artık oluşturulmaya başlanan dilbilim eserlerinde de kendini göstermiştir.⁸ İslami fetihlerin hızla farklı coğrafyalara yayılması ve yeni Müslüman olanların Kur’an okurken yapmış oldukları hatalar bu süreci daha da hızlandırmıştır. Hz. Ali’nin Ebü’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)’ye nahvin belli bir düzene sokulması noktasında vermiş olduğu görev⁹ de konunun önemini göstermekte ve nahiv ilminin yeni Müslüman toplumların Arapçayı doğru anlamaları noktasındaki zarureti ortaya koymaktadır. Dini metinlerin İslam’la yeni tanışmış topluluklarda doğru anlaşılması ve bu kitlelere doğru aktarılabilmesi, Arap dilindeki sözcükbilim ve gramer kurallarını hassasiyetle ortaya konmasıyla mümkün olabilecektir. Bu noktadan itibaren artık nahiv ilmi ve daha sonra ayrı bir ilim dalı haline getirilen sarf ilmi dini bir anlam da taşımaya başlamıştır.¹⁰

Bütünü ile Arap filolojisinin kuruluşu ve bu arada gramer ve lügat çalışmaları, klasik dil ve edebiyat malzemelerinin derlenmesi gayretleriyle birlikte hicrî ilk yüzyılın başarılarında kurulan iki yeni şehirde, önce Basra’da, yaklaşık bir asır sonra da Kûfe’de gerçekleşmiştir.¹¹ Bu

⁴ Soner Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 284-285.

⁵ Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, ts.), 2/10; Ahmet Karadavut, “Arap Dîlinde Lahn’ın Doğuşu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1997), 330.

⁶ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebâyîn* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1423/2002), 2/151.

⁷ Mahmut Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, *S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9/10 (1995 1994), 101-107.

⁸ Mehmet Dağ, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâat İlminde İhticâc Olgusu* (Yayınlanmamış: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 208.

⁹ Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, 108-112.

¹⁰ Konunun Osmanlı dönemi yansımalarını görebilecek bir eser için bk. Mehmet Sever, “Nahv’in Sınırlarında Kelam’ı İnşâ Çabası: Birgivi’nin Avâmîl’inde İman-Amel Düşüncesi”, *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi/Kent Arşivi Yayınları, 2021), 215-226.

¹¹ Mahfuz Geylani, “Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmalar Dergisi* 6/1 (Bahar 2020), 208.

iki çevredeki dil ve edebiyat çalışmaları farklı prensipleri, meseleleri kendilerine mahsus bakış açısıyla ele alış ve inceleme tarzları, dolayısıyla ihtilafları ve münakaşaları olan iki filoloji mektebinin doğmasına yol açmıştır. Buna göre Arap nahvinin kuruluşunu ve gelişimini şu şekilde özetleyebiliriz: İlk kuruluş ve oluşum aşaması Basra'da, büyüme ve gelişme aşaması ise Basra ve Kûfe'de olmuştur. Buralardaki tekâmül döneminden sonra merkezden çevreye doğru Bağdat ve Endülüs'e yayılmış, iki farklı ekol arasındaki tercih ve tasnif dönemi ise Mısır ve Şam'da başlamıştır. Bunların içerisinde Basra ve Kûfe ekolleri, Arap nahvinin oluşumunda merkezî bir rol oynamışlardır.¹²

İlk olarak nahiv ilmi konuları arasında işlenen i'lâl, iştikak ve idğam gibi kelimenin kendi bünyesindeki değişimler, daha sonra Sarf ilmi adı altında ayrı bir ilim dalı olarak ele alınmaya başlamıştır. İslam toplumunun genişlemesi ile birlikte sarf ilmi yabancı kavramların ve anlamların Arap dili yapısına uygun biçimde dil içine alınmasına ve genişlemesine yardımcı olmuştur.¹³ Dilin canlı bir organizma şeklinde kendi morfolojik ve fonetik yapısına uygun yeni kalıplar geliştirmesini temin eden Sarf ilmi, bir anlamda dilin kendi genetik hafızasının devamını sağlayan bir araç olmuştur. Dış etkenler karşısında dilin yapısını muhafaza etmesi ve nahiv ilminin temel yapı taşı olan kelimelerin düzgün bir şekilde aktarımını temin etmesi ile önemini pekiştirmiştir. Bu noktada sarf ilmine dair pek çok çalışma yapılmış, zamanın ve şartların değişimi, yeni üslup ve metotlar ile öğretimine devam edilmiştir.

İslam dünyasında nahiv ve sarf ilmi, dini veya felsefî düşüncenin müstakim bir hat üzerinde ilerlemesi için vazgeçilmez kabul edilmiştir.¹⁴ Özellikle de dini düşüncenin iyi anlaşılabilmesi noktasında gramerin bir araç olması en temel kitaplarda dile getirilmiştir. Gramere dair bilginin önemi, anne ve baba metaforları üzerinden toplumsal yapıya;¹⁵ bu alanda bilginin eksikliği dirayet/felsefî ve rivayet/dinî ilimlerde sapmaya yol açan sebepler olarak gösterilmiştir.¹⁶ Gramer ilminin önemi sadece dil alanından değildir. Öyle ki düşünce ve felsefe alanında doğru düşünmenin kurallarını öğretmeyi hedefleyen mantık ilmi “Düşüncenin grameri”,¹⁷ tabiat ve ontolojik alanı araştırmak için kullanılan fizik bilimi “Tabiatın grameri”

¹² Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/117-118.

¹³ İsmail Demir, “Sarf Bilgisi ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin ‘er-Risâle fî Temeyyüzi'l-Ebvâb' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 63-64.

¹⁴ Konunun farklı bir değerlendirmesi için bk. Endress, “Klasik İslam Düşüncesinde Yunan Mantığı Savunucuları ile Arap Nahivcileri Arasındaki Tartışmalar”, 205-216.

¹⁵ İsmail Bayer, “Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 215.

¹⁶ Ahmed b. Ali b. Mes'ûd, *Merâhu'l-Ervâh* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2011), 2.

¹⁷ Düccane Cündioğlu, *Keşf-i Kadîm* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 203-204; Mehmet Ulukütük, “İmparatorluğun Ontolojik Grameri versus Ulus-Devletin İdeolojik Mantığı”, *Liberal Düşünce Dergisi* 24/95 (30 Eylül 2019), 68.

gibi isimlendirmelerle anılmıştır.¹⁸ Bu bağlamda nahiv ve sarf ilmi, İslam düşünce tarihini ve farklı alanlardaki eserleri/ürünleri anlamak için vazgeçilmez bir ilim dalı haline gelmiştir. Örneğin Abdulkahir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) nahiv ilmini basit, değersiz ve sıradan görenleri eleştirirken, yaptıkları işin son derece çirkin olduğunu belirttikten sonra nahvi basite almanın Allah'ın kitabından ve içerdiği manaları anlamaktan yüz çevirmek anlamına geldiğini ifade etmektedir. Manaların irablara bağlı olduğunu ve irabların içerisinde gizli olduğunu, bu manaları anlamamanın tek yolunun irabları çözmekten geçtiğini bilmeyenlerin nahiv ilmini gereksiz gördüğünü belirterek bir anlamda bu kişileri cehaletle nitelemektedir.¹⁹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, Sünnî düşüncenin İslam mezhepleri içindeki önemini ortaya koymaya çalışırken, tefsir, hadis ilimleri gibi lügat ve nahiv ilminin de sünnî âlimler dışında alanında imam olabilecek seviyede kimseye nasip olmadığını yalnızca ehl-i sünnet âlimlere nasip olduğunu zikretme ihtiyacı hissetmiştir.²⁰

Nahiv ve Sarf ilminin bu önemi, ilk dönemlerden itibaren ortaya konan eserlerin çokluğundan da net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu eserler ilk dönemlerde daha çok sarf ve nahiv olmak üzere dil çalışmalarının diğer alanlarını da içine alan ansiklopedik tarzda eserler olmuştur. Sîbeveyhi (ö. 180/796) gibi kadim dilciler ve Radiyyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) gibi bazı dilciler sarfı nahvin bir parçası olarak görmüşlerdir. Sîbeveyhi'nin elimize ulaşan eseri *el-Kitâb*'ın hemen hemen yarısı sarf ilminin konularından bahsetmektedir. Sîbeveyhi'nin bu metodu kendisinden sonra gelen el-Müberred (ö. 286/900)'in *el-Muktadab* adlı eserinde, İbnu's-Serrâc (ö. 316/929)'ın *el-Usûl* adlı eserinde, ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Mufasssal* adlı eserinde, el-'Ukberî (ö. 616/1219)'nin *el-Lübâb* adlı eserinde ve İbn Mâlik (ö. 672/1274)'in *el-Elfiyye* adlı eserinde makes bulmuş ve bu eserlerin bir kısmında sarf ilminden bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra el-Mâzinî (ö. 249/863) 'nin *Kitâbu't-Tasrîf*'i, Zeccâc (ö. 311/923)'ın *Mâ yensarif ve mâ lâ yensarif*'i ve Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)'nin *et-Tekmile*'si gibi eserlerde yalnızca sarf konuları ele alınırken; Halef el-Ahmer (ö. 180/796 [?])'in *Mukaddimetün fi'n-Nahv*, İbn Sa'dân el-Kûfî (ö. 231/846)'nin *Muhtasaru'n-Nahv* ve Abdulkahir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79)'nin *el-'Avâmilü'l-Mie* gibi eserlerinde ise yalnızca nahiv konuları ele alınmıştır. Daha sonra yazılan eserlerde birer farklı

¹⁸ Dil, mantık ve kozmoloji ilişkisinin klasik dönem bağlantılarını görmek için bk. İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka* (İstanbul: Papersense Yayınları, 2014), 184-208.

¹⁹ Ebu Bekr Abdulkahir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Fârisî el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz fi ilmi'l-meânî*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir Ebû Fihri (Kahire - Cidde: Matbaatu'l-Medenî - Dâru'l-Medenî, 1413/1992), 28.

²⁰ Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh el-Bağdâdî, *el-Farku beyne'l-fırak ve beyânu'l-fırakati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1397/1977), 308-309; Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 291.

disiplin haline gelen nahiv, sarf, belağat ve iştikak gibi alanlarda müstakıl eserler yazılmış olduğu görölmektedir.²¹

Bu çalışma ilk dönem eserlerini takip eden ‘Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eserinde fonetik/sesbilim, morfoloji ve sentaks ilimlerine dair ortaya koyduğu görüşleri tahlil etmeyi hedeflemektedir. Ayrıca *el-İbâne*’nin gramer ilimlerine dair ortaya koyduğu bilgilerin değerlendirilmesi; sesbilim, sarf ve nahiv ilminin tarihsel gelişmesindeki yapı taşlarından birini daha gün yüzüne çıkarmayı hedeflemektedir.

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslam dünyasında hemen her dönemde sesbilim, sözcükbilim ve gramer ilimleri hakkında birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı genel bir kısmı ise belli konular ekseninde yazılmıştır. Bununla birlikte ele alınan konuların tertip ve düzeni açısından aynı olan eserleri bulmak çok zordur.²² Arapçaya dair Semantik/anlambilim, fonetik, sarf, nahiv, belagat, furûk, dehîl, mu‘arreb, lahn, kraatler ve sözlük gibi Arap dili filolojisine dair tüm ilim dallarının berberce ele alındığı hacimli eserlerden biri de Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eseridir. Avtebî hâkim görüşe göre hicri V-VI. yüzyıllarda yaşamış filoloji, hukuk, tarih ve jenealoji/soybilim alanlarında dönemin ileri gelen âlimlerinden biridir.

‘Avtebî’nin doğduğu ve yaşadığı coğrafyanın; Bağdat, Basra, Kûfe, Kahire ve Endülüs gibi İslam ilim merkezlerinden uzakta olmasının, onun tanınmasının önünde önemli bir engel teşkil ettiği inkâr edilemez bir hakikattir. Aynı zamanda onun yaşadığı dönemde, doğduğu topraklarda birtakım siyasî ve mezhepsel çatışmaların olması, kütüphanelerin yakılması, yıkılması ve yağmalanması sebebiyle de kitap kıtlığının olması; elbette bir eser telif etmenin ve İslam dünyasına o eseri tanıtmanın önünde büyük bir engel olarak durmaktadır. Ayrıca onun hariciliğin bir kolu olan İbâzî mezhebine müntesip bir âlim olması; ehl-i sünnet coğrafyasında tanınmasının önünde mânia oluşturmuş olabilir. Ancak tarihsel ve coğrafi şartlar çerçevesinde olumsuz görünen bu durum ve şerâit içerisinde onun muhteva bakımından böylesine hacimli bir eseri telif etmesi, genel anlamda Arapça ilminin en uzak bölgelerde yaşayan Müslümanlar için önemine ve nasıl vazgeçilmez olduğuna bir delil olacaktır. Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eseri, müellifin nahiv ilmi açısından takipçisi olduğu ekolü göstermesi ve tercihlerini ortaya koyması bakımından olduğu kadar, Arap kabilelerin kendi içinde bu ilme verdikleri önemi ortaya koyma bakımından da önemlidir.

²¹ Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, ed. Sultan Şimşek - İlknur Emekli (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 333-386.

²² Gânim Kadûrî el-Hamd, “Nahiv Eserlerinin Te’lifinde Takip Edilen Yöntemler”, çev. Ali Bulut, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 375.

II. Araştırmanın Amacı

Araştırma, günümüz Umman bölgesinin dışında çok fazla bilinmemesi sebebiyle Arap dil biliminin gelişim aşamalarından önemli bir halkayı temsil eden bu eseri derinlemesine inceleme maksadıyla kaleme alınmıştır. Ülkemizde ‘Avtebî ve eserinin bilinmeyişi, nahiv ilminin tarihi gelişimini ortaya koymayı hedefleyen alan çalışmaları açısından büyük bir eksikliktir. Böyle bir müellif ve eserinin incelenmesi, kayıp bir halkanın daha ilim sahasına kazandırılmasını temin edecektir. Ayrıca çalışmanın sesbilim, sözcükbilim ve gramer ilimlerinin gelişimi esnasında eldeki mütedâvel eserlerin haricinde kullanılan temel terimlerin neler olduğunu, şâhid beyitler, darb-ı meseller ve deyimlerin ortaya çıkarılmasını ve böylece dilin gelişiminde etkili olan kültürel çevrenin bileşenlerini ve öğelerin tespitini de amaçlamaktadır.

Eserin incelenmesi İslam dil çalışmalarında Basra ve Kûfe gibi dil okullarının hangi bölgelerde etkili olduğunu, temsilcilerinin kimler olduğunu göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Ayrıca müellifin Basra ve Kûfe dil mektebi arasındaki tercihlerini ve tenkitlerini göstermesi ve bu bağlamda kullanılan delillerin durumlarının incelenmesi bakımından bu çalışma, Avtebî üzerinden bölgede hâkim dil mektebini ortaya koymaya çalışmaktadır. Yine bu iki dil mektebinin kullandıkları farklı nahiv terimlerinin ve bu terimlerden hangisinin tercih edildiğini Avtebî özelinde ortaya koymayı amaçlamıştır. Böylece bu tez Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eserinin Arap sesbilim, sözcükbilim ve gramerine katkılarını belirlemeyi, bu ilimleri ne şekilde ele alıp incelediğini, sistematik yönünün ne olduğunu, metodunu ve istişhâd yöntemini ortaya koymayı ve Arap dili öğretiminin Arap coğrafyasının az bilinen kesimlerinde nasıl yürütüldüğünü ve geliştiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

III. Araştırmanın Yöntemi

Tarihi süreçler içerisinde geçirilen olgunlaşma ve değişim, toplumların yapılarında olduğu gibi, canlı bir organizma işleviyle hareket eden dillerde de ciddi değişim ve gelişmelere neden olmuştur. Bu gelişim ve değişimlerin kayda alınıp incelenmesi ve filolojiye mal olması adına, birçok dilci farklı alanlarda çalışmalar yapmak suretiyle bu gelişim ve değişime olumlu katkılar sunmuştur. Diller içerisinde bu çalışmalara en fazla muhatap olan dillerden bir tanesinin Arap Dili olduğu muhakkaktır. Zira kutsal metinlerini doğru olarak anlama ve anlatabilme kaygısı, dilin yapısının korunması ve doğru anlaşılmasıyla direk ilişkilidir. Dil üzerinde ortaya konulan bu şahsi çalışmaların gün yüzüne çıkarılması, en az bu çalışmaların yapılması kadar önemlidir.

Arap Dili üzerinde tarihi seyir içerisinde birçok çalışma yapılmıştır. Arap Dilinin yapısı, sesbilim, sözcükbilim ve gramer gibi alanlarının doğru tespiti adına yapılmış olan önemli çalışmalardan biri de ‘Avtebî’nin telif ettiği *el-İbâne* adlı eseridir. Elinizdeki bu çalışma, ‘Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eseri bağlamında Arapçadaki ses, sözcük ve cümle yapılarına ilişkin tespitleri ve önceki dönemlerde görüş serdeden dil âlimleriyle örtüşen ve ayrışan yorumlarının detaylıca ele alınıp incelenmesini içermektedir. Böylece ‘Avtebî’nin özgün ve orijinal görüşleri ön plana çıkarılarak gerek müellifin gerekse *el-İbâne* adlı eserinin Arap sesbilim, sözcükbilim ve gramerine katkısı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Kişi ve eser çalışma noktasında çalışmalarda uygulanan yöntemlerden bir tanesi “Zihniyet Çözümleyici/Psiko-sosyal Yaklaşım”²³ dır. Zira bu yaklaşımla, müellifin özelinde derinleşerek bakış açısının yakalanması ve olaylara yaklaşımı irdelenebilmektedir. Bu yöntemle aynı olaya farklı bakma ve bu bakışın ortaya konulan meseleye etkisi saptanabilmektedir. ‘Avtebî gibi dil açısından özel alanlara giren çalışmalar yapan müelliflerin aynı olaya nasıl yaklaştıklarını anlamak ancak bu tür bir yöntem takip etmekle mümkün olacaktır.

Çalışmamızın hazırlanması noktasında faydalanılan bir diğer yöntem ise tümevarım yöntemi olacaktır. *el-İbâne* adlı eserin yanında müellifin diğer eserleri de incelenecek, diğer eserlerinde varsa filolojik yaklaşımları tespit edilecek ve ortaya tümel bir bakış açısı konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda müellifin Basra ve Kûfe dil ekollerinden hangisine mensup olduğu veya hangi ekolün görüşlerini daha çok benimsemiş olduğu noktasında belli çıkarımlar oluşturulmaya gayret gösterilecektir.

IV. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Arapçanın aynı zamanda din dili olması sebebiyle bu dil üzerine tarihte ve günümüzde birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların birbirleriyle örtüşen yönleri yanında ortaya konulan farklı birçok yönlerinin olduğu da muhakkaktır. Son yıllarda akademide yüksek lisans ve doktora alanında hayli çalışmalar yapılmıştır. Arapça alanında özellikle müellif odaklı yapılmış olan çalışmaların; sözlüklerin incelenmesi, Türkçe ve Arapça dil ilişkilerinin ortaya konulması, eserlerdeki nahiv, sarf ve ses dizilimlerinin incelenmesi, Arapça öğretimi açısından eserlerin ele alınması, Basra ve Kufe gibi dil ekollerinin eserlerde yer alışı biçimleri, eserlerin belâğî açıdan ele alınması gibi farklı birçok başlık altında olduğu görülecektir. Bu çalışmaların sayı açısından fazla oluşları teker teker ele alınmalarını olanaksız hale getirmektedir. Ancak çalışmamıza konu olan ‘Avtebî veya *el-İbâne* adlı eseri üzerine ülkemizde herhangi bir çalışma

²³ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’eleleri* (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 420.

maalesef yapılmamıştır. Bu açıdan ‘Avtebî’nin Arap Sesbilimi, Sözcükbilimi ve Gramerine Katkıları -el-İbâne Örneği- isimli bu çalışmamızın alana katkısı ve ‘Avtebî gibi bir Arap dili âliminin tanınması açısından son derece önemi haiz olduğu muhakkaktır.

‘Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eserinin tahkikli matbu hali dört ciltten ve toplamda yaklaşık olarak 4000 sayfadan müteşekkil hacim açısından son derece büyük sayılabilecek bir eserdir. Bu yönüyle eser üzerinde tek bir çalışmanın kâfi olmayacağı da ehline malumdur. Eserin elinizdeki çalışmaya konu olan kısmı, ‘Avtebî’nin Arapça sesbilim, sözcükbilim ve ses gramere katkılarıyla sınırlıdır. Bunun dışında eserle ilgili çalışılmaya muhtaç birçok içerik söz konusudur. Müellifin ve eserinin henüz Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi maddeleri arasında yer almıyor olması da kendi coğrafyamızın Arap dili alanında henüz tanınmamış olduğunun göstergesidir. Bu bağlamda ülkemizde Arapça üzerine yapılacak çalışmalarda araştırmacılara yeni bir müellif ve yeni bir eser olması açısından ciddi bir alan açılmış, ayrıca ‘Avtebî gibi önemli bir âlimin Arap dili ve belagatının farklı konularına yaklaşımı ilim dünyasına kazandırılmış olacaktır.

V. ‘Avtebî’nin Hayatı İlmî Kişiliği ve Eserleri

A. İsmi ve Nesebi

Tarih, nesep, dil, edebiyat ve fıkıh gibi farklı alanlarda temayüz etmiş olan büyük âlim ‘Avtebî’nin adı, künyesi ve nisbesi kaynaklarda Ebu’l-Munzir Seleme b. Muslim b. İbrahim b. Seleme el-Ezdî el-‘Avtebî es-Suhârî el-‘Umânî şeklinde yer almaktadır.²⁴ Ummanlı araştırmacılardan Sultan Kâbus üniversitesi ögr. üyesi Prof. Dr. Mahmud er-Riyâmî, ‘Avtebî ile ilgili kaleme aldığı eserde; Umman’ın başkenti Maskat’ta bulunan es-Seyyid Muhammed b. Ahmed el-Bûsa’îdî Kütüphanesi’nde 2110 numara ile kayıtlı *es-Siyer ve’l-Cevâbât* adlı yazma eserin 620. sayfasında ‘Avtebî’nin babasının adının “Müsellem” olarak harekelenmiş olduğunu ifade etmektedir.²⁵ el-Ensâb kitabının muhakkiki ise ‘Avtebî’nin adını Seleme yerine Selime şeklinde harekelemiştir.²⁶ el-Ezdî ve el-‘Avtebî ifadelerinden de anlaşılacağı üzere ‘Avtebî, hem doğduğu yere hem de mensup olduğu kabileye nispet edilmiştir.²⁷ Doğduğu yerin

²⁴ *es-Siyer ve’l-jevâbât li ulemâ’ ve eimmeti Umân*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Umman: Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1406/1986), 2/39; Muhammed İbn Zübeyr, *Delîl a’lâm Umân*, thk. Es-Seyyid Muhammed Bedevî (Câmiatü’s-Sultân Kâbûs, 1412/1991), 82; Seyf b. Hammûd b. Hâmid el-Bitâşî, *İthâfu’l-a’yân fî târihi ba’d ulemâi Umân* (Muskat: Mektebü’l-Müsteşârî’l-Hâss licelâleti’s-Sultân li’s-Şuûni’d-Dîniyye ve’t-Târîhiyye, 1431/2010), 1/350; Serhân b. Saîd el-İzkevî, *Keşfu’l-ğumme el-câmiu li ehbâri’l-ümme*, thk. Muhammed Habîb Salih - Mahmud b. Mübârek es-Süleymî (Umman: Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1434/2013), 3/295.

²⁵ Mahmud b. Süleyman er-Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî es-Suhârî ve menhecuhû fî Kitâbi’l-İbâne* (Amman: Dâru Künûzi’l-ma’rifeti li’n-neşri ve’t-tevzî’, 1438/2017), 81.

²⁶ Ebu’l-Münzir Seleme b. Muslim b. İbrahim es-Suhârî el-Avtebî, *Kitâbu’l-ibâne fî’l-luğati’l-arabiyye*, thk. Abdulkerim Halife vd. (Maskat: Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1420/1999), 1/12.

²⁷ Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 84.

‘Avteb olduğu hususunda tarihçilerin, müstensihlerin ve bu alanda araştırma yapan bilginlerin görüş birliği olmasına rağmen kabilesi hakkında farklı görüşler serdedilmiştir.²⁸

‘Avteb, Umman’ın en önemli şehirlerinden biri olan Suhâr vilayetinin doğusunda yer alan bir bölgedir. ‘Avtebî, en yaygın olan nisbesini bu bölgeye olan aidiyetinden almıştır. Avteb’in bağlı olduğu Suhâr vilayeti ise tarihte olduğu gibi günümüzde de Umman’ın en gözde vilayetlerinden biri olma özelliğini korumaktadır. Bir rivayete göre şehir adını Hz. Nuh’un oğlu Suhâr b. İrem b. Sâm b. Nûh’tan almıştır.²⁹

‘Avtebî’nin kabilesi hakkında araştırmacılar iki farklı görüşe sahiptir. Müellifin mensup olduğu Ezd kabilesinin Tâhiye ve Atîk olmak üzere iki kolu vardır. Tarihçi Seyf b. Hammûd el-Bitâşî, Samî Sakr Ebû Dâvûd, Ahmed b. ‘Abdillâh el-Kindî ve Prof. Dr. Mahmûd b. Süleymân er-Riyâmî gibi araştırmacı ve akademisyenler onun Ezd kabilesinin Tâhiye koluna mensup olduğunu düşünmektedir. Adı geçen araştırmacılar, bu görüşlerini bizzat müellifin *Kitâbu’l-Ensâb* adlı eserinde geçen ifadeleri ile desteklemeye çalışmaktadır. Mezkûr eserinde özetle müellif, Ebu İshak İbrahim b. Muslim et-Tâhî el-‘Avtebî adında bir şahsın Nizarlıların ve Yemenlilerin bazı soy âlimlerine göre Hz. Hûd’un soyundan geldikleri görüşünü iddia ettiğini nakletmektedir. Ahmed b. ‘Abdillâh el-Kindî bu şahsın ‘Avtebî’nin kardeşi veya yakını olduğunu savunmaktadır. Netice itibari ile bu görüşe göre kardeşi veya yakını için “et-Tâhî” nisbesini kullanan ‘Avtebî, dolaylı olarak kendisinin de “Tâhiye” kabilesinden olduğu gerçeğini vurgulamış olmaktadır. Ahmed b. ‘Abdillâh el-Kindî bu iddiasını ispat sadedinde başka gerekçeler de zikretmektedir.³⁰

Tarihçi Ahmed b. Su‘ûd es-Siyâbî ise yukarıda adı geçen araştırmacıların aksine ‘Avtebî’nin Ezd kabilesinin Tâhiye’ye değil ‘Atîk koluna mensup olduğunu düşünmektedir. Bu görüşünü desteklemek için diğer araştırmacılar gibi onun da müellifin *el-Ensâb* adlı eserini referans kabul etmesi oldukça düşündürücüdür. Eserde özet olarak şu hâdiseler anlatılmaktadır: Hicri üçüncü yüzyılda Umman’da Ravda savaşı meydana gelmiş ve bu savaşa yol açan sebepler detaylı bir şekilde zikredilmiştir. Toplumun ileri gelenleri, Umman’ın el-Bâtine bölgesi sakinlerinin İmam es-Salt b. Mâlik’e biat etmelerini istemektedir. Bu bağlamda ‘Avtebî şöyle söylemektedir:

²⁸ Ebu’l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-Avtebî, *Kitâbu’d-Diyâ’*, thk. Süleyman b. İbrahim Bâbzîz el-Varcelânî - Davûd b. Ömer Bâbzîz el-Varcelânî (Maskat: Vezâretü’l-evkâf ve’ş-şuûni’d-dîniyye, 1436/2015), 1/13.

²⁹ Şihâbud’dîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân* (Beyrut: Dâr Sâdir, 1416/1995), 3/393, 4/150; Avtebî, *ed-Diyâ’*, 1/14.

³⁰ Geniş bilgi için bk. Avtebî, *ed-Diyâ’*, 1/14.

فاجتمعوا بالرستاق وكتبوا مسلما وأحمد بن عيسى بن سلمة العوتبيين وسألوهما أن يُبَيِّعَا لها في الباطنة من العتيك

من بني عُمران

"Toplunun ileri gelenleri, Rüstak'ta toplandılar. 'Avtebli Muslim ve Ahmed b. İsâ b. Seleme'ye mektup yazarak onlardan el-Batine bölgesinde bulunan Umrân oğullarının Atîk boyunun bu ikisine biat etmelerini istediler..."³¹ es-Siyâbî bu metinde Tâhiye kabilesinin adının geçmediğini, aksine Atîk kabilesinin adının geçtiğini vurgulayarak 'Avtebî'nin de Atîk kabilesinden olduğunu söylemektedir. Bunun yanı sıra es-Siyâbî'ye göre bahsi geçen el-Bâtine bölgesinde o dönemde Atîk kabilesi yaşamaktadır. Araştırmacı Nasır b. Muhammed el-Hucrî de bu konuda es-Siyâbî ile aynı kanaati taşımaktadır.³²

'Avtebî'nin fıkıh alanında yazmış olduğu meşhur eseri *Kitâbu'd-Dıyâ'*'nın muhakkikleri ise bahsi geçen her iki görüşün de bireysel zan ve içtihat olmaktan öteye geçmeyeceğini söylemektedir. Ona göre, ileri sürülen iddialar temelsiz olduğu gibi delil olarak sunulan metinde sadece isim benzerliği söz konusudur. Bunun aksini iddia etmek zorlama yorum olmaktan öteye geçmeyeceği gibi ilmi bir dayanaktan da yoksun olacaktır. Bunun yanı sıra 'Avtebî'nin Kahtânilerin bir alt kolu olan Ezd kabilesinden olması aslında bu tartışmanın gereksiz olduğunu göstermektedir. Zira sonuçta Tâhiye ve Atîk kabileleri birbirlerinin amcaoğullarıdır.³³

Görüldüğü üzere 'Avtebî'nin, memleketine olan nisbesinde ittifak olsa da kabilesine olan nisbesi tartışmalıdır. Yine 'Avtebî nisbesini taşıyan âlimin bizzat kim ve kaç kişi olduğu konusu da araştırmacılar arasında ihtilaflı olup, bu husus bilimsel makalelere konu edinilmiştir.³⁴ Müellifin *Kitâbu'l-Ensâb* adlı meşhur eserini yazmasına rağmen kendi nesebinden bahsetmemiş olması ibretâmizdir.

B. Doğumu ve Yaşadığı Dönem

'Avtebî çok ünlü bir âlim olmasına rağmen onun doğumu, yaşadığı dönem ve ölümü hakkında Umman tarihi kaynakları çok farklı bilgiler içermektedir. Bu farklılık sadece birkaç gün, ay veya yıldan ibaret olmayıp yüzyılları kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile onun hicri dört, beş veya altıncı yüzyıllarda yaşadığına dair farklı görüşler mevcuttur.³⁵ Dolayısıyla hangi yüz

³¹ Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-Avtebî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed İhsan en-Nass, 1427/2006, 2/746-747.

³² Avtebî, *ed-Dıyâ'*, 1/15.

³³ Avtebî, *ed-Dıyâ'*, 1/16.

³⁴ Abdurrahman es-Sâlimî, "Teaddüdiyyetü'l-Avtebî ve tercemetuhu ev işkâliyyâtü şahsiyyeti'l-Avtebî es-Suhârî", *Mecelletü Nizwa* 21 (2000), 250-253.

³⁵ Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 89.

yılda yaşadığı dahi tartışma konusu olan bir zatın hangi gün doğduğunu tespit etmek gerçekten zordur. Bu farklı görüşlere sahip araştırmacıları üç grupta değerlendirmek mümkündür:

Birinci grup, ‘Avtebî’nin hicri dördüncü yüz yılın ortalarında yaşadığı kanaatini taşımaktadır. Bu gruptan bazıları ise, ‘Avtebî’nin hicri beşinci yüz yılın başlarında yaşadığını düşünmektedir. Bu kanaati taşıyanların delilleri şöyledir: ‘Avtebî, *Kitâbu’l-Ensâb* adlı eserinde hicri 345 yılına kadar yaşamış olan halife ve kralların tarihini anlatmayı hedeflediğini vurgulamaktadır. Diğer bir ifade ile kendi yaşadığı döneme kadar yaşamış olan yöneticilerin tarihini ele alacağını söylemektedir. Bu noktadan hareketle bahsi geçen araştırmacılar onun yaşadığı dönemi netleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu istinbât/çıkarsama vefatının ne zaman olduğunu tespit bağlamında kesin bir delil olma niteliği taşımaz. Bu görüşe sahip olan araştırmacıların ileri sürdükleri ikinci delil ise şudur: ‘Avtebî, *Kitâbu’l-Ensâb*, *Kitâbu’d-Diyâ*’ ve *el-İbâne fi’l-luğati’l-‘Arabiyye* adlı eserlerinde genellikle mezkûr tarihler arasında yaşamış olan âlimlerin kitaplarına atıf yapmaktadır. Bu da onun o tarihler aralığında yaşamış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.³⁶

‘Avtebî’nin yaşadığı dönemi tespit etmek için eserlerindeki atıfları dikkatlice inceleyen ve Tâhiyye kabilesi mensubu olduğunu söyleyen ilk kişi; tarihçi Seyf b. Hammûd el-Bitâşî’dir.³⁷ Daha sonra *el-İbâne fi’l-luğati’l-‘Arabiyye* adlı eserinin muhakkiklerinin yanısıra; ‘İsâm er-Revvâs, Câd Muhammed Tâhâ, Mûsa el-Mefrecî, Halfân el-Haccî, Ahmed el-Kindî, Mubârek er-Râşidî ve Mahmûd b. Süleymân er-Riyâmî gibi araştırmacı ve akademisyenler de onun görüşünü benimsemişlerdir.³⁸

Çalışmanın birçok aşamasında kendisiyle bizzat canlı görüşmeler gerçekleştirilen ve ‘Avtebî hakkında çeşitli bilimsel çalışmaları olan Prof. Dr. Mahmûd b. Süleymân er-Riyâmî ‘Avtebî’nin hicri dördüncü yüz yılın üçüncü çeyreğinde (h.350-375) doğmuş olma ihtimalini tercih ettiğini ifade etmekte ve bu görüşünü desteklemek için de ‘Avtebî’nin İbn Dureyd’den (ö. 321/933) bahsederken anlattığı şu olaya dikkat çekmektedir: “Şirâz ahalisinden Persli bir adam bana şunları anlattı: ‘İbn Dureyd’in cenazesinde bulundum. Onu henüz defnetmişken vefat eden bir deve çobanını getirdiler ve İbn Dureyd’in yanına defnettiler. Bunun üzerine oradaki insanlar hayrete düştü ve şöyle dediler: Kim kimin yanına defnediliyor! Bu kıssayı dinleyince aklıma şu beyitler geldi...” Bu hadise ‘Avtebî’nin bizâtihi Şirazlı bir adamdan olayı dinlediğini göstermektedir. Şirazlı adam bu olayı akıl balığ olduğu dönemde yaşamış ancak ilerleyen yaşlarında ‘Avtebî’ye anlatmıştır. İbn Dureyd (ö. 321/933) yılında vefat ettiğine göre,

³⁶ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/17; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 89.

³⁷ Bitâşî, *İthâfu’l-A’yân*, 1/353.

³⁸ Sâlimî, “Teaddüdiyyetü’l-Avtebî”, 250-253; Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/18.

muhtemelen ‘Avtebî ile Şirazlı h.380-390’lı yıllarda görüşmüştür. Bu da ‘Avtebî’nin bu yıllardan önce doğmuş olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.³⁹

Ahmed el-Kindî ise ‘Avtebî’nin yaşadığı yıllara dair görüşünü şu şekilde temellendirmektedir: Hicri beşinci yüz yılda Umman’da çok önemli hadiseler meydana gelmiştir. Müslümanların söz birliği yapması, aralarında vuku bulan fitne, fesat ve tefrikanın son bulması için İmam Râşid b. Saîd’in (ö.445/1054) riyasetinde âlimler ve kadılarla yapılan toplantıya ‘Avtebî’nin hocası el-Hasen b. Saîd b. Kureyş (ö. 453/1061) de katılmıştır. Hicri beşinci yüz yılın sonlarına kadar yaşayan el-Hasen b. Saîd b.Kureyş’in ‘Avtebî ile yakın tarihlerde vefat ettiği kuvvetle muhtemeldir. Ancak *Kitâbu’-d-Dıyâ*’ muhakkiki, el-Hasen b. Saîd b. Kureyş’in ‘Avtebî’nin hocası olduğu görüşüne katılmamaktadır.⁴⁰

İkinci grup ‘Avtebî’nin hicri beşinci yüz yılın sonlarında ve altıncı yüz yılın başlarında yaşadığı kanaatini taşımaktadır. Onlar iddialarını şu delillerle temellendirmektedir: ‘Avtebî, *Kitâbu’-l-Ensâb* adlı eserinde İbn Hazm el-Endelüsî’den (ö. 456/1064) ve *Kitâbu’-d-Dıyâ*’ isimli ansiklopedisinde ise Ebû Hâmid el-Gazzâlî’den (ö. 505/1111) alıntılar yapmaktadır. Bu da onun mezkûr tarihlerde hayatta olduğunu göstermektedir.⁴¹

Şeyh Ahmed b. Hamed el-Halîlî de aynı delillere istinat ederek şöyle demektedir: “‘Avtebî’nin hicri beşinci yüz yıl âlimlerinden olduğunu, vefatının da hicri altıncı yüz yılda olabileceğini düşünüyorum. Zira o *Kitâbu’-d-Dıyâ*’ adlı ansiklopedisinde hicri 505 yılına kadar yaşamış olan Ebû Hâmid el-Gazzâlî’den nakiller yapmaktadır. Ulaşım araçlarının ve basım yayın organlarının çok sınırlı olduğu o dönemde Ebû Hâmid el-Gazzâlî’nin ‘Avtebî’nin yaşadığı bölgede şöhret bulması ancak hicri altıncı yüz yılda gerçekleşmiş olmalıdır.”

Bu konuda Şeyh Ahmed b. Hamed el-Halîlî ile aynı görüşe sahip olan tarihçi Ahmed b. Suud es-Siyâbî ise şu gerekçeleri ileri sürmektedir: “‘Avtebî’nin *Kitâbu’-l-Ensâb* adlı eserinin kaynaklarından birisi de İbn Hazm el-Endelüsî’nin *Cemheretu Nesebi’-l-‘Arab* adlı eseridir. İbn Hazm el-Endelüsî hicri 456 yılında vefat etmiştir. Umman ile Endülüs arasındaki mesafenin uzaklığı ve iletişim zorlukları göz önünde bulundurulduğunda, hiç şüphesiz İbn Hazm el-Endelüsî’ye ait kitabın ‘Avtebî’ye ulaşması ihtimali zor görünmektedir.”⁴²

Abdurrahman es-Sâlimî aynı görüşü benimsemiş ve bu konuda açıklamalar yapmış olsa da ‘Avtebî’nin yaşadığı döneme dair kesin tarih belirtmemiştir. Araştırmacı Sultan eş-Şeybânî,

³⁹ Avtebî, *ed-Dıyâ*, 1/18; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 91-93.

⁴⁰ Avtebî, *ed-Dıyâ*, 1/19; Ahmed el-Kindî, *el-Avtebî es-Suhârî*, ed. Saîd Cebr Ebû Hıdr - Uleyyân Abdulfettâh el-Câlûdî (Amman: Câmiatu Âli’l-beyt, 1430/2009), 253.

⁴¹ Avtebî, *ed-Dıyâ*, 1/20; Muhammed Ali es-Salîbî (ed.), *Kıraât fî fikri’-l-Avtebî es-Suhârî* (Umman: Vezâretü’t-Türâsî’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1418/1998), 66.

⁴² Avtebî, *ed-Dıyâ*, 1/20; Salîbî, *Kıraât fî fikri’-l-Avtebî*, 66-78.

‘Avtebî’nin hicri altıncı yüz yılda vefat ettiği görüşüne katılmamaktadır. Said el-‘İbrî ise ‘Avtebî’nin hicri 518 yılında öldürülen Kadı Neccâd b. Mûsa el-Menhî’nin *Hakâiku’l-Edille/Ekille* adlı eserinden nakiller yaptığını gerekçe göstererek hicri altıncı yüz yıla kadar yaşamış olduğunu savunmaktadır.⁴³

Bazı araştırmacılar ise ‘Avtebî’nin hicri beşinci yüz yıl dışında yaşamış olma ihtimalini şu gerekçelerle reddetmişlerdir: ‘Avtebî’nin, kitabından nakiller yapmış olduğu âlimin el-Endelüsî nisbesini taşıdığı doğru olsa da bu âlim İbn Hazm el-Endelüsî değil bilakis Ebû Mervân Abdûlmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî (ö. 238/853)’dir.⁴⁴ Diğer bir ifade ile burada nisbelerinden dolayı âlimler karıştırılmıştır. ‘Avtebî’nin Ebû Hâmid el-Gazzâlî’den nakiller yaptığı iddiası doğru değildir. Bahsi geçen nakiller ise muhtemelen müstensihler ve başka âlimlerin şerh düşmelerinden ibarettir. Çünkü bu iddialar, ‘Avtebî’nin İbn Dureyd’in defni ile alakalı Şirazlıdan bizzat kendisinin nakletmiş olduğu kıssa ile örtüşmemektedir. Dolayısıyla müellifin hicri altıncı yüz yılda vefat etmiş olabileceği ihtimali çok uzaktır.⁴⁵

Üçüncü grup, bazı oryantalist araştırmacılardan oluşmaktadır. Bunlar, ‘Avtebî’nin kim ve kaç kişi olduğuna dair kafa karıştırıcı sorulara cevap aramaktadır. Sunmuş oldukları problem ve vermiş oldukları cevaplar ikna edici nitelikte değildir. Kısaca şöyle demektedirler: ‘Avtebî, tek bir kişi mi yoksa aynı ismi olan fakat farklı künyelere sahip iki kişiden mi ibarettir? Künyeler için ise, Ebu’l-Munzir, Ebû İbrâhîm ve Ebû Muslim olmak üzere üç farklı ihtimal vardır. *Kitâbu’l-Ensâb* ile *Kitâbu’d-Diyâ*’ adlı eserlerin yazarı aynı mı yoksa farklı mıdır? Müsteşriklerden meydana gelen bu grup yukarıda bahsi geçen sorulara cevap aramaktadır.⁴⁶

‘Avtebî hakkında akademik çalışmalar yapan Abdurrahman es-Sâlimi, *ed-Diyâ*’nın muhakkikleri Süleyman b. İbrahim Bâbzîz el-Varcelânî, Davûd b. Ömer Bâbzîz el-Varcelânî ve Prof. Dr. Mahmud er-Riyâmî gibi araştırmacılar bu problemi ilk önce Profesör John Wilkinson’un daha sonra da Bathurst’ın dile getirdiklerini söylemektedir.⁴⁷ ‘Avtebî’nin kim olduğuna dair kapsamlı bir araştırma yaptıktan sonra onun iki kişiden ibaret olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Onlara göre bu iki kişinin ortak soy silsilesi şu şekildedir: Ebu’l-Munzir Seleme b. Muslim b. İbrahim b. Seleme b. Muslim. Bu durumda İbrahim, *Kitâbu’l-Ensâb* adlı eserin yazarı Ebu’l-Munzir’in dedesi olmaktadır. *Kitâbu’d-Diyâ*’nın yazarı ise ‘Avtebî nisbesini

⁴³ Sâlimî, “Teaddüdiyyetü’l-Avtebî”, 250-253; Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/21.

⁴⁴ Muhtemelen 174 (790) yılında Kurtuba yakınlarındaki Kurt’ta veya Hısnıvât’ta dünyaya gelen ve sahâbeden Abbas b. Mirdâs es-Sülemî’nin soyundan veya mevâlîsinden olan bir Mâlikî fakihidir. Geniş bilgi için bk. Tahsin Görgün, “İbn Habîb es-Sülemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/510-513.

⁴⁵ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/21.

⁴⁶ Sâlimî, “Teaddüdiyyetü’l-Avtebî”, 250-253; Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/22.

⁴⁷ İlgili makalelerin orjinallerine ulaşamamıştır.

taşıyan kimselerin büyük dedesi konumundadır. Dolayısıyla bu görüşe göre, *Kitâbu'l-Ensâb* ile *Kitâbu'd-Diyâ'*’nin yazarları aynı kimse değil benzer isimleri taşıyan dede ve torundan ibarettir.⁴⁸

Profesör John Wilkinson daha sonra yukarıdaki görüşünden vazgeçerek bu künyelerin aslında tek bir şahsa ait olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Buna ek olarak Profesör John Wilkinson ‘Avtebî’nin, kardeşi Ahmed b. İsa b. Seleme ile beraber Ravda (278/887) savaşına katıldığı iddia etmektedir.⁵⁰

Ebu'l-Munzir’i İbrâhîm’in torunu olarak kabul edersek bu görüşe göre ‘Avtebî’nin hicri dördüncü yüz yıl âlimlerinden olması gerekir. *Kitâbu'd-Diyâ'*’nın muhakkikleri bu görüşü mesnetsiz olarak kabul etmekte ve sahiplerinin karmaşaya düştüğünü savunmaktadır. Ona göre Ravda savaşına katılan kişinin çalışmaya konu edilen ‘Avtebî ile uzaktan yakından bir ilgisi bulunmamaktadır. Yine aynı şekilde bu gurubun çözüm önerileri, konuyu açıklığa kavuşturmadan ziyade daha fazla çetrefilli bir hale getirmiştir.⁵¹

Kitâbu'd-Diyâ' Muhakkikleri Süleyman b. İbrahim Bâbzîz el-Varcelânî ve Davûd b. Ömer Bâbzîz el-Varcelânî, ‘Avtebî’nin yararlandığı kaynakları inceledikten ve ne zaman yaşadığına dair araştırmacıların görüşlerini değerlendirdikten sonra konu hakkındaki düşüncelerini şu şekilde sıralamaktadır:

1. “‘Avtebî’nin *Kitâbu'l-Ensâb* adlı eserinde hicri 345 yılına kadar yaşamış olan halife ve kralların hayatını zikretmesinden hareketle vefatının tespitini yapmak mümkün değildir. Ayrıca bu mezkûr kitabın ona aidiyeti de kesin değildir. Çünkü bu kitabın ona aidiyeti konusu kapsamlı bir şekilde araştırılmamıştır. Bunun yanı sıra ‘Avtebî, *Kitâbu'd-Diyâ'* adlı eserinin sadece ilk altı cildinde *el-İbâne fi'l-luğati'l-Arabiyye* adlı kitabına on beş defa işaret edip atıfta bulunurken *Kitâbu'l-Ensâb* adlı eserden bir kere dahi söz etmemiştir.
2. ‘Avtebî’nin Şirazlı adamdan duyup anlattığı İbn Dureyd kıssası şu ihtimali içerisinde barındırmaktadır. Kıssadaki “bana anlattı” ifadesi aslında ‘Avtebî’ye ait olmayıp kıssayı kendisine anlatan Şirazlı şahsa ait olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla böyle bir kıssadan yola çıkarak ‘Avtebî’nin yaşadığı zamanı tespit etmek oldukça güçtür.

⁴⁸ Sâlimî, “Teaddüdiyyetü'l-Avtebî”, 250-253; Avtebî, *ed-Diyâ'*, 1/22.

⁴⁹ Sâlimî, “Teaddüdiyyetü'l-Avtebî”, 251.

⁵⁰ Avtebî, *ed-Diyâ'*, 1/22; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 81.

⁵¹ Avtebî, *ed-Diyâ'*, 1/23.

3. *Kitâbu'd-Diyâ'* adlı eserde müstensihlerin eklemeleri yok denecek kadar azdır. Bundan sonra telif edilen *el-Cevâmi'*, *Beyânu's-Sher'* ve *el-Musannef* gibi eserlerde ise durum tam aksinedir. *Kitâbu'd-Diyâ'*'yı tahkik edenler ise bu tür müstensih eklemelerini dipnotta göstermişlerdir. Dolayısıyla *'Avtebî'nin kitabına müstensihlerin bir şeyler eklediği iddiası doğru değildir. Bu da onun Kitâbu'l-Ensâb* adlı eserinde *İbn Hazm el-Endelüsî'den* ve *Kitâbu'd-Diyâ'* adlı kitabından da *Ebû Hâmid el-Gazzalî'den* nakil yaptığı gerçeğini teyit eder mahiyettedir.
4. *'Avtebî*, eserlerinde hayatını tespit etmeye yarayacak şeyler zikretmediğinden araştırmacılar onun, ne zaman yaşadığını tespit etme konusunda oldukça zorluk çekmişlerdir. Yine aynı şekilde eserlerinde hocalarına işaret etmediği gibi kendi mezhebi dışında yararlandığı kaynakları da zikretmemiştir. Örneğin *Kitâbu'd-Diyâ'* adlı eserinde yüzlerce eser ve kaynaktan yararlanmasına rağmen adını vererek zikrettiği kaynaklar otuzu geçmemektedir.
5. Saîd el-*'İbrî'nin* savunduğu gibi *'Avtebî*, *Kitâbu'd-Diyâ'* adlı eserinde hicri 513 yılında vefat eden kadı şehit Neccâd b. Mûsa el-Menhî'nin *el-Ekille* ve *hadâiku'l-edille* adlı eserinden nakiller yapmaktadır. Bu iddia ilk önce kesinlik arz etmese de ilerleyen yıllarda mezkûr kitabın kayıp bölümlerinin bulunmasıyla birlikte netlik kazanmıştır. Şöyle ki *'Avtebî'nin*, kitabında ilim ve usul adlı bahislerini eksiksiz bir şekilde bu müelliften naklettiği tespit edilmiştir.
6. *'Avtebî*, Allah Teâlâ'nın *أحـ* sözüyle ilgili kıraat vecihlerini açıklarken şöyle demektedir: *"İhtilâfu'l-aşere mine'l-kurrâ adlı eserde şunu gördüm..."* Yoğun bir araştırmadan sonra bu kitabın Sibtu'l-Hayyat Abdullah b. Ali b. Ahmed el-Mukrî el-Bağdâdî'ye (ö.541/1147) ait olduğu tespit edilmiştir. Kitabın tam adı *el-İhtiyâr fî ihtilâfi'l-aşera eimmeti'l-ensâr'dır*. Bir nüshası Dimeşk kütüphanesinde bir nüshası da Cidde'de olmak üzere mahtûut bir eserdir. Henüz eserin tahkik edilmiş matbu nüshası bulunmamaktadır. Eser tahkik edilip matbu bir kisveye büründüğünde hiç şüphesiz bahsettiğimiz konu daha fazla netlik kazanacaktır.
7. Bazı araştırmacılar *İbn Meddâd'ın* (ö.917/1511) *Sıfatu nesebi'l-'ulemâ'* adlı eserini bu hususta esas kabul etmiştir. Bu eserde *'Avtebî'nin* ilmi silsilesi şu şekilde verilmiştir: *"Ebu'l-Munzir Seleme b. Müslim, Şeyh Saîd b. Kureyş'ten Saîd b. Kureyş, Muhammed b. Muhtar ve başka fakihlerden Muhammed b. Muhtar Şeyh Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Besyânî'den Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Asam, Şeyh Muhammed b. Ebu'l-Hasen en-Nizvânî'den Abdullah b. Muhammed b. Bereke ve başkalarından Abdullah b. Muhammed b. Bereke de Ebû*

Mâlik Ğassân b. Muhammed b. el-Hadır es-Sallâni'den ilim almıştır..." Bu silsile bu şeklide devam etmektedir. İbn Meddâd 'Avtebî'nin Şeyh Saîd b. Kureyş el-'Ukrî en-Nizvî'den ilim aldığını nakletmektedir. Tarihçi el-Bitâşî (ö.1420/1999) ise İbn Meddâd'ın aksine 'Avtebî'nin Şeyh Saîd b. Kureyş el-'Ukrî en-Nizvî'nin oğlu el-Hasen b. Saîd'den (ö.453/1061) ilim aldığını söylemektedir. Burada isimlerin karıştırıldığı gayet aşikârdır. 'Avtebî ansiklopedik nitelik taşıyan eserinde bu kimsenin kendisinin hocası olduğuna dair her hangi bir bilgi vermemektedir. Bu da verilen bu bilgilerin tutarsız olduğunu göstermektedir. Zira gerçekten bahsi geçen şahıs onun hocası olsaydı en azından bir defa bile olsun onun adını zikretmiş olması gerekirdi.

'Avtebî eserinin bazı yerlerinde "hocamız" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bundan maksadın 'Avtebî'nin bizzat kendi hocası olduğunu sanmışlardır. Ancak araştırmalar sonucunda bu ifadeden kastedilen kişilerin Ebu Muhammed b. Bereke ve Ebu'l-Hasen el-Besyevi olduğu tespit edilmiştir. Buna ilaveten 'Avtebî, Kitâbu'd-Diyâ' adlı eserinin üçüncü cildinde Ehl-i velâyetin silsilesini Hz. Peygamber ve eşleri ile başlatıp bahsi geçen âlim Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Besyevi ile sonlandırmaktadır. Böylece bu davranışı ile zımnen onların kendisine manevi önderlik yaptığını vurgulamaya çalışmaktadır. Diğer bir ifade ile 'Avtebî kendisinin onlardan feyiz aldığına ve onların ilmi silsilesine mensup olduğuna dolaylı bir yolla işaret etmektedir.

8. *Araştırmalar sonucunda 'Avtebî'nin eserlerinde kendi döneminde yaşamış muasırlarından nakiller yaptığı anlaşılmaktadır. Örneğin Kitâbu'd-Diyâ' adlı eserinin beşinci cildinde Ebubekir Muhammed b. el-Velîd el-Endelüsî et- et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) Sirâcu'l-Mulûk adlı eserinden nakiller yapmaktadır. Yine aynı şekilde eserinin birçok yerinde Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin; el-Keşşâf'ı, el-Esâs'ı, el-Fâik'i, el-Musteksâ'sı, Rebîu'Ebrâr'ı ve daha başka eserlerinden de yararlandığı görülmektedir.*

'Avtebî, eserinin birinci ve beşinci cildinde İbn Atiyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) el-Muharreru'l-Vecîz adlı eserinden, üçüncü cildinde tam metin ve manası ile birlikte eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) el-Milel ve'n-nihal adlı eserinden ve Neşvân el-Himyerî'nin (ö. 573/1178) el-Hûru'l-în adlı eserinden alıntılar yapmaktadır.

'Avtebî'nin bizzat kaynağını belirterek alıntı yaptığı eserlerden bir tanesi Neşvân b. Saîd el-Himyerî'ye ait olan Şemsu'l- 'ulûm ve devâu kelâmi'l-'Arab mine'l-Kulûm adlı eserdir. Nitekim 'Avtebî Kitâbu'd-Diyâ' adlı eserinin on altıncı

مكنا من
cildinin elli üçüncü sayfasında rubâîleri tarif ederken şöyle söylemektedir:

شمس العلوم “Şemsu’l- ‘Ulûm’da bu şekilde geçmektedir.” Bu durumun aksine müellifini belirtmediği için ‘Avtebî’nin bazı nakillerinin ise asıl birincil kaynaktan mı yoksa daha sonraki kaynaklardan mı olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Bu duruma Ebu’l-Muzaffer Usame b. Munkiz eş-Şeyzerî’nin (ö.584/1188) Lubâbu’l-Âdâb adlı eseri örnek olarak verilebilir. ‘Avtebî’nin eserinin dördüncü cildinde ise İbn Haddâd Muhammed b. Mânsur’a (ö.673/1275) ait olan el-Cevheru’n-nefis fî siyâseti’r-reîs adlı eserden tam metin ve manası ile birlikte nakiller yapıldığı görülmektedir. Nakledilen bu metinler müstensihlerin düştüğü kayıtlardan ibarettir. Aksi kabul edildiği takdirde ‘Avtebî’nin hicri yedinci yüz yılda yaşadığı iddia edilmiş olacaktır ki bu mümkün değildir.

9. ‘Avtebî’nin Kitâbu’d-Dıyâ’ adlı eserinden birçok Ummanlı âlimin nakiller yaptığı bilinmektedir. Nakiller yapan âlimlerin yaşadığı çağın tespit edilmesi de ‘Avtebî’nin ne zaman yaşadığı hususuna ışık tutmaktadır. Örneğin üzerindeki kayıtlardan hicri altıncı yüz yılda telif edildiği anlaşılan İbn Vessâf’ın el-Hâl ve’l-isâbe fî şerhi’d-de’âim adlı eserinde ‘Avtebî’nin eserlerinden nakiller bulunmaktadır. Bu da ‘Avtebî’nin mezkûr eserin telifinden daha önceki yıllarda yaşadığını göstermektedir.”⁵²

Yukarıda bahsi geçen problemler, cevaplar, gerekçeler, çıkarsamalar ve tartışmalar neticesinde şunlar ifade edilebilir: ‘Avtebî’nin hicri altıncı yüz yıl içerisinde 500-580 yılları arasında yaşamış ve vefat etmiş olduğu kesin olmamakla birlikte kuvvetle muhtemeldir. Hiç şüphesiz müellifin eserlerinin veya diğer eserlere düştüğü kendi el yazması notların kağıt filigranlarının⁵³ ve mürekkeplerinin tetkik edilmesi gibi kodikolojik anlamda daha dikkatlice incelenmesi müellifin tam olarak ne zaman yaşadığı hususunun netlik kazanmasını sağlayacaktır.

⁵² Avtebî, *ed-Dıyâ*, 1/23-29.

⁵³ Filigran: Su damgası. Bazı kâğıtların dokusunda bulunan firmaların isim veya amblemlerini ihtiva eden ve ışığa tutulunca görünen, bir çeşit marka yerine geçen özel şekil, yazı, resim ve işaretlere denir. Ayrıca kağıt damgası, su damgası veya marka izi diye de adlandırılır. Fabriano yakınlarındaki İtalyanlar kağıtlarını belirlemek ve kalitesini göstermek için 1280 senesi dolayında filigranı icat etmişlerdir. Avrupa üretimi kağıtlarda filigranlar çok ve çeşitlidir. Osmanlı belgelerinde en çok rastlanılanlar; yıldız, ay (üç hilâl), taç, kartal, makas, kılıç, ok, terazi, çapa, şapka, koyun başı, öküz başı, kale, el, kalyon, balık, anahtar, merdiven, çan gibi şeylerdir. Haç ve P harfine de rastlanmıştır. Osmanlılarda Yalova’da imal edildiği düşünülen kağıtlarda ise Osmanlıca “İslambol” yazısı vardı. Filigranlı kağıt hakkında geniş bilgi için bk. Abdulkadir Yılmaz, *Türk Kitap Sanatları Tâbir ve Istılahları* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2004), 94-95.

C. Çocukluğu ve Ailesi

‘Avtebî’nin çocukluğu ve ailesi hakkında kaynaklarda kayda değer bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak Umman’ın Suhâr⁵⁴ vilayetinde doğduğunu ve ilimle iştigal eden bir aileye mensup olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bizzat kendisi *Kitâbu’ d-Dıyâ’* adlı fıkıh ansiklopedisinin dördüncü cildinde babasıyla alakalı şöyle söylemektedir:

"رَوَى لي والدي مسلم بن إبراهيم عن ابن عباس أنه كان يقول: ليلة القدر على سبعة وعشرين ليلة من شهر رمضان"

“Babam Muslim b. İbrahim, Abdullah b. Abbas’tan Kadir gecesinin Ramazanın yirmi yedinci gecesine olduğuna dair hadis rivayet etmiştir.”⁵⁵ Görüldüğü üzere burada ‘Avtebî zımnen babasının âlim bir zat olduğuna ve adının Muslim b. İbrahim olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte eserinin beşinci cildinde şöyle bir ibare daha geçmektedir: “Bir kadın namaz kılarken yanına gelmek için birisi ondan izin istese bunun üzerine kadında subhanellah dese Süleyman b. el-Hakem ve Muslim b. İbrahim’in rivayet ettikleri görüşe göre namazı bozulmaz...” Ancak *Kitâbu’ d-Dıyâ’*’nın muhakkiklerine göre burada adı geçen Muslim b. İbrahim, ‘Avtebî’nin babası olan Muslim b. İbrahim değil, sadece isim benzerliğinden ibarettir.⁵⁶

Ailesinin diğer fertleriyle alakalı bir şey söylemek oldukça zordur. Belki Ebu’l-Münzir künyesinden hareketle Münzir veya diğer tartışılan Ebû İbrahim künyesinden yola çıkılarak İbrahim adında oğulları olduğunu söylemek mümkün olabilir.⁵⁷

D. İlmî ve Siyasi Ortam

‘Avtebî’nin yaşadığı hicri altıncı yüz yılda Umman çok zor tarihi bir süreçten geçmekte idi. O dönemde Ummanda ciddi kargaşalar ve siyasi çekişmeler baş göstermişti. Rustakiyye⁵⁸ medresesine mensup bir grup âlim hicri 496 yılında İmam Râşid b. Ali’nin yönetimine isyan etmiş, isyan büyüyünce âlimler Rustak’a varıp kendilerine destekçi toplamaya başlamış ve imam Râşid b. Ali’nin görevden alınmasını istemişlerdir. Kalkışma başarılı olamadığı gibi isyanın planlayıcısı olan, başını çeken ve topluma bu konuda liderlik eden kadı Neccâd b. Mûsa

⁵⁴ Umman’ın deniz kıyısında bereketli, meyvesi bol, halkı hoş ve müsamahakâr bir kenti olduğu ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bk. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3/390.

⁵⁵ Avtebî, *ed-Dıyâ’*, 4/502.

⁵⁶ Avtebî, *ed-Dıyâ’*, 1/29.

⁵⁷ Avtebî, *ed-Dıyâ’*, 1/29; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 81.

⁵⁸ Rustakiyye: Umman bölgesinde İbâzilerin Rustakiyye ve Nizviyye adıyla ayrılan meşhur iki fikhi mezhebinden birisinin adıdır. Geniş bilgi için bk. Ali b. Sa’d er-Riyâmî, *Kadıyyetü azli’l-imâmî’s-Salt b. Mâlik el-Harûsî* (Maskat: Beytü’l-ğışâm li’n-neşri ve’t-terceme, 1436/2015), 204-223.

el-Menhî imam tarafından idam edilmiştir. Ancak aynı yıl içerisinde birkaç ay sonra da imamın kendisi vefat etmiştir.⁵⁹

İmam Râşid b. Ali vefat ettikten sonra yönetimi İmam Muhammed b. Ebî Ğassân devralmış ve el-Bâtine ahalisine kendisine biat etmeleri için mektup göndermiştir. el-Bâtine⁶⁰ ahalisi İmam Muhammed b. Ebî Ğassân'a gönül rızası ile biat etmişlerdir. Hicri 557 yılında vefat eden İmam Muhammed b. Hanbeş İmam Muhammed b. Ebî Ğassân ile birlikte ortak yönetici olarak görev yapmıştır. O dönemde taht kavgaları sürekli devam etmiştir. Nitekim İmam Muhammed b. Ebî Ğassân Suhâr yöneticisi Nebhanlı sultan el-Murşid b. el-Murşid b. Felâh ile kıyasıya mücadele etmiştir. Bu çekişmede özellikle el-Bâtine bölgesindeki kabileler, Nebhanilere⁶¹ karşı İmam Muhammed b. Ebî Ğassân'a destek vermişlerdir. Onun döneminde hicri 549 yılında Hardele b. Semâ'a ve kardeşi Cebr vefat etmişlerdir. Hicri 552 yılında vefat edene dek bölgede İmam Muhammed b. Ebî Ğassân hüküm sürmüştür.⁶²

İmam Muhammed b. Ebî Ğassân'dan sonra hicri 549 yılında yönetimi Mûsâ b. Ebi'l-Me'alî b. Mûsâ b. Neccâd (ö. 549/1154) devralmıştır. Hicri altıncı yüz yılın yarısında Umman'da karışıklıklar çıkınca insanlar ona biat etmişlerdir. Mûsâ b. Ebi'l-Me'alî b. Mûsâ b. Neccâd, isyanları bastırmayı başarmış ve adaletle hükmederek halkının gönlünü fethetmiştir. Ancak otuz yıl süren bu güven ortamının sükûnetini hicri 579 yılında bedevilerin isyanı bozmuş ve böylece Umman yine fitne ve karışıklıklarla dolu karanlık bir döneme girmiştir. İsyanlar sonucunda İmam Mûsâ ve kardeşi Abdullah Tav köyünde destekçileri ile beraber öldürülmüştür. Bu olay yönetimden oldukça memnun olan halkı derinden etkilemiştir.⁶³

Umman, hicri altıncı yüz yılın sonlarına doğru o dönemde ciddi bölünmelere tanıklık etmiştir. Dönemin sultanları, hâkim oldukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bütün bu kavgalara ilaveten bölgede Nebhânîler devleti de iktidar savaşı vermiştir. Olaylar çok

⁵⁹ Bitâşî, *İthâfu'l-A'yân*, 1/558; Sâlimî, "Teaddüdiyyetü'l-Avtebî", 250-253; Avtebî, *ed-Diyâ'*, 1/30; Avtebî, *el-İbâne*, 1/17; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 94.

⁶⁰ Bâtine: Umman körfezi sahili ile Hacer dağları arasında kalan ovalık kıyı kesimine verilen isimdir. Geniş bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, "Bâtine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190.

⁶¹ Nebhaniler: (549/1154-1033/1624) arasında beş asır süren uzun iktidarları nedeniyle kendilerine "meşhur, tanınmış, soylu" anlamlarına gelen Nebhan ismi verilmiş olsa da birçok Ummanlı tarihçi bu dönemi zulüm ve zorbalık dönemi olarak ifade etmektedir. Nebhaniler döneminde ülkede yaşanan en önemli hadise, Portekiz işgali ve ülke içinde ortaya çıkan iç karışıklıklar sebebiyle bölünmüş idari yapıdır. Bu dönemde Umman'da kabileler arasındaki ayrılıkların asıl nedeni, Nizva ve Rustak medreseleri (iki farklı fıkhi medrese) arasındaki ihtilaflardır. Ülke içindeki bu parçalanma dış güçlerin ülkeyi işgal etmesini kolaylaştırmış; üstelik bazı kabileler, işgalci ülke yöneticileriyle yakın dostluklar kurmuşlardır. Nebhanilerin iktidara tam olarak hangi tarihte ve hangi imamlarla geldikleri ise bilinmemektedir. 1154 yılında Beni Nebhan idaresine geçen Umman'da gücünü kaybeden imamet, süreç içerisinde daha da zayıflamıştır. Nitekim Umman, Portekiz işgali altında iken imamet, sadece birkaç bölgede varlığını devam ettirme çabası içinde olmuştur. Geniş bilgi için bk. Admin, "Umman Sultanlığı", *İnsamer* (07 Haziran 2023).

⁶² Avtebî, *ed-Diyâ'*, 1/30.

⁶³ Avtebî, *ed-Diyâ'*, 1/31.

karmaşık bir şekilde geliştiğinden o dönemin tarihine ışık tutacak kronolojik veriler yok denecek kadar azdır.⁶⁴

Ummanda o dönemde bu kadar çok kargaşa yaşanmasına rağmen ‘Avtebî’nin yazmış olduğu eserlerde bu olaylara dair en ufak bilgiye rastlanmamaktadır. Kaynaklarda onun bu hadiseler karşısında nasıl bir tutum sergilediğine dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Bu tutumundan, onun siyasi çekişmelerden uzak münzevi bir hayat geçirdiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki muasır olan bazı âlimler bu olaylarda aktif rol üstlenmişlerdir. Bu duruma hicri 557 yılında vefat eden Ebubekir b. Ahmed b. ‘Abdillah b. Mûsâ el-Kindî adlı âlim örnek olarak gösterilebilir.⁶⁵

‘Avtebî’nin fitne ve fesadın Umman’ı kasıp kavurduğu o dönemde Avteb’de uzlete çekilip kendini ilim ve irfana adanmış kuvvetle muhtemeldir. Aksi takdirde o kadar hacimli eserlerin ilim dünyasının hizmetine sunulması imkânsızdır. Adeta onun bu ruh halini büyük âlim el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî’nin şu beyitleri özetlemektedir:

أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي ... فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ

فَأَدَّبَنِي الزَّمَانُ فَلَا أَبَالِي ... هُجِرْتُ فَلَا أَزَارُ وَلَا أَزُورُ

وَلَسْتُ بِسَائِلٍ مَا دُمْتُ حَيًّا ... أَسَارَ الْجَيْشُ أَم رَكِبَ الْأَمِيرُ

“Yalnızlığımla ünsiyet kurdum evimden ayrılmadım.

Böylece içim huzur ve neşe ile doldu.

Zaman beni öyle eğitti ki artık umursamaz oldum;

Beni birisi ziyaret etse de etmese de.

Hayatta olduğum sürece bir şey sormuyorum

Ordu mu yürümüş yoksa emir atına mı binmiş diye hiç kimseye.”⁶⁶

⁶⁴ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/31.

⁶⁵ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/31.

⁶⁶

الوافر

أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ
أَنْسْتُ بِوَحْدَتِي وَلَزِمْتُ بَيْتِي	فَطَابَ الْأَنْسُ لِي وَنَمَا السُّرُورُ

‘Avtebî’nin memleketinde yaşanan olaylara dair eserlerinde herhangi bir yoruma rastlanmayışı, o dönemde kendisinin ilim yolculuğuna çıkıp gurbette oluşundan da kaynaklanması muhtemeldir. Onun bu kargaşalar yaşanırken kendi şehrinden uzak, doğuda veya batıda bulunan ilim merkezlerinde bulunması da ihtimal dahilindedir. Tabii ki bütün bu çıkarsamalar varsayımdan öteye geçmeyecektir. Çünkü kaynaklarda onun memleketinde bulunduğu veya bulunmadığına dair net bir bilgi yer almamaktadır. Ancak ‘Avtebî’nin kendisine nispet edilen *Sîretu’s-Suhârî* adlı eserinden onun doğu Afrika’da bulunan Kilve⁶⁷ ahalisi ile irtibat halinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸

‘Avtebî, eserlerinde siyasi olaylardan bahsetmese de zamanında yaşayan insanların ilme karşı olan olumsuz tutumunu *Kitâbu’d-Dıyâ*’ adlı eserinin mukaddimesinde kısaca şöyle anlatmıştır: “Eskiden ilim tahsil etmek arzulanan bir şeydi. İlim için insanlar yollara düşer, mallarını mülklerini harcar, ömürlerini feda eder ve bu uğurda nice zorluklara göğüs gererlerdi. Yine aynı şekilde eskiden ilim ehli vakarlı idi. Herkes onlara saygı gösterir ve meclislerde yer verirdi. Tabii ki bu, insanların kaliteli olduğu, İslamın aziz sayıldığı ve ilmin yüce görüldüğü dönemler için geçerli idi. Erdemli insanlar göçüp gidince, dini duygular zayıflayınca, hakikatin nuru sönünce, ilmin yıldızı kaybolup, talihi makûsa dönünce ve ateşi kül olunca artık ilmin yerini cehalet almış oldu. Böyle olunca ilim öğretmek vebal, hakkı savunmak dalalet, yanlış düzeltmek ise imkânsız oldu. Ayak takımı baş olurken reziller meclislerde öne geçti. Cahiller başkan olurken aptal kimseler erdemli kimselere tercih edildi. İlim terk edilip edep hakîr görüldü. Herkes paraya ve zengine iltifat eder oldu. Parası olan konuşur ve

هُجْرَتُ فَا لَا أَزَارُ وَلَا أَزُورُ			فَأَذْبَنِي الزَّمَانُ فَ لَا أَبَالِي		
ه ج ر ت ف لا	أ ز ا ر و لا	أ ز و ر و	ز م ا ن ف لا	أ ب ا ل ي	ف ا ذ د ب ن ز
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ
أَسَازَ الْجَمِيشُ أَمْ رَكَبُ الْأَمْرِ			وَلَسْتُ بِسَائِلٍ مَا دُمْتُ حَيًّا		
أ س ا ر ل ج ي	ش ا م ر ك ب ل	أ م ي ر و	ت ح ي ي ن	ء ل ن م ا د م	و ل س ت ب س ا
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ

Şiir bahr-ı vâfir ile yazılmış olup, *Kitâbu’d-Dıyâ*’ muhakkiki tarafından Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî’ye nispet edilse de çoğu kaynakta şairi bilinmediği belirtilmekle birlikte bazı kaynaklarda muhaddis ve lügatçi Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/998)’ye ait olduğu zikredilmektedir. Bk. Ebû Süleyman Hamed b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattâb el-Büstî el-Hattâbî, *el-Uzle* (Kahire: el-Matbaatü’s-Selefiyye, 1399/1979), 94; Ebû’l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî Demîrî, *Hayâtu’l-Hayevânî’l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003), 1/433; Avtebî, *ed-Dıyâ*’, 1/32.

⁶⁷ Afrikada bugünkü Tanzania toprakları içerisinde bir şehrin adıdır. Detaylı bilgi için bk. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 4/478; Ahmet Kavas - Mustafa L. Bilge, “Kilve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/24-25.

⁶⁸ Avtebî, *ed-Dıyâ*’, 1/32.

kendisine meclislerde yer verilir oldu. Âlimlere ise artık kimse değer vermez oldu. Cahiller hürmet görürken âlimler hakîr görülür oldu. Bu acı, acıları daha da derinleştirmekte ve düşündükçe insanın gözyaşlarını artırmaktadır.’⁶⁹

‘Avtebî, dönemimin olumsuz şartlarını üzümlere ifade etmiş olsa da hicri beşinci ve altıncı yüz yıl Umman ilim tarihi açısından çok önemli bir duraktır. Zira o dönemde birçok ansiklopedik ilmi eserler kaleme alınmış ve onlarca kitap telif edilmiştir. Hatta bu döneme ansiklopedik eserlerin yazıldığı altın çağ denilmiştir.’⁷⁰

E. Hocaları ve Talebeleri

Ulaşılabilen kaynaklarda ‘Avtebî’nin babasından başka hocası olup olmadığına dair sıhhati tartışılan ilmi silsile dışında herhangi net bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu ilmi silsileye göre ‘Avtebî, Nizvâ’nın büyük âlimlerinden olan el-Hasen b. Saîd b. Kureyş’ten ilim tahsil etmiştir. Saîd b. Kureyş ise Muhammed b. Muhtâr adlı âlimin talebesi olmuştur. Bu bilgileri İbn Meddâd *Sıfâtü nesebi’l-‘ulemâ*’ adlı eserinde zikretmiştir. Meşhur tarihçi el-Bitâşî ise ‘Avtebî’nin hocasının el-Hasen b. Saîd b. Kureyş değil, oğlu kadı Ebû Ali el-Hasen b. Saîd en-Nizvî olduğunu iddia etmektedir.’⁷¹ Görüldüğü üzere ‘Avtebî’nin doğumu, hayatı, ölümü ve nisbesinde olduğu gibi hocalarının da kimler olduğu hususunda genel geçer kabul görmüş bir görüşten bahsetmek mümkün değildir.

‘Avtebî’nin talebelerinin kimler olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tarihçi el-Bitâşî gibi bazı âlimler, Kadı Ebû Süleyman Haddâd b. Saîd’in onun talebesi olduğunu iddia etseler de bu konuda araştırmacılar görüş birliği halinde değildir.’⁷²

F. ‘Avtebî’nin Mensup Olduğu Fikhî Ekol

‘Avtebî’nin yaşadığı dönemde Umman hem içeride hem de dışarıda ardı arkası kesilmeyen kargaşalara tanıklık etmiştir. Ancak bu kargaşalar, Umman’ın ilmi ve kültürel gelişimine olumsuz anlamda çok fazla etki etmemiştir. Hicri üçüncü yüz yılın sonlarında İmam es-Salt b. Mâlik’in görevden uzaklaştırılmasıyla eş zamanlı olarak Rustâkiyye ve Nizvâniyye ekolleri, bölgede fikri ve ilmi anlamda devrim yaşanmasının öncüsü olmuştur. O dönemde ortaya çıkan birçok eser, Rustâkiyye ve Nizvâniyye ekollerine mensup âlimlerin kaleminden çıkmıştır.’⁷³

⁶⁹ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/33.

⁷⁰ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/33.

⁷¹ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/35; Bitâşî, *İthâfu’l-A’yân*, 1/543.

⁷² Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/35; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 104.

⁷³ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/36.

Bu iki ekolün etkisinin farkında olan ‘Avtebî, Mûsâ b. Mûsâ ve Raşid b. Mûsâ’ya aşırı derecede saygı gösteren Rustâkiyye ekolüne mensup olan âlimlerdendi. Bu ekolün en önemli temsilcisi hicri dördüncü yüz yılda yaşamış olan Ebû Muhammed ‘Abdillâh b. Muhammed b. Bereke adlı âlimdir. ‘Avtebî, kendisinden önce yaşamış olan âlimlerin geleneğini devam ettirmek suretiyle devamlı bu âlimden bahsederken “üstadımız” şeklinde özel saygı ifadesi kullanmaktadır.⁷⁴

‘Avtebî, kendilerinden ilim tahsil ettiği ve feyiz aldığına inandığı âlimlerin silsilesini şu şekilde saymaktadır: Bu silsile, ehl-i velâyet Hz. Peygamber ve eşleri ile başlayıp Ebû İbrahim, Ebû Mâlik, İmam Saîd b. ‘Abdillâh ve onunla birlikte şehit olan arkadaşları, Ebû Mervân b. İsa b. Kâmil, İbrâhîm b. ‘Abdillâh el-Ferkânî, Ebû Ya’kûb el-Umkî, Ebû Yahya, Ebû Muhammed ‘Abdillâh b. Muhammed b. Bereke, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Esam’a ulaşmaktadır.⁷⁵ ‘Avtebî, bahsi geçen silsiledeki âlimlerin eserlerinden oldukça yararlanmışır.

Yukarıdaki silsileden de anlaşıldığı üzere ‘Avtebî, Rustâkiyye ekolüne mensuptur. *Kitâbu’d-Diyâ*’nın muhakkikleri, İbn Meddâd’ın *Sifatu nesebi’l-‘ulemâ* adlı eserinde bu silsileye başka âlimlerin isimlerini de eklediğini, ancak bu konuda ‘Avtebî’nin bizzat kendi kaleminden çıkan silsileyi esas almanın daha isabetli olacağını bildirmektedir.⁷⁶

VI. Eserleri

‘Avtebî, tarih, nesep, fıkıh, Arap dili ve belagatı gibi farklı alanlarda hacimli eserler telif etmiş velûd bir âlimdir. Bazı eserleri tahkik edilerek gün yüzüne çıkmış olduğu gibi bazı eserleri henüz ilim dünyasının hizmetine sunulmamıştır. Kaynaklarda ulaşabildiğimiz eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kitâbu’l-Ensâb

Bu kitap aynı zamanda *Ensâbu’l-‘Arab* diye de bilinmektedir. Muhtemelen bu eseri ‘Avtebî erken dönemde kaleme almıştır. Ancak ne *el-İbâne fi’l-luğati’l-Arabiyye* ne de *Kitâbu’d-Diyâ* adlı eserinde bu kitabından hiç söz etmemiştir. Bu kitapta genel olarak Kahtan ve Adnan kabilelerinin yanı sıra özel olarak Umman kabileleri konu edilmiştir. Bazı araştırmacılar *Kitâbu’-Ensâb* ve *Kitâbu’d-Diyâ* adlı eserlerin yazarının aynı kişi olduğunu düşünmemektedir. Ancak Abdurrahman es-Sâlimî *el-Lüm’a* adlı eserinde her iki kitabın yazarının aynı kişi olduğuna dair bilgi vermektedir.⁷⁷

⁷⁴ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/37; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 108.

⁷⁵ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/37.

⁷⁶ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/37.

⁷⁷ Nûreddîn Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî, *el-Lüm’a’l-merdiyye min eşi’ati’l-İbaddiyye*, ed. Sultân b. Mubarek eş-Şeybânî (Umman: Vezâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1426/2005), 26-34.

‘Avtebî’nin bu eseri; kendisinden sonra yazılan el-İzkevî’nin *Keşfu’l-Ğumme*, İbn Ruzeyk’in *es-Sahifetu’l-Kahtâniyye* ve *el-Fethu’l-Mubîn*; es-Sâlimî’nin, *Tuhfetu’l-A’yân*; es-Siyâbî’nin ‘*Uman ‘abre’t-târîh* ve el-Bitâşî’nin *İthâfu’l-A’yân*’ı gibi birçok esere kaynaklık etmiştir. Yine aynı şekilde ‘Avtebî’nin mezkûr kitabından yararlanan bunların dışında birçok eser daha vardır. Eserin tahkikli ve tahkiksiz birkaç baskısı vardır. Eseri Umman Sultanlığı Ulusal Miras ve Kültür Bakanlığı birkaç defa basmıştır.⁷⁸

Sîre / Sîretü’s-Suhârî

‘Avtebî’ye nispet edilen eserlerden biri de *Sîre*’dir. Bu eser kaynaklarda *Sîretü’s-Suhârî* adıyla da geçmektedir. ‘Avtebî bu eseri, Afrika’nın doğusunda bulunan Kilve şehrinin sakinlerinden iki kardeş olan Ali b. Ali ve el-Huseyn b. Ali’ye göndermiştir. Bu eserin ‘Avtebî’ye ait olduğu, *Kitâbu’d-Diyâ*’nın üçüncü cildindeki müstensih kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kitapta iki kardeş, ‘Avtebî’den dini hükümlere ve mezhebe dair görüşlerin ne olduğu konusunda bilgi istemektedir. Bunun üzerine ‘Avtebî *Sîre* adlı eserinde onlara kısa ve öz şekilde açıklamalar yapmaktadır.⁷⁹

‘Avtebî isimsiz bir risalesinde iki çocuğuna dine sınıksı sarılmaları ve İslam’ın hükümlerini öğrenmeleri hakkında çeşitli öğütler vermektedir. Bu risalenin içeriği ‘Avtebî’nin *Sîretü’s-Suhârî* adlı eseri ile örtüşmektedir. Dolayısıyla es-Sâlimî’nin de ifade ettiği üzere bu iki eser aslında aynı eserdir.⁸⁰

Kitâbu’l-İmâme

Bu eseri *el-Lum’atu’l-Mardiyye* adlı kitabında es-Sâlimî, ‘Avtebî’ye nispet etmektedir.⁸¹ Ancak *Kitâbu’d-Diyâ*’nın *muhakkikleri* eski kaynaklarda böyle bir nispetin bulunmadığını ifade etmektedir.⁸²

Hicrî birinci asırdan altıncı asıra kadar Ummanlı çeşitli âlimlerin kaleme aldıkları *es-Siyer ve’l-Cevâbât* adlı eserin ikinci cildinde geçen ‘Avtebî’ye ait hâmişler vardır. *Kitâbu’l-İmâme* adlı eserindeki bu notlarında, çağdaşlarının tartışmış olduğu meselelere açıklık getirmekte ve farklı konular hakkında kendi görüşlerini aktarmaktadır.⁸³

Kitâbu’d-Diyâ

⁷⁸ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/40.

⁷⁹ Avtebî, *ed-Diyâ*, 3/206-213.

⁸⁰ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/41.

⁸¹ Sâlimî, *el-Lüm’a’l-merdiyye min eşi’ati’l-İbaddiyye*, 34.

⁸² Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/41.

⁸³ Avtebî, *ed-Diyâ*, 1/41.

İbâzî⁸⁴ fikhına dair önemli temel kaynak olma özelliğine sahip olan bu eser, yirmi dört ciltten oluşmaktadır. Süleyman b. İbrahim Bâbzîz el-Varcelânî, Davûd b. Ömer Bâbzîz el-Varcelânî tarafından tahkiki yapılarak 2015 yılında Umman Sultanlığı Ulusal Miras ve Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır.⁸⁵ Bu eser, İbâzî mezhebinin hâkim olduğu Ummân, Cezâyir ve Tunus gibi coğrafyalarda ilim ehli tarafından benimsenerek okunmaktadır. Hatta kendilerini “Ehlü’l-d-da‘vet” diye adlandıran İbâzîler bu kitabı mezheplerinin en muteber kaynağı olarak kabul etmektedirler.⁸⁶

Kitâbu’n-Nûr

Bu kitap ‘Avtebî’nin *Kitâbu’d-Dıyâ*’ adlı eserinin muhtasarı konumundadır. *el-İbâne*’nin muhakkikleri, ‘Avtebî’nin bu eserinin adını Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme b. Asım’a ait olan *Dıyâ’u’l-kulûb fî me‘âni’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserden ilham alarak koyduğunu ifade etmektedirler. *el-İbâne*’nin muhakkikleri, ‘Avtebî’nin *Kitâbu’n-Nûr* adlı eserinin kaynaklarda geçmesine rağmen kayıp olduğunu veya henüz tahkik edilmemiş el yazmaları arasında bulunabileceğini ifade etmektedirler.⁸⁷ Ancak kaynak olarak verdikleri el-Berrâdî’nin *el-Cevâhiru’l-Müntekâ* adlı eserine bakıldığında *Kitâbu’n-Nûr*’un müellifinin ‘Avtebî değil Ebû ‘Abdillâh Osman el-Esam en-Nezvî olduğu açıkça ifade edilmektedir.⁸⁸ Prof. Dr. Mahmud er-Riyâmî de bu eserin ‘Avtebiye ait olmadığı konusunda aynı kanaati taşıdığını eserinde belirtmektedir.⁸⁹

Fî’l-hikemi ve’l-emsâl

Ulaşılabilen kaynaklarda bu esere ait herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak ‘Avtebî, bu kitabının adını *Kitâbu’l-Ensâb* adlı eserinde zikretmektedir.⁹⁰ Prof. Dr. Mahmud er-Riyâmî eserinde bu kitabın asıl adının *Kitâbu tebyîni’l-hikmeti fî’l-hikemi ve’l-emsâl*

⁸⁴ Adını kurucusu olduğu kabul edilen Abdullah b. İbâz’dan almıştır. Fırkanın adı Kuzey Afrika ve Uman’da Ebâziyye şeklinde söylenirken çağdaş yazarlar İbâziyye’yi tercih etmişlerdir. Taberî’nin Ebû Mihnef’ten naklettiğine göre İbâziyye, 65 (685) yılında Nâfi’ b. Ezrak’ın Hâricî olmayan müslümanlar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra’da Abdullah b. İbâz’ın etrafında toplananların oluşturduğu bir firkadır. Basra İbâzîliği, Hicaz, Yemen ve Hadramut İbâzîliği, Umman İbâzîliği ve Doğu Afrika ve Sudan İbâzîliği gibi farklı bölgelerde kolları bulunmaktadır. İbâzîler siyâsî tavır olarak Hz. Ali, Hz. Osman, Emevîler ve Nâfi’ b. el-Ezrak (ö. 65/685)’ı tasvip etmemekte, kendilerini Hâricî kabul etmemekte, onlara göre asıl Hâricîler; el-Ezârîka, en-Necdîyye es-Sufriyye fırkalarıdır. Ancak bu söylemler onların Hâricîlikle bir ilgilerinin olmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü İbâziyye menşei itibariyle, Abdullah b. Vehb er-Rasibî (ö. 37/675)’ye dayanmaktadır. Geniş bilgi için bk. Ethem Ruhi Fırlı, “İbâziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256-261; Tevhit Bakan, “İbâdiler ve Hadis”, *Ekev Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 222-223.

⁸⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/23.

⁸⁶ Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 119.

⁸⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/23.

⁸⁸ Ebu’l-Kâsım İbrahim b. el-Berrâdî, *el-Cevâhiru’l-Müntekâ*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 283.

⁸⁹ Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 126.

⁹⁰ Avtebî, *el-Ensâb*, 39.

olduğunu ve aslında bu kitabın *el-İbâne fi'l-luğati'l-Arabiyye* adlı eserin bir başka adı olduğunu vurgulamaktadır. Bu görüşünü 'Avteb'i'nin *Kitâbu'l-Ensâb*'da söylediği şu cümlelerine dayandırdığını ifade etmektedir:

وَحَمَلَنِي أَنْ أُنْظِمَ فِي هَذَا الدِّيَّانِ كِتَابًا فِي الْأَنْسَابِ لِأَنَّهُ قَدْ تَقَدَّمَ لَنَا كِتَابُ يُبَيِّنُ الْحِكْمَةَ فِي الْحِكَمِ وَالْأَمْثَالَ، وَبَعْدَهُ كِتَابُ مُحْكَمِ الْخَطَابَةِ فِي الْخُطْبِ وَالرِّسَالِ. وَجَعَلْتُ مُوَضِّحَ الْأَنْسَابِ وَاسْطَةً، وَبَعْدَهُ كِتَابُ مُتَمِّعِ الْبَلَاغَةِ فِي الْوَفُودِ وَالْوَفَادَاتِ، وَإِلَيْهِ كِتَابُ أَنْسِ الْغَرَائِبِ فِي النُّوَادِرِ وَالْأَخْبَارِ وَالْفُكَاهَاتِ وَالْأَسْمَاءِ، لِأَنَّ هَذِهِ الْأَرْبَعَةَ الْأَجْزَاءَ الَّتِي ⁹¹

Riyâmî burada *التي* den sonra gelen çok önemli bölümün kitaptan sakıt olduğunu ifade ettikten sonra 'Avtebî'nin *الأَمْثَالَ* فِي الْحِكَمِ *Kitâbu'l-Ensâb*'dan önce hikmetler ve darbimeselleri açıklayan kitap” olarak bahsettiği eserin *el-İbâne* olduğunu belirtmektedir.⁹² Riyâmî bu görüşünü, *el-İbâne*'nin muhtevasında bolca hikmet ve darbimeseller olması ve kitabın adından bahsederken *يُبَيِّنُ* ifadesini kullanmasına dayandırmaktadır. Ancak Riyâmî'nin sunduğu bu gerekçeler, bu iki kitabın aynı olduğunu söylemek için yeterli delil olup-olmayacağı hususunu tartışmaya açıktır.

Muhkemü'l-hitâbeti fi'l-hutabi ve'r-resâil

Ulaşılan kaynaklarda bu eserle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak 'Avtebî bu kitabın adını *Kitâbu'l-Ensâb* adlı eserinde zikretmiştir.⁹³

Mumti'u'l-belâğa fi'l-vufûdi ve'l-vâfidât

Kaynaklarda bu esere dair herhangi bir kayda rastlanılmamışsa da, 'Avtebî bu kitabın yalnızca adını *Kitâbu'l-Ensâb* adlı eserinde zikretmektedir.⁹⁴

Unsu'l-ğarâib fi'n-nevâdiri ve'l-ehbâri ve'l-fukâhâhâti ve'l-esmâ

Kaynaklarda bu esere dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Eserin adı sadece müellifin *Kitâbu'l-Ensâb*'ında geçmektedir.⁹⁵

Muvaddihu'l-Ensâb

⁹¹ Avtebî, *el-Ensâb*, 1/103.

⁹² Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 128.

⁹³ Avtebî, *el-Ensâb*, 39.

⁹⁴ Avtebî, *el-Ensâb*, 39.

⁹⁵ Avtebî, *el-Ensâb*, 39.

Kitapla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yalnızca ‘Avtebî *Kitâbu ’l-Ensâb*’da bu eserin adından bahsetmektedir.⁹⁶ Ayrıca Prof. Dr. Mahmud er-Riyâmî de eserinde bu kitabın varlığından söz etmektedir.⁹⁷

‘Avtebî, yukarıda adı geçen *fi ’l-Hikemi ve ’l-emsâl, Muhkemü ’l-hitâbeti fi ’l-hutabi ve ’r-resâil, Mumti ’u ’l-belâğa fi ’l-vufûdi ve ’l-vâfidât, Unsu ’l-ğarâib fi ’n-nevâdiri ve ’l-ehbâri ve ’l-fukâhâhâti ve ’l-esmâ ve Muvaddihu ’l-Ensâb* adlı eserlerin tamamını *el-Ensâb* adlı eserinde *ed-Dîvân* şeklinde adlandırmaktadır. ‘Avtebî bu durumu eserinde şu ibarelerle ifade etmektedir:

وَلَيْسَتْ كَمَلِ الدِّيَوَانِ الْاسْمَ الَّذِي بِهِ سَمَّيْنَاهُ، وَيَتَمَّ عَلَى الْحَسَبِ الَّذِي لَدُنْكَ نَظْمُنَاهُ

“Böylece *ed-Dîvân*, kendisini adlandırdığımız adını taşımış olsun ve kitabımız telif ettiğimiz şekilde kisve-i taba bürünmüş olsun.” Buradaki ifadelerden ‘Avtebî’nin bu eserleri tek bir kitabın bölümleri şeklinde kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁸

VII. *el-İbâne fi ’l-luğati ’l-Arabiyye*

Bu eser, hicrî beşinci ve altıncı yüzyıllarda Arap dili ve belagati alanında yazılmış en önemli eserlerden biridir. Eser muhtevası bakımından son derece zengin iki büyük el yazması ciltten oluşmaktadır. İlk cildi 556 sayfa, ikinci cildi ise 495 sayfadır.⁹⁹ Tahkik edildikten sonra yaklaşık 3.270 sayfadan oluşan toplam dört ciltlik hacimli bir kitap haline gelmiştir. Konuları arasında; sarf, nahiv, fonetik, semantik, belagat, darbimeseller, furûk, kıraatler, lahn, dehîl ve mu‘arrab gibi Arap dili ve belagatına dair birçok farklı meseleyi içerisinde barındıran hacimli bir eser olma özelliğine sahiptir. Belli başlıklar altında ele alınan konuların yanı sıra, çoğunlukla meseleler kitabın farklı konuları içerisinde dağınık bir şekilde zikredilmektedir.

‘Avtebî *el-İbâne*’de, öncelikle Kur’an ve hadisle istişhâd etmenin yanı sıra Arap şiirleri ve mesellerden de yararlanmaktadır. Eser kullanımı kolay olması amacıyla alfabetik sıraya göre yazılmış, önce harflerin manaları detaylı bir şekilde incelenmiş, sonra da o harfle başlayan çeşitli terimler ele alınarak dizayn edilmiştir. Bu terimlerin incelenmesi sırasında yeri geldikçe fonetik, sarf, nahiv, kıraat farklılıkları ve belagat inceliklerine değinilmiştir.

el-İbâne adlı bahsi geçen eseri Ürdün Arap Dil Kurumu üyelerinden oluşan dört kişilik bir komisyon tahkik etmiş, ilk basımı 1999 yılında Umman Sultanlığı Ulusal Miras ve Kültür Bakanlığı tarafından dört büyük cilt halinde yapılmıştır. Baskı sonrası farkedilen birçok hatalı husus düzeltilmeye çalışılmış ve Umman Sultanlığı Ulusal Miras ve Kültür Bakanlığı

⁹⁶ Avtebî, *el-Ensâb*, 39.

⁹⁷ Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 128.

⁹⁸ Avtebî, *el-Ensâb*, 45; Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 129.

⁹⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/27 (Muhakkiklerin Önsözü).

tarafından 2016 yılında ikinci baskısı yapılmıştır. Ancak yapılan incelemede ikinci baskıda da birçok bariz tahkik eksiklikleri olduğu görülmüş ve elinizdeki çalışmada yeri geldikçe bunlara işaret edilmiştir.

VIII. ‘Avtebî’nin *el-İbâne* Adlı Eserindeki Metodu

‘Avtebî’nin *el-İbâne* adlı eseri, hicrî beşinci asırda Arap dili ve belagati alanında yazılmış muhtevanın zenginliği bakımından en önemli eserlerden biridir. Eser; fonetik, sarf ve nahvin yanı sıra, tefsir, hadis, kıraat, darbımesel ve şiir gibi dilin farklı alanlarını ihtiva etmektedir. ‘Avtebî, *el-İbâne*’de dil konularını farklı âlimlerin görüşlerini zikrederek detaylı bir şekilde ele almaktadır. Anlamını tespit sadedinde zikretmiş olduğu kelimeleri farklı Arap şiirleri ile desteklemektedir. Eserinde belirli ve sistematik bir metod kullanmayan ‘Avtebî’nin bir konudan bahsederken başka bir konuya geçtiğine sıklıkla rastlanılmaktadır.¹⁰⁰

‘Avtebî’nin Arap dili ve balagati alanında kaleme aldığı *el-İbâne* adlı eseri gözden geçirildiğinde, onun Basra veya Kûfe ekolüne mensup olup olmadığına dair net bir bilgiye ulaşmak ve bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak genellikle Kûfe ekolüne mensup âlimlerden nakiller yapması ve tercihlerini genellikle onların görüşlerinden yana kullanması, onun Kûfe ekolüne daha yakın olduğu izlenimi vermektedir. Nitekim o *el-İbâne*’yi Kûfe ekolünün ileri gelen imamlarından olan Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794 [?])’nin *el-Fâhir* ve Ebû Bekir el-Enbârî (ö. 328/940)’nin *ez-Zâhir fî me‘ânî kelimâti’n-nâs* gibi eserleri üzerine inşa etmiştir. Dolayısıyla bu verilerden hareketle onun Kûfe ekolüne daha meyyal olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

el-İbâne’nin ansiklopedik bir eser mi yoksa sözlük türü bir eser mi olduğu araştırmacılar arasında tartışmalara yol açmıştır. *el-İbâne*’nin muhakkikleri eserin alfabetik sıraya göre hazırlanmış ansiklopedik bir eser olduğu görüşünü tercih etmektedirler. Bu görüşlerini, eserin yarıya yakın kısmının dilsel konuları ve bu hususlarda mevcut dil tartışmalarını ihtiva etmesi hakikatiyle temellendirmektedirler. Ayrıca muhakkikler, ‘Avtebî’nin eserinin başında yer alan şu ifadelere dikkat çekmektedirler:

"وقد ألفت هذا الكتاب في أصول اللغة ورتبته على حروف المعجم ليكون أسهل معرفة وأقل كلاماً، وسميته بكتاب

الإبانة"

¹⁰⁰ Leylâ el-Ömerî, *el-Avtebî es-Suhârî*, ed. Saîd Cebr Ebû Hıdr - Uleyyân Abdulfettâh el-Câlûdî (Amman: Câmiatu Âli'l-beyt, 1430/2009), 1/163.

“Arapçanın kökünü oluşturan kaideleri bir araya getirmek için bu kitabı yazdım. Daha kolay anlaşılması ve daha veciz olması için onu alfabetik sıraya göre düzenledim ve adını *Kitâb 'ul-İbâne*” koydum.” ‘Avtebînin bu cümleleri; bu eserin bir sözlük değil, alfabetik sıraya göre yazılmış bir eser olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹ ‘Avtebî ve *el-İbâne* hakkında birçok araştırma yapan Sultan Kâbus Üniversitesi Arap dili ve edebiyatı öğretim üyesi Prof. Dr. Mahmud er-Riyâmî ise bu eserin, bir sözlükte olması gereken şartların birçoğunu muhtevi olması nedeniyle sözlük niteliğine daha uygun olduğunu, ancak yeri geldikçe de müellifin çeşitli dil konularına değindiğini savunmaktadır.¹⁰² Riyâmî’nin العوتي ومنهجه في الصياغة المعجمية في الإبانة

دراسة وصفية تحليلية “*Avtebî ve el-İbâne’deki Sözlük Formülasyonu Konusundaki Metodu:*

Analitik ve tanımlayıcı bir çalışma” adı altında bir yüksek lisans tezi çalışması yapmış olması, onu yanlış bir bakış açısına zorlamış olabilir. Eserin detaylı bir şekilde incelenmesi neticesinde; hem ‘Avtebî’nin eser hakkındaki sözleri, hem de *el-İbâne*’nin muhakkiklerinin gerekçelerinin kitabın muhtevasına daha uygun olması sebebiyle eserin ansiklopedik bir eser olduğu yönündeki görüşlerin daha tutarlı olduğu görünmektedir.

‘Avtebî, hicri beşinci yüzyılın ikinci ve hicri altıncı yüzyılın ilk yarısında yaşamış olması nedeniyle o döneme kadar yazılan eserlerden ziyadesiyle istifade etme imkânı bulmuştur. Nitekim *el-İbâne* dikkatlice incelendiğinde ‘Avtebî’nin kendinden önce kaleme alınmış birçok kaynaktan detaylı bir şekilde yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu da onun telif konusunda ne kadar ileri seviyede bir melekeye sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰³

‘Avtebî, *el-İbâne* adlı eserini Arap dilinin derinliklerine vakıf olmak isteyen kimselere kolaylık sağlamak için kaleme almıştır. O bu amacını kitabının mukaddimesinde şu ifadeleriyle ortaya koymaktadır:

وقد ألفتُ هذا الكتاب في أصول اللغة و. و ذكرت أحرفاً من دخيل غيرها فيها، وفسرت شيئاً من الكلام الجاري على ألسنتهم، لا يعرف معناه، ولا يقف على فحواه، دون الغريب. الذي لا يتكلمه إلا متفهيق، ولا يتكلفه إلا متعمق، ولا يحسن أن يؤتى به إلا في الشعر والخطب. ورتبته على حروف المعجم؛ ليكون أسهل معرفة، وأقل كلاماً. وسميته بكتاب "الإبانة".

¹⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/27-28 (Muhakklerin Önsözü).

¹⁰² Riyâmî, *Seleme b. Müsellem el-Avtebî*, 161-165.

¹⁰³ Ömerî, *el-Avtebî es-Suhârî*, 1/164.

‘Avtebî, eserinin mukaddimesinde dil, fesahat ve beyana dair başlık açmış ve bu başlık altında Arapçanın öğrenilmesinin gerekliliğinden ve öneminden bahsetmiştir. Arapçayı ilk konuşan kişinin Hz. İsmâil olduğuna değinmiş, Nahiv ilmini icat edenin Ebu’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) olduğunu zikretmiş¹⁰⁶ ve (المنطق) “konuşma” eyleminin ne anlama geldiğini izah etmiştir.¹⁰⁷ Daha sonra Arapçadaki konuşma bozukluklarıyla alakalı bir bahis açarak Umman âlimlerini anlatmış, mübalağa,¹⁰⁸ temsil,¹⁰⁹ seci¹¹⁰ ve benzeri ifade çeşitlerine değinmiş, Arap diline geçmiş kelimeleri izah ettikten sonra şiir ve nesir türlerine işaret etmiştir.¹¹¹

‘Avtebî, kitabının ilerleyen bölümlerinde sarf ilminden, harflerin isimleri ve mahreçlerinden,¹¹² lahn/konuşma hatalarından,¹¹⁴ والمعرب¹¹³ والدخيل gibi “Arapçaya sonradan giren kelimeler”den, hakikat,¹¹⁵ mecaz,¹¹⁶ kinaye¹¹⁷ ve istiare¹¹⁸ gibi belagat konularından,¹¹⁹

Şiir bahr-ı vâfir ile yazılmış olup, kaynaklarda bu şiirle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu şiir yalnız *el-İbâne*’de geçmektedir. Muhtemelen müellifin kendine ait beyitler olabilir. Bk. Avtebî, *el-İbâne*, 1/5.

¹⁰⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/20.

¹⁰⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/24-25.

¹⁰⁸ Mübalağa: Konuşanın manada daha etkin olması amacıyla betimlemede abartı yapmasıdır. Detaylı bilgi için bk. Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Küllîyyât Mu’cemun fi’l-musdalâhât ve’l-furuki’l-luğaviyye*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 851.

¹⁰⁹ Temsil: iki şey arasında belli benzerlikten yola çıkılarak bu iki şeyin farklı noktalarda da benzer oldukları neticesine varmak anlamındadır. Geniş bilgi için bk. Muhammed A’lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtü’l-fünûn ve’l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc, ed. Refîk el-Acem (Beyrut: Mektebetü Lübnân Naşîrûn, 1417/1996), 1/506-507.

¹¹⁰ Seci: Şiirdeki kafiye gibi, nesir/düz yazıda iki fâsıla arasındaki son harflerin birbirine benzemesine denir. Geniş bilgi için bk. Ahmed b. İbrahim b. Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâğa fi’l-meânî ve’l-beyânî ve’l-bedî’*, ed. Yûsuf es-Samîlî (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.), 330.

¹¹¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/47-50.

¹¹² Avtebî, *el-İbâne*, 1/55-86.

¹¹³ Dehîl: İster Arapçalaştırılsın ister olduğu gibi bırakılsın Arapçaya sonradan sokulan Arapça dışındaki kelimelere verilen isimdir. Detaylı bilgi için bk. Sa’dî Dannâvî, *el-Mu’cemü’l-mufasssal fi’l-muarrabi ve’d-dehîl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2004), 6.

¹¹⁴ Arapların kendi dillerinin dışından Arapçaya alıp sanki Arapçalaştırarak kullandıkları kelimelere denir. Detaylı bilgi için bk. Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî Celâlüddîn es-, *el-Müzahir fi’l-uluhi’l-luğati ve envâiha*, thk. Fuad Ali Mansûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/211.

¹¹⁵ Hakikat: Hitap sanatında sözün kendi öz manasında kullanılmasına denir. Örneğin “aslan” kelimesinin bilinen yırtıcı hayvan manasında kullanılması gibi. Detaylı bilgi için bk. Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatü’l-Arabiyye* (Şam, Beyrut: Dâru’l-Kalem, ed-Dâru’s-Şâmiyye, 1416/1996), 2/455.

¹¹⁶ Meczaz: Bir kelimenin hakiki manası dışında kullanılmasına denir. Geniş bilgi için bk. Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâğa fi’l-meânî ve’l-beyânî ve’l-bedî’*, 251.

¹¹⁷ Kinâye: Kelam içerisinde mevcut asıl anlamın yanı sıra bir başka lâzımî anlamın ifade edildiği söz veya cümleye denir. Bir başka deyişle; söz içinde geçen lâzımdan geçmeyen melzûma geçişe denir. Geniş bilgi için bk. Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1407/1987), 402.

¹¹⁸ İstiare: Bir kelimeye benzer bir yönünün olması gibi bir karine sebebiyle teşbihte mübalağa yapmak amacıyla asıl anlamının dışında başka bir manayı yüklemektir. Geniş bilgi için bk. Ebû’l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî İbn Hicce, *Hizânetü’l-edeb ve’ğâyetü’l-erab*, thk. İsmâ Şakyû (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1425/2004), 1/224.

¹¹⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 120-150.

itba,¹²⁰ işmâm,¹²¹ iştikak,¹²² idğam,¹²³ ezdâd¹²⁴ ve ibdâl¹²⁵ gibi farklı dil meselelerinden bahsetmektedir.¹²⁶ Buna ilaveten Kur'an-ı Kerim'de geçen hurûf-u mukatta'a ve birbirlerinin yerine kullanılabilen hurûfu'l-me'anî harflerini de detaylı bir şekilde izah etmiştir.¹²⁷

'Avtebî, *el-İbâne* adlı eserini telif ederken harflerin mahreçleri ve sıfatlarının gruplandırılması konusunda el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'den oldukça yararlanmış ve ondan gerektiği yerlerde birebir nakiller yapmıştır. Aşağıdaki ibare buna örnek olarak verilebilir:

قال الخليل: حروف العربية تسعة وعشرون حرفاً، منها خمسة وعشرون حرفاً صحاحاً لها أحواز ومخارج، وأربعة

حروف جوف، وهي الواو والياء والألف اللينة، والهمزة، وسميت جوفاً لأنها تخرج من الجوف...

"Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî şöyle demiştir: Arapça yirmi dokuz harften ibarettir. Bu harflerden yirmi beş tanesi mahreçleri olan sahih harflerdir. Diğer dört harfe ise, cevî harfleri denilir. Bu harfler vav, ya, elif ve hemzedir. Bu harfler boğaz boşluğundan çıktığı için bunlara "cevî" harfleri denilmiştir..."¹²⁸

'Avtebî, eserini alfabetik sıraya göre yazmış olsa da bazen bu sıralamaya riayet etmemiştir. Örneğin "cinsel ilişki" anlamına geldiğini söylediği الحَجَّجَةُ kelimesini, "hâ" maddesinde değil de cim maddesinde ele almaktadır.¹²⁹ Yine aynı şekilde müellif, قد جاء بالضحح deyimini "الباء" maddesinde zikretmiştir.¹³⁰ Hâlbuki bu cümlede "ba" harf-i cerrinin

¹²⁰ İtbâ: Bir kelimenin ardından sonu uyuşan başka bir kelimeyi getirmektir. خَنِيئًا مَرِيئًا gibi anlamlı veya حسن حسن gibi anlamsız olabilir. Geniş bilgi için bk. Kefevî, *el-Külliyât*, 851-852.

¹²¹ İşmâm: Ötreli olan bir harfin geçiş halinde ötreli okunacağını belirtmek amacıyla durulmak zorunda kalındığında dudakları yummadır. Geniş bilgi için bk. Muhammed b. el-Hasan er-Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasan vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395/1975), 1/525.

¹²² İŝtikâk: Bir kelimedenden, aralarında hem lafız hem anlam ilişkisi bulunan başka bir kelimenin türetilmesine denir. Geniş bilgi için bk. Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, thk. Fahr Salih Süleyman Kaddâra (Ürdün - Beyrut: Dâr Ammâr - Dâru'l-Cîl, 1409/1989), 1/428.

¹²³ İdğâm: Sözlükte bir şeyi diğerine katmak anlamına gelir. Terim olarak birinci harfi sakın yapıp ikinciye katmak anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bk. Ali b. Muhammed b. Ali eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 14.

¹²⁴ Ezdâd: Arapların tek bir ismi iki zıt şeye kullanmalarına denir. Örneğin; الحَوُّو kelimesini hem beyaz hem de siyah için kullanırlar. Geniş bilgi için bk. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvînî er-Râzî İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luğati'l-arabiyyeti ve mesâliha ve süneni'l-Arabi fî kelâmiha*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 60.

¹²⁵ İbdâl: Belli maksatlara bir kelimenin yerine başka bir kelimeyi veya bir harfin yerine başka bir harfi ikame etmeye denir. Bk. Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/86.

¹²⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/122-250.

¹²⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/362-387.

¹²⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/83.

¹²⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/367.

¹³⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 2/274.

dışında “ba” ile başlayan herhangi bir kelime yoktur. Bu deyim kelimesi kelimesine çevrilecek olursa “Güneşin vurduğu rüzgârın estiği her şeyi getirdi” anlamına gelmektedir. Ancak Türkçeye “cümbür cemaat geldiler” şeklinde aktarılabilir. *el-İbâne*’de bu örneklerin dışında, maddesinde zikredilmeyen birçok kelimeye rastlanılmaktadır.¹³¹

Müellif, ünite başı olarak zikretmiş olduğu harflerin tümünün sıfatlarını ve mahreçlerini tanıttığı gibi Kur’an-ı Kerim’de kaç defa geçtiklerine ve Antik Hint Matematiğine göre hangi değere tekabül ettiklerine değinmektedir. Örneğin “dal” harfini tanıtırken şöyle demektedir:

الدَّالُّ نِطْعِيَّةٌ، وَهِيَ أَخْتُ التَّاءِ، وَقَدْ يَقِيمُونَ إِحْدَاهُمَا مَقَامَ الْآخَرَى، كَقَوْلِهِمْ: دَهْدَارٌ وَهَتَّارٌ، وَشُدَاةٌ وَشُتَاتٌ، وَتَسْدِيَّةٌ وَتَسْتِيَّةٌ. وَعَدَّهَا فِي الْقُرْآنِ خَمْسَةَ آلَافٍ وَتِسْعَمِائَةَ وَتِسْعُونَ دَالًّا. غَيْرُهُ: سِتْمِائَةُ وَاثْنَانِ وَأَرْبَعُونَ...

*“Dâl damaktan çıkan bir harftir. “Tâ” harfine benzemektedir. Bazen birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Mesela Araplar şöyle derler: وَتَسْدِيَّةٌ وَتَسْتِيَّةٌ، وَشُدَاةٌ وَشُتَاتٌ، وَهَتَّارٌ، وَدَهْدَارٌ Bu harf Kur’an-ı Kerim’de 5990 defa geçmektedir. Başka bir görüşe göre ise 5642 defa geçmektedir...”*¹³²

‘Avtebî, eserini yazarken kendisinden önce geçmiş kaynaklardan oldukça yararlanmıştır. Ancak çoğunlukla yararlandığı eserlerin isimlerini zikretmemektedir. Bunun yanı sıra eserinin birçok yerinde belli bir metoda bağlı kalmadığı görülmektedir. Örneğin herhangi bir harfi tanıttıktan sonra "مسألة" diyerek farklı bir konuyu ele almaktadır. Diğer bir ifade ile müellif, eserinin birçok yerinde konudan konuya geçmektedir. Bu da onun bazı yerlerde başlık hiyerarşisine riayet etmediğini göstermektedir.¹³³ Muhtemelen bu durum dönemin teamülünün bu şekilde olmasından kaynaklanmaktadır.

Müellif, genellikle izaha muhtaç olduğuna inandığı kelimeleri detaylı bir şekilde açıklarken önce şahit âyetler, varsa hadisler ve sonra da şiirlerle desteklemektedir. Ayet, hadis ve şiirleri zikrettikten sonra da Arapların sıkça kullanmış olduğu darbimesellere yer vermektedir. Ancak zikrettiği darbimeseller bazen içinde geçen harfe göre belli bir konu başlığı altında ele alınmıştır. Mesla, içerisinde “sin” harfi geçtiği için şu darbimeseli “sin” maddesinde ele almıştır: ذهب القوم أيدي سبأ Bu cümle, kelimesi kelimesine tercüme edildiğinde “Kavim, Sebe’ halkının akıbetine uğradı” anlamına gelse de Türkçe’ye “Kavim darmadağın oldu”

¹³¹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/274.

¹³² Avtebî, *el-İbâne*, 3/73.

¹³³ Örnek olarak bk. Avtebî, *el-İbâne*, 4/85, 4/269, 4/490.

şeklinde aktarılabilir. Eserin birçok yerinde bu minvalde yapılan açıklamalara rastlamak mümkündür.¹³⁴

‘Avtebî, eserinde kelimelerin doğru bir şekilde hıfzedilmesini sağlamak amacıyla farklı telaffuz edilmeye müsait olan, yani üç şekilde hareke alabilen müselles türü sözcüklerin hareketlerini belirterek meydana gelebilecek kafa karışıklığının önüne geçmeyi hedeflemektedir. Mesela ‘Avtebî bu bağlamda şöyle demektedir: النسيان: الأُمَّة بالفتح: “Emme” kelimesi fetha ile okunduğu zaman “unutmak” anlamına gelir. Müellif bu açıklamayı yaptıktan sonra وَادَّكَّرَ بَعْدَ أُمَّةٍ “Nice zaman sonra Yusuf’u hatırladı”¹³⁵ ayet-i kerimesinin وَادَّكَّرَ بَعْدَ أُمَّةٍ “unuttuktan sonra Yusuf’u hatırladı” şeklinde de kıraat olunduğuna işaret etmektedir. والأُمَّةُ، والإُمَّة بالكسر التَّعَمَّة. Şeddesiz olan “eme” kelimesi ise cariye anlamına gelmektedir. Bu kelime “imme” şeklinde şeddeli olarak telaffuz edildiğinde ise “nimet” anlamına gelmektedir. Nitekim إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ “Doğrusu biz, atalarımızı bir din üzere bulduk”¹³⁶ âyetini İmam Mücâhid ve Halife Ömer b. Abdulaziz إِمَّةٍ şeklinde tilavet etmişlerdir. Buna göre mana şöyle olur: “Hiç şüphesiz biz atalarımızı nimet içerisinde bulduk.” Eserin birçok yerinde bu tarzda yapılan açıklamalara rastlamak mümkündür.¹³⁷

‘Avtebî, eserinin birçok yerinde müzekker ve müennes kelimelere işaret etmektedir. Mesela لسان kelimesinin müzekker ve müennes olarak kullanımını işlerken şöyle demektedir: Ferrâ şöyle demiştir: اللسان بعينه مُدَكَّرٌ، فإذا أُثِّبَ فَإِنَّمَا يَرَادُ بِهِ الرِّسَالَةُ müzekker olarak kullanılır. Müennes olarak kullanıldığında ise bu kelime “mektup” anlamına gelir.” Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, mektup anlamına gelen لسان kelimesi, sonunda müenneslik alameti taşıyan رِسَالَةٌ kelimesi gibi sayılması sebebiyle müennes olarak kabul edilir. Bu bağlamda meşhur şair A‘şâ Bâhile (ö.1./7. yüzyıl)’nin şu şiiri ile istişhâd edilmektedir:

¹³⁴ Örnek olarak bk. Avtebî, *el-İbâne*, 4/648.

¹³⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Yûsuf 12/45.

¹³⁶ ez-Zuhuruf 43/22.

¹³⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 2/139-142.

إِنِّي أَتَنِّي لِسَانٌ لَا أُسْرُ بِهَا ... مِنْ عَلُوٍّ لَا كَذِبٌ فِيهَا وَلَا سَحْرُ

“Hiç hoşuma gitmeyen bir haber/mektup geldi bana,
(Necd'in) yukarısından, ne yalan ne de alay olmayan”¹³⁸

Görüldüğü üzere şair bu beyitte geçen لسان kelimesini رسالة anlamında kabul ettiği için bir önceki أَتَنِّي fiilini müennes olarak kullanmıştır.¹³⁹

Müellif, eserinde zikretmiş olduğu şiirlerin yer yer belâğî açıdan da tahlilini yapmaktadır. Örneğin teşbih konusunu işlerken izah etmiş olduğu şiirlerden bazıları şunlardır:¹⁴⁰

كَأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا وَيَابَسًا ... لَدَى وَكْرِهَا الْعُنَابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي

“Yuvalarında kuşların yaş ve kuru kalpleri,
Hünnap ve kurumuş eski hurmalar gibidir.”¹⁴¹

Yukarıdaki beyitte şair kuşların kalplerini hünnap ve kurumuş bayat hurmalara benzeterek teşbih-i müzdevec/çift müşebbehün bih sanatını icra etmiştir.

وَإِنَّ صَحْرًا لَتَأْتُمُ الْهَدَاةُ بِهِ ... كَأَنَّهُ عَلِمَ فِي رَأْسِهِ نَارُ

“Hiç şüphesiz rehberler Sahr’a uyarlar.

¹³⁸ “Müzekker ve Müennes kabul edilen İsimler” başlıklı konuda şiirin tahrîci yapılmıştır.

¹³⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/7-9.

¹⁴⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/391-394.

¹⁴¹

الطويل							
لَدَى وَكْرِهَا الْعُنَابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي				كَأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا وَيَابَسًا			
ش فل با لي	ب ول ح	ر هل عن نا	ل دى وك	و يا ب سن	ر ط بن	ق لو بط طي	ك أن ن
//ه/ه/ه/	//ه/	//ه/ه/ه/	//ه/ه/	//ه/ه/	//ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/
مَفَاعِيلُنْ	فَعُولْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولْ

Şiir muallaka şairlerinden İmruülkays’a ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü’l-Mürâr İmruülkays, *Dîvânu İmruülkays*, thk. Abdurrahman el-Mustâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1425/2004), 139; Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-Câhîz, *el-Hayevân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 3/24; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi’ru ve’ş-Şuarâ* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1423/2002), 1/111, 1/134; Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdu’l-Ekber el-Ezdî el-Müberred, *el-Kâmil f’il-luğati ve’l-edeb*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1417/1997), 3/25.

Yukarıdaki beyitte şair Sahr’ı başında ateş yanan dağa benzetmektedir. Şair beyitte teşbihi bitirdikten sonra نَارُ فِي رَأْسِهِ نَارُ ifadesini kullanarak yapmış olduğu teşbihi, îğâl¹⁴³ sanatını icra etmek suretiyle pekiştirmiştir.

‘Avtebî, eserinde bazen fasih olan kelimelerle birlikte fasih olmayan kelimelere de değinmektedir. Mesela o, kadının kocası tarafından yakınları anlamına gelen الحَمُو kelimesinin üç şekilde telaffuz edilebileceğini ancak hemzeli okunuşun fasihten en uzak kullanım olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁴

Müellif, bazen de kelimeleri açıklarken etimolojik/iştikak tahliller yapmaktadır. Örneğin bu bağlamda o şöyle demektedir: والْزُّورُ: الكَذِبُ، اشتق من تزوير صدر البعير “Bu kelime yalan anlamına gelmektedir. Aslında devenin göğsünün eğri olması anlamından yola çıkılarak türetilmiştir.” Diğer bir ifade ile somut eğrilik zamanla soyut eğriliğe yani yalana dönüşmüştür.¹⁴⁵ Etimolojik tahlilleri ile meşhur olan İbn Fâris (ö. 395/1004) de bu kök hakkında benzer şeyleri söylemektedir. Ancak o devenin göğsünün eğriliği olarak değil de mutlak manada eğrilik anlamından bahsetmektedir. Hatta daha ileri giderek زار يزور زيارة “ziyaret

142

البسيط							
كَأَنَّ عُلَّاءَ فِي رَأْسِهِ نَارٌ				وَأَنَّ صَخْرًا لَمْ يَكُنْ هَدَاةً بِي			
ن ا ر ن	ف ي ر ا س ه ي	ع ل م ن	ك ا ن ا ن ه و	ه ب ه ي	ت م ل ه د ا	ر ن ل ت ا	و ا ن ص خ
ا/ه/	ا/ه/ا/ه/	ا//	ا//ا/ه/	ا///	ا/ه/ا/ه/	ا//ا/ه/	ا//ا/ه/
فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Şiir sahibî kadın şairlerden Hansâ’ (ö. 24/645)’ya aiit olup bahr-ı basît ile yazılmıştır. Bk. *Dîvânü’l-Hansâ*, thk. Hamd Tammâs (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1425/2004), 46; Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-Câhîz, *el-Buhalâ*’ (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1419/1998), 309; Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-Câhîz, *el-Mehâsin ve’l-Ezdâd* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1423/2002), 171; Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir İbn Tayfûr, *Belâğâtü’n-Nisâ*, thk. Ahmed el-Elfi (Kahire: Matbaatu Medreseti vâlideti Abbâsi’l-evvel, 1326/1908), 36, 168; Müberred, *el-Kâmil f’il-luğati ve’l-edeb*, 3/63, 4/40; Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî, *el-Etvel şerhu Telhîsi Miftâhi’l-Ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/70.

¹⁴³ İğâl: Beytin sonunda muhtevayı pekiştirmek, güzelleştirmek, açıklamak veya mübalağa yapmak amacıyla ek bir beyan getirme şeklindeki itnâb türüne denir. Bk. Abdulaziz Atûk, *İlmü’l-Meânî* (Beyrut: Dâru’n-nehdâti’l-Arabiyyeti li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1430/2009), 192; İsmail Durmuş, “İtnâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/215-219.

¹⁴⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 2/413-414.

¹⁴⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 3/182.

etmek” fiilinin de aynı manadan hareket edilerek türetildiğini iddia etmektedir. Zira ziyaret etmek aslında bir manada ziyaret edilen kişiye doğru meyletmek anlamını taşımaktadır.¹⁴⁶

Müellif, eserinin birçok yerinde şiirlerle istişhâd etmektedir. Ancak bahsi geçen istişhâd genelde dille ilgili konuların izahı sadedinde olmaktadır. Bazen de bu istişhâd bilinmeyen veya açıklanması murat edilen kelimenin tefsirinden ziyade ayetin manasını teyit mahiyetinde olmaktadır. Bu duruma şu ayet-i kerime örnek olarak verilebilir: *“Erimiş bakırı onun için kaynağından sel gibi akıttık.”*¹⁴⁷ Müellif bu ayet-i kerimede geçen kıssayı İbn Abbas’tan naklederek Hutay’e diye bilinen Ebû Müleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-‘Absî’ (ö. 59/678 [?])’ye ait olduğunu söylediği şu beyitle açıklamaktadır:¹⁴⁸

فَأَلْقَيْ فِي مَرَّاجِلٍ مِنْ حَدِيدٍ ... بِذَوْبِ الْقِطْرِ لَيْسَ مِنَ الْبُرَامِ

“Erimiş bakırla (dolu) demir kazanlara atıldı;

Taştan tencerelere değil,”¹⁴⁹

Görüldüğü üzere ‘Avtebî burada dilsel istişhâddan ziyade ayetin manasını teyit eden bir şiirle konuya açıklık getirmektedir.

‘Avtebî *el-İbâne* adlı eserini hiç şüphesiz dille ilgili meselelere tahsis etmiştir. *el-İbâne* adlı eserinde fıkıhla alakalı bir konu geçtiğinde *Kitâbu’d-Diyâ’* adlı eserinde konuyu işlediğini söylemektedir. Yine aynı şekilde *Kitâbu’d-Diyâ’* adlı eserinde de dille alakalı bir konu geçtiğinde *el-İbâne*’ye atıf yapmaktadır. Bu duruma delil olarak Ferezdak’a (ö. 114/732) ait olan şu şiiri örnek olarak vermesi zikredilebilir:

¹⁴⁶ Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvîni er-Râzî İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Şâm: Dâru’l-Fikr, 1399), 3/36.

¹⁴⁷ Sebe’ 34/12.

¹⁴⁸ Ömerî, *el-Avtebî es-Suhârî*, 1/177.

¹⁴⁹

الوافر					
فَأَلْقَيْ فِي مَرَّاجِلٍ مِنْ حَدِيدٍ	بِذَوْبِ الْقِطْرِ لَيْسَ مِنَ الْبُرَامِ				
ف أ ل ق ي ف ي م ر ر ج ل م ن ح د ي د ن	ب ذ و ب ل ق ط ر ل ي س م ن ل ب ر ا م ي				
ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ

Avtebî eserinde, bahr-ı vâfir ile yazılan bu şiirin muhadram şairlerden Hutay’e el-Absî’ye ait olduğunu ifade etse de şairin divanında olmadığı gibi kaynaklarda herhangi bir şaire nispet edilmemektedir. Ayrıca el-İbâne dışındaki kaynaklarda بذوب yerine قدور şeklinde geçmektedir. Bk. Avtebî, *el-İbâne*, 4/26; Celaledin es-Suyutî, *ed-Dürri’l-Mensûr* (Beyrut: Dâru’l Fikr, ts.), 6/678; âişe Muhammed Ali Abdurrahman Bintü’ş-Şâtî’, *el-İ’câzu’l-beyânî li’l-Kurân ve mesâilü İbni’l-Ezrak* (Kahire: Dâru’l-Meârif, ts.), 542.

وَلَسْتَ بِمَأْخُودٍ بَلْعَوْ تَقُولُهُ ... إِذَا لَمْ تَعَمَدْ عَاقِدَاتِ الْعَزَائِمِ

“Söylemiş olduğun yemin-i lağvıdan sorumlu değilsin.

İçinden geçirmediğin ve azmetmediğin takdirde”¹⁵⁰

Müellif bu şiiri zikrettikten sonra yemin-i lağvı *Kitâbu'd-Dıyâ*’ da yeminler bahsinde ele aldığını ifade etmektedir.¹⁵¹

Müellif, bazen de eserinde vermiş olduğu şiirlerin arka planını ve olay örgüsünü de zikretmiştir. Bu duruma şu örnek verilebilir:

وعن الشافعي، أَنَّهُ لَمَّا دَخَلَ بَغْدَادَ غَرِيبًا اجْتَاَزَ بِقَوْمٍ فَسَأَلَهُمْ عَنِ الطَّرِيقِ، فَأَرَشَدُوهُ، وَلَا يَعْرِفُونَهُ، فَمَضَى وَهُوَ يَقُولُ:

غَرِيبُ الدَّارِ لَيْسَ لَهُ صَدِيقٌ ... أَجَلُ سُؤَالِهِ أَيْنَ الطَّرِيقُ

“İmam Şafii’den (ö. 204/820) rivayet edildiğine göre o bir gün gurbetçi olarak Bağdat’a girer, orada bulunan milletin yanına uğrar ve onlara yolu sorar. Oradakiler onu tanımadıkları halde yol gösterirler. Bunun üzerine İmam Şafii oradan ayrılır ve şu şiiri terennüm eder.”¹⁵²

“ Gurbet diyarında olanın dostu yoktur.

Onun en önemli sorusu: Yol ne taraftadır?”¹⁵³

150

الطويل

وَلَسْتَ بِمَأْخُودٍ بَلْعَوْ تَقُولُهُ	إِذَا لَمْ تَعَمَدْ عَاقِدَاتِ الْعَزَائِمِ
و ل س ت ب م أ خ و ذ ن ب ل ع و ن ت ق و ل ه و	إ ذ ا ل م ت ع م د ع ا ق ب ا ت ل ع ز ا ء م ي
// ه // // ه // // ه //	// ه // // ه // // ه //
فَعُولٌ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ

Şiir Emevî dönemi şairlerinden Ferezdak (ö. 114/732)’a ait bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. *Dîvânu’l-Ferezdak*, thk. Ali Fâûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1407/1987), 611; Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ, *Şerhu nekâidi Cerîr ve’l-Ferezdak*, thk. Muhammed İbrahim Hûr - Velîd Mahmud Halis (Abu Dabi: el-Mecmau’s-Sekâfi, 1419/1998), 2/515; Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Emsâl ve’l-Hikem*, thk. Fuad Abdulmun’im Ahmed (Riyad: Dâru’l-vatan li’n-neşr, 1420/1999), 225.

¹⁵¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/223; Avtebî, *ed-Dıyâ*’, 1/48, 12/301.

¹⁵² Avtebî, *el-İbâne*, 3/576.

153

الوافر

غَرِيبُ الدَّارِ لَيْسَ لَهُ صَدِيقٌ	أَجَلُ سُؤَالِهِ أَيْنَ الطَّرِيقُ
غ ر ي ب د ا ر ل ي س ل ه و ص د ي ق و	أ ج ل ل س ء ل ه ي أ ي ن ط ر ي ق و
// ه // // ه //	// ه // // ه //

Müellif, eserinde Arap dünyasında meşhur olan şairler, edipler ve hatiplerin sözlerine yer verdiği gibi batı dünyasına mensup filozofların da hikmetli sözlerinden bahsetmiştir. Bu duruma şu örnekler verilebilir: "وقال سُقْرَاطُ: "ينبغي للعاقل أن يخاطب الجاهل مخاطبة المُطَبِّ للمريض" Sokrates şöyle demiştir: “Akıllı kimsenin cahille, doktorun hasta ile konuştuğu gibi konuşması gerekir.”¹⁵⁴ Aristoteles şöyle demiştir: “Hayatın kötü olmasının nedeni akıldır.”¹⁵⁵

IX. el-İbâne’nin Kaynakları

‘Avtebî, *el-İbâne* adlı eserini yazarken birçok kitaptan yararlanmışır. Bazen yararlandığı eserin adını zikretmiş bazen de zikretmemiştir. Bunun nedeni; müellifin yaşadığı dönemin teamülleri gereği âlimlerin alıntı yaptıkları kaynakları belirtip belirtmeme hususunda mütesâhil davranmaları olabilir. Bir diğer neden ise müellifin elde ettiği bilgilerin kaynağını tespit etme imkânına sahip olmama ihtimalidir. Başka bir deyişle bilgiye sahip, ancak bilginin kaynağı hususunda elinde yeterli veri bulunmamaktadır. ‘Avtebî’nin *el-İbâne*’yi telif ederken istifade etmiş olduğu en önemli eserler şunlardır:

1. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)’nin *Kitâbu’l ‘Ayn* adlı eseri. Müellifin en sık nakil yaptığı eserlerden biridir. İsim vererek 153 nakil yapmıştır.¹⁵⁶
2. ed-Dabbî (ö. 178/794 [?])’nin *el-Fâhir* adlı eseri. İsim belirterek 22 yerde nakil yapmıştır.¹⁵⁷
3. Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb* adlı eseri. Müellif isim belirterek eserinde 13 yerde nakil yapmıştır.¹⁵⁸
4. İbnü’l-Kelbî (ö. 204/819 [?])’nin *Cemeheretü’n-Neseb* adlı eseri. Müellif isim vererek 20 yerde nakil yapmıştır.¹⁵⁹

Şiir bahr-ı vâfir ile yazılmıştır. Ancak müellif İmam Şâfiî’ye ait olduğunu söylese de, şiir İmam Şâfiî’nin divanında bulunmadığı gibi diğer kaynaklarda da ona ait olduğuna dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Bk. Câhız, *el-Mehâsin ve’l-Ezdâd*, 119; Ebû Ali el-Muhsin b. Ali b. Muhammed b. Ebi’l-Fehm Dâvûd et-Tenûhî, *el-Ferec ba’de’ş-şidde*, thk. Abbûd eş-Şalcî (Beyrut: Dâr Sâdir, 1398/1978), 3/124; Avtebî, *el-İbâne*, 3/576; Muhammed b. Aydemir Musta’samî, *ed-Dürü’l-ferîd ve beytü’l-kasîd*, thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1436/2015), 7/296.

¹⁵⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 2/384.

¹⁵⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 3/503.

¹⁵⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 2/47, 2/104, 3/37, 3/128.

¹⁵⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/434, 2/107, 3/92, 3/153.

¹⁵⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/62, 1/64, 1/247, 3/698, 4/260, 4/266.

¹⁵⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/36, 1/103, 1/327, 2/244, 2/304, 3/235.

5. el-Ferrâ (ö. 207/822)'nin *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri. Müellifin özellikle şiirlerin nakli konusunda en çok başvurduğu kaynaktır. Toplamda 212 yerde isim vererek nakil yapmıştır.¹⁶⁰
6. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?])'nin *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı eseri. Bu kitap da müellifin en çok nakil yaptığı eserlerden biridir. Toplamda 129 yerde isim belirterek nakil yapmıştır.¹⁶¹
7. el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?])'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri. İsim belirtilerek toplam 13 yerde alıntı yapılmıştır.¹⁶²
8. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)'ın *Kitâbu ğarîbi'l-hadîs* adlı eseri. Müellif bu eserden isim vererek 33 yerde nakil yapmıştır.¹⁶³
9. el-Câhız (ö. 255/869)'ın *el-Hayevân* ve *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserleri. Müellif yalnızca iki yerde isim belirterek nakil yapmıştır.¹⁶⁴
10. İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)'nin *el-Envâ', eş-Şi'ru ve's-şu'arâ, Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân, Kitâbu edebi'l-Kâtib* ve *'Uyûnu'l-Ahbâr* adlı eserleri. Müellif esinde yalnızca 12 yerde isim vererek nakil yapmıştır.¹⁶⁵
11. el-Muberrred (ö. 286/900)'in *el-Kâmil* ve *el-Muktedab* gibi eserleri. Müellif eserinde yalnızca sekiz yerde isim vererek nakil yapmıştır.¹⁶⁶
12. Sâ'leb (ö. 291/904)'in *Mecâlisü Sâ'leb* adlı eseri. Müellif eserinde 27 yerde isim vererek nakil yapmıştır.¹⁶⁷
13. ez-Zeccâc'ın *Meani'l-Kur'an* adlı eseri. Müellif eserinde 15 yerde isim vererek nakil yapmıştır.¹⁶⁸
14. İbn Dureyd'in genel olarak bütün eserlerinden yararlanmış olsa da müellif *el-Cemhere* adlı eserinden daha fazla istifade etmiştir. İsim verilerek yalnızca dört yerde nakil yapmıştır.¹⁶⁹
15. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940)'nin *ez-Zâhir fî meanî kelimâti'n-nâs, Şerhu'l-kasâidi's-seb'i't-tivâli'l-câhiliyyât* ve *el-Müzekker ve'l-Müennes* adlı eserleri. Müellif İbnü'l-Enbârî ismini zikrederek eserinde 52 yerde nakil yapmıştır.¹⁷⁰

¹⁶⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/7, 1/40, 1/41, 2/27, 2/35.

¹⁶¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/34, 1/103, 1/212, 2/151, 2/228, 2/393.

¹⁶² Avtebî, *el-İbâne*, 1/27, 1/63, 2/48, 2/118, 3/215, 3/235, 4/249, 4/262.

¹⁶³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/100, 1/334, 2/20, 2/243, 3/233, 3/385, 4/206, 4/290.

¹⁶⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/49, 3/416.

¹⁶⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/460, 2/103, 2/153, 3/167, 3/356, 4/584, 4/619.

¹⁶⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/222, 1/341, 1/391, 2/20, 2/22, 3/571, 4/396, 4/541.

¹⁶⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/102, 2/20, 2/22, 3/13, 3/89, 4/273, 4/280.

¹⁶⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/293, 1/323, 2/256, 2/339, 3/86, 3/134, 4/94, 4/201.

¹⁶⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/249, 1/252, 3/199, 4/471.

¹⁷⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/22, 1/40, 2/231, 2/308, 3/103, 3/403, 4/28, 4/109.

16. İbn Hâleveyh (ö. 370/980)'in *İ'râbu selâsine sûreten fi'l-Kur'ân* adlı eseri. İsim verilerek toplam altı yerde nakil yapmıştır.¹⁷¹

17. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002)'nin *Sirru sinâ'ati'l-i'râb, el-Hasâis ve et-Tesrîfu'l-Mulûkî* adlı eserleri. 'Avtebî eserinin hiçbir yerinde isim vererek İbn Cinnî'den nakil yapmamıştır. Ancak İbn Cinnî'den isim vermeden naklettiği birçok bilgi bulunmaktadır.¹⁷²

'Avtebî yukarıda adı geçen müelliflerden çok kez alıntı yapmasına rağmen isimlerini bazen zikretmesi, yaşadığı dönemin teamülü gereği onun bu konuda ihtiyârî davrandığını göstermektedir. Keza müellif, kıraat ilmine dair birçok kaynaktan yararlanmış olmasına rağmen eserinde çoğu yerde kaynak adını belirtmiştir. Ayrıca cahiliye döneminden Abbasi dönemine kadar birçok şairin divanlarından yararlanmış, ancak çok azının adını zikretmiştir.¹⁷³

X. el-İbâne'ye Dair Yapılmış Akademik Çalışmalar

'Avtebî yeni keşfedilmiş bir âlim olması sebebiyle hakkında, yalnızca Arap âleminde birkaç akademik çalışma yapılmıştır. Ancak ülkemizde 'Avtebî ve eserleri üzerine henüz bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Arap dünyasında yapılmış olan akademik çalışmalardan *el-İbâne* adlı eseri ile ilgili olanları önem sırasına göre şunlardır:

1. Mahmûd b. Süleymân er-Riyâmî'nin *Seleme b. Müsellem el-Avtebî es-Suhârî ve menhecuhû fi Kitâbi'l-İbâne*. Yazar bu kitabı *el-'Avtebî ve menhecuhû fi's-sıyâğeti'l-mu'cemiyye fi'l-İbâne: Dirâse vasfîyye tahlîliyye*" adı ile 2002 yılında yüksek lisans tezi olarak sunmuş, daha sonra kitap haline getirerek yukarıda belirtilen isim ile 2017 yılında bastırılmıştır.
2. Helle bint Hamîd b. Abdillâh ez-Zemmây'ın 2005-2006 akademik yılında İmâm Muhammed b. Suud Üniversitesi Arap Dili Fakültesi bünyesinde sunmuş olduğu *et-Tasrîf fi kitâbi'l-İbâne* adlı yüksek lisans tezi. Tezde el-İbânedeki sarf konuları incelenmiştir.
3. Ali Hüseyin el-Bevvâb'ın 'Âlü'l-Beyt Üniversitesi Edebiyat ve Toplum Bilimleri Fakültesi bünyesinde hazırladığı *el-Cuhûdu'n-Nahviyye 'inde'l-'Avtebî min hilâli Kitâbi'l-İbâne* adlı yüksek lisans tezi. Araştırmacı tezinde Avtebî'nin el-İbâne'de işlediği nahiv konularına dair detaya girmeden genel bir değerlendirme yapmıştır.
4. Râid b. Nâsir b. Halefân el-'Âmirî'nin maarig.com isimli internet sitesinde yayınladığı *Tahrîfât ve tashîfât fi kitâbi'l-İbâne li'l-Avtebî* isimli makalesi. Bu

¹⁷¹ Avtebî, *el-İbâne*, 3/280, 4/176, 4/185, 4/492, 4/566, 4/613.

¹⁷² Avtebî, *el-İbâne*, 1/67, 4/571, 4/763.

¹⁷³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/32 (Muhakkikin Önsözü).

makalede yazar, eserin hem birinci hem de ikinci baskılarında yapılan tahkik hatalarını eleştirel bir bakış açısıyla ele almaktadır.

5. Heysem Hammâd Ahmûd es-Sevâbiyye'nin Ürdüniyye Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde hazırlamış olduğu *Kitâbu'l-İbâne fî'l-luğati'l-'Arabiyye ve menziletuhû fî't-türâsi'l-luğavî* adlı doktora tezi. Araştırmacı bu tezinde el-İbâne'nin içerdiği dil konularını genel olarak tarayarak kısaca bahsetmiştir.
6. Saîd Câsim ez-Zebîdî'nin *Nazarâtun fî tahkiki kitâbi'l-ibâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Yazar bu makalesinde 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserinin tahkikini/edisyon kritiğini incelemiştir.
7. Sekîne Mahmud Mev'id'in *Duhûlû ba'du's-sıfâti 'alâ ba'din min hilâli Kitâbi'l-İbâne fî'l-luğati li's-Suhârî* adlı makalesi. Yazar bu makalede el-İbâne'de harf-i cerrlerin birbirlerinin yerlerine kullanılması konusunu işlemektedir.
8. Leylâ Tefvik el-'Omerî'nin *el-İbâne 'an menheci'l-'Avtebî fî kitâbihi'l-ibâne fî'l-luğati'l-'Arabiyye* adlı makalesi. Yazar bu makalesinde 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserindeki metodunu konu edinmiştir.
9. Seyyid Ali İsmail'in *Eseru'l-fukâheti fî kitâbi'l-ibâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Araştırmacı bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserini mizah açısından değerlendirmiştir.
10. Muhammed ed-Durûbî'nin *el-Meselu 'inde'l-'Avtebî kitâbu'l-ibâne şahiden* adlı makalesi. Araştırmacı bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eseri bağlamında atasözleri ve deyimleri değerlendirmiştir.
11. Muntehâ el-Harâhiş'e'nin *el-Emsâl fî kitâbi'l-ibâne li'l-'Avtebî es-Suhârî* adlı makalesi. Yazar bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserinde geçen deyimleri ele almıştır.
12. Abdulbasît Merâşide'nin *Menhecu'l-'Avtebî fî't-te'lîfi fî kitâbihi'l-İbâne fî'l-luğati'l-'Arabiyye el-Hakikatu ve'l-mecâzu unâmûzecen* adlı makalesi. Yazar bu çalışmasında *el-İbâne* özelinde hakikat ve mecaz bahislerini konu edinmiştir.
13. Huseyn Kettâne ve 'Omer er-Râşid'in *el-Melmahu'l-belâğî fî kitâbi'l-İbâne* adlı makalesi. Araştırmacı bu çalışmasında *el-İbâne* adlı eseri belagat açısından incelemiştir.
14. Muhammed el-Absî'nin *el-'Avtebî ve telekki's-ş-ri'l-câhili fî kitâbi'l-ibâne* adlı makalesi. Yazar bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserinde cahiliye şiirini nasıl ele aldığını değerlendirmiştir.

15. Buseyne el-Kudâ'nın *Esâlîbu kırâeti'n-nassi's-sî'rî 'inde'l-'Avtebî es-Suhârî el-'Umânî fî kitâbihi'l-İbâne fî'l-luğati'l-'Arabiyye* adlı makalesi. Araştırmacı bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserindeki şiir olgusuna ışık tutmuştur.
16. Emîn 'Uvde'nin *Telekki'l-hitâbi'l-belâğî fî kitâbi'l-İbâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Yazar bu çalışmasında *el-İbâne* yi Arap dili ve belagati açısından incelemiştir.
17. İbrahim Muhammed 'Allûş'un *el-Belâğatu inde'l-'Avtebî fî kitâbi'l-ibâne* adlı makalesi. Yazar bu makalesinde 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserini belagat açısından değerlendirmiştir.
18. Salâh Cerrâr'ın *Sıyağ'u't-te'accubi fî kitâbi'l-İbâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Araştırmacı bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserinde taaccüp sıygalarını nasıl işlediğini ele almaktadır.
19. Abdurrezzak Fâlif Cerrâr'ın *el-Mebahisu'n-nahviyye fî kitâbi'l-İbâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Yazar bu çalışmasında 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserinde geçen nahiv konularını irdlemiştir.
20. Mahmûd er-Rıdvânî'nin *eş-Şevâhidu's-sî'riyye fî kitâbi'l-İbâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Yazar bu makalesinde 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserinde geçen şahit beyitleri konu edinmiştir.
21. Zeyd el-Kirâle'nin *el-Mustalehu's-savtî 'inde'l-'Avtebî es-Suhârî fî kitâbi'l-İbâne* adlı makalesi. Araştırmacı bu makalesinde 'Avtebî'nin *el-İbâne* adlı eserini fonetik açıdan değerlendirmiştir.
22. Saîd Cebr Ebû Hâdır'ın *Edvâun lisâniyye 'ale't-tevâsuli'l-luğaviyyi ve mu'avvikâtihi fî kitâbi'l-İbâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Yazar bu makalesinde *el-İbâne* özelinde konuşma bozuklukları ve çözüm yollarına dair önemli bilgiler sunmuştur.
23. Sa'îd Cebr Ebû Hâdır'ın *Iddırâbâtu'talâka'l-luğaviyye fî Kitâbi'l-İbâne li'l-'Avtebî* adlı makalesi. Yazar bu makalesinde *el-İbâne*'de dilllin akcılığını bozan üsluplar üzerinde durmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

‘AVTEBÎ’NİN SESBİLİM KONULARINA YAKLAŞIMI VE TERCİHLERİ

Yaratılışından beri sosyal bir varlık olan insanın hayatını sürdürebilmesi, gelişmesi ve çevresiyle iletişimini devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu dili oluşturan temel unsur hiç şüphesiz sestir. Ses; fonoloji ve fonetik adı altında iki farklı bilim dalı olarak algılanmıştır. Bu ayrıma göre fonoloji; seslerin nasıl oluştuğunu inceleyen bilim dalına, fonetik ise; seslerin gelişmesi bilgisine verilen isimdir.¹⁷⁴ Yunanca phōnētikos kelimesinden gelen ve İngilizcede Phonetics şeklinde kullanılan ve Arapçada علم الأصوات veya الصوتيات şeklinde isimlendirilen sesbilimin en öz tanımı; “İnsan dilinin seslerini ve dillerin ses yönünü inceleyen bilim dalıdır”¹⁷⁵ şeklinde yapılmaktadır.

Başta gırtlak ve ağız bölgesi olmak üzere konuşma organlarını en serbest kullanabilen dillerin başında Arapça gelmektedir. Her dilin kendine özgü bir fonetiği olmakla beraber Arapçanın fonetiği daha zengin ve daha renklidir.¹⁷⁶ Öteden beri birçok araştırmaya konu olan sesbilim, hiç şüphesiz Arap dilbilim tarihinde de önemli bir yer edinmiştir. Ancak Araplarda sesbilim araştırmaları daha geç bir dönemde başlamıştır. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî tarafından yazılı hale getirilmeden önce Câhiliyye döneminde şiir aktarımı sözlü olarak gerçekleştirilmekte idi. Beyitlerdeki ahengi korumak amacıyla, hecelerin açık-kapalı, uzun-kısa olması esasına dayalı aruz bahirlerinin kullanılması Arap dünyasında sesbilimine bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Ayrıca kulak tırmalayıcı ve telaffuzu zor kelimeler kullandıkları için İmruülkays (ö. 540 dolayları) gibi meşhur şairlerin eleştirilmeleri de bu kabilden bir başlangıç sayılabilir. Keza yazılış şekilleri birbirinin aynı olan harflerin, karışıklığa meydan vermemek için hicrî ikinci asırda noktalar ile birbirlerinden ayrılması fonetik ilminin doğuşunu hazırlayan öncü çalışmalardan biridir.¹⁷⁷

Daha sonra Halîl b. Ahmed’in telif ettiği sözlüğüne yaptığı tetkik neticesinde boğaz harflerinin en içkini olarak kabul ettiği ع “ayn” harfini seçerek *Kitâbu’l-‘Ayn* adını koyması, yazılı alanda sesbilim olarak sayılan ilk icraatlerden biri olarak kabul edilebilir.¹⁷⁸ Hemen ardından Sîbeveyhi de telif ettiği *el-Kitâb* adlı eserinde sesbilim konularından sesin tonu, süresi,

¹⁷⁴ Mustafa Kaya, *Arap Dili Fonetiği Ses-Anlam İlgisi* (Erzurum: Eser Matbaası, 2011), 13.

¹⁷⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 2/9.

¹⁷⁶ Necdet Çağır, *Kur’ân Belagati ve Fonetiği Yönünden Kıraatler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 39.

¹⁷⁷ Muammer Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, *Bilimname* 4 (Ocak 2004), 118; Kaya, *Arap Dili Fonetiği*, 17.

¹⁷⁸ Kaya, *Arap Dili Fonetiği*, 18.

gücü, uyumu, ahengi ve anlama katkısı gibi çeşitli hususlara değinmiştir. Daha sonra *Kitâbu'l-Cîm* adlı eserinde eş-Şeybânî (ö. 206/821), *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde el-Câhîz, *el-Muktadab* adlı eserinde el-Müberred gibi dilbilimciler sesbilim mevzularına bazen sarf ilminin, bazen nahiv ilminin içerisinde, bazen de müstakil olarak değinmişlerdir.¹⁷⁹ Fonetik konusunda müstakil bir eser yazan ilk sesbilimci İbn Cinnî'dir. O, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb* adlı eserinde Arap harflerinin her birinin mahreçlerini, sıfatlarını, i'lâl, ibdâl, idgâm, nakl ve hazf gibi durumlarını, harflerin birbirine bitişmesi ve uyumsuzluğu gibi konuları incelemiş ve haklı olarak Arap dil fonetiğinin öncüsü kabul edilmiştir.¹⁸⁰

Sonuç olarak Araplarda daha önceden bilinen ve müstakil bir ilim dalı olmayan sesbilimin Halîl b. Ahmed ile eserleştirilmeye başladığını, Sîbeveyhi tarafından geliştirildiğini ve İbn Cinnî tarafından sistemleştirilerek müstakil bir ilim dalı haline getirildiğini söylemek mümkündür.¹⁸¹ Keza 'Avtebî de *el-İbâne*'sinde fonetik konusunda adı geçen dilbilimcilerden sıklıkla alıntı yaparak bu ilmin önemini vurgulamıştır.

Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin katkılarından sonra İbn Cinnî tarafından sistematik hâle getirilen sesbilime 'Avtebî de ciddi katkılar yapmıştır. Eserinde sesbilime müstakil bir bölüm ayırmamış olsa da hemen her başlık altında fonetikle ilgili nakiller yapmakta ve tercihlerini sunmaktadır. Bu bölümde 'Avtebî'nin *el-İbâne*'de değindiği idgâm, imâle, işbâ', işmâm ve ibdâl gibi fonetik konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

1.1. 'Avtebî'nin İdgâma Yaklaşımı

Sözlükte idgâm; "burnunu kırmak, atın ağzına gem vurmak, bir harfî diğer bir harfe girift etmek, bir şeyi başka bir şeye katmak" manalarına gelmektedir.¹⁸² Abdulkahir el-Cürcânî idgâmın sözlük manasını; "Bir şeyi başka bir şeyin içine koymak" olarak tarif etmektedir. Buna; "elbiseyi kabın içerisine koymak" eylemi örnek olarak verilmektedir. Terim olarak; "Peşpeşe gelen iki harften ilkinin sakın yapıp ikinci harfin içerisine dercetmektir ki birinci harfe "müdğam", ikinci harfe ise "müdğamun fih" denir. Bir başka tarife göre de bir harfî mahrecinde iki harf kadar bekletmektir.¹⁸³ İdgâm meselesini özel bir başlık altında ele alan 'Avtebî ise idgâmı; "Bir harfin başka bir harfe girdirilmesi, müdğam konumunda olan birinci harfin müdğamun fih konumunda olan ikinci harfe dönüşmesidir" şeklinde tarif etmektedir.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Kaya, *Arap Dili Fonetigi*, 22-24.

¹⁸⁰ Sarıkaya, "Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu", 122-123.

¹⁸¹ Sarıkaya, "Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu", 130-131.

¹⁸² el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrrâî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), "dğm" 4/395; Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, thk. Remzi Münir Balebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyin, 1407), "dğm" 2/670.

¹⁸³ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 14.

¹⁸⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/214.

Müellif, yaptığı tarife misal olarak; بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ “Aksine kalpleri paslanmıştır”¹⁸⁵ âyetinde lââm harfinin râ harfine idğam edilerek بَرَّانٌ gibi okunmasını vermektedir. Bu idğamın sebebinin ise her iki harfin mahrecinin aynı olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Kaynaklara bakıldığında mezkûr âyette idğam yapmayıp sekte yapan kıraat imamının yalnızca Hafs (ö. 180/796) olduğu görülmektedir.¹⁸⁶

‘Avtebî, “her zaman birinci harf ikinci harfe idğam edilir, ikinci harf birinci harfe asla idğam edilmez”¹⁸⁷ şeklinde küllî bir kaide verdikten sonra idğam yapılan kelimelerin asıllarını ve idğam durumlarını incelemektedir.

1.1.1. Farklı Cinsten Olan Harflerin İdğamı

Bilindiği üzere cinsleri farklı olan bazı harfler birbirine idğam edilmektedir. Örneğin sakın bir nun harfinden sonra ن، و، م، ي harfleri geldiğinde tecvîd ilmindeki adıyla idğam me‘al-ğunnne (ğunneli idğam), lam ve râ harfleri geldiğinde ise idğam bilâ ğunne (ğunnesiz idğam) olmaktadır. Avtebi bu tür idğamları yeri geldikçe incelemiş ve bünyesinde idğam yapılan bu kelimelerin, kökünden itibaren hangi değişimleri geçirdiğini izah etmiştir.

Nûn (ن) Harfinin Mîm(م) Harfine İdğamı¹⁸⁸

Bilindiği üzere Arapça’da sakın nun harfinden sonra mim harfinin gelmesi idğam yapılmasına sebep kabul edilmektedir. ‘Avtebî عن من “والنون تُدغم في الميم، نحو: عمن، يريد: عن من” diyerek bu tür idğama harfî mîm harfine idğam yapılır. عَمَّن yerine عَنْ مَنْ şeklinde söylenir.” diyerek bu tür idğama işaret etmektedir. Bu tür idğama ‘Avtebî يَسْأَلُونَ “Birbirlerine neyi sorup duruyorlar?”¹⁸⁹ âyetini örnek göstermektedir. Âyetteki عَمَّ ifadesi aslında ما عن şeklinde olup nûn harfî mîm harfine idğam edilmek suretiyle عَمَّ halini almıştır. Sîbeveyhi de eserinde sesleri bir olması

¹⁸⁵ el-Mutaffifîn 83/14.

¹⁸⁶ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Teysîr fî l-kıraâtî’s-seb’*, thk. Halef Hammûd Sâlim eş-Şeğdelî (Hâil: Dâru’l-Endülûs li’t-Tibâati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1436/2015), 414; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdi’l-mü’min b. el-Vecîh b. Abdillâh b. Ali b. el-Mubârek el-Vâsîtî, *el-Kenz fî l-kıraâtî’l-aşr*, thk. Hâlid el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetü’s-sekâfeti’d-dîniyye, 1425/2004), 1/189.

¹⁸⁷ Avtebî, *el-İbâne*, /.

¹⁸⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/215.

¹⁸⁹ en-Nebe’ 78/1.

sebebiyle aynı şekilde nûn harfinin mîm harfine idğam edildiğini ifade etmektedir.¹⁹⁰ ‘Avtebi ve Sîbeveyhi’nin de ifade etmiş olduğu bu yaklaşım Arap dilinde bilinen ve uygulanan klasik idğam anlayışıyla uyum göstermektedir.

Dâl (د) Harfinin Sîn (س) Harfine İdğamı

Bu başlık altında zikredilecek olan dâl harfinin sîn harfine idğamı, günlük Arapçada kullanılmasına rağmen çok dikkat çekmeyen bir idğamdır. ‘Avtebî سِنَّة kelimesinin aslının سِدْسَة olduğunu, dâl harfinin sîn harfine idğam edildiğini daha sonra سِنْسَة şeklinde iki sîn bir araya gelince, sîn ve tâ harflerinin mahreci aynı olduğu için her iki sîn harfinin de tâ harfine dönüştürüldüğünü sonra iki tâ harfinin birbirine idğam edilerek سِنَّة haline dönüştüğünü ifade etmektedir. Bu kelimenin aslının dâl ile olduğuna delil olarak da سُدَيْسَة şeklinde gelen ism-i tasğirini göstermektedir.¹⁹¹ Kaynaklara bakıldığında Avtebinin bu bilgiyi aynı şekilde eserlerinde ifade eden Halîl b. Ahmed’den veya İbn Kuteybe’den naklettiği düşünülmektedir.¹⁹² Sîbeveyhi ise eserinde bu kelimenin aslının سِدْسَة olduğunu, dâl harfinin sîn harfine idğamını doğru bulmadığını dolayısıyla dâl ve tâ harflerinin mahreçleri yakın olduğundan sondaki sîn harfinin tâ harfine dönüştürüldüğünü, böylece سِدْتُ şeklini alan kelimenin son olarak dâl harfini tâ harfine idğam etmek suretiyle سِت haline dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.¹⁹³ Zemahşerî de Sîbeveyhi’nin görüşünü eserinde aynen zikretmekte ancak bu konuyu şâz idğam bölümünde ele almaktadır.¹⁹⁴

Tâ (ت) Harfinin Dâl (د), Tı (ط) ve Se (ث) Harflerine İdğamı¹⁹⁵

Bilindiği üzere bu tür idğama hem günlük Arapçada hem de Kur’ân’da sıklıkla rastlanmaktadır. ‘Avtebî eserinde tâ harfinin dâl harfine idğamının mümkün olduğunu ifade

¹⁹⁰ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1408/1988), 4/452.

¹⁹¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/249.

¹⁹² Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “stt” 7/186; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 106.

¹⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/481-482.

¹⁹⁴ Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ilmi’l-Arabiyye*, thk. Fahr Salih Kadâra (Amman: Dâr Ammâr, 1425/2004), 433.

¹⁹⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 2/306.

ettikten sonra şu âyeti misal olarak vermektedir: *حَتَّىٰ إِذَا اَدَّارْكُوا فِيهَا جَمِيعًا* “*Tâ ki hepsi oraya toplandıklarında..*”¹⁹⁶

‘Avtebî âyette geçen اَدَّارْكُوا fiilinin aslında اَدَّارْكُوا olduğunu daha sonra tâ harfinin dâl harfine idğam edildiğini ve böylece kelimenin اَدَّارْكُوا halini aldığını belirtmektedir. Ancak bu işlem sonrasında *العرب لا تبدأ بساكن ولا تقف على متحرك* “Araplar kelama sakın harfle başlamaz ve kelimayı harekeli harfle bitirmezler”¹⁹⁷ kaidesi gereği sakın kalan dâl harfiyle başlamak mümkün olmayacağından başına bir vasıl hemzesi getirmek suretiyle اَدَّارْكُوا haline getirmişlerdir.

Tâ harfinin ta harfine idğamı konusunda *فَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ* “*Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık*”¹⁹⁸ âyetini misal olarak göstermektedir. Bu âyette de aslında اَطَّيَّرْنَا olan fiildeki ta harfi tıy harfine idğam edilmiş, daha sonra sakın kalan tıy harfiyle başlamak mümkün olmadığından başına bir vasıl hemzesi eklenerek اَطَّيَّرْنَا haline getirilmiştir.¹⁹⁹

Tâ harfinin se (ث) harfine idğam edildiğine misal olarak da şu âyeti göstermektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ

“*Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size “Allah yolunda sefere çıkın” denilince, yere çakılıp kaldınız.*”²⁰⁰ Âyette geçen اِثَّاقَلْتُمْ fiili aslında اِثَّاقَلْتُمْ şeklinde olup ta harfi se harfine idğam edilince اِثَّاقَلْتُمْ haline dönüşmüş ve sakın bir harfle başlanamadığından bir vasıl hemzesi eklenerek اِثَّاقَلْتُمْ haline gelmiştir.²⁰¹

¹⁹⁶ el-A'râf 7/38.

¹⁹⁷ Muhammed Takiyuddîn el-Hilâlî, *Takvîmu'l-Lisâneyn* (Kahire: Mektebetü'l-meârif, 1398/1978), 182; el-Müşerî el-Makrûş el-Muhtâr, *Keyfe nekrau'l-Kur'âne'l-Kerîme bi rivâyeti'l-Îmâm Kâlûn an Nâfi'i'l-Medenî* (Malta, 1422/2001), 76.

¹⁹⁸ en-Neml 27/47.

¹⁹⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/306.

²⁰⁰ et-Tevbe 9/38.

²⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/306.

1.1.2. Aynı Cinsten Olan Harflerin Birbirine İdğamı

Aynı cinsten iki harf aynı kelimeye yanyana gelip ikisinin de harekeli olduğu durumlarda Araplar dile ağır geldiği gerekçesiyle birinci harfin harekesini hafifletir, sonra sakın kalan birinci harfi ikinci harfe idğam ederler. Örneğin ²⁰² طَلَّ يَطْلُ طَلًّا fiilinin aslı طَلَّ يَطْلُ طَلًّا şeklinde olup birinci lâm ikinci lâma idğam edilmiştir.²⁰³ Sarf âlimleri idğamın vacip olabilmesi için ayrıca; aynı cinsten olan müteharrik harflerin aynı kelimeye olması, idğam yapılması durumunda anlam karmaşasına yol açmaması ve ilk harften hemen önceki harfin sakın olmaması gibi şartlar getirmektedirler.²⁰⁴

‘Avtebî aynı cinsten olan harflerin iki farklı kelimeye yan yana gelmeleri hususunda ise şunları söylemektedir: “Aynı cinsten iki harf iki farklı kelimeye yanyana gelmesi durumunda dilersen idğam yapar, dilersen yapmazsın. Ancak idğam yapmaman evlâdır.”²⁰⁵ Müellif buna الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ ²⁰⁶ “Sizin için yarattı” âyetini örnek vermektedir. Dikkat edilirse âyette lâm harfi iki ayrı kelimeye, ikisi de harekeli ve peşpeşe gelmektedir. ‘Avtebî’ye göre burada idğam yapmamak daha doğrudur. Ancak Sîbeveyhi, Müberrid/Müberred ve İbn Serrâc gibi sarf âlimleri burada beş hareke yanyana geldiğinden idğamın daha uygun olduğu görüşündedirler.²⁰⁷

Bâ (ب) Harfinin Bâ (ب)’ya İdğamı²⁰⁸

‘Avtebî aynı cinsten olan harflerin birbirine idğamı konusunda bünyesinde idğam gerçekleşmiş olan çeşitli kelimelerin asıllarını vererek hangi aşamalardan geçtiğini izah etmektedir. Bunlara örnek olarak حَبَّ kelimesini vermektedir. Bu kelimenin aslının حَبَّ ve ذَا

²⁰² “Kanıyı heder etmek, boşa harcamak” manasındadır. Bk. Mevlüt Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Bahar Yayınları, ts.), “tll” 935.

²⁰³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/254.

²⁰⁴ Ebu’l-Bekâ Yaîş b. Ali b. Yaîş İbn Ebi’s-Serâyâ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal li’z-Zemahşerî*, thk. İmîl Bed’î Yakup (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001), 5/512-514.

²⁰⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/214.

²⁰⁶ el-Bakara 2/22.

²⁰⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/437; Muhammed b. Yezîd b. Abdu’l-Ekber el-Ezdî el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdu’l-Hâlik Azîme (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, ts.), 1/206; Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. Abdu’l-Hüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985), 3/410.

²⁰⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/257.

olduğunu veya başka bir görüşe göre حَبَّ دا olduğunu²⁰⁹ ve bâ harfinin bâ harfine idğamı neticesinde حَبَّدَا kelimesine dönüştüğünü ifade etmektedir.²¹⁰

Tâ (ت) Harfinin Tâ (ت)’ya İdğamı²¹¹

Aynı cinsten olan harflerin idğamları Arapçada sıklıkla rastalanılan bir durum olmakla birlikte ‘Avtebî tâ harfinin tâ harfine idğamı konusuna farklı bir boyut kazandıran bir örnek vermek suratiyle günümüzde çok bilinmeyen bir kıraati açığa çıkarmaktadır. O, tâ harfinin tâ harfine idğam edilebileceğini ifade ederek şu âyetlerle istişhâd etmektedir:

فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى

“Sizi alevler saçan ateşe karşı uyardım.”²¹² Bu âyette geçen تَلَظَّى fiilinin muzari bir fiil olduğunu ve aslının تَلَّظَّى olduğunu ve iki tâ harfî yan yana geldiğinden idğam edildiğini, çünkü eğer fiil mazi olsaydı نَار kelimesi semâ’î müennes olduğundan fiilin تَلَّظَّت şeklinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca ‘Avtebî فِيهَا وَالرُّوحُ فِيهَا “Melekler ve Cibrîl o (gece) indikçe inerler.”²¹³ âyetindeki تَنْزَل fiilinin aslında تَنْزَل olduğunu ve iki tâ harfinin birbirine idğam edildikten sonra تَنْزَل şeklini aldığını belirtmektedir. ‘Avtebî’nin burada ifade etmeye çalıştığı idğamın kuralını kıraat âlimlerinden en-Nüveyrî (ö. 857/1453) şu şekilde izah etmektedir:

وإن كان قبل التاء المدغم فيها حرف ساكن غير الألف سواء كان تنويناً أو غيره (يُجمع بينهما)

“İdğam edilen tâ harfinden önce, elif harfinin dışında sakın bir harf veya tenvin geldiğinde o harflerin birbirine idğam yapılmasında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.” Çünkü bu konuda kıraat imamlarından gelen sağlam rivayetlerin yanısıra Arapların da yaygın

²⁰⁹ Halîl b. Ahmed bu bilgiyi eserinde Ebû Ahmed’den (Muhtemelen Hz. Peygamber’in hanımlarından Zeyneb bint Cahş’ın kardeşi Ebû Ahmed Abd b. Cahş (ö. 20/641’den önce)’ı kasdetmektedir.) naklen bildirmektedir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “hzm” 3/203.

²¹⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/257.

²¹¹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/305.

²¹² el-Leyl 92/14.

²¹³ el-Kadr 97/4.

kullanımları mevcuttur.²¹⁴ Nitekim İbn Kesîr (ö. 120/738)'in meşhur râvilerinden olan el-Bezzî (ö. 250/864) Kadir sûresi üçüncü ve dördüncü âyetlerini شَهْرٌ تَنْزِيلٌ şeklinde hem ihfâ hem de idğam yaparak tilavet etmektedir.²¹⁵ Meşhur kıraat imamlarından er-Ruveys (ö. 238/852) ve el-Bezzî, el-Leyl sûresi on dördüncü âyetini نَارًا تَلَطَّى şeklinde hem ihfalı hem de idğamlı olarak okumaktadır.²¹⁶

‘Avtebî eserinde verdiği شَتَّانٌ örneği iki tâ harfinin birbirine idğamı konusunda daha açık bir örnek olabilir. Çünkü o, kelimenin aslının “uzaklaştı” anlamındaki شَتَّتَ fiili olduğunu, sonra birinci tâ harfinin ikinci tâ harfine idğam edildiğini ve kelimenin sonundaki nûn harfinin fethasının ise tâ harfinin fethası olduğunu ifade etmektedir.²¹⁷ Kaynaklara bakıldığında bu bilginin el-İbâne’den önce telif edilen eserlerde de geçtiği görülmektedir.²¹⁸ Ferrâ ise kelimenin شَتَانٍ şeklinde nûn harfinin kesrası ile okunduğunu ifade etmektedir.²¹⁹

Müellif tâ harfinin tâ harfine idğamı konusunda ayrıca şu şiirle de istişhâd etmektedir:

فَأَفٍ لِدُنْيَا لَا يَدُومُ نَعِيمُهَا ... تَقَلُّبُ تَارَاتٍ بِنَا وَتَصَرَّفُ

“Off usandım şu nimetleri geçici olan dünyadan,

Bizi evirip çeviren, bazen de parmağında oynatan”²²⁰

²¹⁴ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/220.

²¹⁵ Muhammed Fehd Hârûf, *et-Teshîl li kiraâti't-tenzîl*, ed. Muhammed Kureyyim Râcih (Şâm: Mektebetü dâri'l-Beyrûtî, 1420/1999), 598.

²¹⁶ Hârûf, *et-Teshîl li kiraâti't-tenzîl*, 595.

²¹⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/264.

²¹⁸ Ebû Yusuf Yakub b. İshak İbnu's-Sikkît, *Islâhu'l-Mantık*, thk. Muhamed Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002), 202; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lügâ*, thk. Muhamed Avad Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2001), “ştt” 11/184; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/252.

²¹⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Muhammed İbn Dürusteveyh, *Tashîhu'l-Fasîh ve şerhuhû*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1419/1998), 446.

²²⁰

الطويل							
تَقَلُّبُ تَارَاتٍ بِنَا وَتَصَرَّفُ				فَأَفٍ لِدُنْيَا لَا يَدُومُ نَعِيمُهَا			
ت ص ر فو	ب نا و	ب ت ا ر ا ت ن	ت ق ل	ن ع ي م ها	ي دو م	ل دن يا لا	ف أف فن
ا//ا//	ا//	ا//ا//	ا//	ا//ا//	ا//	ا//ا//	ا//
مَقَاعِلُنْ	فَعُولْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ

Şiir bahr-ı tavîl ile yazılmış olup Iraklı Hristiyan şairlerden Huraka bint Numan adıyla bilinen ve asıl adı Hind bint Numan (ö.693/1294) olan şaire aittir. Bk. Câhîz, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, 162; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b.

‘Avtebî, şiirde geçen تَصَرَّفُ kelimesinin aslında تَتَصَرَّفُ olduğunu ancak tâ harfinin tâya idğamı neticesinde تَصَرَّفُ şekline dönüştüğünü ifade etmektedir.²²¹

Kaynaklara bakıldığında bu âyetlerdeki tâ harfinin tek kullanılmasının sebebi hem Basralılar’a hem cumhuru kurrâya göre kelimada tahfif yapmaktır. Hatta Sîbeveyhi bu âyetlerde istiskalden dolayı hazfedilen tâ harfinin ikinci tâ olduğunu ifade etmektedir.²²² Yukarıda verilen örnekler ışığında müellifin bu kelimelerdeki tâ harfinin tahfifen hazfedilemesi görüşünü değil, el-Bezzî ve er-Ruveys gibi kurrânın tâ harfinin tâ harfine idğam yapıldığı görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Mîm (م) Harfinin Mîm (م)’e İdğamı²²³

Arapçada mîm harfinin mîm harfine idğamı sıkça kullanılmakla birlikte ‘Avtebî günlük hayatta kullanılan ancak aslı Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında ihtilafa dayanan bir kelimeyi örnek vererek irdelenmektedir. Müellif اَللّٰهُمَّ kelimesinin aslının اَللّٰهُمَّ olduğunu, istiskalden dolayı birinci mîmi ikinci mîme idğam ettiklerini ve sonundaki mîm harfinin fethalı oluşunu ise cemi müzekker sâlimin nûnuna benzemesi ve fethanın en hafif hareke olmasına bağlamaktadır.²²⁴ Basralılar bu kelimenin sonundaki şeddeli mîm harfinin kelimenin başından hazfedilen يا nida harfine ıvaz/bedel olarak getirildiğini, hatta “Lafzatullâh”ın münada konumunda olması sebebiyle damme üzere mebnî olduğunu savunmaktadırlar. Kûfeliler ise kelimenin sonundaki şeddeli mîmin nida harfine ıvaz/bedel olmadığını, bu kelimenin aslında “Ey Allahım! Bizim hayrımızı murad eyle” manasındaki اَللّٰهُمَّ اَمَّا بِحَيْرٍ olduğunu, Arapların sık kullanması sebebiyle bunu kısaltarak اَللّٰهُمَّ haline getirdiklerini savunmaktadırlar. Buna; “Vay

el-Hasen el-Merzûkî el-İsfehânî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Ğırrîd eş-Şeyh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 845; Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâlû'd-dîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâdir, 1414/1993), “nsf” 9/333; İmîl Bed'i Yakûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî şevâhidi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 5/35.

²²¹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/306.

²²² Ebu'l-Kâsım Ali b. Osman b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen el-Uzrî İbnu'l-Kâsîh, *Sirâcu'l-kârîi'l-mübtedî ve tizkâru'l-mukrii'l-müntehî*, ed. Ali ed-Dıbâ' (Kahire: Matbaatu Mustafa el-bâbî el-Halebî, 1373/1954), 166-167; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fî'l-kırâati'l-aşr*, 2/218-219; Ali b. Muhammed b. İsâ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî li Elfıyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/160; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed en-Nûri es-Safâkusî, *Ğaysü'n-nef' fî'l-Kırâati's-Seb'*, thk. Ahmed Mahmud Abdusseminî eş-Şâfî el-Hafyân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 626.

²²³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/250.

²²⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/250.

canına! Vay be! Ne şahane bir adam” anlamlarındaki وَيُلِّمُهُ kelimesinin aslında وَيَلِّمُهُ olduğunu ama sık kullanım neticesinde bu hâle dönüştüğünü örnek olarak vermektedirler. Ayrıca ammice diye tabir ettiğimiz günümüz Arapçasında dahi kullanılan أَيُّ شَيْءٍ kelimesinin aslının أَيُّ شَيْءٍ olduğu ve sık kullanım neticesinde bu hale dönüştüğü Kûfelilerin verdikleri örnekler arasında bulunmaktadır. Ayrıca Kûfeliler şu beyitle de istişhâd etmektedirler:

عَفَرْتُ أَوْ عَذَّبْتُ يَا اللَّهُمَّا

“Ya bağışlarsın veya azap edersin Ey Allahım!”²²⁵

Beyitte de görüldüğü üzere hem nida harfî يا hem de şeddeli mîm aynı anda bulunmaktadır. Eğer şeddeli mîm nida harfinin yerine gelmiş olsaydı o zaman aynı anda bir kelimedede bulunmamaları gerekirdi.²²⁶ Basralılar ise bu beyitte hem nida harfinin hem de şeddeli mîmin bir arada bulunmasını şiirdeki zarurete bağlamaktadırlar.²²⁷ Basra ve Kûfe ekolleri arasında اللهم kelimesindeki mimin ıdğmı hususunda var olan bu yaklaşıma, ‘Avtebi Kûfelilerin görüşünü benimsemek suretiyle dahil olmuştur.

1.1.3. İdğamı Câiz Olmayan Harfler

Arapçada bazı harflerin birbirlerine idğamı sıkıntılı kabul edilmiştir. ‘Avtebî’ye göre Arapçada belli harflerin idğamı söz konusu değildir. O, idğama uygun olmayan harflerin başında elif harfini saymaktadır. والألفات لا تُدغم في شيء، ولا يُدغم فيها لأنها حرف ميمٌ. cümlesiyle ne elif harfinin başka bir harfe, ne de başka bir harfin elif harfine idğamının mümkün olmadığını

225

الرجز		
عَفَرْتُ أَوْ عَذَّبْتُ يَا اللَّهُمَّا		
غ ف ر ت أ و	ع ذ ب ت ي ل	ل ا ه م ما
/ / /	/ / /	/ / /
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Beyit bahr-ı recez ile yazılmış olup kime ait olduğu belli değildir. Kaynaklarda beytin öncesi veya sonrası ile ilgili bilgi bulunamamıştır. Bk. Ebü'l-Berekat Kemâlî'd-dîn el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003), 1/280; Zeynü'd-dîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir el-Hanefî er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye - ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999), “lhy” 288; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “hmm” 13/539; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 12/82.

²²⁶ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf*, 1/279-281.

²²⁷ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf*, 1/280; er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 1/288.

ifade etmektedir. Müellif, harekesiz olması sebebiyle elif harfini “ölü harf” diye nitelemektedir. Şayet elif harfi idğam yapılırsa o zaman hareke alacağını ve elif olmaktan çıkıp hemzeye dönüşeceğini ifade etmektedir.

Müellif, yâ harfinin fâ harfine; fâ harfinin de yâ harfine idğam edilemeyeceğini söylemektedir. Ayrıca sîn harfinin lâm harfî gibi kendisine yakın mahreçlerdeki harflere idğam edilemeyeceğini zikrettikten sonra hemzenin de herhangi bir harfe idğam edilemeyeceği gibi, herhangi bir harfin de hemzeye idğam edilemeyeceğini belirtmektedir.

‘Avtebî’nin bu hususta özet olarak zikrettiği bilgilere Sîbeveyhi, Müberred, İbn Serrâc, ve İbn ‘Usfûr (ö. 669/1270) gibi dil bilginleri eserlerinde geniş bir şekilde yer vermişlerdir.²²⁸

1.2. ‘Avtebî’nin İmâleye Yaklaşımı

Sözlükte bir tarafa meylettirmek, yatırmak, eğmek anlamlarına gelen imâle,²²⁹ istilâh olarak “fethayı kesraya ve elifi yâ harfine yaklaştırarak seslendirmek” anlamalarına gelmektedir.²³⁰ Ayrıca الْبَطْحُ، الْكَسْرُ، التَّقْلِيلُ، التَّلْطِيفُ، بَيْنَ بَيْنَ gibi isimlerle de anılmaktadır.²³¹ İbn Cinnî imâlenin kelimedede ses uyumunu sağlamak için yapıldığını ifade etmekte, mesela عَالَمٌ sözcüğünde ‘ayn harfinin fethasını lâm harfinin kesrasına yaklaştırmaktan ibaret olduğunu belirtmektedir.²³²

İmâlenin zıddı “feth” şeklinde yani ağzı açarak ve elifi izhar ederek okumaktır ki bunun bir başka adı da التَفْخِيمُ “et-tefhîm” veya النَّصَبُ “en-nasb”dır. Tefhîm; “feth-i şedîd” ağzı abartılı açarak okumak ve “feth-i mütevassıt” orta derecede açarak okumak şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Feth-i şedîd şeklinde Kur’ân okumak caiz değildir. Bu şekilde okuyanlar; İran, Horasan ve bugünkü Mâverâünnehir halkıdır. Bu tür okuyuş kıraat imamlarımız tarafından reddedilmiş, yalnızca feth-i mütevassıt şeklinde okumak uygun görülmüştür. Feth-i mütevassıt ise ağzı abartılı açmakla orta halli imâle yapmak arasında bir okuyuş biçimidir ki “feth” şeklinde okumayı tercih eden kurrânın okuyuş biçimi budur.²³³ İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429) eserinde, Endülüslü kıraat âlimi Ebû ‘Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)’nin şöyle dediğini

²²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/446; Müberred, *el-Muktedab*, 1/198; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 3/428; Ebü’l-Hasen Ali b. Mü’min b. Muhammed b. Ali el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî İbn Usfûr el-İşbîlî, *el-Mumtiu’l-kebîr fi’t-tasrîf* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, ts.), 404.

²²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “myl” 11/637-638.

²³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “myl” 11/638; Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 37.

²³¹ Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kıraâtî’l-’aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dîbâ’ (Beyrut: el-Matbaatü’t-ticâriyyetü’l-kübrâ, ts.), 2/30.

²³² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/143.

²³³ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kıraâtî’l-’aşr*, 2/29-30.

nakletmektedir: “İmâle ve feth şeklinde okuma, Kur’ân-ı Kerîm’in dilleri ile nâzil olduğu fasih Araplara ait iki meşhur ifade biçimidir. Feth, Hicaz ahalisine özgü bir ifade şekli; imâle ise Necd, Temîm, Esed, ve Kays kabilelerinin kullandıkları ifade biçimidir.”²³⁴ Günümüz Arapları arasında en çok imâleli konuşan halk Mısır halkı olmakla birlikte Libya, Sudan, Lübnan ve Suriye halkları da kısmen imâleli konuşmaktadırlar.

‘Avtebî’nin *el-İbâne*’de temas ettiği fonetik konularından biri de imâledir.²³⁵ Bu konuyla ilgili özel bir başlık açmış ve ilk belirttiği husus şu olmuştur:

اعلم أنَّ الإِمَالََةَ فَرْعٌ وَالتَّفْخِيمُ هُوَ الْأَصْلُ فَلَوْ فَخِّمْتَ جَمِيعَ الْكَلَامِ لَمْ تَكُنْ مُخْطِئاً، وَلَوْ أَمَلْتَ جَمِيعَ الْكَلَامِ كُنْتَ مُخْطِئاً.

“Bil ki; kelimada aslolan التَّفْخِيمُ/tefhîmdir, imâle ise fer‘dir. Şayet kelamın tamamında tefhîm yaparsan hata etmiş olmazsın. Ama tümünde imâle yaparsan hata etmiş olursun” diyerek kendi nazarında imâlenin hükmünü belirtmiştir. Aslında İbn Ya‘îş (ö. 643/1245)’in “İmâle yapılan yerleri tefhîm yapmak caiz iken, tefhîm yapılması gereken yerlerde imâle yapmak caiz değildir. Ayrıca imâle belli bir sebebe bağlı olarak yapılırken, tefhîm belli bir sebebe istinaden yapılmaz. Dolayısıyla aslolan tefhîmdir, imâle ise belli sebeplere bağlıdır” sözleri ‘Avtebî’yi destekler mahiyettedir.²³⁶ ‘Avtebî zaten imâle yapılabilecek yerlerin sayılı olduğunu ve sadece birkaç yerden ibaret olduğunu ifade etmektedir.

Müellif, bu konudaki görüşleri şöyle açıklamaktadır:

Bizzat müellifin de desteklediği birinci görüş: Kelimelerin orijinal halinde “yâ” harfinden dönüşmüş bir “elif” varsa bu yerlerde imâlenin yapılabileceğini zikretmektedir. “Çünkü zaten imâle denilen olgu sesin kesraya meyil durumudur. Kesra ise yâ harfinden mütevellittir” demektedir. Müellifin bu görüşüne şu âyetler delil olarak sunulabilir:

أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّى وَأَعْطَى قَلِيلًا وَأَكْدَى أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرَى

“Şimdi yüz çevireni; pek az verip de kaskatı cimrileşeni gördün mü? Gayb’ın ilmi kendi yanında da o gerçeği mi görüyor?”²³⁷ âyetinde geçen يَرَى، أعطى، تولى fiilleri ‘Avtebî’nin ifade ettiği

²³⁴ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fî l-kıraâti l-‘aşr*, 2/30.

²³⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/329-330.

²³⁶ İbn Yaîş, *Şerhu l-Mufasssal*, 5/188.

²³⁷ en-Necm 53/33-35.

imâle sebebine örnek olabilir. Çünkü bu kelimelerin tamamının son harfi “yâ” harfinden dönüşmüş “elif-i maksûre”dir.

İkinci görüş: Kelimenin aslında vâv harfinden dönüşmüş elif varsa burada da imâle yapılabilir diyenlerin görüşüdür. Müellif buna misal olarak دعا ve غزا fiillerini vermektedir. Ancak bu kelimelerdeki imâle sebebini yine bir önceki kısımda belirttiği nedene benzer bir nedene bağlamaktadır. Çünkü bu kelimeler meçhul formuna aktarıldığında دُعِيّ ve غَزِيّ şeklinde ifade edilmekte ve kelimenin aslındaki vâv harfi yâ harfine dönüşmektedir.

Üçüncü görüş: Arapçada imâlenin yeri olmadığını savunanlardır. ‘Avtebî el-Medâinî (ö. 228/843)’den bu hususla ilgili şunları aktarmaktadır: “Ebû Zeyd en-Nümeyrî (ö. 262/876)’nin şöyle dediğini duydum; Hamza (ö. 156/773)’nın kıraatini zikretti ve şu âyeti okudu: وَمَا أَرْسَلْنَا

مِّن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik”²³⁸ Sanki

Nümeyrî bu sözüyle imâleyi inkâr etti.” ‘Avtebî imâlenin bir suretinin olmadığını ve zıddının tefhîm olduğunu ifade ederek tefhimi tercih ettiğini açıkça belirtmiş olmaktadır. Ancak yukarıda verilen bilgilerden müellifin imâleyi câiz gördüğü, fakat fazla yapılmasının taraftarı olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ‘Avtebî “Zeyd b. Sâbit’in; “Hz. Peygamber’in نَزَلَ الْقُرْآنُ

بِالتَّفْخِيمِ Kur’ân tefhîm ile nâzil olmuştur” sözünü rivayet ettiğini belirterek²³⁹ imâle konusuna

cevaz vermenin yanı sıra tefhîm’i tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Ancak Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) ve Ebu Abdillâh el-Halîmî (ö. 403/1012) gibi âlimler bu hadiste geçen tefhîmden kastedilenin; “Kur’ân’ı kadınların konuşma sesi gibi (incelterek) okumayın, erkeklerin ses tonu ile (eğmeden, bükmeden) okuyun” manasında olduğunu ifade etmektedirler. Yoksa buradaki tefhim kelimesinden imâlenin caiz olmadığı anlamı çıkmaz görüşündedirler.²⁴⁰

‘Avtebî de sarf âlimleri ile birlikte الْقَفَا وَالْعَصَا وَالرِّضَا gibi sonu vâv harfinden elif harfine dönüşmüş sülâsi isimlerde imâle yapmanın caiz olmadığını belirtmektedir. Buna gerekçe olarak

²³⁸ İbrâhîm 14/4.

²³⁹ Bazı eserlerde hadis نُزِلَ şeklinde geçmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ala’s-Sahîheyn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ’ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411/1999), 2/252, 2/264.

²⁴⁰ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Kasım b. Sellâm, *Fedâilu’l-Kurân*, thk. Mervân el-Atiyye vd. (Şam, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995), 350; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Cürcânî el-Halîmî, *el-Minhâc fî şuabi’l-îmân*, thk. Hilmi Muhammed Fevde (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 2/238.

sarf âlimleri bu isimlerin asıllarının وَضَوَانٌ وَعَصَوَانٌ وَفَوَانٌ şeklindeki ikillerinde asılları olan vâv harfinin ortaya çıkmasını göstermektedirler. Yani fiillerin aksine bu isimlerin hiçbir şekilde yâ harfine dönüşmediğini, dolayısıyla bu gibi yerlerde imâle için gerekli şartın oluşmadığını ifade etmektedirler.²⁴¹

1.3. ‘Avtebî’nin İşbâ’a Yaklaşımı

İşbâ’ sözlükte “bir şeyi bol vermek, doyurmak, doygunluğa ulaştırmak” anlamlarına gelmektedir. Hatta terim anlamına yakın olarak “kelama harflerini bolca verip doygunluğa ulaştırmak” anlamı da bu kelimenin sözlük anlamları arasında yer almaktadır.²⁴² İbn Cinnî باب

مَطْلِ الحركات adı altında açtığı başlıkta işbâ’ı şu şekilde tarif etmektedir: “Arapların kullandıkları harekelere uygun olarak fethadan sonra elif, kesradan sonra yâ ve dammeden sonra vâv harfî getirerek yaptıkları eyleme verilen isimdir.”²⁴³

‘Avtebî ise كَقَوْلِكَ: هذا رَجُلٌ adında açtığı başlıkta bir tanım yapmak yerine cümlesiyle başlangıç yapmaktadır.²⁴⁴ Müellifinin aslında burada söylemek istediği şeyi İbn Cinnî şu şekilde izah etmektedir: “Harfler harekeleri, harekeler de harfleri temsil ederler. Zira harekeler aslında birer küçük harf mesabesinde. Mütেকaddimîn dammeyi küçük vâv, kesrayı küçük yâ ve fethayı küçük elif olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla hareke azıcık uzatılıp işbâ’ yapılmıca, uzatılan o hareke cinsinden bir harf getirilmiş olacaktır.”²⁴⁵ Bu bakış açısına göre müellifin verdiği هذا رَجُلٌ örneğindeki lâm harfinin uzatılması durumunda işbâ’ yapılmış olur.

Bu bilgilerden, işbâ’ yapılmak istenilen yerlerde herhangi bir uzatma harfî konulmasına gerek olmadan fonetik olarak sadece o harfin uzatılmasının yeterli olacağı anlaşılmaktadır. ‘Avtebî’nin örneğinin hemen ardından şiirden yaptığı istişâhlardan da rahatlıkla bu keyfiyet anlaşılmaktadır. ‘Avtebî ilk olarak şu beyitle istişâh etmektedir:

قَالَتْ هُرَيْرَةُ لَمَّا جِئْتُ زَائِرَهَا ... وَيَلِي عَيْنِي، وَيُولِي مِنْكَ يَا رَجُلٌ

²⁴¹ Müberred, *el-Muktedab*, 3/44; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/202.

²⁴² Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğâ*, “şba” 1/284; Cârullâh Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), “şba” 1/492; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Dâru’l-Hidâye - Matbaatu Hukûmeti’l-Kuveyt, 1384/1965), “şba” 21/249.

²⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/123.

²⁴⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/203-204.

²⁴⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/317.

وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا²⁴⁹ “Siz de Allah’a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz”

Âyette geçen الظُّنُونَا kelimesi normalde fethalı bir nûn harfî ile biterken nûn harfînden sonra bir elif harfî getirilerek işbâ‘ yapılmıştır. Ayrıca şu âyeti de misal olarak vermektedir:

يَا لَيْتَنَّا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَا²⁵⁰ “Keşke Allah’a ve Resûl’e itaat edeydik”

الرَّسُولَا kelimesi fethalı lââm harfî ile bitmesine rağmen elif harfî ilave edilerek işbâ‘ yapılmıştır. Âyetlerde yapılan bu işbâ‘ herhangi bir mana farklılığına sebep olmamakta, yalnızca fonetik bir uyum meydana getirmek amacıyla yapılmaktadır. İşbâ‘ hususunun yalnızca beyitlerin sonlarında değil başka kelimelerde de olabileceği ‘Avtebî’nin istişhâd ettiği şu şiirle ortaya çıkmaktadır:

قُلْتُ وَقَدْ خَرَّتْ عَلَى الْكُلْكَالِ ... يَا نَاقَتِي مَا جُلْتِ مِنْ مَجَالِ

“Göğsü üzerine çökünce dedimki;

Ey devem! Henüz hiç yol yapmadın ki”²⁵¹

Yukarıdaki beyitte görüldüğü üzere “göğüs” anlamına gelen كلكل ifadesi كَلْكَال şeklinde elif harfî eklenerek işbâ‘ yapılmıştır. Bu şekilde yapılan bir işbâ‘ şiirde vezni tutturmak amacıyla yapılmaktadır.

²⁴⁹ el-Ahzâb 33/10.

²⁵⁰ el-Ahzâb 33/66.

²⁵¹

الرجز					
قُلْتُ وَقَدْ خَرَّتْ عَلَى الْكُلْكَالِ	يَا نَاقَتِي مَا جُلْتِ مِنْ مَجَالِ				
قل ت و قد	يا نا ق تي	ما جل ت من	م جا لي		
ه//ه	ه//ه	ه//ه	ه//ه		
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ		

Şiir bahr-ı recez ile yazılmış olup kaynaklarda kime ait olduğu belirtilmemiştir. Bazı kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: Bir kısım kaynaktaki ... يا نَاقَتَا مَا جُلْتِ مِنْ مَجَالِ ... إذا خَرَّتْ عَلَى الْكُلْكَالِ ... يا نَاقَتَا مَا جُلْتِ مِنْ مَجَالِ. Bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 2/298; Ezherî, Tehzîbü'l-Lügâ, 15/478; Enbârî, el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf, 1/23.

1.3.2. Vâv Harfi ile Yapılan İşbâ²⁵²

‘Avtebî vâv harfi ile yapılan işbâ‘a şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

اللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّا فِي تَلَفَّتِنَا ... يَوْمَ الْفِرَاقِ إِلَى أَحْبَابِنَا صُورُ

وَإِنِّي حَيْثُ مَا يَنْبِي الْهُوَى بَصَرِي ... مِنْ حَيْثُ مَا سَلَكَوا أَذْنُو فَأَنْظُرُ

“Allah biliyor ki sevdiklerimize yönelişimizde

Ayrılık gününde ruhsuz bir beden gibi oluruz.

Aşk beni nereye götürürse oraya giderim.

Dostlarım nereye giderlerse onlara yaklaşır peşlerinden bakarım.”²⁵³

Beyitte görüldüğü üzere فَأَنْظُرُ ifadesi normalde فَانْظُرُ şeklinde olması gerekirken araya

vâv harfî sokularak işbâ‘ yapılmıştır. Yapılan bu işbâ‘larla şiirlerin hem vezninin tamamlanması hem de dinleyiciye fonetik bir halavet sunulması amaçlanmıştır.

1.3.3. Yâ Harfi ile Yapılan İşbâ²⁵⁴

Müellif yâ harfi ile yapılan işbâ‘a şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

²⁵² Avtebî, *el-İbâne*, 1/204-205.

²⁵³

البسيط

يَوْمَ الْفِرَاقِ إِلَى أَحْبَابِنَا صُورُ				اللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّا فِي تَلَفَّتِنَا			
ص و رو	أ ح ب ا نا	ق ل ي	ي و م ل ف را	ف ت نا	ن ا ف ي ت ل ف	ل م ن	ا ل لا ه يع
///	ا/ه/ا/ه/	///	ا/ه/ا/ه/	///	ا/ه/ا/ه/	///	ا/ه/ا/ه/
فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ
مِنْ حَيْثُ مَا سَلَكَوا أَذْنُو فَأَنْظُرُ				وَإِنِّي حَيْثُ مَا يَنْبِي الْهُوَى بَصَرِي			
ظ و رو	أ د ن و ف ا ن	س ل ك و	م ن ح ي ث ما	ب ص ر ي	ي ث ن ل ه و ي	ح ي ث ما	و إ ن ن ي
ا/ه/	ا/ه/ا/ه/	///	ا/ه/ا/ه/	///	ا/ه/ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/ا/ه/
فَاعِلْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

Şiir bahr-ı basît ile yazılmış olup kime ait olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir. Bk. Ebû Yusuf Yakub b. İshak İbnu’s-Sikkît, *Kitâbu’l-Elfâz*, thk. Fahru’d-dîn Kabâve (Beyrut: Mektebetü Lübnân Naşirûn, 1418/1998), 408; Ali b. Hasan el-Hünâî el-Ezdî Kürâunnehl, *el-Müntehab min ġaribi kelâmi’l-Arab*, thk. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî (Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1409/1989), 1/695; Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/298; Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili’l-hilâf*, 1/21-22.

²⁵⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/205.

كَأَنِّي بِفَتْحَاءِ الْجَنَاحَيْنِ لِقْوَةٌ ... عَلَى عَجَلٍ مِّنِّي أَطَأْتُ شِيْمَالِي

“Kanatları yumuşak hızlı bir kartalın sırtında gibiyim,

Hızımdan sol yanıma eğerek giderim.”²⁵⁵

Beyitte de görüldüğü üzere شِيْمَالِي kelimesinde şîn harfinden sonra işbâ‘ yapılmıştır.

1.3.4. Zamirlerin Çoğullarındaki Mîm Harfinde Yapılan İşbâ‘²⁵⁶

Arapçada zamirlerin çoğullarındaki sakın mîm harfinden sonra عليكمو، منكمو şeklinde uzatılarak okunması Mekke halkının lehçesidir.²⁵⁷ Kur’ân’da bulunan çoğul zamirlerin sonundaki mîm harflerinin bu şekilde uzatılarak okunması gerektiğini söyleyen kıraat imamı vardır. Bunların başında Kırâat-i seb‘a imamlarından Nâfi‘ b. Abdurrahman kıraatinin meşhur iki râvisinden biri olan Kâlûn ismi ile meşhur Ebû Mûsâ İsâ b. Mînâ’ b. Verdân el-Medenî (ö. 220/835) gelmektedir. Ayrıca Verş (ö. 197/812), İbn Kesîr ve on kıraat imamından biri olan, tâbiinden Ebû Ca‘fer el-Kârî (ö. 130/747-48) de çoğul zamirlerin sonundaki mîm harfinin uzatılarak okunması gerektiği kanaatini taşıyan kıraat âlimlerindendir.²⁵⁸ Hatta ünlü Eş‘ârî kelimcisi ve Mâlikî fakîhi Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013) eserinde besmelesiz Kur’ân’ı hatmedenlerin yaptıklarının hatim sayılıp sayılmayacağını tartışırken bunun hatim olacağını ifade etmekle birlikte Kur’ân’ı عَلَيْهِمُو gibi çoğul zamirlerde bulunan bu vâvları hafız ederek hatmedenlerin

255

الطويل

كَأَنِّي بِفَتْحَاءِ الْجَنَاحَيْنِ لِقْوَةٌ	عَلَى عَجَلٍ مِّنِّي أَطَأْتُ شِيْمَالِي
ك أن ني	ع لى ع
ب فت خا ئل	ج لن من ني
ج نا حي	أ ط أ ط
ن لق و تن	ء ش ما لي
//ه//ه//ه//	//ه//ه//ه//
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ
مَفَاعِلُنْ	مَفَاعِلُنْ
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ
مَفَاعِلُنْ	مَفَاعِلُنْ

Şiir bahr-ı tavîl ile yazılmış olup İmruülkays’e aittir. Atının hızını ve rahatlığını betimlemek için söylediği bir şiirdir. Şairin divanında ve bazı kaynaklarda ... صَيُّودٍ مِنَ الْعِقَابِ طَأْطَأَتْ شِيْمَالِي şeklinde geçmektedir. Bk. İmruülkays, *Dîvânü İmruülkays*, 139; Ebû Amr İshak b. Merrâr eş-Şeybânî, *Kitâbu l-Cîm*, thk. İbrahim el-Ebyârî, ed. Muhammed Halef Ahmed (Kahire: el-Hey’etü l-Âmme lişuûni l-Metâbii l-Emîriyye, 1394/1974), 3/218; Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/298; Yakûb, *el-Mu’cemu l-Mufasssal*, 6/427; Muhammed b. Muhammed Hasan Şürrâb, *Şerhu ş-şevâhidi ş-şi’riyye fî ümmâti l-kütübi n-nahviyye* (Beyrut: Müessesetü r-Risâle, 1427/2007), 2/245.

²⁵⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/204.

²⁵⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *el-İntisâr li l-Kur’ân*, thk. Muhammed İsâm el-Kudâh (Amman-Beyrut: Dâru l-Feth - Dâr İbn Hazm, 1422/2001), 1/218.

²⁵⁸ İbrahim Muhammed Cermî, *Mu’cem ulûmi l-Kur’ân* (Şâm: Dâru l-Kalem, 1422/2001), 79.

eksik okumalarına rağmen ümmetin ittifak etmesi sebebiyle yaptıkları hatimlerinin sayıldığına kıyas yapmaktadır. Yani o çoğul zamirlerin sonundaki vâv harflerini Kur’ân’ın aslından saymakta ve okunmamasını ise eksiklik olarak görmektedir.²⁵⁹ ‘Avtebî ise, عليكمو، gibi çoğul zamirlerin mimlerinin sonuna bir vâv harfî eklenerek işbâ’ yapılabileceğini ifade etmektedir. Burada işbâ’ yapılmasının zorunlu olmadığını belirttikten sonra منكم، عليكم şeklinde okunmasının da doğru olduğunu ifade etmektedir. Sîbeveyhi de eserinde bu konuyla ilgili:

الواو والياء بعد الميم التي هي علامة الإضمار كنت بالخيار: إن شئت حذفته، وإن شئت أثبتته. فإن حذفته أسكنت الميم.

“Zamirlik alameti olan mîm harfinden sonra gelen yâ ve vâv harflerini dilerse hazfedersin, dilerse gösterirsin” diyerek adına işbâ’ demeksizin müellifin verdiği bilgilerin hemen hemen aynısını vermektedir. Sîbeveyhi bu söylediklerine وَلَدَيْهِمَا مَالٌ وَأَنْتُمُ ذَاهِبُونَ، cümlelerini örnek vermektedir. Ayrıca o; zamirindeki mîm harfinden sonra gelen vâv harfini izhar edenlerin, tıpkı عَلَيْكُمَا şeklinde gelen tesniye zamirindeki elifi, zamirin tesniyeliğini göstermek amacıyla izhar ettikleri gibi, عَلَيْكُم zamirinde de cemiliği göstermek amacıyla vâv harfini izhar ettiklerini ifade etmektedir.²⁶⁰

‘Avtebî, zamirlerin cemilik miminin bir vâv eklenerek uzatılmasını işbâ’ olarak isimlendirirken tecvîd ilminde buna “sıla veya vasl” ismi verilmektedir.²⁶¹ Kıraat âlimlerinden İbn Kesîr "أَبْصَارُهُمْ" و "عَلَى سَمْعِهِمْ" و "عَلَيْهِمْ" gibi çoğul zamirlerin sonundaki mîm harfini kendilerinden sonra gelen harf sakın olmadığı sürece şartsız ve kayıtsız olarak sıla/vasl yapmaktadır. Ancak kırâat-i seb’a imamlarından Nâfi‘ b. Abdurrahman (ö. 169/785)’ın meşhur iki râvisinden biri olan İmâm Verş ise yalnızca سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْتَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ “Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar”²⁶² âyetinde olduğu gibi çoğul

²⁵⁹ Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kur’ân*, 1/217-218.

²⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/191.

²⁶¹ Ebû Tâhir İsmâil b. Halef b. Saîd es-Sarakustî, *el-Unvân fi'l-kırâati's-seb'*, thk. Züheyr Zâhid - Halîl el-Atiyye (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1984), 41.

²⁶² el-Bakara 2/6.

zamirlerin sonundaki mîm harfini, kendilerinden sonra hemze gelmesi halinde sıla/vasl yapmaktadır.²⁶³

Meşhur kıraat âlimlerinden İmam eş-Şâtîbî (ö. 590/1194) eserinde sıla/vasl konusunu şu beyitlerle izah etmektedir:

عَلَيْهِمْ إِلَيْهِمْ حَمْرَةٌ وَلَدَيْهِمْ ... جَمِيعاً بِضَمِّ الْهَاءِ وَقَفّاً وَمَوْصِلاً

وَصِلْ ضَمَّ مِيمِ الْجَمْعِ قَبْلَ مُحَرِّكَ ... دِرَاكًا وَقَالُونَ بِتَخْيِيرِهِ جَلًّا

وَمِنْ قَبْلِ هَٰذَا قُطِعَ صَلَٰهَا لِوَرَثِهِمْ ... وَأَسْكَنَهَا الْبَاقُونَ بَعْدَ لِتْكَمُلَا

“عليهم اليهم لديهم gibi çoğul mimi ile biten yerlerin tümünü hem vakıf,

Hem de vâsl halinde İmam Hamza damme ile sıla yaparak okumuştur.

Harekeli harften önce gelen çoğul mîmini İmâm İbn Kesîr'e göre sürekli dammeli

Sila yaparak oku! İmam Kâlûn'a göre ise her iki türlü okunabilme tercih konusudur.

Katı hemzesinden önce gelen çoğul mimini İmam Verş'e göre sıla yaparak oku.

Diğer kıraat imamları ise sukun ile okumuşlardır. Böylece bu mesele tamamdır."²⁶⁴

²⁶³ Sarakustî, *el-Unvân fi'l-kirâati's-seb'*, 41-42.

264

الطويل

عَلَىٰ يَهُودَ ۖ إِنْ أَتَيْتُمُوهُمْ فَخَرُّوْا وَلَا تَبْصُرُوْا ۚ أُولَٰئِكَ لِيْ أَهْلُ الْحَضْرَةِ الْأُولَىٰ	جَمِيعاً بَصَرًا يَهُودَ ۖ إِنْ أَتَيْتُمُوهُمْ فَخَرُّوْا وَلَا تَبْصُرُوْا ۚ أُولَٰئِكَ لِيْ أَهْلُ الْحَضْرَةِ الْأُولَىٰ
ع ل ي هم ا ل ي هم حم ز تن و ل دي ه مو	ج مي عن ب ضم مل ها ء وق فن و وص لن
//ا/ه// مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ	//ا/ه// مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ
وَصِرْ لِلْفِرْعَوْنِ أَهْلُ الْبَيْتِ يُحَرِّكُوْنَ	دِرَاكًا وَقَدْ أَلُونِ بِتَخِيْرِهِمْ خُذْ أُولَٰئِكَ
و صل ضم م مي مل جم ع قب ل م حر ر كي	د راكن و قالو نن ب تخ يي ر هي ج لا
//ا/ه// مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ	//ا/ه// مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ
وَمِنْ قَبْلِ هَٰذَا نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ نَارٍ وَبُذِرَ	وَأَسْرَأْنَاهُ إِلَىٰ الْبَيْتِ فَأَوْفَىٰ بِرُءُوسِهِمْ جَبَلًا
و من قب ل هم زل قط ع صل ها ل ور ش هم	و أس ك ن هل با قو ن بع د ل تك م لا
//ا/ه// مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ	//ا/ه// مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ مفاعيلُنْ

Yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü üzere İmâm eş-Şâtîbî hangi imamların hangi şartlarla sıla/vasl yapılmasına imkân verdiklerini açık bir şekilde ifade etmektedir.

İşbâ‘ın hangi harekeyle yapılırsa yapılsın amacı manayı değiştirmek değil; bir taraftan Sîbeveyhi’nin dediği gibi cemilik belirtisi şeklinde anlama küçük bir katkıda bulunması, diğer taraftan da fonetik uyumunun ve estetiğin elde edilmesidir. Arap dilinin fonetik canlılığı açısından işbâ‘ın önemi verilen örneklerle ortaya çıkmaktadır. Bu önemine binaen ‘Avtebi de bu konuyu özel örneklerle eserine almayı tercih etmiştir.

1.4. ‘Avtebî’nin İsmâma Yaklaşımı

Sözlükte işmâm; “Birine bir şeyi koklatmak, kibir vs. sebebiyle başını yukarı doğru tutarak (burnu havada) yürümek, bir şeyden hoşlanmaması nedeniyle başını sağa sola çevirmek” gibi anlamlara gelmektedir.²⁶⁵ Halîl b. Ahmed ve el-Ezherî (ö. 370/980), işmâmın “Birine bir şey koklatmak” manasındaki sözlük anlamından yola çıkarak “Sakin bir harfe başka bir harfi koklatmak” şeklinde bir tarif yapmaktadırlar. Buna misal olarak; هَذَا الْعَمَلُ ifadesini vermektedirler. Bu ifadeyi söyleyip, lâm harfinden sonra vâv varmış gibi seslendirme yapmadan veya dammeyi tam seslendirmeden çok hafif belirtmek suretiyle ağızda bir işmâm meydana getirmektedir.²⁶⁶ ‘Avtebî de فَتَجِدُ فِي فَيْكِ، وَتَسْكُتُ، هَذَا الْعَمَلُ، شِمَّةٌ غَيْرُ إِشْبَاعِ كَقَوْلِكَ: هَذَا الْعَمَلُ، وَتَسْكُتُ، فَتَجِدُ فِي فَيْكِ ‘Avtebî de فَتَجِدُ فِي فَيْكِ، وَتَسْكُتُ، هَذَا الْعَمَلُ، شِمَّةٌ غَيْرُ إِشْبَاعِ كَقَوْلِكَ: هَذَا الْعَمَلُ، وَتَسْكُتُ، فَتَجِدُ فِي فَيْكِ şeklinde yaptığı tarifle,²⁶⁷ Halîl b. Ahmed ve el-Ezherî’nin yaptıkları tarifi nerdeyse aynısını yapmaktadır.

Sîbeveyhi işmâmı tarif ederken, dammeli bir harften sonra dudakları yummak olduğunu belirttikten sonra işmâmın yalnızca göze hitaben yapılabileceğini belirterek sesle bir ilişkisinin olmadığını ifade etmektedir. Meselâ هَذَا مَعْنٍ denerek susulduğunda dudaklarla işmam yapıldığını ancak bunun âmâlar için hiçbir şey ifade etmeyeceğini belirtmektedir.²⁶⁸ Keza İbn Cinnî de işmâmın kulağa değil yalnızca göze hitap etmek için yapıldığını belirterek الْإِشْمَامُ ضَمٌّ

Beyitler Şâtîbî’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. Ebû Muhammed Kasım b. Fîrruh b. Halef b. Ahmed er-Ruaynî eş-Şâtîbî, *Hirzu’l-emânî ve vechü’t-tehânî fi’l-kıraâtî’s-seb’*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu’bî (Medîne - İstanbul: Mektebetü Dâru’l-Hüdâ ve Dâru’l-gavsânî li’d-dirâseti’l-Kur’âniyye, 1426/2005), 9; Ebû’l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî, *İbrâzu’l-meânî min Hirzi’l-Emânî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 72-74; Abdulfettâh b. Abdulganî b. Muhammed el-Kadî, *el-Vâfî fi şerhi’s-şâtibiyye fi’l-kıraâtî’s-seb’i* (Cidde: Mektebetü’s-Sevâdî, 1412/1992), 51-52.

²⁶⁵ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğâ*, “şmm” 11/199; Ebu’l-Kasım et-Talakânî İsmail b. Abbâd b. el-Abbâs Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi’l-luğâ*, ts., “şmm” 2/153; Sarî, *el-Mevârid*, “şmm” 839.

²⁶⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “şmm” 6/224; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğâ*, “şmm” 11/199.

²⁶⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/197.

²⁶⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/171.

İşmâm: Dammeli bir harfte vakıf” الشفتين بعد تسكين الحرف الأخير في الوقف على المضموم yapıldığında dudakları yumuktur” şeklinde bir tarif yapmaktadır.²⁶⁹ Endülüslü kıraat âlimlerinden İbnu'l-Bâziş (ö. 540/1145) işmâmı; والإشمام: هو أن تضم شفتيك بعد الإسكان، وتحيتهما للفظ بالرفع أو الضم، وليس بصوت يسمع، وإنما يراه البصير دون الأعمى، ولا يكون في المجرور والمنصوب “Sükûndan sonra dudakları yumup, sonra dudakları âmâların hissedemeyeceği biçimde sessiz bir halde ref’ veya damme okumaya hazırlamak” şeklinde tarif etmektedir. Cürcânî ise İşmâmın tarifini; الإشمام: تهية الشفتين للتلفظ بالضم، ولكن لا يتلفظ به، تنبيهًا على ضم ما قبلها، أو على ضمة الحرف Vakıf yapılan harfin veya bir önceki harfin dammeli oluşu sebebiyle, âmâların hissetmeyeceği biçimde dammeyi telaffuz etmek üzere dudakları hazırlayıp telaffuz etmemektir” şeklinde yapmaktadır.²⁷⁰

Bu tariflerden, Halîl b. Ahmed, el-Ezherî ve ‘Avtebî’nin işmâm yaparken az da olsa bir ses çıkarılması gerektiği kanaatinde oldukları, ancak tarifleri verilen diğer âlimlerin işmâm yapılırken kesinlikle ses çıkarılmaması gerektiği görüşünü taşıdıkları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Halîl b. Ahmed, el-Ezherî ve ‘Avtebî’ yaptıkları tariflerin sonunda verdikleri ويجوز ذلك أراه يريد به “Bana göre Kisâî işmâm derken لأن الكوفيين يلقبون ما سميناه روما إشماما وما سميناه إشماما روما aslında revmî²⁷² kastediyor. Çünkü Kûfe ekolu bizim işmâm dediğimize revm, revm dediğimize ise işmâm demektedir.”²⁷³ Mekkî’nin söylediklerinden yola çıkılarak aradaki ihtilafın yalnızca bir kavram kargaşasından ibaret olduğu düşünülebilir. Ancak Radiyyuddîn el-Esterâbâdî eserinde, bazı kimselerin meksur harflerde işmâm yapılmasının cevazını Kûfelilere atfettiğini

²⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/330.

²⁷⁰ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 27.

²⁷¹ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “şmm” 6/224; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, “şmm” 11/199; Avtebî, *el-İbâne*, 1/197.

²⁷² Revî: Harfin harekesini hafif bir sesle belli etmek; harekedeki sesi zayıflatmak manasında olup; kıraat âlimleri, revmin uygulanması sırasında hareketin üçte bir sesle belli edilmesi şeklinde bir tarif yapmaktadırlar. Bk. Fatih Çollak, “Revî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/31.

²⁷³ Makdisî, *İbrâzu’l-meânî min Hırzi’l-Emânî*, 268.

ancak bunun bir vehimden ibaret olduğunu ve nahivcilerden hiç kimsenin dammeli harf dışında işmâma cevaz vermediğini ifade etmektedir. Esterâbâdî bunun sebebini; dudağın hareketler arasından yalnızca dammeyi belirtebileceğine, başka hareketlerin ise ses çıkarmadan dudakla belirtilemeyeceğine bağlamaktadır.²⁷⁴

‘Avtebî yukarıda tarifini yaptığı işmâma şu âyetlerle istişhâd etmektedir:

وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ

“İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder.”²⁷⁵

وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ

“Allah batılı yok eder, hakkı sözleriyle gerçekleştirir.”²⁷⁶

‘Avtebî’ye göre yukarıdaki âyetlerde geçen يَمْحُ ve يَدْعُ fiileri aslında يَمْحُو ve يَدْعُو şeklinde vâv harf ile birlikte gelmeleri gerekirdi. Burada ise işmâm yapılarak vâv harfi hazfedilmiş ve damme ile yetinilmiştir.²⁷⁷ Ancak ‘Avtebî’nin burada verdiği örnekler yapılan hiçbir işmâm tarifi ile örtüşmemektedir. Kıraat âlimlerinden İbn Sa’dân (ö. 231/846), vakf halinde vâv harflerinin geri geldiğini ve يَدْعُو şeklinde durulduğunu, bunun nahiv açısından yanlış olmadığını ifade etmektedir.²⁷⁸

Cumhura göre yukarıda örnek olarak gösterilen âyetlerdeki vâv harflerinin düşmesi işmâm sebebi ile değil, iki sakin harfin yan yana gelmesi nedeniyledir.²⁷⁹ Kur’ân’da bu sebeple vâv harfleri düşen toplam beş yer mevcuttur. Bu âyetler sırasıyla şunlardır:

وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ

“İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder.”²⁸⁰

²⁷⁴ Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 2/275-276.

²⁷⁵ el-İsrâ’ 17/11.

²⁷⁶ eş-Şûrâ 42/24.

²⁷⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/197.

²⁷⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Sa’dân b. el-Mübârek ed-Darî İbn Sa’dân, *el-Vakf ve’l-ibtidâ’ fi Kitâbillahi azze ve celle*, thk. Ebû Bîşr Muhammed Halîl ez-Zerûk (Dubai: Merkez Cumua el-Mâcid li’s-sekâfeti ve’t-turâs, 1423/2002), 137.

²⁷⁹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısri en-Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, thk. Abdulmun’im Halîl İbrahim (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2000), 2/267; Ahmed Muhammed el-Harrât, *el-Müctebâ min müşkili i’râbi’l-Kur’ân* (Medine: Mecmau’l-Melik Fehd litibâati’l-Mushafi’ş-Şerîf, 1426/2005), 2/607.

²⁸⁰ el-İsrâ’ 17/11.

وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُجِئُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ

“Allah batılı yok eder, hakkı sözleriyle gerçekleştirir.”²⁸¹

فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نُكْرٍ

“Çağıranın görülmemiş bir şeye çağırdığı gün, sen de onlardan yüz çevir.”²⁸²

سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ

“Biz de zebânileri çağıracağız.”²⁸³

وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ

“İnananların salih olanları...”²⁸⁴

Son âyette, cemi müzekker sâlim şeklinde gelen صالِحون kelimesinin izafet dolayısıyla sonundaki nûn harfi düşmüş ve daha sonra صالِحو şeklinde kalan kelimedden iki sakin harfin yan yana gelmesi sebebiyle vâv harfi düşmüştür.²⁸⁵ Bazı âlimler bu âyetlerdeki vâv harflerinin düşmesi yalnızca okuyuş itibariyledir ve bunların yazımda düşmesi kurala aykırıdır görüşündedirler.²⁸⁶ Bu sebeple okuyuşta hazfedilen bu vâvlar yazım olarak bazı mushaflarda mevcuttur.²⁸⁷

İbn Cinnî bu tür haziflerin, harekelerin harflerin yerine, harflerin ise harekelerin yerine geçtiğini ve bu âyetlerdeki mahzûf vâv harflerinin o kısımlarda vâv olmaksızın vakıf yapılabileceğine işaret etmek için hazfedildiğini ifade etmektedir.²⁸⁸ Bazı müellifler ise bu âyetlerdeki vâv harfinin düşmesinin sarf veya nahiv açısından bir sebebe bağlı olmadığını,

²⁸¹ eş-Şûrâ 42/24.

²⁸² el-Kamer 54/6.

²⁸³ el-Alak 96/18.

²⁸⁴ et-Tahrîm 66/4.

²⁸⁵ Şaban Muhammed İsmail, *Resmü'l-Mushafî ve Dabdühu beyne't-tevkîfi ve'l-istilâhâtî'l-hadîse* (Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', ts.), 45.

²⁸⁶ Mahmud b. Abdîrahîm Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Şam, Beyrut: Dâru'r-reşîd, Müessesetü'l-îmân, 1418/1997), 15/18.

²⁸⁷ Behcet Abdülvâhid Salih, *el-Î'râbu'l-mufasssal li kitâbillâhî'l-mürattel* (Amman: Dâru'l-Fikr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1418–1997), 6/248.

²⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/136-137.

aslında belâğî bir anlamı olduğunu ve belagatçıların buna الاقتطاع/iktitâ²⁸⁹ adını verdiklerini ifade etmektedirler. Meselâ belagatçılar;

وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا

“İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecidir.”²⁹⁰ âyetinde geçen يَدْعُو

fiilindeki vâv harfinin düşmesinin sebebi belâğî açıdan, insanın cahil ve aceleci oluşuna, işlerin sonunun ne olacağını bilmediğinden bazen hayır umarak aslında kendisi için şer olan bir şeyi istediğine, insan için dua etmenin kolay olduğuna ve tabiatı itibarıyla hayırdan daha fazla şerre gayret ettiğine işarete bağlamaktadırlar. Keza وَمَخَّ اللَّهُ الْبَاطِلَ âyetindeki محو fiilinden vâv harfinin düşmesinin batılın yok oluşunun hızlı olduğuna işaret için olduğunu ifade etmektedirler. Kur’ân’da çeşitli harflerin hazfedildiği diğer âyetlerde de birtakım mesajlar yüklü olduğu belirtilmektedir.²⁹¹

‘Avtebî eserinde işmâma dair şiiirden de birçok şâhit beyit göstermektedir. Ancak ‘Avtebî’nin tüm şiiirlerindeki istişhâd yönü harflerin hazfî şeklindedir. İstişhâd ettiği şiiirler arasından şu beyit misal olarak alınabilir:

إِذَا هُ سِيمَ الْحُسْنَفِ آلَى يَقْسَمُ ... تَاللَّهِ لَا يَأْخُذُ إِلَّا مَا اخْتَكَمُ

“Zulme maruz bırakıldığı zaman şöyle yemin eder:

Vallahi (insan) sadece verilen karar neyse onu alır.”²⁹²

²⁸⁹ Meânî ilminde iktitâ’ bir hazif türü olup “bir kelimenin sonundan bir iki harfini atarak kısaltma yapmak” demektir. Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İktitâ’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/58.

²⁹⁰ el-İsrâ’ 17/11.

²⁹¹ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü ’l-irfân fî ulûmi ’l-Kur’ân* (Kahire: Matbaatu İsâ el-bâbî el-Halebî ve şürekâuhu, ts.), 1/347; İbrahim Abdurrahman Halife vd., *el-Mevsûatü ’l-Kur’âniyyetü ’l-mütehasisa*, ed. Mahmud Hamdi Zakzûk (Kahire: el-Meclisu’l-A’lâ li’ş-şuûni’l-İslâmiyye, 1423/2002), 478.

²⁹²

الرجز

إِذَا هُ سِيمَ الْحُسْنَفِ آلَى يَقْسَمُ	تَاللَّهِ لَا يَأْخُذُ إِلَّا مَا اخْتَكَمُ				
إِذَا هُ سِي	مل خس ف أ	لى ب ق سم	تل لا ه لا	يأ خ ذ إل	لا مع ت كم
هـ//	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ
مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ

Bahr-ı recez ile yazılan beyitlerin çoğu kaynakta kime ait olduğu belli olmamakla birlikte bazı kaynaklarda Haşşâf’a ait olduğu belirtilmektedir. Ancak yapılan araştırmada Haşşâf ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bk. Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve ’l-muhîtu ’l-a’zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2000), “hvv” 4/345; Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî ’l-*

‘Avtebî beytin baş tarafında yer alan إذا ifadesinin aslında هو olduğunu ancak vâv harfinin yerine damme ile iktifa edildiğinden burada işmâm olduğunu ifade etmektedir.²⁹³ Aslında bu konu, Basra ve Kûfe ekolü arasında هو kelimesinde zamirin sadece “hâ” mı yoksa hem “hâ” hem de “vâv” harfî mi olduğu hususundaki ihtilafa râcidir. Kûfeliler هو ve هي kelimelerindeki zamirin yalnızca “hâ” harfî olduğunu ifade etmekte ve bu beyitle istişhâd etmektedirler. Bu görüşlerine delil olarak, bu kelimelerin هما şeklinde tesniyeye dönüştüklerinde “vâv” ve “yâ” harflerinin düşmesini göstermektedirler. Onlara göre eğer vâv aslî harf olsaydı tesniyeye dönüştüğünde de düşmemesi gerekecektir. Basralılar ise هو ve هي kelimelerindeki hem vâv hem de yâ harflerinin asıl olduğunu ve bir bütün olarak bölünemeyeceğini ifade etmektedirler. Buna delil olarak, munfasıl zamirlerin tek bir harf üzere mebni olamayacağını, ancak bir harfle başlanıp diğer harfte vakıf yapılabileceğini bu sebeple de en az iki harf gerektiğini ifade etmektedirler. Dolayısıyla eğer vâv harfî aslî harf olmasaydı o zaman hâ harfî hem harekeli hem sakin olmak durumunda olurdu ki bu imkânsızdır. Kûfelilerin tesniye halinde vâv harfinin düşmesi deliline ise, هما kelimesinin هو ve هي kelimelerinin tesniyesi olmadığını, أنما gibi müstakil bir kelime olduğunu, çünkü tesniye olsa idi تَظْهَرُ زَيْدًا gibi يا da هو-هُوَانِ gibi زَيْدٌ-زَيْدَانِ tıpkı أنت-أنتان şeklinde olması gerekirdi. Basra ekolü mensupları böyle olmadığına göre bu deliliniz geçerli olmaz diyerek Kûfelilerin istidlallerine itirazda bulunmaktadır.²⁹⁴

Mesele Basralıların dediği gibi de olsa, Kûfelilerin dediği gibi de olsa; her hâlükârda ‘Avtebî’nin; “هو zamirindeki vâv harfinin işmâmdan dolayı düşmesi” görüşü çok yerinde görünmemektedir. ‘Avtebî’nin gösterdiği diğer şâhitlerde de harflerin hazfî söz konusu olduğundan hiçbir şekilde ne işmâm ne de revm tariflerine uymamakta, aksine bu harflerin düşüşü hazif konusu içerisinde incelenmektedir. Dolayısıyla, Arapçaya son derece hâkim olan ve döneminin ileri gelen âlimlerinden olan ‘Avtebî’nin hazif ve işmâm konularını iç içe geçmiş girift bir halde eserine alması hakikaten okuyucunun kafasında büyük bir istifham oluşturacak niteliktedir. Başka herhangi bir eserde rastlanılmayan bu karışıklığın, o dönemde mevcut olan

hilâf, 2/557; İbn Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, “hvv” 15/476; Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü ’l-edeb ve lübbü lübbâbi Lisâni ’l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü ’l-Hancî, 1418/1997), 5/265.

²⁹³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/197.

²⁹⁴ Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili ’l-hilâf*, 2/557-560.

bölgesel bir kavram kargaşası sebebiyle mi, yoksa farklı bir kabul durumuna binâen mi söz konusu olduğu merak konusu olmaya devam edecek gibi görünmektedir.

1.5. ‘Avtebî’nin İbdâle Yaklaşımı

İbdâl kelimesi sözlükte “bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek”, yahut Ebû Abbâs (ö. 291/904)’a göre; “bir şeyin cevheri/özü aynı kalmak suretiyle bir şeyi şekilsel olarak değiştirmek” anlamlarına gelmektedir.²⁹⁵ Bir fonetik terimi olarak ise; “Bir kelimedede anlam aynı kalmak kaydıyla bir harfin başka bir harf ile yer değiştirilmesi” şeklinde tarif edilmektedir.²⁹⁶ İbn Fâris bu konuda şöyle demektedir: “Bazı hafleri bazı harflerle değiştirmek Arapların adetlerindendir. Mesela مَدَحُهُ yerine مَدَّهُهُ derler.

Keza Kur’ân’da da ibdâl mevcuttur. Buna misâlen فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ “Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi.”²⁹⁷ âyetindeki lâm harfinin râ harfine ibdali verilebilir. Çünkü Araplar lâm harfi ile râ harfini birbirlerine ibdâl yapar ve فَلَقَ الصُّبْحِ şeklinde söylerler.”²⁹⁸ Cürcânî ise ibdâli; “Kelamda meydana gelecek ağırlığı gidermek amacıyla bir harfi başka bir harfle değiştirmek” şeklinde tarif etmektedir.²⁹⁹ Özünde ibdâl; son derece kesin ve hassas kurallarla belirlenen, tek bir kelimenin harfleri arasında veya bazen bağımsız iki kelime arasında, harflerin mahreçleri birbirine yakın veya uzak olmasına bakılmaksızın kelimada fonetik homojenliği hedefleyen bir olgudur.³⁰⁰

“Harflerin dönüşümü için ibdâl terimini ilk defa Asma’î’nin (ö. 216/831) kullandığı kabul edilir. Daha sonra lugavî ibdâl ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. İbn Sikkî’t (ö. 244/858)’in *el-Kalb ve’l-ibdâl*, Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949)’nin *el-İbdâl ve’l-mu’âkabe ve’n-nezâ’ir*, Ebü’t-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962)’nin *Kitâbü’l-İbdâl (Kitâbü’l-Hurûfi’l-müte’âkabe)* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. İbdâlin her harfle yapılabildiği görüşü az da olsa taraftar bulmakla beraber genel kabul bunun belli harflere münhasır olduğu şeklindedir. Bu harflerin sayısı İbn Cinnî’ye göre on bir olup, Mekkî b. Ebû Tâlib ve onun

²⁹⁵ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğha*, “bdl” 14/93.

²⁹⁶ Vâsîtî, *el-Kenz fi’l-kıraâtî’l-aşr*, 1/60; Muhammed Ahmed Müflihü’l-Kudât vd., *Mukaddimât fi ilmi’l-kıraât* (Amman: Dâru Ammâr, 1422/2001), 137.

²⁹⁷ eş-Şuarâ’ 26/63.

²⁹⁸ İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fikhi’l-luğha*, 154.

²⁹⁹ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 7.

³⁰⁰ Hüsam Saîd en-Naîmî, *ed-Dirâsâtü’l-lehciyye ve’s-savtiyye inde İbn Cinnî* (Bağdat: Dâru’r-reşîd li’n-neşr, 1400/1980), 98; Vâsîtî, *el-Kenz fi’l-kıraâtî’l-aşr*, 60.

etmektedir.³⁰⁷ Günümüz Arapçasında bazı Arapların özellikle de Mısırlıların ثوم kelimesine ثوم diyerek yahut ثقیل yerine ثقیل diyerek ث harfinin istiskalden dolayı ت harfine, هذا yerine هذا yahut كذا yerine كذا diyerek ذ harfini د harfine dönüştürmeleri yine bu tür ibdâle örnek kabilinden sayılabilir.

Bu bölümde önce ‘Avtebî’nin eserinde değindiği sarfî ibdâller, ardından luğavî ibdaller ele alınarak incelenecek ve değerlendirmesi yapılacaktır.

1.5.1. Sarfî İbdâl

Yukarıda هَذَا يَوْمٌ أَنْجَدْتُ طَالَ veya هَذَا يَوْمٌ مُوطِيًا ifadelerinde toplanan harflerle yapılan ibdâl çeşidine sarfî ibdal adı verildiği ifade edilmişti. ‘Avtebî’nin eserinde bu tür ibdâle dair verdiği örnekler şu şekilde sıralanabilir:

ن ← ل Nûn’un Lâm’a İbdâli

هَتَنَتِ السَّمَاءُ ← هَتَكَتِ³⁰⁸

“Yağmur yağması” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “gözyaşlarının boşalması” anlamına da gelmektedir.³⁰⁹ Ayrıca “yağmur yağması” anlamına gelen هَطَلَ kelimesinin هتَلَ kelimesindeki ت (ت) harfinin ط (ط) harfine ibdali neticesinde oluştuğu da ihtimal dahilindedir.

شَنَّ ← شَنَّ³¹⁰

“Kaba olmak, parmakları kaba kişi” anlamına gelmektedir. Leys (ö. 187/803 [?])³¹¹ bu kelimenin fiilinin شَنَّ شَنَّ شَنَّ شَنَّ şeklinde iki farklı babdan gelebileceğini ifade etmekte,

³⁰⁷ Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî - Seyyid Ali Ali (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1429), 1/232.

³⁰⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/237.

³⁰⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “htn” 4/34.

³¹⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/237.

³¹¹ Lugat ve fıkıh âlimi olan Leys’in tam adı el-Leys b. el-Muzaffer Râfî b. Nasr b. Seyyâr el-Horasânî’dir. Emevîler’in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr el-Kinânî el-Leysî’nin torunudur. Kûfe kadısı Kâsım b. Ma’n ile Halîl b. Ahmed’den fıkıh, dil ve edebiyat dersleri almış, edebiyat, şiir, garîb ıstılahlar ve nahiv gibi ilimlerde şöhret olmuştur. Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Leys b. Muzaffer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/164.

Ezherî ise ibdâl ile شِنْثُ شِنْثًا، فَهُوَ شِنْثٌ şeklinde aynı anlamda üçüncü bir formda da gelebileceğini eklemektedir.³¹²

كَبْنٌ ← كَبْلٌ

Müellif kelimeyi açıklarken كَبْنُ الدَّلْوِ وكَبِلَ الدَّلْوُ يعني شفتها “Kovanın ağzı” anlamını vermektedir. كَبْنٌ يَكْبِنُ كُبُونًا وَكُبْنًا şeklinde gelen fiil, “bir şeyi içe doğru kıvrırarak dikmek” anlamına gelmektedir. Buradan yola çıkarak “büyük, kalın bağ” anlamında da kullanılmaktadır.³¹³ Muhtemelen günümüzde Arapçada كَبْلٌ, İngilizcede “cable” ve Türkçede “kablo” şeklinde kullanılan kelimenin aslı da buradan gelmektedir.

ل ← ن Lâm’ın Nûn’a İbdâli

الْكَنْتَلُ ← الْكَتْنُ³¹⁴

“Kirin bir şeye yapışması” anlamına gelmektedir. Müellif bu kelimeyi açıklarken التَّلْتُلُجُ kelimesini kullanmakta, es-Sâhib b. Abbâd ise aynı التَّلْتُلُجُ kelimesine eş anlamlı olarak لُزُوقُ kelimesini kullanmaktadır.³¹⁵ Aynı manaya gelen bu iki kelimedede de cîm harfinin kaf harfine veya kaf harfinin cîm harfine ibdali şeklinde luğavî ibdâle misal olarak düşünülebilir.

لُعَاعَةٌ ← نُعَاعَةٌ³¹⁶

Asma‘î, “bazı beldelerde çıkan ilk çıktığında çok yumuşak olup daha sonra kaba ve sert hale gelen bir ot” anlamına geldiğini söylemektedir. Buradan hareketle لُعَاعَةُ الدُّنْيَا “Dünya çabucak yeşerip kuruyan bir ot misali, geçici bir yerdir” ifadesi kullanılmaktadır. el-Lihyânî (ö. 207/822) لُعَاعَةُ kelimesi için قَلِيلٌ örneğini vererek “az” manasında

³¹² Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğâ*, “şsl” 11/231.

³¹³ Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğâ*, “kbn” 10/157; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîd*, “kbl” 2/52.

³¹⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/237.

³¹⁵ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîd*, “kl” 2/39.

³¹⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/237.

kullanıldığını zikretmektrtedir.³¹⁷ ‘Avtebî لُعَاعَةٌ kelimesi; çabuk geçtiği için “dünya” manasında kullanıldığını ifade etmektedir. Sa‘leb (ö. 291/904) İbn A‘râbî (ö. 231/846)’nin³¹⁸ bu kelimenin “hindiba otu” manasına geldiğini söylediğini aktarmaktadır.³¹⁹

سَجِيلٌ ← سَجِينٌ³²⁰

“Çok katı şey” anlamına gelmektedir. Bu anlamdan yola çıkarak çamurun çok katılaşmış, taşlaşmış haline de سَجِيلٌ denmektedir ki Kur’ân’da bu manada üç yerde kullanılmıştır.³²¹

رَفَلٌ ← رَفْنٌ³²²

Müellif kelimeyi açıklarken سَابِغُ الذَّنْبِ “Uzun kuyruklu deve” ifadesini kullanmaktadır. Ayrıca “çalımlı yürüyen kadın” anlamında وَرْفَلَةٌ وَرْفَلَةٌ ifadeleri de kullanılır. Ancak fiil “kuyruğunu çekip koşmak” رَفَلَ يَرْفُلُ رَفْلًا şeklinde yalnızca lâm harfiyle kullanılır.³²³

ن ← م Nûn’un Mîm’e İbdâli

أَيْنٌ ← أَيْمٌ

طَانَهُ اللَّهُ عَلَى الْخَيْرِ ← طَامَهُ اللَّهُ عَلَى الْخَيْرِ

Müellif أين ve أَيْم kelimelerinin ibdâl yoluyla her ikisinin de “yılan” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Keza “Allah onun huyunu, tabiatını hayırlı kıldı” anlamında طَامَهُ اللَّهُ ifade nûn harfinin mîm harfine ibdâl edilmesi neticesinde طَامَهُ اللَّهُ

³¹⁷ İbn Sîde, *el-Muhkem*, “laa” 1/97.

³¹⁸ Asıl adı; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî’dir. Kûfe’de doğmuş, lûgat âlimi ve şiir râvisidir. Babası Hintli bir köle, annesi ise Arap değildir. Ancak kendisine İbnu’l-A‘râbî isminin verilmesi sürekli bedevî Araplarla birlikte olmasındandır. Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İbnu’l-A‘râbî, Ebû Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/487-488.

³¹⁹ Ezherî, *Tehzibü’l-Lügâ*, “laa” 1/81; İbn Sîde, *el-Muhassas*, “laa” 4/188.

³²⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/237.

³²¹ Hûd 82, el-Hicr 74 ve el-Fîl 4. âyetlerde حَجَارَةٌ مِنْ سَجِيلٍ “taşlaşmış çamur” manasında kullanılmıştır.

³²² Avtebî, *el-İbâne*, 1/237.

³²³ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “rfl” 8/263; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lügâ*, “rfl” 2/787.

şeklinde kullanılmaktadır.³²⁴ İbn Sîde (ö. 458/1066) ise; طام kelimesindeki mîm harfinin طان kelimesinde ki nûna bedel olduğunu düşünmediğini, طام kelimesinin “tabiat” anlamında müstakil bir kelime olduğunu ifade etmektedir.³²⁵

و ← ت Vâv'ın Tâ'ya İbdâli

الْوَرَاثُ ← الثَّرَاثُ

‘Avtebî, Arapçada “kültürel miras” anlamında kullanılan الثَّرَاث kelimesinin aslının الْوَرَاثُ olduğunu, Arapların vâv harfini tâ harfine ibdal ettiklerini ifade etmektedir.³²⁶

كَلُوا ← كَلْنَا

Müellif كَلْنَا kelimesinin aslının كَلُوا olduğunu ve Arapların vâv harfini tâ harfine ibdal ederek كَلْنَا şeklinde kullandıklarını ifade etmektedir.

ب ← ي Bâ'nın Yâ'ya İbdâli

لَبَّيْكَ ← لَبَّيْكَ

Müellif لَبَّيْكَ kelimesinin aslının “bir yerde ikamet etmek” anlamına gelen لَبَّ يَلْبُ لَبَّا fiilinden geldiğini لَبَّيْكَ yani لَبَّيْكَ طاعتك وإجابتك “Sana itaat etmek ve (emirlerine) icabet etmek için buradayım, burada ikamet ediyorum.” manasına geldiğini fakat Arapların üç bâ harfini yanyana kullanmayı ağır bulduklarından üçüncü bâ harfini yâ harfine çevirdiklerini ifade etmektedir. Müellif, Halef el-Ahmer’in³²⁷ ve Halil b. Ahmed’in de bu görüşte olduklarını

³²⁴ Ebû İshâk b. İbrahim b. el-Huseyn el-Fârâbî, *Mu'cem dîvânî'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer, ed. İbrahim Enîs (Kahire: Müessesetü Dâri's-Şa'bi li's-Sahâfeti ve't-Tıbbâti ve'n-Neşr, 1424/2003), 3/410; Avtebî, *el-İbâne*, 1/237; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/389.

³²⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, “tym” 9/228.

³²⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/261.

³²⁷ Adı Ebû Muhriz (Ebû Muhammed) Halef el-Ahmer b. Hayyân b. Muhriz el-Eş'arî el-Basrî'dir. Babası Fars asıllı olup Kuteybe b. Müslim tarafından esir alınmış, köle olarak Basra'ya getirilmiş ve bu sebeple el-Ahmer Basra'da doğmuştur. Arap dili âlimi, şiir râvisi ve aynı zamanda kendisi de şairdir. *Mukaddime fi'n-nahv*, *Dîvân*, *Kitâbu Cibâli* ve *Kitâbu me'âni'l-Kur'ân* isimli eserleri mevcuttur. Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Halef el-Ahmer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/234.

ifade etmektedir. Ferrâ ise لَبَّيْكَ kelimesinin manasını يَا رَبِّ اِجَابَتِي لك “İcabetim sanadır Ey Rabbim!” şeklinde açıklamakta ve mastar olarak naspetmektedir. لَبَّيْكَ şeklinde tesniye yapmasının sebebini ise اِجَابَةٌ بَعْدَ اِجَابَةٍ “Çünkü o icabet üstüne icabet kasdetmektedir” şeklinde açıklamaktadır. Bazıları da yine لَبَّ يَلْبُ fiilinden geldiğini anlamını ise تَلَبُّ دَارِكٌ “evim evine bakıyor” sözünden yola çıkarak اِتِّجَاهِي إِلَيْكَ “Yönelişim sanadır” şeklinde açıklamaktadırlar. Bir kısım dilciler ise لَبَّيْكَ kelimesinin manasını “çocuğunu seven kadın” anlamındaki لَبَّئْتُ امْرَأَةً ifadesinden yola çıkarak لَبَّيْكَ لَكَ محبتي “Sevgim sanadır” şeklinde vermektedirler.³²⁸

ن، و ← ي Nûn’un ve Vâv’ın Yâ’ya İbdâli

دِنَارٌ ← دِنَارٌ

دَوَانٌ ← دِيَوَانٌ

Müellif دِنَارٌ kelimesinin aslının دِنَارٌ olduğunu, دِيَوَانٌ kelimesinin aslının ise دَوَانٌ olduğunu ve istiskalden dolayı birinci nûnları yâ harfine ibdâl ettiklerini bildirmektedir. Buna delil olarak دُونِيٌّ ve دُونِيٌّ şeklinde gelen ism-i tasgîrlerini göstermektedir.³²⁹ Aynı bilgiler Sîbeveyhi, Müberred, İbnu’l-Enbârî ve İbn Cinnî gibi birçok dil âliminin eserlerinde de geçmekte;³³⁰ müellifin bu bilgileri kendinden önce telif edilen eserlerden birinden, aynı lafızlarla geçmesi sebebiyle büyük ihtimalle İbnu’l-Enbârî’nin eserinden alıntı yaptığı düşünülmektedir.

³²⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 4/202-203.

³²⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/253.

³³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/460; Müberred, *el-Muktedab*, 1/246; Ebû Tâlib Muddal b. Seleme b. Âsım el-Mufaddal, *el-Fâhir*, thk. Abdu’l-Alîm et-Tahâvî, ed. Muhammed Abdulaziz en-Neccâr (Kahire: Dâru İhyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, İsâ’l-bâbî’l-Halebî, 1380/1960), 5; Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/100; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/483; Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *Sirru sinâati’l-i’râb* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2000), 2/383.

و ← أ Vâv'ın Hemze'ye İbdâli

وَرَثٌ ← إِرْثٌ

وَسَادَةٌ ← إِسَادَةٌ

Müellif, إِرْث ← وَرَث kelimelerinde de görüldüğü üzere vav kesralı olunca Arapların vâvı hemzeye ibdal ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca “yastık, minder” anlamına gelen وَسَادَةٌ kelimesindeki vâv harfinin إِسَادَةٌ şekline dönüştürdüklerini belirterek şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

هَلْ كَانَ مِنْكُمْ فِي الْحَمَاسِ سَادَةٌ ... أَوْ مَلِكٌ تُدْخِي لَهُ إِسَادَةٌ

“Sizin içinizden şecaat konusunda lider olan mı var?

Yahut kendisine minder serilen kral var mıdır?”³³¹

Beyitte de görüldüğü üzere vâv kesra olduğundan hemzeye ibdâl edilerek وَسَادَةٌ kelimesi إِسَادَةٌ kelimesine dönüştürülmüştür.³³² Birçok dil âlimi eserlerinde aynı kurala bağlı olarak vâv harfinin hemzeye dönüştürüldüğünü zikretmekte ve aynı misalleri vermektedir.³³³

Ayrıca müellif, vâv harfi dammeli olduğu zaman da hemzeye dönüşebileceğini zikrederek şu âyeti şahit olarak göstermektedir:

وَإِذَا الرُّسُلُ أُقِيتَتْ

331

الرجز

هَلْ كَانَ مِنْكُمْ فِي الْحَمَاسِ سَادَةٌ أَوْ مَلِكٌ تُدْخِي لَهُ إِسَادَةٌ

هَلْ كَانَ مِنْ	كَمْ فَلِحْ مَا	سَ سَادَةٌ	أَوْ مَلِكٌ	تُدْخِي لِحْ هُوَ	إِسَادَةٌ
هـ/ا/ر/	هـ/ا/ر/	هـ/ا/ر/	هـ/ا/ر/	هـ/ا/ر/	هـ/ا/ر/
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Bahr-ı recez ile yazılan beyitlerin kime ait olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte Kinde kabilesinden bir bayana ait olduğu ifade eilmektedir. Bk. Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/193.

³³² Avtebî, *el-İbâne*, 4/471.

³³³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “vrs” 8/234; Ebû Zeyd el-Ensârî, *en-Nevâdir fî'l-luğa*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1401/1981), 486; İbnu's-Sikkît, *Islâhu'l-Mantik*, 122.

“Peygamberler için (ümmetlerine şahitlik etmek üzere) vakit belirlendiği zaman (kıyamet gerçekleşir).”³³⁴ Müellif âyette geçen اُقْتُتْ kelimesinin aslında وقت kökünden وُقْتُتْ olduğunu ancak vâv harfinin dammeli olması sebebiyle hemzeye dönüştüğünü ifade etmektedir. Keza Arapların هَذِهِ اُجُوهٌ حَسَنَةٌ اُلْجُوهُ “Bu yüzler güzel yüzlerdir” sözlerini misal vererek اُجُوهٌ kelimesinin de اُجُوهٌ şeklinde kullanılabileceğini zikretmektedir. Ayrıca ‘Avtebî, ism-i tasgîr sıygasıyla gelen اُحَيِّدَةٌ kelimesinin de aslının وُحَيِّدَةٌ olduğunu ifade ederek şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

يَحِلُّ اُحَيِّدَةً وَيُقَالُ بَعْلٌ ... وَشَرُّ تَمُولٍ مِنْهُ اِفْتِقَارُ

“Seferde tek başına kalır. Onun için kıskanç bir kocadır denir.

Bir kimsenin zengin veya fakir olması onun için farketmez.”³³⁵

Beyitlerde de görüldüğü üzere aslında وُحَيِّدَةٌ olan kelimenin vav harfi dammeli olduğundan ağır bulunmuş ve vâv harfi hemzeye ibdâl edilerek اُحَيِّدَةٌ şekline dönüştürülmüştür.

Ancak ‘Avtebî, kelimenin başındaki vâv harfi fethalı olduğunda Arapçada iki kelime dışında kesinlikle ibdâl yapılamayacağını ifade etmektedir. Bunlardan biri aslında وَحْدٌ olan

³³⁴ el-Mürselât 77/11.

³³⁵

الوافر

يَحِلُّ اُحَيِّدَةً وَيُقَالُ بَعْلٌ وَشَرُّ تَمُولٍ مِنْهُ اِفْتِقَارُ

ي خ ل ا ح ي	د ت ن و ي ق ا	ل ب ع ل ن	و ش ر ر ت م و	و ل ن م ن ه ف	ت ق ا ر و
ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فَعُولُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فَعُولُنْ

Bahr-ı vâfir ile yazılan şiirin kime ait olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir. Yalnızca el-İbâne’de Ferrâ’nın inşâd ettiği ifade edilmektedir. Diğer kaynaklarad ise şiir ومثلُ تَمُولٍ مِنْهُ اِفْتِقَارُ şeklinde geçmektedir. Bk. Enbârî, ez-Zâhir, 2/127; Ezherî, Tehzîbü’l-Lüğâ, “vkt” 9/199; Avtebî, el-İbâne, 4/471; Yakûb, el-Mu’cemu’l-Mufasssal, 3/204.

kelimenin أَحَدٌ haline ibdâli, bir diğeri de “vakur kadın” anlamındaki وَنَاةٌ kelimesidir ki vâv harfi hemzeye ibdâl edilerek اِمْرَأَةٌ أَنَاةٌ denir.³³⁶

ت ← د Tâ'nın Dâl'a İbdâli

التحريض ← الدحريض

التَّرياق ← الدرياق

اجتمع ← اجمع

Müellif bazı Arapların tâ harfini dâl harfine harfine dönüştürerek telaffuz ettiklerini ifade etmektedir. Buna örnek olarak “kışkırtma, provakasyon” anlamlarına gelen التحريض kelimesinin الدحريض şeklinde dâl ile okunmasını, “panzehir” manasına gelen التَّرياق kelimesinin الدرياق şeklinde dâl harfi ile okunmasını ve “toplandı” anlamına gelen اجتمع fiilinin yine اجمع şeklinde dâl harfi ile okunmasını örnek göstermektedir.³³⁷ Bu bilginin ilk dönem sözlüklerinde ve kaynaklarında bulunması, eski Arapların bölgesel ciddi lehçe farklılıklarının olduğunu ispatlar niteliktedir.³³⁸ Ayrıca Arapçada tâ harfinin dâl harfi gibi telaffuz edilmesi, Karadeniz bölgesi halkının Türkçedeki “t” harfini “d” olarak telaffuz etmesini anımsatmaktadır.

ط ← ي Ta'nın Yâ'ya İbdâli

يَتَمَطُّ ← يَتَمَطَّى

‘Avtebî يَتَمَطَّى fiilini aslının يَتَمَطُّ olduğunu ancak üç ta harfinin yan yana olmasının telaffuzda ağırlığa neden olduğundan yâ harfine dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.³³⁹ Bu görüşüne şu hadis ile istidlâl etmektedir:

إِذَا مَشَتْ أُمَّتِي الْمُطَيْطَاءُ، وَخَدَمَتْهُمْ فَارِسٌ وَالرُّومُ، كَانَ بِأُسْهُمَ بَيْنَهُمْ.

³³⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/271.

³³⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 2/307.

³³⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “zra” 1/353; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/479; İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 3/430.

³³⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/263.

“Ümmetim kibirden salına salına yürüdüğünde, Persler ve Bizanslılar (Rumlar) onlara hizmet ettiklerinde; işte o zaman belalarını bulur, birbirlerini kırarlar.”³⁴⁰ Bu hadis aynı anlamda farklı lafızlarla hadis kaynaklarında da şu şekilde geçmektedir:

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْكِنْدِيُّ الْكُوَيْتِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ حُبَابٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي مُوسَى بْنُ عُبَيْدَةَ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا مَشَتْ أُمَّتِي بِالْمُطَيْطِيَاءِ وَخَدَمَهَا أَبْنَاءُ الْمُلُوكِ أَبْنَاءُ فَارِسَ وَالرُّومِ سُلْطَ شِرَارُهَا عَلَى خِيَارِهَا.

“Ümmetim gururla, kibirle kasılarak yürüdüğü ve kendilerine kralların çocukları, Pers ve Rumlar’ın evlatları hizmet ettiği zaman; onların şerlileri hayırlılarına musallat edilir.”³⁴¹

Müellif hadiste geçen الْمُطَيْطِيَاءَ kelimesini bu filin aslının تَمَطَّطٌ üç talı olduğu konusunda delil olarak göstermektedir. Keza Zemahşerî tefsirinde; ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى “Sonra da kasıla kasıla ailesine gitmişti.”³⁴² âyetini tefsir ederken aynı ibdâlden bahsetmektedir. O تَمَطَّط fiilini açıklarken تَمَدَّد manasında olduğunu ifade etmektedir.³⁴³ Buradan yola çıkılarak, her iki fiilin de aynı anlamda kullanılması ta harfinin dâl harfine ibdâl edildiği düşüncesini doğurmaktadır. Çünkü üç ta harfini yan yana söylemek telaffuz açısından son derece zor olduğu gibi fonetik açıdan da kulak tırmalayıcıdır. Ancak تَمَدَّد fiilinde üç dâl harfini yan yana telaffuz etmek son derece kolay ve fonetik açıdan da kulağa hoş gelmektedir. Bu yüzden تَمَدَّد fiilinde herhangi bir ibdâle gidilmemiştir.

İbnu’l-Cevzî (ö. 597/1201), el-Ferrâ ve İbn Kuteybe’den naklederek bu ayet-i kerimede geçen يَتَمَطَّى fiilinin aslının يَتَمَطَّط olduğunu söylemektedir. Bu fiilin asıl kökü الْمَطَى “sırt”

³⁴⁰ Hadis bu şekliyle dil ile ilgili birçok kaynakta geçmektedir. Bk. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm b. Abdillâh el-Herevî, *Ğarîbu’l-Hadîs*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarâbâd: Matbaatu Dâireti’l-Meârifî’l-Osmâniyye, 1384/1964), 1/233; Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/423; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lügâ*, “mtt” 13/210; Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî ğarîbi’l-hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî - Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekauhu, ts.), 3/371.

³⁴¹ Hadis sıhhat açısından ğarîb hadistir. Ebû Muâviye de Yahya b. Sa’îd el-Ensârî’den rivayet etmiştir. Bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-Tirmîzî, *el-Câmiu’l-Kebîr (Sünenü’t-Tirmîzî)*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1419/1998), el-Fiten, 74.

³⁴² el-Kıyâme 75/33.

³⁴³ Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi’t-Tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407/1987), 4/664.

anlamına gelmektedir.³⁴⁴ Kibirlenen kimse sırtını gererek yürüdüğünden dolayı bu durumunu nitelemek amacıyla böyle söylenmiştir. Yine aynı şekilde kibirli yürüyüşه المَشْيَةُ الْمُطَيَّطَاءُ denilir.³⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, buradaki “ta” ط harfinin aslında dâl harfinden ibdâl edildiğini belirtmektedir. Bu durumda kelimenin ilk kökü مَدَّ dir. Yani المَشْيَةُ الْمُطَيَّطَاءُ “Elini kolunu sağa sola uzatarak veya sallayarak yürümek” anlamına gelmektedir.³⁴⁶ Buna göre böbürlenerek yürümeyi niteleyen يَمْطِي fiilindeki dâl harfinin “ta” ط harfine dönüştürülmesinin nedeni şu olabilir: Sıfat ve mahreci itibari ile “ta” ط harfi dâl harfinden daha kuvvetlidir. Dolayısıyla “ta” ط harfi; kişinin kibirlenerek abartılı bir şekilde çalımli yürümesini, adeta sahip olduğu aşırı vurgu tonuyla muhatapın zihninde canlandırması ve resmetmesi bakımından dâl harfinden çok daha etkilidir.³⁴⁷

ه ← أ Hâ'nın Hemze'ye İbdâli

هَيْهَاتَ ← أَيُّهَاتَ

Müellif Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)'nin هيهات kelimesinin yedi farklı kullanımı olduğunu ve bunlardan birinin de hâ harfini hemzeye ibdâl ederek أَيُّهَاتَ şeklinde olduğunu aktardıktan sonra Ferân'nın Cerîr (ö. 110/728)'e ait şu şiiriyle istişâd etmektedir:

فَأَيُّهَاتَ أَيُّهَاتَ الْعَقِيقُ وَمَنْ بِهِ ... وَأَيُّهَاتَ وَصَلٌ بِالْعَقِيقِ تُوَصِّلُهُ

“Nerede Akîk, nerede sakinleri,

Ne mümkün artık ziyaret edebilmek onları!”³⁴⁸

³⁴⁴ Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu*, thk. Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 5/254.

³⁴⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Ğarîbu'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), 501.

³⁴⁶ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001), 4/372.

³⁴⁷ Gözün, *İbnu'l Cevzî Ve Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsirindeki Filolojik Yaklaşımları*, 54.

³⁴⁸

الطويل

فَأَيُّهَاتَ أَيُّهَاتَ الْعَقِيقُ وَمَنْ بِهِ وَأَيُّهَاتَ وَصَلٌ بِالْعَقِيقِ تُوَصِّلُهُ

Şiirde de görüldüğü üzere hâ harfi hemzeye ibdâl edilmek suretiyle هيهات kelimesini

أيهات şeklinde telaffuz etmektedirler.³⁴⁹

1.5.2. Luğavî İbdâl

Luğavî ibdâlin; sarfî ibdâlin içermediği harfleri içeren, yapı ve anlam bakımından birbirine yakın olan, sadece mahreç veya sıfat yakınlığı sebebiyle birbirine dönüşebilen ve birer harfi farklı olan kelimeler olduğu yukarıda zikredilmişti. ‘Avtebî de eserinde bu tür ibdallere geniş yer ayırmıştır. Müellifin luğavî ibdâle dair verdiği örnekler şu şekilde sıralanabilir:

ث ← ف Sâ’nın Fâ’ya İbdâli

ثَنَاءٌ ← فَنَاءٌ

Müellif aslında فناء olan kelimedede fâ harfinin sâ harfine ibdâl edilerek ثَنَاءٌ şeklinde kullanımını örnek vermektedir. Ancak İbn Cinnî bu kelimelerde ibdâlin bulunmadığını aksine her iki kelimenin de orijinal olduğunu ve eş anlamlı kelimeler olduklarını ifade etmektedir. O, ثَنَاءٌ kelimesinin “bitmek, tükenmek” anlamındaki فَنَاءٌ fiilinden müştak olduğunu ve “evin bittiği yer, avlu” anlamında kullanıldığını, ثَنَاءٌ kelimesinin de “ikil olmak” anlamındaki ثَنَى fiilinden müştak olduğunu ve ثَنَاءٌ الدار “Evin iki tarafı” manasında kullanıldığını ifade etmektedir.³⁵⁰

ف أي ها	ت أي ها تل	ع قي ق	و من ب هي	و أي ها	ت و ص لن بل	ع قي ق	ت و ا ص له
ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ

Bahr-ı tavîl ile yazılan şiir Emevî şairlerden Cerîr b. Atıyye'ye ait olup kendi divanında mevcuttur. Bk. *Dîvânu Cerîr bişerhi Muhammed b. Habîb*, thk. Numan Muhammed Emin Taha (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 2/965; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, *Şerhu'l-kasâidi's-seb'i't-tvâl*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 440.

³⁴⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/575.

³⁵⁰ İbn Cinnî, *Sirru sinâati'l-i'râb*, 1/260.

ح ← ه Ha'nın Hâ'ya İbdâli

Müellif bu ibdâle misal olarak مَدَح fiilinin مَدَّ olarak kullanılmasını vermektedir. İbn Fâris her ikisini de eş anlamlı kelime olarak kabul ederken, Halîl b. Ahmed'in المدد: قال الخليل: المدد kelimesi *Bunlar eş anlamlı kelimelerdir ancak* مدد *kelimesi yalnızca durum betimlemek ve güzellik tasvir etmek için kullanılır*" dediğini aktarmaktadır.³⁵¹

ق ← ك Kaf'ın Kâf'a, Kâf'ın Kaf'a İbdali

الْقَهْرُ ← الْكَهْرُ

الْقَفُورُ ← الْكَفُورُ

الْقَسْطَلُ ← الْكَسْطَلُ

'Avtebî kaf harfinin kâf harfine ibdal edilebileceğini ifade ettikten sonra şu âyetle istişhâd etmektedir:

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ← فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَكْهَرْ

"Yetime gelince, sakın onu ezme!"³⁵² âyetindeki تقهر kelimesinin bir kıraate göre kaf harfinin kâf harfine ibdali ile تكهر şeklinde okunabileceğini ifade etmektedir.³⁵³ Halîl b. Ahmed bu kelimeye "asık suratla birini karşılamak" كَهَرْتُ الرَّجُلَ أَكْهَرُهُ كَهْرًا، إِذَا اسْتَقْبَلْتُهُ بِوَجْهِ عَابِسٍ تَهَاؤُنَا به anlamı vermekte ve İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53)'un âyeti bu şekilde okuduğunu aktarmaktadır.³⁵⁴ İbn Dureyd ise bu kelimeye "birini men edip, إِذَا زَجَرْتَهُ وَأَبْعَدْتَهُ كَهَرًا، كَهَرْتُ الرَّجُلَ أَكْهَرُهُ كَهْرًا" uzaklaştırmak anlamını vermekte ve ilgili âyetin فلا تَكْهَرْ şeklinde de okunduğunu ifade

³⁵¹ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvînî er-Râzî İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), "mdh" 1/826.

³⁵² ed-Duhâ 93/9.

³⁵³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/238.

³⁵⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, "khr" 3/376.

etmektedir.³⁵⁵ Mâtürîdî (ö. 333/944) de tefsirinde İbn Mes'ûd'un فلا تكهر şeklinde okuduğunu ve kelimenin “men etmek” anlamında olduğunu söylerken,³⁵⁶ Zemahşerî ise kelimenin “birini asık suratla karşılamak” manasında olduğunu belirtmektedir.³⁵⁷ Kisâî ise her iki kelimenin aynı anlamda olduğunu ifade etmekte ve zımmen ibdâl olduğunu kabul etmektedir.³⁵⁸ Ferrâ da İbn Mes'ûd'un mushafının فلا تكهر şeklinde olduğunu, kendisinin de Benî Esed kabilesinden bir bedevîden bu şekilde okuduğunu duyduğunu belirtmektedir.³⁵⁹ Kıraat imamlarından Yakûb el-Hadramî (ö. 205/821) kâf harfî ile kaf harfî ibdal olduğundan âyetin فلا تكهر şeklinde okunduğunu vurgulamakta,³⁶⁰ İmâm Neha'î (ö. 96/714) ve Şa'bî (ö. 104/722)'nin de bu âyeti فلا تكهر şeklinde okudukları rivayet edilmektedir.³⁶¹

Müellif ayrıca kaf ve kâf harflerinin mahreçleri yakın olmaları hasebiyle birbirlerine ibdâl edildiklerini, Arapların الْقُفُور dediklerinde aslında “çokça inkâr eden” anlamındaki الْكُفُور kelimesini kasdettiklerini veya الْكُسْطَل dediklerinde “toz” anlamındaki الْكُسْطَل kelimesini kasdesttiklerini ifade etmektedir.³⁶² Her ne kadar TDK Sözlüğü Türkçede kullandığımız “gavur” kelimesinin aslının Fransıza “gebr” (گبر) kelimesinden geldiğini söylese de;³⁶³ Farsça sözlüklerde bu kelimenin asıl anlamının “savaş elbisesi, Zerdüş” olduğu ancak mecaz olarak “kâfir” manasında da kullanıldığı zikredilmektedir.³⁶⁴ Halbuki Kur'an'da birçok âyette geçen³⁶⁵ ve فَعُول kalıbından gelen “mübalağalı kâfir” anlamındaki الْكُفُور kelimesine tam karşılık olarak Türkçe'de kullanılan “gavur” kelimesi gelmektedir. Kaldı ki Farsça yayın bir

³⁵⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, “rkh” 2/800.

³⁵⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 10/562.

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/288.

³⁵⁸ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğaffâr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 1407/1987), “khr” 2/811.

³⁵⁹ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ'*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîfi ve't-Terceme, ts.), 3/274.

³⁶⁰ İbn Sîde, *el-Muhkem*, “khr” 4/135.

³⁶¹ Neşvân b. Saîd el-Himyerî, *Şemsü'l-ulûm ve devâu kelâmi'l-arabi mine'l-kulûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî vd. (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1420/1999), 9/5920.

³⁶² Avtebî, *el-İbâne*, 4/83.

³⁶³ Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), “gâvur”, 905.

³⁶⁴ Hasan Enverî, *Ferheng-i Büzürg-i Sohen* (Tahran: Çâp hâne-i Mehâret, 1382/1425/2004), “gbr” 6/6078; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük* (Tahran: İntişârât Şîrîn, 1374/1417/1996), 509.

³⁶⁵ İlgili âyetler için bk. Hûd 11/23, el-İsrâ' 17/27, el-İnsân 76/24.

Zerdüşt haber sitesinde (گبر) kelimesinin aslının Arapça كافر kelimesinden geldiği ifade edilmektedir.³⁶⁶ Yukarıda verilen bu bilgiler, Türkçede kullanılan “gavur” kelimesinin aslının Farsçadaki “gebr” kelimesinden ziyade, Arapçadaki الكفور kelimesinin olduğu kanaatini daha da güçlendirmektedir.

س ← ي Sîn'in Yâ'ya İbdâli

الخامس ← الخامي

السادس ← السادي

الخامس ‘Avtebî Arapların sîn harfini yâ harfine ibdâl ettiklerini ifade ederek mesela الخامي yerine السادي kelimesini kullandıklarını, السادس yerine الخامي kelimesini kullandıklarını zikretmektedir. Buna misal olarak Arapların وسادياً وخامياً “Falan beşinci ve altıncı olarak geldi” sözünü örnek vermekte bu cümledeki وسادياً وخامياً ifadelerinin aslında وسادساً وخامساً olduğunu zikretmektedir.³⁶⁷ Bu kullanıma şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

مَضَى ثَلَاثَ سِنِينَ مُنْذُ خُلِّ بِهَا ... وَعَامُ خُلِّتْ، وَهَذَا التَّابِعُ الْخَامِي

“Oraya yerleşeli üç yıl geçti ve bir yıl daha;

Böylece takip eden yıllarla birlikte beşinci yıl oldu.”³⁶⁸

³⁶⁶ Şâh Feridun Bendari, “Mâ Zerdüştî Hestem Geber Nistem”, Haber, *Amordad News* (1397/1440/2019).

³⁶⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/239.

³⁶⁸

البيط							
وَعَامُ خُلِّتْ، وَهَذَا التَّابِعُ الْخَامِي				مَضَى ثَلَاثَ سِنِينَ مُنْذُ خُلِّ بِهَا			
خا مي	ذت تاب عل	لت و ها	و عام حل	ل ب ها	ن من ذ حل	ث س ني	م ضي ث لا
ه/ه	ه/ه/ه	ه/ه/ه	ه/ه/ه	ه///	ه/ه/ه	ه///	ه/ه/ه
فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Şiir bahr-ı basît ile yazılmış asıl adı Kutbe b. Evs olan ve el-Hâdire ismi ile meşhur olmuş cahili şaire aittir. Bk. Kutbe b. Evs b. Muhsin b. Cervel el-Hâdire, *Dîvânu şî'ri'l-Hâdire*, thk. Nasıruddîn el-Esed (Amman: Mecelletü ma'hadi'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye, ts.), 359; İbnu's-Sikkî, *Kitâbu'l-Elfâz*, 437; Kürâunnehl, *el-Müntehab min*

Beyitlerde de görüldüğü üzere الخامي kelimesi الخامس anlamında kullanılmıştır. Ancak Süyûtî (ö. 911/1505) bu hususu eserinin باب الضرائر “Zaruretler Babı”nda zikretmiş ve bunu ibdâl değil, şiir zarureti olarak görmüştür.³⁶⁹ Ancak İbn Manzûr (ö. 711/1311) bunu zaruret değil ibdâl olarak kabul etmiştir.³⁷⁰ ‘Avtebî ayrıca العاشي şeklinde ona kadar olan tüm sayıların son harflerinin yâ harfine ibdal edilebildiğini ifade etmektedir.³⁷¹ Bunun yanı sıra Arapların sadece sayıların son harflerini değil, telaffuzunu dile ağır buldukları her harfi yâ harfine ibdal ettiklerini de belirtmektedir. Buna şahid olarak şu beyitleri göstermektedir:

وَمَنْهَلٍ مَا أَنَّ لَهُ حَوَازِقُ ... وَلِضَفَادِي جَمِّهِ نَقَائِقُ

“Geçitleri olmayan bir su kaynağı (kuyu)

Etrafında kalabalık kurbağalar vırak vırak eder”³⁷²

Beyitte görüldüğü üzere وَلِضَفَادِغ şeklinde gelmesi gereken kelimenin son harfi ‘ayn, yâ harfine ibdâl edilmiş ve وَلِضَفَادِي şeklinde gelmiştir. İbn Cinnî de bu beyti ‘ayn harfinin yâ harfi ile ibdâli hususunda zikretmiş, şairin bu ibdâli, harekeli olan ‘ayn harfini sakın yapmayı uygun görmediği için cer halinde sakın olsun diye yâ harfi ile değiştirdiğini ifade etmiştir.³⁷³ Kürâunneml (ö. 310/922) ise şairin burada dâl harfinin kesrasına işbâ’ yapmak için kelimenin

ğarîbi kelâmi ‘l-Arab, 1/714; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, *el-Müzekker ve ‘l-Müennes*, thk. Muhammed Abdu’l-Hâlik Azîme (Kahire: Vezâretü’l-Evkâf, 1421/1981), 2/255; İbn Manzûr, *Lisânu ‘l-Arab*, “hms” 6/67; Yakûb, *el-Mu‘cemu ‘l-Mufasssal*, 7/379.

³⁶⁹ Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî Celâlüddîn es-, *Hem ‘u ‘l-hevâmi ‘fî şerhî Cem ‘i ‘l-Cevâmi*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.), 3/279.

³⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu ‘l-Arab*, “hms” 6/67, 14/243.

³⁷¹ Avtebî, *el-İbâne*, 3/502.

³⁷²

الرجز					
وَمَنْهَلٍ	مَا أَنَّ	لَهُ	حَوَازِقُ	وَلِضَفَادِي	جَمِّهِ نَقَائِقُ
و من هلن	ما أن ل هو	ح وازقة	و لى ض فا	دي جم م هي	ن قان قو
هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ
مُتَّعِلُنْ	مُتَّعِلُنْ	مُتَّعِلُنْ	مُتَّعِلُنْ	مُتَّعِلُنْ	مُتَّعِلُنْ

Şiir bahr-ı recez ile yazılmış olup çoğu kaynakta kime ait olduğu belli değildir. Bazı kaynaklarda Halef el-Ahmer” nisbet edilmektedir. Şiir bu şekliyle yalnızca *el-İbâne*’de geçmektedir. Diğer kaynakların tamamında ومنهل ليس له şeklinde geçmektedir. Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/273; Müberred, *el-Muktedab*, 1/247; Kürâunneml, *el-Müntehab min ġarîbi kelâmi ‘l-Arab*, 1/713; İbn Cinnî, *Sirru sinâati ‘l-i-râb*, 2/387; Avtebî, *el-İbâne*, 1/239.

³⁷³ İbn Cinnî, *Sirru sinâati ‘l-i-râb*, 2/387-388.

sonundan ‘ayn harfini hazfettiğini belirtmektedir.³⁷⁴ Süyûtî zaruretler babında zikretmiş ve yapılan ibdâlin zarureten kaynaklandığını zikretmiştir.³⁷⁵ Müellif ise buradaki ‘ayn harfinin yâ harfine ibdâlinin telaffuzda tahfifen yapıldığını zikretmekte, birçok sarf âlimi de müellifi destekler nitelikte görüş bildirmektedir.³⁷⁶

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle ‘Avtebî’nin ibdâl konusuna son derece önem verdiği, kendisi eserinde sarfî ve luğavî şeklinde ayırım yapmasa da her iki ibdâl çeşidine çok fazla misal verdiği ve bu misalleri tahlil ettiği anlaşılmaktadır. Eserinde ibdâl başlığı altında özel bir bölüm açmış, bu bölümde her türlü ibdâla peşpeşe birçok misal vererek hemen ardından aynı bölümde, nahivdeki bedel konusunu ele almıştır. Ancak ibdâl konusunu yalnızca ibdâl adı altında açtığı bu başlıkta bitirmemiş; aksine eserinin birçok bölümünde yeri geldikçe kelimelerde yapılan ibdâlleri kısaca açıklamış ve örnekler vermiştir. Bu durum ise ibdâl konusunun Arapçanın fonetiği açısından ne denli önemli olduğunu ve Avtebinin Arap dilinde bu konuyu genişlemesine işlemesinin Arap dilinin gelişmesine katkısını açıkça ortaya koymaktadır.

1.6. ‘Avtebî’nin İ’lâl Yaklaşımı

Sözlükte i’lâl; “Peş peşe su içirmek, ikinci kez su içirmek, birini hasta etmek” anlamlarına gelmektedir.³⁷⁷ Terim olarak; *هو تغيير حرف العلة للتخفيف* “*Telaffuzda kolaylık amacıyla illet harfini değiştirmektir*”³⁷⁸ şeklinde tarif etmiştir. Arap dil âlimleri ise genel olarak şu şekilde tarif etmişlerdir: *تغيير حرف العلة بالقلب أو التسكين أو الحذف قصدا إلى التخفيف* “*Telaffuzda hafiflik amacıyla kalb, iskân veya hazif yoluyla illet harfini değiştirmektir.*”³⁷⁹ Hemze illet harfi olmamasına rağmen bazı dil âlimleri, çok fazla değişim olması sebebiyle hemzenin dönüşümlerini de i’lâl tanımı içerisine almaktadır.³⁸⁰ Bu sebeple hemzede yapılan değişimler de bu bölüm içerisinde incelenecektir.

³⁷⁴ Kürâunneml, *el-Müntehab min ġaribi kelâmi’l-Arab*, 1/713.

³⁷⁵ Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ fî şerhi Cem’i’l-Cevâmi’*, 3/280.

³⁷⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/372; İbn Usfûr el-İşbîlî, *el-Mumtiu’l-kebîr fî’t-tasrîf*, 249; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 4/144.

³⁷⁷ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, “all” 30/44; Ahmed Abdulhamid Ömer Muhtâr, *Mu’cemu’l-luğati’l-arabiyeti’l-muâsıra* (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1429/2008), “all” 2/1540.

³⁷⁸ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 31.

³⁷⁹ Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 3/69; Muhammed Ali es-Serrâc, *el-Lübâb fî kavâidi’l-luğati ve âlâti’l-edebi en-nahvi ve’s-sarfî ve’l-belâğati ve’l-arûzi ve’l-luğati ve’l-mesel*, ed. Hayruddîn Şemsi Paşa (Şâm: Dâru’l-Fîkr, 1403/1983), 128; Abdurrezzak b. Ferrâc es-Sâidî, *Tedâhulu’l-usûli’l-luğaviyyeti ve eseruhu fî binâi’l-mu’cem* (Medine: İmâdetü’l-bahsi’l-ilmiyyi bi’l-Câmiati’l-İslâmiyye, 1422/2002), 1/282.

³⁸⁰ Salah Mehdî el-Fertûsî - Hâşim Tâhâ Şelâş, *el-Mezhebu fî ilmi’t-tasrîf* (Beyrut: Metâbiu Beyrût el-hadîse, 1432/2011), 290.

Bilindiği üzere genel olarak i‘lâl; kalb, hazif, iskân veya nakil olmak üzere üç ana bölümde incelenmektedir.³⁸¹ ‘Avtebî ise eserinde i‘lâl yerine “el-mankûl” المنقول ismini kullanmış ve genel olarak i‘lâl konularını bu başlık altında incelemiştir. Kaynaklara bakıldığında Süyûtî’nin de i‘lâl konularını mankûl başlığı altında incelediği görülmektedir.³⁸² ‘Avtebî mankûlün tanımını yaparken:

والمنقول هو ما نُقل من الكلام عن أصله. وأكثر ما يكون في المعتلِّ

“Mankûl; kelâmda harfin aslından başka bir harfe nakledilmesidir. Genellikle bu illetli fiillerde olur” demektedir.³⁸³ Görüldüğü üzere dil âlimleri i‘lâli bazen “mankul” bazen de “i‘lâl” başlığı altında ele almışlar ve dilsel olarak bu iki kavramı aynı manada kullanılmışlardır. Her ne kadar müellif, eserinde i‘lâl çeşitlerini kategorize etmemiş olsa da; verdiği örnekler hangi i‘lâl çeşidine giriyorsa o başlık altında incelenmeye çalışılacaktır.

1.6.1. Kalb ile i‘lâl

Kalb; “Bir şeyi bir şeye çevirmek, dönüştürmek, kişiyi yolundan döndürmek” anlamlarına gelmektedir.³⁸⁴ Sarf ilminde ise kalb; (و، ي، ا) vâv, yâ elif olarak bilinen illet harflerinden birinin veya hemzenin başka bir illet harfine dönüştürülmesi şeklinde tarif edilmektedir.³⁸⁵ Bu tür i‘lâl, harflerin veya harekenin birbirine kalbedilmesi şeklinde iki kısımda incelenmektedir.³⁸⁶ ‘Avtebî’nin eserinde kalb ile i‘lâl konusunda verdiği misaller ve yaptığı i‘lâller aşağıda sunulmuştur:

و، ي ← أ Vâv veya Yânın Hemzeye Dönüşmesi

‘Avtebî الكساء، الفضاء، gibî memdûd isimlerin aslının illetli olduğunu, الكساء kelimesinin aslının الكِسَاو olduğunu, الفضاء kelimesinin aslının ise الفضائي olduğunu, illetli harflere en yakın harf hemze olduğu için hemzeye kalbedildiğini ifade etmektedir.³⁸⁷ ‘Avtebî muhtemelen çok

³⁸¹ Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 3/66-67.

³⁸² Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ fi şerhi Cem’i’l-Cevâmi’*, 1/286.

³⁸³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/245.

³⁸⁴ Ebu’l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, ed-Dâru’s-Şâmiyye, 1412), 681.

³⁸⁵ Esterâbâdî, *Şerhu’s-Şâfiye*, 66-67.

³⁸⁶ Halil İbrahim Kocabıyık - Yeliz Açar, “Arap Dilinde i‘lâl”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2-2020 (2020), 26.

³⁸⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/251.

bilinen bir kural olması sebebiyle bu dönüşümün kuralını vermemektedir. Kaide şu şekilde geçmektedir: “وقد أبدلوا الهمزة من الواو والياء إذا وقعتا طرفاً بعد ألف زائدة” “Vâv veya yâ kelimenin sonunda bulunur ve zaid bir eliften sonra gelirse hemzeye kalbedilirler.”³⁸⁸ ‘Avtebî’nin bahsettiği bu dönüşüm bu kaideye dayalı olarak gerçekleşmiştir.

Ayrıca ‘Avtebî’nin bu hususta değindiği bir başka örnekleme de ecvef fiillerin ism-i fâilleri yapılırken orta harflerinde gerçekleşen kalbî i’lâldir. Müellif قائِل، خائف، نائم fiillerinin aslının ناوِم، خاوِف، قاوِل olduğunu ifade etmektedir. Bunun kuralı şu şekildedir: Bu fiillerin mazisi قال، خاف، نام idi. İsm-i faile dönüştürülmek istendiğinde fâu’l-fiil ile ‘aynu’l-fiil arasına bir elif getirilmekte ve bu defa biri ism-i fâilin elifi, diğeri ‘aynu’l-fiildeki vâv veya yâdan kalbedilen elif olmak üzere iki elif yan yana gelmektedir. Arapçada iki sakinin yan yana gelmesi gibi mümteni bir durumdan kurtulmak amacıyla ‘aynu’l-fiildeki vâv veya yâdan kalbedilmiş olan elif hemzeye dönüştürülerek قائِل، خائف، نائم haline gelmiş olur.³⁸⁹ Bu konuda asıl üzerinde durulması gereken husus; ‘Avtebî’nin ism-i fâil için kullandığı الدائم “ed-Dâim” terimidir. Bu terim Kûfe dil ekolünün ism-i fâil için kullandığı bir terimdir.³⁹⁰ Bu kullanımdan yola çıkarak müellifin Kûfe dil ekolüne daha yakın olduğu kanaati güçlenmektedir.

أ ← و/ي/ا Hemzenin Vâv, Yâ veya Elife Dönüşmesi

Müellif hemzenin yâ harfine dönüşmesine حَظِيَّة kelimesini misal vermektedir. Bu kelimenin aslının حَظِيَّة olduğunu daha sonra ikinci yâ harfinin hemzeye kalbedildiğini ifade etmektedir. Kelimeyi حَظِيَّة şeklinde hemzeli okuyanların kelimenin cemisini حَظِيَّات olarak getirdiklerini; yâ ile okuyanların ise cemisini حَظَايَا olarak getirdiklerini ifade etmektedir. Ayrıca هَدَايَا ve مَطَايَا gibi kelimeleri de yine bu kabilden zikretmektedir.

³⁸⁸ Ebü’l-Kâsım Ömer b. Sabir es-Semânî, *Şerhu’t-Tasrîf*, thk. İbrahim b. Süleyman el-Ba’îmî (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1419/1999), 330.

³⁸⁹ İsmail Çelik (ed.), *Mecmûatu’s-Sarf (Maksûd)* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017), 146.

³⁹⁰ Ferrâ’, *Meâni’l-Kur’ân li’l-Ferrâ’*, 1/165.

‘Avtebî bu kelimenin aslının tıpkı قبيلة/قبائل kelimesi gibi حَطِيئة/حَطَائِي şeklinde olduğunu kabul eden bir görüşün de olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşe göre; kelimedeki peş peşe gelen iki hemzenin telaffuzunu ağır bulduklarından ve birinci hemzenin kesra olmasından dolayı ikinci hemzeyi yâ’ya kalbettiklerini ve böylece حَطَائِي olduğunu, sonra hemzenin kesrasını fetha yaptıklarını ve böylece حَطَاءِي şekline dönüştüğünü belirtmektedir. Bu defa yâ harekeli makabli fetha olduğundan yâ elife dönüşmüş ve حَطَاء şekline almıştır. Ancak hemze iki elifin arasında kalmış, bir anlamda üç elif veya üç hemze yan yana gelmiş gibi olmuş olmaktadır. Birbirine benzeyen üç harfin yana gelmesi uygun görülmediğinden ve aynı iki harfin arasını ayırması için ortadaki harfi değişmek en uygun bulunarak yâ harfine kalbedilmiş ve böylece kelime son hali olan حَطَايَا şeklini almıştır. ‘Avtebî aslında konuyu son derece mülâhhas olarak zikretmiş fakat yeterince izah etmemiştir.³⁹¹ Ancak ‘Avtebî’nin kısaca bahsettiği bu konuyu başta Sîbeveyhi olmak üzere birçok müellif kitaplarında tafsilatlı bir şekilde değinmişlerdir.³⁹²

‘Avtebî hemzenin elife kalbedilmesi ile ilgili آدَم kelimesini vermekte ve bu kelimenin aslının آدَم olduğunu, iki hemze yanyana geldiğinden ve birincisi fetha ile mütiharrik diğeri sakin olduğundan sakin olan hemze elife dönüştürülmüş ve böylece آدَم şeklini almıştır. Kelimenin آدَم، آدَمًا، آدَمٌ ve آدَمٌ آدَمًا şeklinde hem birinci hem de dördüncü babdan gelen fiilin anlamı sözlüklerde “esmer olmak, esmerliği artmak” şeklinde verilmektedir.³⁹³ Sıfat-ı müşebbehe şeklinde gelen ve i’lâlden sonra آدَم haline dönüşen kelimenin anlamı “esmer kişi” olmaktadır. Ayrıca آدَم “karışım” manasına geldiği gibi آدَم “toprağın üst tabakasına” yani yüzeyine verilen isimdir. Hatta Halîl b. Ahmed Hz. Âdem’in adının bu sebeple آدَم olduğunu

³⁹¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/273.

³⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/553; Semânî, *Şerhu’t-Tasrîf*, 499.

³⁹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “edm” 12/11; Sarî, *el-Mevârid*, “edm” 18-19.

söylemektedir.³⁹⁴ Buradan hareketle hemen her dilde Âdem ismiyle anılan ilk insan ve ilk peygamberin adının Arapça olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır.

Sarf âlimleri ‘Avtebî’nin burada örneklendiği آدم kelimesinde meydana gelen i‘lâlin kuralını şu şekilde vermişleridir: İki hemze bir kelimedede bulunur, birincisi harekeli ikincisi sakin olursa; sakin olan hemze harekeli olan hemzenin harekesi cinsinden bir harfe dönüşür. Yani fetha ise elife, damme ise vâva, kesra ise yâya dönüşür.³⁹⁵

و، ي ← ا Vâv veya Yânın Elife Dönüşmesi

‘Avtebî vâv ve yâ harflerinin elife dönüşmesinin kuralını “vâv ve yâ harekeli olup, mâkabilleri meftûh olursa elife dönüşürler” şeklinde vermektedir. Buna misal olarak; قول و بيع kelimelerinin aslının بَيْعٌ قَوْلٌ olduğunu sonra vâv ve yâ harekeli, makabilleri meftûh olduğu için elife dönüştüklerini ve قال و باع halini aldıklarını vermektedir.³⁹⁶

Müellif, bir görüşe göre حَيْلٌ kelimesi سَيْقٌ kelimesi قَيْلٌ kelimesi de حَيْلٌ şeklinde okunduğunu ifade etmektedir. İbn Cinnî eserinde Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin Araplardan bir kısmının - kaynaklarda Araplardan Kays, Ukayl ve Benî Esed kabillerlerinin olduğu belirtilmektedir -³⁹⁷ bu tür kelimelerin ilk harflerine işmâm yaparak okuduklarını kendisine söylediğini aktarmakta ve Ferrâ’nın da şu âyetleri bu görüşe göre kıraat ettiğini ifade etmektedir.³⁹⁸

وَسَيْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ زُمْرًا ← وَسَيْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ زُمْرًا

“İnkâr edenler grup grup cehenneme sevk edilirler.”³⁹⁹

وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَّمَاءُ أَفْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ ← وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَّمَاءُ أَفْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ

³⁹⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “edm” 8/88.

³⁹⁵ Semânî, *Şerhu't-Tasrîf*, 301; Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, *Şeza'l-arf fi fenni's-sarf*, thk. Abdurrahman Nasrullah Nasrullah (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 127.

³⁹⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/250-251.

³⁹⁷ Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *el-Bedî' fi ilmi'l-Arabiyye* (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1420/1999), 2/583.

³⁹⁸ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Munsif* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1373), 250; İbn Yâiş, *Şerhu'l-Mufassal*, 5/445.

³⁹⁹ ez-Zümer 39/71.

“Ey gök! Tut suyunu” denildi. Su çekildi”⁴⁰⁰

فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ← فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا

“Onu (azabı) yakından gördükleri zaman inkâr edenlerin yüzleri kötüleşir”⁴⁰¹

Bir başka görüşe göre ise قِيلَ kelimesinin aslının قَوْلِ olduğunu, kaf harfinin dammesi ise vâv harfinin kesrasının bir arada okunmasını hoş karşılamadıkları için kaf harfinin dammesini attılar ve kaf harfî sakın kaldı. Sâkin harfler başlamak mümkün olmayacağından kafa kesra verdiler ve makabli meksur olduğundan vâv harfini yâ harfine kalbettiiler, böylece قِيلَ haline dönüşmüş oldu.⁴⁰² Müellifin ifade ettiği bu kural birçok sarf kitabında geçmekte ve ecvef fiillerin mazi meçhulleri yapılırken bu kaide uygulanmaktadır.⁴⁰³ ‘Avtebî bu şekilde i‘lâl edilen fiillerini de yine vâv ve yâ harfinin elife dönüşmesine misal olarak göstermektedir.⁴⁰⁴

Müellif yine bu kabilden misal vermeye devam ederek فَئِي ve عَصَا kelimelerindeki i‘lâlleri yapmaktadır. عَصَا kelimesinin aslının عَصَوُ ve فَئِي kelimesinin aslının فَئِي olduğunu, vâv ve yâ müteharrik mâkabilleri meftûh olduğundan elife kalbedildiklerini böylece فَئِي ve عَصَا haline dönüştüklerini, ayrıca hem elif hem tenvinin nûnu sakın olduğundan iki sakın bir araya gelmesin diye elifin hazfedildiğini ve عَصَا şeklinde telaffuz edildiğini ifade etmektedir.⁴⁰⁵

‘Avtebî’nin bu konuyla alakalı i‘lâlini yaptığı kelimelerden biri de مَاءٌ kelimesidir. O, ماء kelimesinin aslının مَوٌ olduğunu, vâv harakeli mâ kabli meftûh olduğundan elife dönüşerek ماء şeklini aldığını, sonra da mahreçleri mütekarib olduğundan hâ harfini hemzeye ibdâl

⁴⁰⁰ Hûd 11/44.

⁴⁰¹ el-Mülk 67/27.

⁴⁰² Avtebî, *el-İbâne*, 1/251.

⁴⁰³ Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 3/83.

⁴⁰⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/251.

⁴⁰⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/264.

ettiklerini ve böylece son hali olan ماء şekline dönüştüğünü ifade etmektedir.⁴⁰⁶ Hemzenin hâ harfine göre daha cehrî bir harf olmasını da ماء kelimesinin aslında bulunan hâ harfinin hemzeye dönüştürülmesine ayrı bir sebep olarak göstermektedir. Bu kelimenin aslının hemze değil hâ olduğuna delil olarak أَمْوَاءُ şeklinde cemisinin hâ harfiyle yapıldığını göstermektedir. Bazı Arapların دُعَاء kelimesinde دُعَائِي şeklinde vakıf yaptıkları gibi ماء kelimesinde vakıf yaparken de yine مَائِي şeklinde yâ harfî ile vakıf yaptıklarını ifade etmektedir.⁴⁰⁷ Zaten günümüz Arap coğrafyasının neredeyse tamamında bu kelime مَائِي şeklinde yâ ile kullanılmaktadır. Halîl b. Ahmed bu kelimeyi Benî Temîm kabilesinin مَاءُ şeklinde kullandıklarını belirtmektedir⁴⁰⁸ ki günümüz Mısır Arapçasında da aslında Kur'ân'da müzekker olarak geçen⁴⁰⁹ bu kelime müennes yapılarak ve hemze yâ harfine ibdâl edilerek مَائِيه olarak kullanılmaktadır. 'Avtebî'nin yanı sıra birçok Arap dili âlimi de ماء kelimesinin aslının مَوْه olduğunu ifade etmekte ve buna delil olarak kelimenin ism-i tasgîrinin مَوْنِيه şeklinde yapıldığını ve ayrıca مَائِيه ve مَائِيه şeklinde de mükesser cemilerinin geldiğini göstermektedirler.⁴¹⁰

و ← ي Vâvın Yâya Dönüşmesi

'Avtebî vâvın yâ harfine dönüşmesi hususunda misal olarak الْحَيُّ kelimesini vermektedir. Kelimenin aslının الْحَيُّ olduğunu ifade ettikten sonra şu kaideyi vermektedir: "Yâ ve vâv bir arada olduğunda ilki sakın ikincisi harekeli olduğunda vâv yâ harfine dönüşür ve şeddeli yâ haline gelir".⁴¹¹ 'Avtebî'nin zikrettiği bu kaideyi Sîbeveyhi eserinde باب مَا تُقَلِّبْ

⁴⁰⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/264.

⁴⁰⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/270.

⁴⁰⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, "mvh" 4/101.

⁴⁰⁹ İlgili kelimenin müzekker kullanımı için bk. el-Bakara 2/22, el-Hicr 15/22, Hûd 11/44.

⁴¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/194; Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî, *İsfâru'l-Fasîh*, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşşâş (Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmiyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1420/1999), 2/801; Semânîni, *Şerhu't-Tasrîf*, 333; Ebû Abdillâh (Ebû Alî) Muhammed b. Ahmed b. Hişâm es-Sebtî el-Lahmî, *Şerhu'l-Fasîh*, thk. Mehdî Ubeyd Câsim, 1409/1988, 210.

⁴¹¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/245.

“Vâv harfinin yâya kalbedilmesi bâbı” başlığı altında beyan etmektedir.⁴¹² Aynı konuda Cürçânî şu ifadeleri kullanmaktadır:

متى اجتمعت الواو والياء، وسبقت الأولى بالسكون قلبت الواو ياء، وأدغمت الياء في الياء، نحو: سَيِّدٌ وَمَيِّتٌ وَجَيِّدٌ وَهَيِّنٌ، أصلها: سَيُّودٌ وَمَيِّوتٌ وَجَيُّودٌ وَهَيُّونٌ...

“Tıpkı asılları سَيِّدٌ وَمَيِّتٌ وَجَيِّدٌ وَهَيِّنٌ olan kelimelerin سَيُّودٌ وَمَيِّوتٌ وَجَيُّودٌ وَهَيُّونٌ şekline dönüştükleri misallerde olduğu gibi; eğer vâv ve yâ peşpeşe gelir ve ilki sakın olursa, vâv yâya kalbedilir sonra da yâ yâya idgâm edilir.”⁴¹³

Müellif bu konuya misal olarak ayrıca أَيَّامٌ kelimesini vermekte, bu kelimenin aslının أَيَّوَامٌ olduğunu; kelimedeki yâ sakın, ardından harekeli vâvın gelmesi sebebiyle vâv harfinin yâ harfine dönüştüğünü ve yâ harfinin şeddelenecek son halini aldığını belirtmektedir. ‘Avtebî bu kelimenin müfredinin يَوْمٌ şeklinde vâv harfî olmasının bu ibdâlin gerçekleştiğinin en büyük delili olduğunu ifade etmektedir.’⁴¹⁴

‘Avtebî’nin konuyla ilgili verdiği misallerden bir diğeri de “bayram” anlamındaki عِيد kelimesidir. Müellif عِيد kelimesinin aslının عِيدٌ olduğunu ve vâv sakın mâ kabli meksur olduğundan harekeye uygun olması için vâvın yâya kalbedilmesiyle عِيد haline dönüştüğünü ifade etmektedir. Müellif عِيد kelimesinin عاد يعود عودا fiilinden geldiğini ve bu anlamda “sevincin ve hüznün dönüp geldiği gün” anlamında kullandıklarını ifade etmektedir. Ebu Bekir el-Enbârî Arapların عِيد kelimesini “sevincin veya hüznün yeniden geldiği gün” olarak tarif ettiklerini, nahivcilerin ise “sevinç ve mutluluğun yeniden geldiği gün” olarak tarif ettiklerini ifade etmektedir.⁴¹⁵ Bu tariflerdeki sevinç ifadesinin nedeni anlaşılır olmakla birlikte hüznün ifadesi ise; bayramda birlikte olması gereken eş, dost akrabanın uzakta olması sebebiyle olduğu

⁴¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/365.

⁴¹³ Ebu Bekr Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Fârîsî el-Cürçânî, *el-Miftâh fi’s-sarf*, thk. Ali Tevfik el-Hamed (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1407/1987), 104.

⁴¹⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/247.

⁴¹⁵ Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/291.

düşünülebilir. Bir başka görüşe göre de bu mutlu günün tekrar gelmesini dilemek veya tekrar geleceği hususunda iyimser olmak için bayram gününe عيد ismi verilmiştir.⁴¹⁶

Müellif عيد kelimesinin aslının vâv olmasına rağmen ism-i tasğîrinin عِيدٌ değil عَيْدٌ şeklinde yâ harfiyle ve cemisinin أعواد değil أعياد şeklinde yâ harfiyle geldiğini belirtmektedir.⁴¹⁷ Sîbeveyhi Arapların bu kelimenin tasğîr sıygasında ve cemisinde ibdâllî halini tercih ederek yâ harfiyle kullandıklarını ifade etmektedir. O, bu kullanımın Arapların aslı vâvlı olan قَاوِلٌ şeklindeki kelimeyi قائل şeklinde hemzeli olarak kullanmalarına kıyas yapmakta ve bu kelimenin de tasğîrini veya cemisini yaparken vâv harfiyle değil yâ harfiyle kullandıklarını zikretmektedir.⁴¹⁸ Sa‘leb ise; bu kelimenin aslının vâv olduğunu, Arapların bu kelimeyi yâ harfiyle kullanmalarının sebebinin mastar ile hakiki isim olan “bayram” kelimesini birbirinden ayırt etmek olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁹

عاد fiilinden türetilen عيد kelimesinin neden bayram anlamında kullanıldığı hususunda farklı görüşler bulunsada, عيد kelimesinin aslının عَوْدٌ olduğu ve عيد şekline dönüştüğü neredeyse tüm dil âlimleri ittifak halindedirler.

1.6.2. Hazf ile İ‘lâl

Hazf, Belli sebeplere bağlı olarak kelimede bulunan illet harfinin kendisinin veya harekesinin yahut hemzenin atılmasına denir. Mesela misâl vâvî fiillerin mazisinde aynel fiili meftuh, muzâride kesra olarak geliyorsa bu tür fiillerin muzâri ve emir sıygalarında ve فَعْلَةٌ kalıbında gelen mastarlarında vâv harfi hazfedilir: وَعَدَ، وَزَنَ mazi fiillerinin muzârisi يُوْعَدُ وَيُوزَنُ şeklinde gelmesi gerekirken يَعِدُ وَيَزِنُ şeklinde gelmektedir.⁴²⁰

⁴¹⁶ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kadî İyâz, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr* (el-Mektebetü'l-Atîka ve dâru't-Turâs, ts.), 2/105.

⁴¹⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 3/528.

⁴¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/458.

⁴¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lügâ*, 3/85.

⁴²⁰ İbn Yâiş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/187; Kocabıyık - Açar, “Arap Dilinde İ‘lâl”, 38.

‘Avtebî eserinde وَجَدَ، وَلَدَ، وَعَدَ، وَصَلَ، وَزَنَ fiillerini örnek vererek; vâv harfinin mâ kablinde yâ, mâ ba‘dinde ise kesralı bir harf olması sebebiyle bu tür fiillerin muzarilerinden vâv harfinin düştüğünü ifade etmektedir.⁴²¹ Ancak ‘Avtebî, bu kaideye göre; يُوعِدُ، يُوزَعُ gibi fiillerde vâv harfinin mâ kablinde yâ, mâ ba‘dinde kesralı bir harf olmasına rağmen vâv harfi neden düşmemiştir şeklindeki farazî bir suale cevaben; buralardaki vâv harfinin hakiki vâv olmaktan çıkıp med harfine dönüştüğünü ve bu sebeple hazfedilemeyeceğini ifade etmektedir. Bunun sebebini ise; “vâv harfi sakın olur mâ kabli dammeli olursa vâv med harfine dönüşür” şeklinde bir kaide ile açıklamaktadır.⁴²² Ancak İbn Cinnî ‘Avtebî’den farklı düşünmekte ve şu şekilde bir açıklama yapmaktadır: يُوعِدُ fiilinin aslı يُؤَوِّعِدُ şeklinde gelir. Tıpkı يُؤَكِّرُ fiilinde olduğu gibi hemze hazfedilir ve zaten bir harf hazfedildiği için artık ikinci bir harf hazfedilmez, böylece vâv yerinde kalır.⁴²³

‘Avtebî bir başka kuralı da şu şekilde açıklamaktadır: Eğer vâv harfinin mâ kablinde yâ, mâ ba‘dinden ise fethalı veya dammeli bir harf olursa o zaman vâv harfi hazfedilmez. ‘Avtebî bu kaideye misal olarak “saf/arı olmak, temiz ve güzel olmak” anlamındaki يَوْضُو ve وَضُو fiillerini göstermektedir.⁴²⁴

‘Avtebî kaideye uygun olarak yapılan haziflerle birlikte kural dışı yani semâ‘î/işitsel yollarla yapılan haziflerin de olduğundan bahsetmektedir. Buna örnek olarak يَدٌ، أَبٌ، أَخٌ kelimelerindeki haziften bahsetmektedir. O bu kelimelerin aslının أَحُو، أَبُو، أَخُو olduğunu, fakat Araplar telaffuzunu ağır buldukları için sondaki illet harflerini hazfettiklerini ifade etmektedir. Buna delil olarak يَدٌ kelimesinin cemisinin أَيَدِي şeklinde yâ harfiyle geldiğini، أَخٌ kelimesinin أَخُو ve أَبٌ kelimesinin de أَبُو kelimesinden geldiklerini göstermektedir. ‘Avtebî’ye göre ayrıca bu kelimelerin tesniyelerinin أَبَوَانِ ve أَخَوَانِ şeklinde gelmeleri de asıllarında vâv harfi olduğunun başka bir kanıtıdır.⁴²⁵

⁴²¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/251-264.

⁴²² Avtebî, *el-İbâne*, 1/268.

⁴²³ İbn Cinnî, *el-Munsıf*, 194.

⁴²⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/268.

⁴²⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/252-255.

‘Avtebînin görüşüne paralel olarak Sîbeveyhi de يَدٌ kelimesinde gerçekleşen haziften bahsederken o دَمٌ kelimesini de eklemekte ve aslının دَمِي olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁶ Müberred de eserinde ‘Avtebî’nin ifade ettiği aynı haziften bahsetmekte⁴²⁷ bunun “Ona yardım elini uzattın”⁴²⁸ manasındaki يَدَيْتَ إِلَيْهِ يَدًا cümlesinde olduğu gibi bir fiil olarak da kullanıldığını zikretmektedir.⁴²⁹ Keza Müberred eserinde أَب ve أَخ kelimelerinde ‘Avtebî’nin ifade ettiği haziften de bahsetmiş ve aynı i‘lâli yapmıştır.⁴³⁰

‘Avtebî’nin hazifle ilgili verdiği bir başka örnek de مَلَكٌ kelimesidir. O, bu kelimenin aslı konusunda iki farklı görüşün olduğunu; birincisinin مَفْعَلٌ vezninden مَلَأٌ şeklinde olduğunu, bir başka görüşe göre ise aslının “risalet, mesaj, elçilik” anlamlarına gelen أَلَوَكَّة kelimesinden gelmiş olduğunu belirtmekte ve tercih yapmaksızın her iki kelimedenden de gelmiş olabileceğini ifade etmektedir.⁴³¹

‘Avtebî kelimenin aslının مَلَأٌ olmasına delil olarak, kelimenin cemisinin ملائكة şeklinde gelmesini göstermekte, مَلَأٌ olarak telaffuz edenlerin kelimenin aslını söylediklerini, مَلَكٌ olarak telaffuz edenlerin ise hemzenin fethasını mâ kablindeki lâm harfine verip hemzeyi hafzederek söylediklerini ifade etmektedir. Bu kullanıma şahid olarak şu beyiti sunmaktadır:

فَلَسْتُ لِلْإِنْسِيِّ وَلَكِنْ لِمَلَأِكٍ ... تَنْزَلُ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ

“Sen insanların değil meleklerin çocuğusun,

Yağmur yağdıran gökyüzünden inersin.”⁴³²

⁴²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/358.

⁴²⁷ Müberred, *el-Muktedab*, 3/170.

⁴²⁸ Sarı, *el-Mevârid*, “ydy” 1691.

⁴²⁹ Müberred, *el-Muktedab*, 2/242.

⁴³⁰ Müberred, *el-Muktedab*, 1/227.

⁴³¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/278.

⁴³²

‘Avtebî bu durumda kelimenin aslının “göndermek” anlamındaki أَلَّاكَ olduğunu, hemzenin harekesinin lâma verildiğini ve ardından hemeze hazfedilerek أَلَّكَ haline dönüştüğünü ifade etmektedir.⁴³³ Buna göre ‘Avtebî if‘âl kalıbından أَلَّاكَ şeklinde gelen fiilin aslının أَلَّاكَ olduğunu ifade etmektedir ki bu da istişhâd ettiği şiirdeki kelime ile örtüşmektedir.

أَلَّكَ kelimesinin aslının “elçilik etmek, elçilik yapmak” anlamındaki أَلَّكَ fiilinden müştak الألوكة olabileceğine dair de şu şiirle istişhâd etmektedir:

أَبْلَغُ التُّعْمَانِ عَنِّي مَأْلُكًا ... أَنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِي وَانْتَظَارِي

“Numan’a benden mesaj ulaştır, de ki;

Bu hapis halim ve bekleyişim iyice uzadı!”⁴³⁴

Ebû Bekir el-Enbârî eserinde Arapların مَأْلُك kelimesini kalb-i mekân yoluyla مَأْلُك şekline getirdiklerini ve her iki şekilde de kullandıklarını ifade etmektedir.⁴³⁵ Kisâî ise

ف ل س ت	ل إ ن س ي ن	و ل ا ك ن	ل م ل أ ك ن	ت ن ز ز	ل م ن ج و س	س م ا	ي ص و ب و
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ

Şiir bahr-ı tavîl ile yazılmış olup cahili şairlerden ‘Alkame b. ‘Abede b. en-Nu‘mân el-Fahl et-Temîmî (ö. 3/625 [?])’ye aittir. Devlet başkanlarının hayır, bereket ve cömertliklerini methetmek için yazmıştır. Bk. *Şerhu Dîvânî Alkame b. Abede el-Fahl*, thk. Hannâ Nasr el-Hattî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1414/1993), 83; el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya’lâ b. Sâlim ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir - Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru’l-Meârif, ts.), 394; Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “mlk” 5/381; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/380; Yakûb, *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal*, 1/289.

⁴³³ Avtebî, *el-İbâne*, 4/278.

⁴³⁴

أَبْلَغُ التُّعْمَانِ عَنِّي مَأْلُكًا	الرمل	أَنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِي وَانْتَظَارِي
أ ب ل غ ن ع ن	م ا ل ك ا	أ ن ه و ق د
/ه/	/ه/	/ه/
فَا عِلَاشُ	فَا عِلَاشُ	فَا عِلَاشُ

Şiir câhiliye devri hristiyan Arap şairi Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (ö. 600 civarı)’ye ait olup bahr-ı raml ile yazılmıştır. Kendisini tutsak eden dönemin kralı Numan’a serzenişte bulunmak için yazdığı bir şiirdir. Bk. Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî, *Dîvân Adî b. Zeyd el-İbâdî*, thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid (Bağdat: Şirketü dâri’l-cumhuriyye li’n-neşri ve’t-tab’, 1385/1965), 93; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, “mlk” 2/982; Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/255; Yakûb, *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal*, 3/416.

⁴³⁵ Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/255.

kelimenin aslının أَلَوْك kökünden gelen مَأْلَك kelimesi olduğunu ve Arapların hemzenin yerini kalbetmek suretiyle مَلَأَك şekline dönüştürdüklerini, çok kullanmalarından dolayı hemzeyi hazfederek مَلَك şeklinde kullandıklarını ifade etmektedir.⁴³⁶ Kisâî'nin bu görüşünü Sîbeveyhi de benimsemekte ve eserinde zikretmektedir.⁴³⁷ İbn Cinnî ise; وَيَنْبَغِي أَنْ تَعْلَمَ أَنَّ أَصْلَ تَرْكِيبِ مَلَكٍ وِينْبَغِي أَنْ تَعْلَمَ أَنَّ أَصْلَ تَرْكِيبِ مَلَكٍ diyerek kelimenin aslının مَلَك olduğunu, dolayısıyla fiilin bu kökten çekimlendiğini ifade etmektedir.⁴³⁸

1.6.3. İskân veya Nakil ile İ'lâl

İskân veya nakil, illet harfinin harekesinin kendinden önceki sahih sâkin harfe verilmesidir.⁴³⁹ Mesela يَسْبِغُ uzâri fiilinin aslı يَسْبِغُ olup yâ harfinin harekesi kendinden önceki sâkin olan sahih bâ harfine nakledilmiştir.

‘Avtebî iskân veya nakil yoluyla yapılan i'lâl çeşidine önce ecvef fiillerin muzarilerini örnek vererek bu fiillerde gerçekleşen i'lâl dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere ecvef fiiller yalnızca birinci, ikinci ve dördüncü bablardan çekimlenmektedir.⁴⁴⁰ Cürcânî de ecvef fiillerin birinci, ikinci ve dördüncü bablardan çekimlenebildiğini ifade ettikten sonra beşinci babdan gelen طَالَ fiilinin şaz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴¹ Müellif ecvef vâvî fiillerin muzarilerindeki i'lâl dikkat çekerek birinci babdan gelen يَقُولُ fiilinin aslının يَقُولُ ve يَقُومُ fiilinin aslının يَقُومُ olduğunu ifade etmektedir. Ardından ecvef yâî fiillerin ikinci babdan gelenlerine örnek olarak يَسْبِغُ fiilinin aslının يَسْبِغُ ve يَسِيرُ fiilinin aslının يَسِيرُ olduğunu belirtmektedir. Son olarak ecvef yâî fiillerin dördüncü babdan gelen يَخَافُ fiilinin aslının يَخَافُ

⁴³⁶ Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, “mlk” 4/1611-1612.

⁴³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/379-380.

⁴³⁸ Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, 4/288.

⁴³⁹ Kocabıyık - Açar, “Arap Dilinde İ'lâl”, 38.

⁴⁴⁰ Y. Fatih Akbaş, *Arapça Dil Bilgisi Sarf-Nahiv* (Kars: Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, 2015), 184; Doğan Fırıncı, “Arap Dilinde Meçhûl Ecvef Fiillerdeki Fonetik Değişim ve Kur'an-ı Kerim'e Yansıması”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (1) (30 Haziran 2020), 194.

⁴⁴¹ Bu fiilin birinci babdan geldiğini ifade eden dil âlimleri de bulunmaktadır. Bk. Cürcânî, *el-Miftâh*, 41.

ve يَنَامُ fiilinin aslının يَنُومُ olduğunu ifade etmektedir. Kural gereği vâv veya yâ harekeli olup, kendinden önceki sahih harf sakın olduğunda vâv ve yânın harekesi sahih harfe verilir.⁴⁴² ‘Avtebî’nin verdiği örneklerin tamamı bu kaidenin uygulanması neticesinde i‘lâl gerçekleşmiş ve fiiller son halini almıştır.

‘Avtebî, ecvef fiillerin mazilerinin meçhule dönüştürülmesi hususunda iki farklı görüşün olduğunu bildirmektedir. Birinci görüşe göre حِيلَ، سَيْقَ، قِيلَ fiillerini حِيلَ، سَيْقَ، قِيلَ şeklinde kabul etmekte ve bu şekilde okumaktadırlar.⁴⁴³ ‘Avtebî bu okuyuşu benimseyenlerin görüşlerini şu şekilde temellendirmektedir: قال meçhul yapıya dönüştürüldüğünde قَوْلَ şeklinde olmaktadır. Sonra kaf harfinin dammesi ile ardından gelen vâv harfinin kesrasını telaffuz açısından ağır buldular. Yâ harfi vâv harfine göre telaffuz açısından daha kolay olduğundan vâv harfini yâ harfine dönüştürüp حِيلَ، سَيْقَ، قِيلَ şeklinde okumuşlardır.⁴⁴⁴

İkinci görüşe göre ise; قال meçhul yapıya dönüştürüldüğünde قَوْلَ şeklinde olmaktadır. Kaf harfi dammeli vâv harfi kesralı olduğundan bunu telaffuz açısından ağır buldular. Bu sebeple kaf harfinin harekesini hazf ettiler ve böylece kaf harfi sakın kalmış oldu. Sakin harfle başlamak mümkün olmayacağından vâv harfindeki kesrayı kaf harfine verdiler. Kafın kesrası ile uyumlu olabilmesi için vâv harfini yâ harfine kalbetti ve قِيلَ şeklinde okumuşlardır.⁴⁴⁵ Sîbeveyhi de eserinde aynı ecvef fiilin mazi formunun meçhule dönüştürülmesi konusunda ‘Avtebî’nin zikrettiği her iki telaffuz şeklinden bahsetmekte ve bunlara ilaveten ayrıca، بُوعَ، كُوفَ şeklinde okuyanların da olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁶ Kaynaklarda bu kullanımı şu şiirle istişhâd etmektedirler:

لَيْتَ وَهَلْ يَنْفَعُ شَيْئاً لَيْتَ ... لَيْتَ شَبَاباً بُوعَ فَاشْتَرَيْتَ

⁴⁴² İbn Cinnî, *el-Munstf*, 247.

⁴⁴³ Bu şekilde okuyanların kaynaklarda; Araplardan Kays, Ukayl ve Benî Esed kabillerlerinin olduğu, Ferrâ’nın da bu şekilde okumayı tercih ettiği belirtilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için tezimizin 90-91 sayfalarına bakılabilir. Vâv harfinin yâ harfine kalbedilmesi başlığı altında bu husus yeterince izah edilmiş ve gerekli kaynaklar belirtilmiştir.

⁴⁴⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/251.

⁴⁴⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/251.

⁴⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/342.

“Keşke olabilseydi keşke,

Gençlik satılsaydı da alabilseydim ben de”⁴⁴⁷

Şiirde de görüldüğü üzere ecvef fiillin mazi meçhul formu فَوْع şeklinde fâu’l-fiili

dammeli ve ardından fiilin aslında bulunan vâv harfi getirilmek sureti ile kullanılmaktadır.

Ancak müellif bu kullanımdan eserinde bahsetmemiştir.

Görüldüğü üzere ‘Avtebî eserinde farklı cinsten ve aynı cinsten olan harflerin birbirine idğamı ile ilgili hem Kur’ân’dan hem de Arap şiirinden istidlâller yapmak suretiyle konuyu izah etmiş, daha sonra da idğamı caiz olmayan harfleri belirtmiştir. Ardından Arap dilinde imâle konusunu yine şahidlerle açıklamış ancak Kur’ân’ın imâleli okunmasına pek sıcak bakmamıştır. Keza işbâ’ konusunu genişçe ele almış; vâv, yâ ve elif harfleri ile yapılan işbâ’lara Kur’ân’dan ve Arap şiirinden şahidler göstermiştir. İşmâm konusunda ise ‘Avtebî’nin eserinde bir kavram karmaşası söz konusudur. Çünkü müellifin işmâm hususunda verdiği örnekler incelendiğinde aslında bu örneklerde işmam değil hazif olduğu ortaya çıkmaktadır. ‘Avtebî eserinde fonetik konularından ibdâl meselesini de ele almış ve çeşitli harflerin birbiri ile olan ibdallerine son derece çarpıcı örnekler vermiştir. Müellifin verdiği bu örneklerden yola çıkılarak “kablo” kelimesi gibi Türkçe, İngilizce ve Arapçada kullanılan bazı ortak kelimelerin aslının Arapça olduğu tespit edilmiş, ayrıca aslı Farsça olduğu düşünülen “gavur” kelimesinin aslında Arapça كَفُور kelimesinden geldiği ortaya konulmuştur. Keza “dâl” gibi bazı ince harflerin “tı” gibi kalın harflere ibdal edilmesindeki fonetik değişimin anlama katkısı da yine tespitler arasında yer almıştır. Son olarak fonetik konularından i’lâl konusu ele alınmış ve müellifin bu konuyu “mankul” adı altında işlediği görülmüştür. ‘Avtebî, kalb, hazif ve nakil

447

الرجز					
لَيْتَ وَهَلْ يَنْفَعُ شَيْئاً لَيْتَ	لَيْتَ شَيْئاً بَاباً بُوعَ فَاشْ تَرَيْتَ				
لي ت و هل	ين ف ع شي	ء ن لي تو	لي ت ش با	بن بو ع فش	ت ري تو
ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه
مُسْتَعْلَن	مُسْتَعْلَن	مُسْتَعْلَن	مُسْتَعْلَن	مُسْتَعْلَن	مُسْتَعْلَن

Şiir bahr-ı recezle yazılmış olup, Arap recez şiirinin en büyük temsilcisi kabul edilen Ebû'l-Cahhâf (Ebû Abdillâh) Rû'be b. Abdillâh el-Accâc b. Rû'be b. Lebîd et-Temîmî es-Sa'dî (ö. 145/762)'ye aittir. Döneminin en meşhur râcizlerinden biri idi. O günkü dil âlimleri onun şiirleriyle istişâd ederlerdi. Hatta ‘Accâc’ın öldüğü gün Halîl b. Ahmed دَفَّنَا اللِّغَةَ، وَالشَّعْرَ، وَالْفَصَاحَةَ “Dili, şiiri ve fesahati defnettik” diyerek şairin Arap dilindeki önemine dikkat çekmiştir. Bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Ebû'l-Berekat Kemâlû'd-dîn el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 1420/1999, 87; İbn Yâiş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/308; Bedruddîn Muhammed b. el-İmâm Cemâli'd-dîn Muhammed b. Mâlik İbn Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım alâ Elfıyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000), 169; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 9/167.

yolu ile yapılan i‘lalleri geniş bir şekilde ele almış ve görüşlerini Arap şiirinden şâhidler göstererek pekiştirmiştir.

Eserinde zikrettiği bu önemli bilgilerle ‘Avtebî, hem kendinden önceki müelliflerin görüşlerini aktarmak hem de kendi tercihlerini ortaya koymak suretiyle Arap sesbiliminin gelişim seyrine ciddi katkıda bulunmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

‘AVTEBÎ’NİN SARF KONULARINA YAKLAŞIMI VE TERCİHLERİ

Sözlük anlamı “çevirmek, döndürmek” olan “sarf” kelimesi terim olarak; lafzî veya maneî bir gaye için kelimenin bünyesinde değişiklik yapmaktır.⁴⁴⁸ Başka bir tarifile sarf; “kelimelerin yapısını, kalıbını ve yapı açısından değişimlerini inceleyen bilim dalıdır.” Herhangi bir değişim sergileyememeleri nedeniyle câmid/çekimlenemeyen fiiller, mebnî isimler ve harflerin sarf ilminin dışında kalmakta ve bunlar dışındaki tüm kelimeler sarf ilminin konusunu oluşturmaktadır.⁴⁴⁹

‘Avtebî sarf ilminin önemini özümsemiş bir dilbilimci olarak *el-İbâne* adlı eserinde bu ilim dalına genişçe yer ayırmış, eserin muhtelif yerlerinde dağınık bir şekilde sarf konularına değinmiştir. Bu bölümde *el-İbâne*’nin muhtelif yerlerinde bahsedilen sarf konuları derlenerek belli başlıklar altında incelenecek, ayrıca müellifin verdiği bilgilerin hangilerinin kendisine ait olduğu, hangilerini daha önceki müelliflerin eserlerinden alıntı yaptığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda kendisi Kûfe ekolüne daha meyyal olmasına rağmen müellifin tercihini Basra ekolünden yana kullandığı görüşleri belirlenerek nedenleri üzerinde durulacaktır.

‘Avtebî eserinde Arapçada söz vezinleri, isimlere ait vezinler, fiillere ait vezinler, sülâsî mücerred ve mezîd bablardan gelebilecek mastar kalıplarını detaylı bir şekilde izah etmiş, aynı zamanda ism-i tasğîr, ism-i zaman ism-i mekân ve ism-i âlet gibi mastardan türeyen kalıplara geniş bir şekilde yer vermiştir. Ayrıca Arapçada Müzekkerlik, müenneslik ve çoğullar gibi sarf ilminin son derece önemli konuları çerçevesinde mühim bilgiler vermiştir. Değindiği bu konular detaylı bir şekilde ele alınarak müellifin bu ilim dalına yaptığı katkıları tespit edilmeye çalışılacaktır. Ancak öncesinde vezin konusu ve yapı bakımından fiil incelenecek ve sonrasında ‘Avtebî’nin tespitlerine yer verilecektir.

2.1. Arapçada Kelâm/Söz Kalıpları

Arapçada harf kalıpları, fiil kalıpları ve isim kalıpları şeklinde üç farklı kategoride incelenen vezin mevzusu Sarf ilminin başlıca konularından birisini oluşturmaktadır. İbn Cinnî (ö. 392/1002)’nin kaleme aldığı *el-Munsif*,⁴⁵⁰ ve Abdulkahir el-Cürçânî’nin telif ettiği *el-Miftâh*

⁴⁴⁸ Muhibbu’d-dîn Muhammed b. Yusuf b. Ahmed el-Halebî, *Temhîdü’l-Kavâid bişerhi Teshîli’l-Fevâid*, thk. Ali Muahammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1428/2007), 10/5003.

⁴⁴⁹ Abdullah b. Yusuf b. İsa b. Yakup el-Yakup, *el-Minhâcu’l-muhtasar fî ilmeyi’n-nahvi ve’s-sarf* (Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân li’t-Tibâati ve’n-Neşr, 1428/2007), 12.

⁴⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Munsif*, 7-97.

2.1.1. Yapı Bakımından Fiilin Kısımları

Klasik sarf kitaplarında fiiller öncelikle mücerred/yalın ve mezîd/ek harf almış olarak iki kısımda ve toplam otuz beş babda ele alınmaktadır. Sülâsî mücerred fiiller aynel-fiilin/orta harfin harekesine göre altı vezinde incelenmekte, sülâsî mezid bablar ise aldığı ek harf adedine göre rubâî/dörtlü, humâsî/beşli ve sūdâsî/altılı olmak üzere üç ana kategoride ve toplam on iki bab olarak ele alınmaktadır. Daha sonra rubâî mücerred/yalın dörtlü, rubâî mezîd/ek harf alan bablar ve mülhak bablar olmak üzere toplam on yedi babda incelenerek sona erdirilmektedir.⁴⁶³ ‘Avtebî ise; yapı bakımından fiilleri sülâsî, rubai, mücerred veya mezîd şeklinde bölümlere ayırmadan, genel taamülden farklı olarak vezinleri on dokuz kalıpta toplamış ve bu vezinlerin sadece mazilerini zikretmiştir.

Müellif sülâsî fiil vezinlerini فَعَلَ - فَعِلَ - فَعُلَ şeklinde vermiş, eserinin bu bölümünde sülâsî fiillerin master vezinlerini ele almış ve konuya detaylı bir şekilde değinmiştir. ‘Avtebî’nin sülâsî masterlarla ilgili bahsttiği konular, ele alış biçimine göre sıralanmış ve diğer dil âlimlerinin görüşleriyle mukayese edilmeye çalışılmıştır.

2.1.1.1. Sülâsî Mücerred Fiillerin Vezinleri ve Masterları

Sülâsî mücerred/yalın üçlü fiillerin masterlarının semâî olarak geldiği bilinmektedir. Ancak sülâsî fiillerin semâî masterlarına bakılarak bu masterlar mümkün olduğunca kategorize edilmiş ve bazı kurallar elde edilmeye çalışılmıştır. Mesela mazide ayne’l-fiil/orta harfi fetha olup; birinci, ikinci veya üçüncü babdan gelen müteaddi fiillerin masterları فَعَلًا kalıbından, lâzım fiillerin masterları ise فُعُولًا kalıbından gelmektedir. Birinci baba örnek olarak نَصَرَ نَصْرًا, ikinci baba örnek olarak فَطَعَ فَطْعًا, üçüncü baba örnek olarak ضَرَبَ ضَرْبًا وَجَلَسَ جُلُوسًا, فَعَدَ فُعُودًا, fiilleri verilebilir. Mazide ayne’l-fiili kesra olup muzaride ayne’l-fiili fetha olan müteaddi fiillerin masterları yine فَعَلًا kalıbından, lâzım fiillerin masterları ise فَعُلًا kalıbından gelmektedir. Bu baba örnek olarak طَرَبَ طَرَبًا, فَهَمَّ فَهَمًّا, fiilleri verilebilir. Mazide anyne’l-fiili dammeli olan fiillerin masterları فَعَالًا, فُعُولًا, فَعَلًا kalıplarından birisiyle gelebilir. Bu kalıplara

⁴⁶³ Geniş bilgi için bk. İsmail Çelik (ed.), *Mecmûatu’s-Sarf* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017), 50-100.

ظَرْفَ ظَرَفَةٍ، سَهْلَ سُهُولَةٍ، عَظُمَ عِظْمًا fiileri misal olarak gösterilebilir. Mazide ve muzaride ayne’l-fiili kesra olan altıncı babın mastarıyla ilgili herhangi bir kural belirtilmemektedir. Ancak verilen bütün bu bilgi ve kurallara rağmen semâ’ın kıyasa olan üstünlüğü vurgulanmakta, semâ’ varken kıyastan bahsedilemeyeceği ifade edilmektedir.⁴⁶⁴

‘Avtebî bu bölümde sülâsî babların mastarlarının herhangi bir kurala bağlı olarak gelmediğini ifade etmektedir. Fakat bir babdan gelen fiillerin mastarlarının hangi vezinlerde gelebileceğine değinmiş ve bu vezinleri aşağıdaki şekilde sırlamıştır:

2.1.1.1.1. فَعَلَ يَفْعُلُ Babından Gelen Fiillerin Mastarları

‘Avtebî’nin hangi bablardan hangi mastar kalıplarının gelebileceği hususunda ilk olarak birince bab olan فَعَلَ يَفْعُلُ babına değinmiştir. Bu babdan gelen fiillerin mastarları şu vezinlerde gelebilir:

فُعُولُ Vezni

Avtebi, mastarı فُعُول kalıbından gelen fiillere örnek olarak نَفَذَ يَنْفُذُ نُفُودًا fiilini göstermektedir.⁴⁶⁵ Keza فَعَدَ يَفْعُدُ فُعُودًا de yine aynı kalıptan gelmektedir.⁴⁶⁶ Bu mastar kalıbı daha önce رَكَنَ رُكُونًا فَعَدَ فُعُودًا şeklinde Sîbeveyhi tarafından da zikredilmiştir.⁴⁶⁷ Bazı dilciler نَفَذَ fiilinin نُفُودًا mastarına ek olarak نَفَاذًا mastarını da zikrederken,⁴⁶⁸ bazıları ise bu fiilin mastarının yalnızca نَفَاذًا olduğunu zikretmiş, نُفُودًا şeklinde bir mastarının olmadığını söylemişlerdir.⁴⁶⁹

فِعَالُ Vezni

Avtebi, mastarı فِعَال kalıbından gelen fiillere örnek olarak حَسَبَ يَحْسُبُ حِسَابًا fiilini vermektedir. Bazı dil âlimleri حِسَابًا mastarı ile birlikte حِسَابَةً ve حِسْبَةً mastarlarını da

⁴⁶⁴ er-Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, 7.

⁴⁶⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/78.

⁴⁶⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁴⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/6.

⁴⁶⁸ Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, “nfz”, 2/572; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “nfz”, 3/514.

⁴⁶⁹ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, “nfz”, 14/314.

zikretmekte,⁴⁷⁰ ancak bir kısım dilbilimciler ise bu fiilin mastarını yalnızca حُسْبَانًا şeklinde olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷¹

فَعْلًا Vezni

Müellif, mastarı فَعْلًا kalıbından gelen fiillere örnek olarak ⁴⁷² سَمْنٌ يَسْمُنُ سَمْنًا fiilini vermektedir.⁴⁷³ Keza طَبَخَ يَطْبُخُ طَبْخًا ve قَتَلَ يَقْتُلُ قَتْلًا örneklerinin de verildiğini ifade etmektedir.⁴⁷⁴ Kaynaklara bakıldığında müellifin zikrettiği örneklerin ilk olarak Sîbeveyhi tarafından verildiği görülmekte,⁴⁷⁵ aynı baba aynı örnekler diğer eserlerde de verilmektedir.⁴⁷⁶

فَعَالٌ Vezni

Avtebi, mastarı فَعَالٌ kalıbından gelen fiillere örnek olarak فَرَعَ يَفْرُغُ فَرَاغًا fiilini vermektedir.⁴⁷⁷ Bu örnek müellife ait olmakla birlikte aynı kalıba Sîbeveyhi ثَبَّتَ يَنْبُتُ fiilini misal vermekte, ancak mastar olarak ثَبَّتًا kalıbını vermekle birlikte ثُبُوتًا şeklindeki mastarın daha çok kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁷⁸

2.1.1.1.2. فَعَلْ يَفْعِلُ Babından Gelen Fiillerin Mastarları

‘Avtebî’nin hangi bablardan hangi mastar kalıplarının gelebileceği hususunda değindiği bablardan biri de ikinci bab olan فَعَلْ يَفْعِلُ babıdır. Bu babdan gelen fiillerin mastarları şu vezinlerde gelebilir:

فُعُولٌ Vezni

⁴⁷⁰ Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğâ*, “hsb”, 4/193.

⁴⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/8.

⁴⁷² Fiilin anlamı سَمْنٌ يَسْمُنُ سَمْنًا أي لَّهٗ بِالسَّمْنِ “yağa bulamak, yağı katık yapmak” veya سَمْنٌ يَسْمُنُ سَمْنًا وَمَمَانَةً veya سَمْنٌ يَسْمُنُ سَمْنًا وَمَمَانَةً olarak “şişmanlamak, kilo almak”, şeklinde verilmektedir. Bk. İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît* (Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 1405/1985), “smn”, 1/469.

⁴⁷³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/78.

⁴⁷⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁴⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/5.

⁴⁷⁶ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 3/86; Cürçânî, *el-Miftâh*, 37; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/48.

⁴⁷⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁴⁷⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/9.

Avtebi, mastarı جُلُوسًا kalıbından gelen fiillere örnek olarak يجلس جُلُوسًا fiilini vermektedir.⁴⁷⁹ Bu kalıbı müelliften önce Sîbeveyhi⁴⁸⁰ ve el-Müberred⁴⁸¹ gibi âlimler de eserlerinde zikretmişlerdir.

فُعْلَانُ Vezni

Avtebi, mastarı عُفْرَانًا kalıbından gelen fiillere örnek olarak عَفَرَ يَعْفُرُ عُفْرًا وَمَعْفَرَةً عُفْرَانًا fiilini vermekte ve fiile ait diğer mastarları da sıralamaktadır.⁴⁸² Sözlüklerde mastarların tümü zikredilmekle birlikte, Sîbeveyhi ve İbn Serrâc gibi dil âlimleri ise bu fiile ait yalnızca عُفْرَانُ mastarını zikretmektedir.⁴⁸³

فِعَالٍ Vezni

Avtebi, mastarı فِعَالٍ kalıbından gelen fiillere örnek olarak شَبَّ الْفَرَسُ شَبَابًا، وَشَمَسَ شَمَاسًا fiillerini zikretmekte; “atın şahlanması, parlaması veya aygırın kızışması” gibi galeyan ve coşku bildiren fiillerin mastarlarının bu vezinden geldiğini ifade etmektedir.⁴⁸⁴ Müellifin ifade ettiği bu bilginin Sîbeveyhi tarafından da zikredildiği görülmektedir. Sîbeveyhi, eserinde;⁴⁸⁵ القِرَارُ وَالشَّرَادُ وَالشَّمَّاسُ وَالْثِّفَارُ وَالطَّمَّاحُ gibi galeyan bildiren fiillerin ve هَبَّ الْفَخْلُ هَبَابًا gibi yakın anlamlı fiillerin mastarlarının bu kalıptan geleceğini ifade etmektedir.⁴⁸⁶

2.1.1.1.3. فَعَلٌ يَفْعُلُ Babından Gelen Fiillerin Mastarları

‘Avtebi’nin hangi bablardan hangi mastar kalıplarının gelebileceği hususunda değindiği bablardan bir diğeri üçüncü bab olan فَعَلٌ يَفْعُلُ babıdır. Bu babdan gelen fiillerin mastarları şu vezinlerde gelebilir:

⁴⁷⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁴⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/9.

⁴⁸¹ Müberred, *el-Muktedab*, 3/329.

⁴⁸² Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁴⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/8; İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 3/87.

⁴⁸⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81-82.

⁴⁸⁵ Sözlükte her iki fiilin de ortak yönünün bir şeyi ansızın, şevkle ve süratle yapmaya başlamak anlamlarına geldiği görülmektedir. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “hbb” 1577.

⁴⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/11-12.

²⁸ **فَعَال Vezni**

Avtebi, mastarı **فَعَالٌ** kalıbından gelen fiillere örnek olarak **يَذْهَبُ ذَهَابًا** fiilini vermektedir.⁴⁸⁷ Aynı örneği Sîbeveyhi de vermekte; ancak o, mastarları **ذَهَابٌ** ve **ثَبَاتٌ** gibi **فَعَالٌ** vezninden gelen fiillerin **فُعُولٌ** gibi **ثُبُوتٌ** ve **ذُھُوبٌ** gibi **فُعُولٌ** vezninden de gelebileceği, hatta **فُعُولٌ** vezninin daha yaygın olduğu bilgisini eklemektedir.⁴⁸⁸

2.1.1.1.4. **فَعِلَ يَفْعَلُ** Babından Gelen Fiillerin Mastarları

‘Avtebî’nin hangi bablardan hangi master kalıplarının gelebileceği hususunda değindiği bablardan bir diğeri dördüncü bab olan فَعِلَ يَفْعُلُ babıdır. Bu babdan gelen fiillerin masterları şu vezinlerde gelebilir:

فعل Vezni

Bu mastar kalıbı, bu babın veznine uygun hem müteaddi hem de lazım fiillerden gelebilir. Müteaddi fiillere örnek olarak **حَمَدٌ يَحْمَدُ حَمْدًا** lazım fiillere ise **ضَحِكٌ يَضْحَكُ ضَحْكًَا** fiili verilmektedir.⁴⁸⁹ Aynı mastarı Müberred⁴⁹⁰ ve Sîbeveyhi de zikretmekte ve bu konuda **لَحْسُهُ** fiillerini örnek vermektedir. **يَلْحَسُهُ لَحْسًا** وهو لَاحِسٌ، **وَلَقِمَهُ يَلْقُمُهُ لَقْمًا** وهو لَاقِمٌ، **وَشَرِبُهُ يَشْرِبُهُ شَرْبًا** وهو شَارِبٌ şeklinde ⁴⁹²وَمُحَمَّدًا، ⁴⁹³وَمُحَمَّدَةً مُحَمَّدًا mastarının yanı sıra ⁴⁹¹حَمَدٌ fiili için vermektedir. Radî (ö. 688/1289'dan sonra), fiil şayet hem müteaddi hem lazım için kullanılan bir babdan geliyorsa, hangi babdan olursa olsun müteaddi ise **فَعَلَّ** kalıbında olduğu gibi mastarları genellikle örneklerinde olduğu gibi **وَضَرَبَ ضَرْبًا، وَحَمَدَ حَمْدًا**

⁴⁸⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁴⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/9.

⁴⁸⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/77-78.

⁴⁹⁰ Müberred, *el-Muktedab*, 2/124-125.

⁴⁹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/5.

⁴⁹² Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*, thk. Ali b. Mülhim (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1413/1993), 275; Ebû Amr Cemaluddîn Osman b. Ömer b. Ebî bekr b. Yunus İbnu'l-Hâcib, *es-Sâfiye fî ilmeyi't-tasrif ve'l-hatt* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010), 66.

⁴⁹³ Meccūd'd-Dīn Ebū Tāhīr Muḥammed b. Yakūb el-Fīrūzābādī, *el-Kamūsū 'l-Muḥīṭ*, thk. Mekteb Tahkīkī't-Tūrās fī Müesseseti'r-risāle, ed. Muḥammed Naīm el-Arkūsī (Beyrut: Müessesetü'r-Risāle, 1426/2005), "hmd", 278; Ibn Manzūr, *Lisānu 'l-Arab*, "hmd", 3/155.

geldiğini ifade etmektedir. Radî, eğer fiil lâzım olursa, aynel fiili fethalı ise دَخَلَ دُخُولًا örneğinde olduğu gibi فُعُولٌ kalıbından, kesralı ise تَرَبَّ تَرْبًا örneğinde olduğu gibi فَعْلٌ kalıbından, dammeli ise كَرَّمَ كَرَامَةً örneğinde olduğu gibi فَعَالَةٌ kalıbından geldiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁴ Dil âlimlerinin çoğu ضَحِكَ fiilinin mastarının ضَحْكًا olduğunu kabul etmekle birlikte bazı âlimler mastarının ضَحِكًا olduğunu zikretmektedir.⁴⁹⁵ Cürcânî (ö. 471/1078-79) ise bu fiilin ضَحِكٌ وَضَحِكٌ şeklinde iki mastarı olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁶

فَعْلٌ Vezni

فَعْلٌ mastarı, hem müteaddi hem لازم fiillerden gelebilmektedir. ‘Avtebî bu mastara örnek olarak yalnızca عَلِمَ يَعْلَمُ عَلِمًا müteaddi fiilini örnek olarak vermektedir. Ancak Sîbeveyhi’nin gösterdiği عَلِمَ يَعْلَمُ عَلِمًا وَهُوَ عَلِيمٌ müteaddi fiilinin⁴⁹⁷ yanı sıra Cürcânî’nin ضَحِكَ ضَحِكٌ şeklinde verdiği mastar bu babın لازم formuna örnek olarak gösterilebilir.⁴⁹⁸

فَعَالٌ Vezni

‘Avtebî bu kalıba yalnızca müteaddi olarak سَمِعَ يَسْمَعُ سَمَاعًا fiilini örnek olarak vermektedir.⁴⁹⁹ Aynı mastara aynı örneği İbn Serrâc da vermektedir.⁵⁰⁰ Sözlüklere bakıldığında, örnek olarak verilen bu fiilin سَمَاعًا dışında ayrıca سَمَاعِيَّةً، سَمَاعَةً، سَمْعًا، سَمْعًا، سَمْعًا şeklinde mastarlarının da olduğu görülmektedir.⁵⁰¹

فَعَالَةٌ Vezni

⁴⁹⁴ Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1/156.

⁴⁹⁵ Ezherî, *Tehzibü’l-Lügâ*, “dhk”, 4/55.

⁴⁹⁶ Cürcânî, *el-Miftâh*, 64.

⁴⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/35.

⁴⁹⁸ Cürcânî, *el-Miftâh*, 64.

⁴⁹⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/77.

⁵⁰⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 3/88.

⁵⁰¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu’l-Muhît*, “sma”, 730; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “sma”, 8/162.

Avtebi, mastarı فَعَالَةٌ kalıbından gelen fiillere örnek olarak كَرِهَ يَكْرَهُ كَرَاهَةً müteaddi fiilini göstermiştir.⁵⁰² Aynı mastar biçimini Sîbeveyhi يَحْسَبُ يَأْسًا وَيَأْسَةً وَسَيِّمْتُ سَأْمًا وَسَامَةً، وَزَهَدْتُ زُهْدًا şeklinde gelebileceğini de ifade etmiştir. Aslında bu fiil فَعَالَةٌ fiillerinin yanı sıra فَعَّلَ فَعْلَةً şeklinde gelebileceğini de ifade etmiştir. Aslında bu fiil üçüncü babdan geldiğinde فَعَّلَ فَعْلَةً şeklinde bir mastar alabilmekte, dördüncü babdan geldiğinde فَعَّلَ فَعْلَةً şeklinde mastar alabilmektedir. Ancak Sîbeveyhi dördüncü babdan geldiğinde de فَعَّلَ فَعْلَةً şeklinde mastar alabileceğini bir görüş olarak bildirmektedir.⁵⁰³

Vezni فعل

‘Avtebî, “Sevinçten kalkmak, sıçramak” veya “üzüntüden yolunmak, çırpınmak”⁵⁰⁴ gibi aynı babda iki zıt anlamı bünyesinde bulunduran طَرِبَ يَطْرِبُ طَرَبًا fiilini örnek olarak göstermektedir.⁵⁰⁵ Aynı zamanda müellif bu kalıptaki mastarın yalnızca iki zıt anlamı bünyesinde barındıran fiillerden değil; حَزِنَ يَحْزُنُ حَزَنًا “üzülmek” gibi tek bir mana barındıran fiillerden de gelebileceğini aktarmaktadır.⁵⁰⁶ Aynı kalıbı Sîbeveyhi ifade ederken “çalışmak” anlamındaki عَمِلَ يَعْمَلُ عَمَلًا örnek olarak göstermektedir.⁵⁰⁷ Eşmûnî (ö. 900/1495) bu kalıbın yalnızca lazım fiillere özgü olduğunu söylese de,⁵⁰⁸ Sîbeveyhi’nin yukarıda müteaddi bir fiili örnek vermiş olması, bu veznin yalnızca lazım fiillere ait olmadığını, bilakis فَعَّلًا vezninin müteaddi fiillerden de gelebileceğini ifade etmektedir.

فَعْلَةٌ Vezni

⁵⁰² Avtebî, *el-İbâne*, 1/78.

⁵⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/16.

⁵⁰⁴ Sarı, *el-Mevârid*, “trb”, 917.

⁵⁰⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/78.

⁵⁰⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁵⁰⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/6.

⁵⁰⁸ el-Eşmûnî, *Şerhu 'l-Eşmûnî*, 2/232.

Avtebi, mastarı فَعَلَّةُ kalıbından gelen fiillere örnek olarak Kur’ân-ı Kerîm’de dört ayrı

yerde geçen نَقِمَ يَنْقُمُ نَقْمَةً fiilini vermektedir.⁵⁰⁹

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلُ وَأَنْ أَكْثَرُكُمْ فَاسِقُونَ

“De ki: “Ey kitap ehli! Sadece Allah’a, bize indirilene ve daha önce indirilmiş olan (ilâhî kitap)lara inandığımızdan ve çoğunuzun da fasıklar olmasından ötürü mü bizden hoşlanmıyorsunuz?”⁵¹⁰

وَمَا تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِآيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَتْنَا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ

“Sen sırf, Rabbimizin âyetleri bize geldiğinde iman ettiğimiz için bize hınç duyuyorsun. Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve müslüman olarak bizim canımızı al.”⁵¹¹

يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمْ بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ

وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمْ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي

الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

“Bir şey söylemediklerine dair Allah’a yemin ediyorlar. Hâlbuki o küfür sözünü söylediler ve (sözde) müslüman olduktan sonra inkâr ettiler. Ayrıca başaramadıkları şeye (peygamberi öldürmeye) de yeltendiler. Sırf, Allah ve Resûlü kendi lütfu ile onları zengin kıldığı için intikam almaya kalktılar. Eğer tövbe ederlerse, kendileri için hayırlı olur. Şayet yüz çevirirlerse, Allah onları dünyada ve ahirette elem dolu bir azaba çarptıracaktır. Artık onlar için yeryüzünde ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır.”⁵¹²

وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ

“Onlar mü’minlere ancak; göklerin ve yerin hükümrانlığı kendisine ait olan mutlak güç sahibi ve övülmeye lâyık Allah’a iman ettikleri için kızıyorlardı. Allah, her şeye şahittir.”⁵¹³

⁵⁰⁹ Avtebî, el-İbâne, 1/78; 4/442.

⁵¹⁰ el-Mâide 5/59.

⁵¹¹ el-A’râf 7/126.

⁵¹² et-Tevbe 9/74.

⁵¹³ el-Burûc 85/58.

Görüldüğü gibi bu fiil Kur’ân-ı Kerîm’de hep نَقِمَ يَنْقِمُ şeklinde ikinci babdan gelmekte ise de, müellif bu fiili dördüncü babdan vermektedir. Sözlüklerde hem ikinci hem de dördüncü babdan gelen bu fiil; “yadırgamak, ayıplamak, hınç duymak ve intikam almak” gibi anlamlara gelmekte,⁵¹⁴ yukarıda verilen âyetlerde de bu anlamlarda kullanılmaktadır. Sözlüklere bakıldığında bu fiilin genellikle sadece نُقِمًا، نُقْمًا، نُقُومًا şeklindeki mastarlarının verildiği görülmektedir.⁵¹⁵ Bu fiilin ‘Avtebî’nin ifade ettiği şekilde نَقِمَةً ve ayrıca نِقْمَةً şeklinde iki mastarı daha bulunduğu bilgisi sadece İbn Manzûr’un eserinde İbn Berri (ö. 582/1187)’den naklen geçmektedir.⁵¹⁶ Halîl b. Ahmed ise dördüncü babdan gelen fiilin نَقِمًا mastarına ilaveten bir de نَقِيمَةً şeklinde bir mastarı bulunduğunu ifade etmektedir.⁵¹⁷ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) bu fiilin تَكْلَامًا gibi تَنْقِيمًا şeklinde bir mastarının daha olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁸ Keza bu fiille aynı kökten gelen نَقِمَةً و نِقْمَةً şeklinde “ceza” anlamında kullanılan iki isim mevcuttur. Bu anlamda kullanılan bu iki ismi Ezherî ve Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009’dan sonra) eserlerinde zikretmekte,⁵¹⁹ İbn Manzûr da bu bilgiyi Ezherî’den naklen bildirmektedir.⁵²⁰

فُعْلٌ Vezni

Avtebi, mastarı فُعْلٌ kalıbından gelen fiillere örnek olarak سَقِمَ يَسْقُمُ سَقْمًا fiilini vermektedir.⁵²¹ Sözlüklerde bu fiilin سَقِمَ يَسْقُمُ şeklinde beşinci babdan da gelebildiği

⁵¹⁴ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît*, “nkm” 1/486; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “nkm” 12/591.

⁵¹⁵ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît*, “nkm” 1/486; Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu’l-munîr fî ġaribi’s-Şerhi’l-Kebîr* (Şâm: Dâru’l-Feyhâ’ li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1437/2016), “nkm” 640; Sarı, *el-Mevârid*, “nkm” 1554.

⁵¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “nkm” 12/591.

⁵¹⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “nkm” 5/181.

⁵¹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu’l-Muhît*, “nkm” 1164.

⁵¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüġa*, “nkm”, 9/163; el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl b. Saîd b. Yahya b. Mehrân Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku’l-Luġaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm (Kahire: Dâru’l-İlmi ve’s-Sekafe, ts.), 240.

⁵²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “nkm”, 12/591.

⁵²¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/78.

dayandırarak ifade etmektedir.⁵²⁹ Ancak Sibeveyhi'nin eserinde **تَطَهَّرَ طَهُورًا** fiiline rastlanılmamıştır.

فَعَلَّةُ Vezni

Avtebi, mastarı **فَعَلَّةُ** kalıbından gelen fiillere örnek olarak **عَجَلَ يَعْجُلُ عَجَلَةً** fiilini vermektedir.⁵³⁰ Sözlükler bu fiil için ayrıca **عَجَلًا** mastarının olduğuna da yer vermektedirler.⁵³¹ Sarf kitaplarında bu babdan gelen lazım fiillerin mastarlarının **رَحِمَ يَرْحِمُ رَحْمَةً** gibi **فَعَلَّةُ** kalıbından geldiği, **فَعَلَّةُ** şeklindeki mastarın ise yalnızca müteaddi fiillere özgü olduğu ifade edilmektedir.⁵³² Fakat 'Avtebî, lazım bir fiil olan **عَجَلَ** yi örnek göstererek sarf kitaplarına muhalefet etmiştir.

فَعِيلَةٌ Vezni

Avtebi, mastarı **فَعِيلَةٌ** kalıbından gelen fiillere örnek olarak **عَنِمَ يَعْنِمُ عَنِيمَةً** fiilini vermiştir. Sözlüklerde **عُنِمًا وَعُنْمًا وَعُنْمًا وَعُنْمًا** mastarları da zikredilmektedir.⁵³³ Bazı sarf âlimleri bu kalıbı **سَكَنَ يَسْكُنُ سَكِينَةً** fiilinde olduğu gibi birinci babın lazım fiillerine özgü kılmış,⁵³⁴ bazıları da birinci baba ilaveten **حَدَعَ يَحْدَعُ حَدِيعَةً** fiilinde olduğu gibi üçüncü babdan da gelebilecek bir mastar olarak görmüşlerdir.⁵³⁵

فُعَلٌ Vezni

⁵²⁹ Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, 1/159-160.

⁵³⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/78.

⁵³¹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, "acl", 1/227; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğâ*, "acl", 1/482; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, "acl", 1/237.

⁵³² İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/453.

⁵³³ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, "ğnm", 33/188.

⁵³⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/449-450.

⁵³⁵ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998), 2/484-485.

Avtebi, mastarı فَعْلٌ kalıbından gelen fiillere örnek olarak يَلْقَى لُقَى fiilini vermektedir. هَدَى ve هُدًى gibi bu mastar türünün yalnızca nakıs fiillere mahsus bir mastar çeşidi olduğu zikredilmektedir.⁵³⁶ Bu tür mastarlar nadir olmaları sebebiyle Benî Esed هَدَى ve هُدًى mastarlarını هُدَيْتُ ve هُدَيْتُ kelimelerinin çoğulları olarak algılamakta, dolayısıyla bu kelimeleri müennes kabul ettikleri bildirilmektedir.⁵³⁷

2.1.1.1.5. فَعْلٌ يَفْعُلُ Babından Gelen Fiillerin Mastarları

‘Avtebî’nin hangi bablardan hangi mastar kalıplarının gelebileceği hususunda değindiği bablardan bir diğeri de beşinci bab olan فَعْلٌ يَفْعُلُ babıdır. Bu babdan gelen fiillerin mastarları şu vezinlerde gelebilir

فُعُولَةٌ Vezni

‘Avtebî mastarı فُعُولَةٌ kalıbından gelen fiillere örnek olarak يَنْعُمُ نَعْمٌ fiilini vermektedir.⁵³⁸ Müellif bu kalıpta yalnızca فُعُولَةٌ vezniyle yetinirken Sîbeveyhi ise bu vezinden gelen fiillerin فُعُولَةٌ vezninin yanı sıra فُعَالًا وَفُعَالًا وَفُعَالًا şeklinde mastarların da gelebileceğini zikretmekte ve buna فَبُحَّ يَفْبُحُ فَبَاحَةٌ وَفُبْحًا fiilini örnek göstermektedir. Sîbeveyhi eserinde bu kalıptaki fiillerin mastarlarının حُسْنٌ ve فُبْحٌ şeklinde gelebildiğini ama en çok فُعَالَةٌ kalıbında geldiğini ifade etmektedir.⁵³⁹

فُعَالٌ Vezni

⁵³⁶ İbnu'l-Hâcib, eş-Şâfiye, 66.

⁵³⁷ Esterâbâdî, Şerhu 'ş-Şâfiye, 1/157.

⁵³⁸ Avtebî, el-Ibâne, 1/78.

⁵³⁹ Sîbeveyhi, el-Kitâb, 4/28.

Avtebi, mastarı **فَعَّلَ** kalıbından gelen fiillere örnek olarak **حَمَقَ** ve **ضَعَفَ** fiillerini göstermekte,⁵⁴⁰ aynı örnekleri **حَمَاقَةٌ** mastarını ekleyerek Sîbeveyhi de zikretmektedir.⁵⁴¹

فَصَدَّقْتُهَا وَكَذَّبْتُهَا ... وَالْمَرْءُ يَنْفَعُهُ كَذَابُهُ

“Ona (nefsime) doğru da söyledim, yalan da

*Bazen kişi(nin işine) yalan da yarar.”*⁵⁴⁵

Kisâi (ö. 189/805) hariç diğer kıraat ulemasının Nebe Sûresi 28 ve 35. âyetlerde geçen كَذَّبَا ifadesinin tef'îl babından كَذَّبَ fiilinin mastarı olduğunu ve şeddeli olarak كَذَّبَا şeklinde

⁵⁴⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/82.

⁵⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/31-36.

⁵⁴² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/5-45; er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 7.

⁵⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/5-45.

⁵⁴⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/79.

545

[illegible]

Meczüü'l-kâmil vezninde yazılan beyitlerin kaynaklarda İbn Yaîş (ö. 643/1245)'e ait olduğu ifade edilmekte, ancak kendi divanında geçmemektedir. Bazı kaynaklarda ise A'şâ'ya nisbet edilmektedir. Bk. Avtebî, *el-İbâne*, 1/79; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/47; Ebu Ali el-Hasan b. Abdillâh el-Kaysî, *İdâhu şevâhidi'l-idâh*, thk. Muhammed b. Hammûd ed-Da'cânî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1987), 2/878; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “sdk” 10/193.

okunması gerektiğini ifade ederler.⁵⁴⁶ Keza müslümanlara göre kâfirler, kâfirlere göre de müslümanlar yalancı görüldüğü için mufâale babının mastarı olarak müşareket/işteşlik ya da mübalağa anlamında anlaşılabilir. ⁵⁴⁷ Bu durumda âyetin manası şöyle takdir edilmektedir: *معناه: وكذبوا بآياتنا، فكذبوا مكاذبة. أو كذبوا بها مكاذبين، لأنهم إذا كانوا عند المسلمين كاذبين* Ayrıca Zemahşerî, bu fiilin hem sülasi mücerred hem de sülasi mezîd olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Şöyleki; fiil, yukarıdaki şiirde de olduğu gibi sülasi mücerred olarak kabul edildiğinde *كَذَّبَ* fiilinin *كَذَّابًا* mastarı olmaktadır. Sülasi mezid olarak kabul edildiğinde ise iki ihtimal söz konusu olmaktadır; Birinci ihtimale göre *كَذَّابًا* kelimesi *تفعيل* babının mastarı olmakta; ikinci ihtimale göre de *مفاعلة* babının ikinci mastarı vezninde *كَذَّابًا* olmaktadır. Bu durumda; “*Âyetlerimizi yalanladıkça yalanladılar*”⁵⁴⁸ âyetini *وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كَذَّابًا / وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كَذَّابًا* olarak iki farklı şekilde okunabileceğini savunur. Yine, cümlede hâl olarak *كُذِّبًا* okunabileceği de ifade edilmektedir.⁵⁴⁹ İlgili âyetleri Hz. Ali’nin şeddesiz olarak *كَذَّابًا* şeklinde okuduğu rivayet edilmektedir.⁵⁵⁰ Aslında mana açısından bir farklılık olmadığından, önceki ve sonraki âyetlerle birlikte okunduğunda uyak açısından şeddesiz okuyuşun daha uyumlu olduğu gözükmemektedir.

2.1.1.2. Sülâsî Mücerred Fiillerin Kuraldışı Kullanılan Mastarları

Bilindiği üzere Arapçada sülâsî mücerred fiillerin mastarları konusunda aslolan semâî gelmeleridir. Bu sebeple her ne kadar kural koyulmaya çalışılsa da yukarıda belirtilen kalıplara uygun gelmeyen mastarlar da mevcuttur. ‘Avtebî bu tür mastarları ifade ederken *الَّذِي يَخْتَلِفُ*’

⁵⁴⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân (Tefsîru’t-Taberî)*, thk. Abdullah b. Abdu’l-Muhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr li’t-Tibaati ve’n-Neşri ve’l-İ’lân, 1422), 24/42; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, 5/274.

⁵⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/689; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 4/390; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb, et-Tefsîru’l-Kebîr (Tefsîru’r-Râzî)* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420), 31/19.

⁵⁴⁸ en-Nebe’ 78/28.

⁵⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/689; Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin en-Neysâbüri, *Ğarâibu’l-Kur’ân ve reğâibu’l-Furkân (Tefsîru’n-Neysâbüri)*, thk. Zekerîyya Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1426), 6/433.

⁵⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmi’ li’l-ahkâmi’l-Kur’ân (Tefsîru’l-Kurtubî)*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1384), 19/181.

"مَصْدَرُهُ" mastarı (normalden) farklı olan" ifadesini kullanmıştır.⁵⁵¹ Bu tür mastarlara aşağıdaki fiilleri örnek göstermektedir:

فَعَلًا Vezni

Bu mastar; طَلَبَ يَطْلُبُ طَلْبًا، هَرَبَ يَهْرُبُ هَرْبًا fiillerindeki gibi فَعَلًا şeklinde gelen bir mastardır. Hâlbuki müellif bu babdan gelen mastar kalıplarının فَعَلًا vezninde değil، قَتَلَ يَقْتُلُ قَتْلًا، fiilindeki gibi فَعْلًا vezninde gelmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁵²

فَعَلًا Vezni

Bu mastar; جَلَبَ يَجْلِبُ جَلْبًا، حَلَبَ يَحْلِبُ حَلْبًا، سَلَبَ يَسْلُبُ سَلْبًا، غَلَبَ يَغْلِبُ غَلْبًا fiillerinde olduğu gibi فَعْلًا şeklinde gelen bir mastardır. Ancak müellif bu babdan gelen fiillerin aslında فَعْلًا vezninde gelmesi gerektiğini, fakat bunların olması gerekenin aksine فَعْلًا şeklinde geldiğini ifade etmektedir. Fakat Sîbeveyhi bu babdan فَعْلًا şeklinde bir mastarın geldiğini söyleyenlerin de olduğunu zikretmektedir.⁵⁵³

وهذه مصادر جاءت نواذر ibaresinde olduğu gibi müellif, olması gerekenden farklı kullanılan masdarları zikrederken şaz yerine nadir kelimesini kullanmayı tercih etmektedir.⁵⁵⁴

2.1.1.3. Sülâsî Mücerred Dışındaki Fiillerin Mastarları

Arapçada sülâsî mücerred fiillerin mastarların dışındaki tüm mastarlar kıyâsî/kurallı gelmektedir. 'Avtebî, sülâsî mücerred fiillerin dışındaki tüm fiillerin mastarlarının kurallı olduğunu zikrederken "değişmeyen, kurallı" anlamında (غَيْرُ مُتَكَسِّرٍ) veya (غَيْرُ مُنْكَسِرٍ) ifadelerini kullanmaktadır. Sülâsî mücerred fiillerin dışındaki fiillere ait vezinlerini ve mastarlarını aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

⁵⁵¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁵⁵² Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

⁵⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/47.

⁵⁵⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/81.

Sülâsiye bir harf ziyade yapılan sülâsî mezid bablarını; فَعَّلَ - فَاعَلَ - فَعَّلَ şeklinde vermiş ve rubâî bablara şu misalleri zikretmiştir:

أَفْعَلُ يُفْعِلُ إِفْعَالًا ← أَحْبَرَ يُحْبِرُ إِحْبَارًا وَأَرْسَلَ يُرْسِلُ إِرْسَالًا

فَعَّلَ يُفْعِلُ تَفْعِيلًا ← كَذَبَ يُكَذِّبُ تَكْذِيبًا، وَأَمَرَ يُؤْمِرُ تَأْمِيرًا

Bu babın mastarının bazen de تَفْعِلَةٌ kalıbından gelebileceğini ifade ederek كَرَّمَ يُكْرِمُ تَكْرِيمًا fiilini misal vermektedir.

فَاعَلَ يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً وَفِعَالًا ← قَاتَلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا

Sülâsiye iki harf ziyade yapılan sülâsî mezid bablarını; تَفَاعَلَ - تَفَعَّلَ - اِفْتَعَلَ şeklinde dört bab olarak zikretmiş, اِنْفَعَلَ babından ise daha sonra mastarları izah ettiği bölümde bahsetmiştir.⁵⁵⁵ ‘Avtebî Sülâsî mezîd fiilerin humâsî bablarına şu örnekleri vermiştir:⁵⁵⁶

اِنْفَعَلَ يُنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا ← اِنْكَسَرَ يَنْكَسِرُ اِنْكِسَارًا

اِفْتَعَلَ يُفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا ← اِخْتَبَرَ يَخْتَبِرُ اِخْتِبَارًا، وَاِغْتَكَفَ يَغْتَكِفُ اِغْتِكَافًا

اِفْعَلَ يُفْعَلُ اِفْعَالًا ← اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمَرَارًا وَاِخْوَلَ يَخْوُلُ اِخْوَالًا⁵⁵⁷

تَفَعَّلَ يُتَفَعَّلُ تَفَعُّلًا ← تَقَرَّأَ يَتَقَرَّأُ تَقَرُّؤًا⁵⁵⁸ وَتَجَرَّأَ يَتَجَرَّأُ تَجَرُّؤًا

‘Avtebî bu vezinle ilgili şu notu düşmektedir: “Eğer fiilin sülâsîsinin lâmu’l-fiili vâvlı olursa تَعَدَّى veznine aktarıldığında vâv harfi yâ harfine dönüşür.” Buna örnek olarak تَعَدَّى

fiilini örnek vermekte ve bu fiilin kökünün العدو olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/79.

⁵⁵⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/79-80.

⁵⁵⁷ “Şaşı olmak” anlamındadır. Bk. Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğâ*, “hvl” 5/158.

⁵⁵⁸ “İlim öğrenip fakih olmak” anlamındadır. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “kra” 1210.

⁵⁵⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/79.

تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا ← تَفَاخَرَ يَتَفَاخَرُ تَفَاخُرًا وَتَكَاثَرَ يَتَكَاثَرُ تَكَاثُرًا⁵⁶⁰

İstîf'el - İf'ô'el - İf'ô'el - İf'ô'el - İf'ô'el
Sülâsîye üç harf ziyade yapılan sülâsî mezid bablarını; İf'ô'el - İf'ô'el - İf'ô'el
şeklinde dört bab olarak zikretmiş ve sūdâsî bablarına şu örnekleri vermiştir:

إِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اسْتِفْعَالًا ← اسْتَعَصَمَ يَسْتَعَصِمُ اسْتِعْصَامًا

إِفْعَوْلَ يَفْعُوْعِلُ اِفْعِيعَالًا ← اِعْشَوْشَبَ يَعْشَوْشِبُ اِعْشِيشَابًا

اِفْعَوْلَ يَفْعُوْعِلُ اِفْعِيعَالًا ← اِجْلَوْدَ يَجْلُوْدُ اِجْلُوْدًا

اِفْعَالٌ يَفْعَالُ اِفْعِيعَالًا ← اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيزَارًا وَاسْوَادٌ يَسْوَادُ اِسْوِيدَادًا

Rubai mücerred veznini فَعْلَلْ şeklinde bir bab olarak vermiş, bu baba mevzun olarak ise
اِفْعَالٌ ve اِفْعِنَلْ Rubai mezid bablarını ise; اِفْعِنَلْ fiillerini örnek göstermiştir.⁵⁶¹
olarak iki bab halinde zikretmektedir.⁵⁶²

Görüldüğü üzere klasik sarf kitaplarında zikredilen mufâale babının mastarlarından biri
olan اِفْعَالٌ 'Avtebî'nin eserinde yer almamaktadır. اِفْعَالٌ mastarının yalnızca Yemen ehli
tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir. Halbuki Ferrâ (ö. 207/822)'ya göre kurala en uygun
olan mastar da budur. Çünkü Yemenliler bu kullanımlarıyla فَعْلَلْ fiilindeki elif harfini mastarda
da sabit tutma gayreti içerisinde girmektedirler. Ancak kendinden önceki harfin kesra olması
sebebiyle “elif” harfi “ya” harfine dönüşmektedir. Mastarı فَعْلَالٌ şeklinde “ya” harfi olmaksızın
okuyanlar ise bu mastarın çok kullanımı sebebiyle yalnızca kesra ile yetinmektedirler. مُفَاعَلَةٌ
mastarının sonunda bulunan yuvarlak te (ة) harfinin ise فَعْلَالٌ mastarının sonunda bulunan “elif”
harfine bedel olarak geldiği ifade edilmektedir.⁵⁶³ Yalnızca Yemen ahali tarafından kullanılan
bu mastarın, yaşadığı çevrede kullanılmaması sebebiyle müellif tarafından bilinmiyor olması

⁵⁶⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/62.

⁵⁶¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/57.

⁵⁶² Avtebî, *el-İbâne*, 1/77.

⁵⁶³ Fârâbî, *Mu'cem divâni'l-edeb*, 2/393; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 4/456.

muhtemeldir. Bu sebeple eserine bu mastarı almamış olması düşünülebilir. Yukarıda da görüldüğü üzere klasik kitaplarda verilen diğer babların mastarlarının tamamı eserde yer almaktadır.

2.1.2. Zaman Bakımından Fiilin Kısımları

Bilindiği üzere Arapçada fiil zamanları, mazi/geçmiş, muzari/şimdiki, geniş, gelecek ve emir fiiller şeklinde üç kısımda ele aınmaktadır. ‘Avtebî de geçmiş, şimdiki ve gelecek şeklinde bu üç zamanı ifade etmekte ve bu kısımlara *ضَرَبَ - يَضْرِبُ - اضْرَبْ* örneklerini vermektedir.

Avtebi, mazi/geçmiş zaman için "ما مضى" muzari/şimdiki zaman için "ما أنت فيه", gelecek zaman için; "ما لم يحدث" ve emir için ise "الأمر" ifadelerinin kullanmış olması zamanların tarifinin güzel yapılması açısından dikkat çekicidir.⁵⁶⁴ Kaynaklara bakıldığında bu şekilde bir isimlendirmeyi ilk defa Sîbeveyhi'nin yaptığı, daha sonra birçok dilbilgini tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁵ Çoğu dil bilgini, fiili bu şekilde üç kısım olarak kabul ederken, Zeccâcî gibi bazı âlimler ise fiili yalnızca mazi ve gelecek şeklinde iki kısım olarak kabul etmektedir. Çünkü Zeccâcî'ye göre; şimdiki zaman olarak icra edilen fiilin gerçekleşmiş bölümü mazi, henüz gerçekleşmemiş bölümü ise gelecek zamandır.⁵⁶⁶

Müellif öncelikle "حَدَّثَ" yani “eylem” kelimesini isim olarak adlandırmakta, sonra da geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların eylemin kendisinden türediğini ifade etmektedir. Bu ifade ile müellifin “eylem” kelimesinden kastının mastar olduğu anlaşılmaktadır. Zira "أحداث" kelimesini açıklarken “yani mastarlar” ifadesini kullanmaktadır.⁵⁶⁷ Bu seçimiyle müellif, fiillerin mastarlardan türediğini savunan Basralılar ekolünü tercih ettiği ortaya çıkmakta,⁵⁶⁸ aynı zamanda Sîbeveyhi'nin de görüşünü nakletmiş olmaktadır.⁵⁶⁹ Oysa Kûfeliler, fiillerin

⁵⁶⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/77.

⁵⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/480; Müberred, *el-Muktedab*, 4/336; İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/213; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/268.

⁵⁶⁶ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî ez-Zeccâcî, *el-İdâh Fi İleli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubarek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1406/1986), 86-87.

⁵⁶⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/77.

⁵⁶⁸ Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf*, 1/190.

⁵⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

mastarlardan değil, mastarların fiillerden türediklerini savunurlar.⁵⁷⁰ ‘Avtebî’nin, Kûfe ekolüne daha yakın olmasına rağmen Basra ekolünü tercih ettiği konulardan biri de budur.⁵⁷¹

2.1.3. İf‘âl Bâbının Mücerredi ile Aynı Anlamda Olduğu Görüşü

‘Avtebî, sülâsî mücerred fiillerin if‘âl bâbına aktarımının bazen fiile hiçbir anlam katmadığını belirtmiş ve aşağıdaki fiilleri bu görüşüne örnek olarak vermiştir;

وَقَى وَأَوْقَى، وَسَقَى وَأَسْقَى، وَخَلَا وَأَخْلَى، وَسَرَى وَأَسَرَى، وَتَوَى وَاتَّوَى، وَجَدَى وَأَجَدَى، وَجَرَمَ وَأَجْرَمَ، وَنَعَشَ وَأَنْعَشَ، وَبَرَقَ وَأَبْرَقَ، وَرَعَدَ وَأَزْعَدَ، وَهَلَكْتُ الشَّيْءَ وَأَهْلَكْتُهُ، وَمَهَرْتُ الْمَرْأَةَ وَأَمَهَرْتُهَا، وَمَضَعَ الرَّجُلُ عِرْضَهُ وَأَمْضَحَهُ.⁵⁷²

Keza Sîbeveyhi de aynı görüşü savunmakta, “bir kavim فَعَلْتُ şeklinde ifade etmekte, bir diğer kavim aynı fiilin başına bir hemze ekleyerek أَفَعَلَ olarak kullanmaktadır” diyerek bu kullanımı yalnızca lehçe farklılığına bağlamaktadır.⁵⁷³ İbn Kuteybe (ö. 276/890) ise *Edebü’l-Kâtib* adlı eserinde فَعَلْتُ ve أَفَعَلْتُ nün aynı anlama geldiğine dair bir başlık zikretmiş, "أَوْحَى" örneğini veren Ferrâ’nın da bu görüşte olduğunu ifade etmiş ve bu görüşü destekleyici birçok örnek vermiştir.⁵⁷⁴

Aslında سَفَرَ - سَافَرَ ve دَفَعَ - دَافَعَ fiilleri gibi kendisi mezîd olarak kullanıldığı halde mücerredi ile aynı anlamda olan fiiller de bulunmakta,⁵⁷⁵ ancak müellif bunlara eserinde değinmemektedir.

2.1.4. Arapçada İsimlerin Kalıpları

Arapçada isimler içerdiği harf sayısına göre sülâsî isimler, rubâî isimler, humâsî isimler şeklinde kategorize edilmekte ve bu isimlerin belli kalıpları bulunmaktadır. Müellif, Arapça isimlerin vezinlerini sülâsî, rubâî ve humasî olmak üzere üç bölümde ele almaktadır.

⁵⁷⁰ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî l-hilâf*, 1/190.

⁵⁷¹ Helle Bint Hamîd b. Abdullah ez-Zemmây, *Et-Tasrîf fî Kitâbi l-İbâne li l-Avtebî* (Riyad: İmâm Muhammed b. Suud, Yüksek Lisans Tezi, 1426–2005), 34-35.

⁵⁷² Avtebî, *el-İbâne*, 1/71.

⁵⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/61.

⁵⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 433-444.

⁵⁷⁵ Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1/99.

‘Avtebî, sülâsî isimlerin aşağıda örnekleriyle birlikte zikredilen on kalıptan birisinden gelebileceğini, bu kalıpların haricinde herhangi bir kalıp bulunmadığını ifade etmektedir.

2.1.4.1. Sülâsî İsim Kalıpları

Müellif, Arapçada kullanılan ve yalnızca üç harften oluşan (sülâsî) isim kalıplarını teker teker zikrederek her bir kalıba örnekler vermiştir.⁵⁷⁶

1. "فَعْلٌ" Bu kalıba örnek olarak صَفَرٌ kelimesini vermektedir.
2. "فُعْلٌ" Bu vezinde gelen isimlere⁵⁷⁷ فُرْطٌ kelimesini örnek olarak göstermektedir.
3. "فَعْلٌ" Bu vezne örnek olarak جَبَلٌ ismini vermektedir.
4. "فِعْلٌ" Bu kalıba örnek olarak إِيْلٌ kelimesini vermiştir.
5. "فُعْلٌ" Bu vezine⁵⁷⁸ طُنْبٌ kelimesini örnek vermiştir.
6. "فِعْلٌ" Bu kalıba örnek olarak ضِلْعٌ kelimesini örnek vermektedir.
7. "فَعْلٌ" Bu vezine كَبِدٌ kelimesini örnek olarak göstermiştir.
8. "فُعْلٌ" Bu kalıba örnek olarak⁵⁷⁹ جُعْلٌ kelimesini vermektedir.
9. "فَعْلٌ" Bu vezinden gelen isimlere örnek olarak رَجُلٌ kelimesini vermektedir.
10. "فِعْلٌ" Bu kalıptan gelen isimlere ise⁵⁸⁰ عِكْمٌ kelimesini örnek olarak vermektedir.⁵⁸¹

Müellifin verdiği örneklerle bakıldığında bir kısmını günlük kullanılan Arapçadan verirken, diğer bölümünü Arapçayı hafızalarda canlı tutmak amacıyla o gün dahi çok

⁵⁷⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/75.

⁵⁷⁷ Küpe gibi kulağın alt tarafına asılan her şeye فُرْطٌ denir. Bk. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, “şfn”, 2/875.

⁵⁷⁸ Çadır ipi, şalvar ipi gibi bir şeyi gergin tutmaya yarayan ip. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “tnb”, 1/560.

⁵⁷⁹ “Skarabe, diğer adıyla bok böceği” anlamına gelmektedir. Böceğin siyah görünümü ve çok dayanıklı bir böcek olmasından dolayı “siyah renkli, çirkin görünümlü adam” anlamında da kullanılmaktadır. Firavunlar döneminde bu böcekler kutsal kabul edilmiş ve bu böcekler üzerinden çeşitli büyüler yapılmıştır. Bk. İbn Sîde, *el-Muhkem*, “cal”, 1/328; İbn Sîde, *el-Muhassas*, “cal”, 2/316; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “cal”, 11/112; Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, “cal”, 1/977; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “cal”, 28/210; Muhtâr, *Mu'cemu'l-luğati'l-arabiyeti'l-muâsıra*, “cal”, 1/378.

⁵⁸⁰ “İçi dolu çuval” anlamındadır. Bk. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, “akm” 2/946.

⁵⁸¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/75.

kullanılmayan kelimeleri seçtiğini görmekteyiz. Bu da ‘Avtebî’nin Arapçaya verdiği ehemmiyetin ve bu dilin yaşaması için gösterdiği gayretin bir kanıtı niteliğini taşımaktadır.

2.1.4.2. Sülâsîlerin Dışındaki İsim Kalıpları

Arapçada kelimenin üç kısmından biri olan isimlerin yapısı incelendiğinde, isimlerin büyük çoğunluğunun üç harfli kelimelerden ibaret olduğu, az bir kısmının ise dörtlü/rubâî ve beşli/humâsî vezinlerden geldiği anlaşılmaktadır. Müellif eserinde sülâsî isim vezinlerini inceledikten sonra rubâî ve humâsî isim vezinlerini ele alarak aşağıdaki şekillerde örneklemiştir:

2.1.4.2.1. Rubâî İsim Kalıpları

Müellif de cumhur gibi dörtlü/rubâî kalıpları toplam beş vezin olarak kabul etmekte ve bu kalıpları birer örnek vermek suretiyle aşağıdaki şekilde zikretmektedir:

فَعْلٌ kalıbına örnek olarak ⁵⁸²جَعْفَرٌ kelimesini vermektedir.

فِعْلٌ veznine örnek olarak ⁵⁸³ضِفْدَعٌ kelimesini zikretmektedir.

فُعْلٌ kalıbına ⁵⁸⁴كُرْسُفٌ kelimesini örnek göstermektedir.

فِعْلٌ kalıbına örnek olarak ⁵⁸⁵دِرْهَمٌ kelimesini vermektedir.

فِعْلٌ veznine örnek olarak ise ⁵⁸⁶قَمَطْرٌ kelimesini zikretmektedir.

Ahfeşü’l-evsat (ö.215/830) hariç, tıpkı cumhur gibi müellif de فُعْلٌ veznini kabul etmemektedir. Zira İbn Cinnî de bu altıncı kalıbın ihtilaflı bir kalıp olduğunu zikretmektedir. Ahfeşü’l-evsat bu vezne ⁵⁸⁶جُحْدَبٌ örneğini vermiş, Basralıların tümü ise bu kelimeyi جُحْدَبٌ şeklinde “dâl” harfinin dammesiyle okumuşlardır.⁵⁸⁷

⁵⁸² “Büyük ve geniş nehir” anlamına gelmektedir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “cafr”, 2/321.

⁵⁸³ ضِفْدَعٌ kelimesi farklı şekillerde telaffuz edilmekle birlikte günümüz Arapçasında ضِفْدَعٌ şeklinde yaygın olmasına rağmen klasik sözlüklerde bu kullanımın nadir olduğu, aksine ضِفْدَعٌ şeklinde kullanımın daha yaygın olduğu ifade edilmektedir. Bk. İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, “fall” 2/1183.

⁵⁸⁴ “Pamuk” anlamındadır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “krsf”, 5/426.

⁵⁸⁵ “İri ve güçlü deve” anlamındadır. Bk. Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, “kmtr”, 9/303.

⁵⁸⁶ “Geniş göğüslü, iri vücutlu deve” anlamındadır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “chdb”, 4/327.

⁵⁸⁷ İbn Cinnî, *el-Munsıf*, 27.

Müellif her ne kadar kaynaklarını eserinde belirtmese de; bu kalıpları kendinden önceki dil âlimlerinden naklettiği anlaşılmaktadır. Çünkü kendisinden önce yaşamış Sîbeveyhi⁵⁸⁸ ve İbn Cinnî⁵⁸⁹ gibi birçok dil bilgininin yanı sıra, kendisinden sonra gelen İbn Ya‘îş⁵⁹⁰ de Sîbeveyhi’den naklen bu vezinleri zikretmişlerdir.

2.1.4.2.2. Humâsî İsim Kalıpları

‘Avtebî eserinde humasî isimlerin vezinleri ise dört kalıp olarak zikredilmektedir;

فَعَلَّ kalıbına örnek سَفَرَجَل kelimesini vermektedir.

فَعَلَّ kalıbına ⁵⁹¹جَرَدَخَل kelimesini örnek olarak vermektedir.

فَعَلَّ kalıbına örnek olarak hem ⁵⁹²قَدْغَمِل hem de ⁵⁹³حَزْغَمِل kelimelerini vermektedir.

فَعَلَّ kalıbına örnek olarak ise ⁵⁹⁴جَحْمَرَش kelimesini vermektedir.

Keza bu kalıplar da Rubai isim kalıplarında olduğu şekliyle daha önce Sîbeveyhi,⁵⁹⁵ İbn Cinnî⁵⁹⁶ ve İbn Ya‘îş⁵⁹⁷ tarafından eserlerinde zikredilmiştir. Müellif bu kalıpları kendisinden önce telif edilen kaynaklardan almış olsa da, eserinde kimden alıntı yaptığını zikretmemektedir.

⁵⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/242-244.

⁵⁸⁹ İbn Cinnî, *el-Munsıf*, 18.

⁵⁹⁰ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/154.

⁵⁹¹ Dere, vadi gibi anlamlarının yanı sıra, dişi-erkek fark etmeksizin iri deve anlamına gelmektedir. Bk. Cevherî, *Tâci’l-lüğa*, “crd”, 4/1655; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-basît fî tercemeti’l-Kâmûsu’l-Muhît* (*Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*), ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), “crd”, 5/439.

⁵⁹² İri deve, zor iş ve küçük basit şey anlamlarına gelmektedir. Arapların لَا تُعْطِ فَلَانًا قَدْغَمِل şeklinde bir deyimleri vardır ki karşılığı, Türkçeye “falana zırnık verme” şeklinde tercüme edilebilir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “kzaml”, 2/347; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, “kzaml”, 2/1150.

⁵⁹³ “Oyun, eğlence, mizah” anlamındadır. Bk. İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, “hzabl”, 1/49; Ezherî, *Tehzibü’l-Lüğa*, “hzabl”, 3/238. Ayrıca حَزْغَمِل şeklinde bir kalıbı daha vardır. Keza bu kalıp ta oyun, eğlence, mizah, fıkra anlamlarına gelmektedir. Arapların هَاتِ بَعْضَ حَزْغَمِلَاتِكَ “Fıkralarından/mizahlarından biraz anlat” şeklinde ifadeleri vardır. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “hzabl”, 11/205.

⁵⁹⁴ Kaba ve çirkin kadın, kupkuru zayıf kadın, yaşlı kadın anlamlarına gelmektedir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “chmrş”, 3/339; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, “chmrş”, 3/1228; Ezherî, *Tehzibü’l-Lüğa*, “chmrş”, 5/221. *el-Mevârid* adlı Arapça-Türkçe sözlükte ise الجمرش şeklinde “mim” harfi ile “del” harfi ibdal edilerek yazılmış, ancak böyle bir kelimeye diğer sözlüklerde rastlanılmamıştır. Bu da kelimenin sehven bu şekilde yazıldığı kanaatini oluşturmaktadır. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “cmh”, 198.

⁵⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/301-302.

⁵⁹⁶ İbn Cinnî, *el-Munsıf*, 30.

⁵⁹⁷ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/203.

2.1.4.3. Arapçada Nadir Kullanılan İsim Kalıpları

Müellif Arap dilinde nadir kullanılan isim vezinlerini beyan etmek amacıyla müstakil bir fasıl açmış ve birçok kalıbı bu başlık altında zikretmiştir. İlk olarak فَعْلٌ veznini ele almış ve bu vezinden gelen 600 حَبْرٌ، 599 إِبِلٌ، 598 إِطْلٌ، 601 بِلْرٌ (امْرَأَةٌ) kelimelerini isim olarak ve yalnızca “iri kadın” anlamındaki 601 بِلْرٌ (امْرَأَةٌ) kelimesini de sıfat olarak vermiştir.

‘Avtebî, Arapçada bu vezne uygun isimlerin sadece حَبْرٌ، إِبِلٌ، إِطْلٌ، 601 بِلْرٌ kelimelerinin olduğu ve sıfat olarak ise yalnızca “iri bayan” anlamındaki بِلْرٌ (امْرَأَةٌ) kelimesinin olduğunu ifade etmektedir. Halîl b. Ahmed ise 602 إِبِلٌ وَخَطْبٌ وَنَكْحٌ kelimelerinin dışında Arapçada فَعْلٌ kalıbında gelen başka bir kelime olmadığını belirttikten sonra, Arapçada zorlama yoluyla yeni bir kelime uydurmak isteyenlerin genelde bu vezni kullanarak kelime uydurdıklarını ifade eder. Yani bu üç kelimenin dışında bu vezinde gelen kelimeler varsa bu kelimelerin sonradan uydurma yoluyla Arapçaya sokulduğunu söylemektedir.⁶⁰³ Ezherî, Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820)’den naklen الإِبْدُ kelimesinin “her yıl doğuran doğurgan eşek” anlamında olduğunu söyledikten sonra bu vezinden gelen إِبِلٌ ve 604 إِبْدٌ kelimelerinin duyulduğunu; نَكْحٌ ve 605 خَطْبٌ kelimelerini ise güvenilir hiç kimseden duymadığını ancak bu kelimelerin نَكْحٌ ve 606 خَطْبٌ şeklinde söylendiğini zikretmektedir.⁶⁰⁴ Sîbeveyhi ise فَعْلٌ vezninden gelen إِبِلٌ kelimesinden başka bir kelimenin olmadığını ifade etmektedir.⁶⁰⁵ ‘Avtebî’nin yaşadığı dönemden öncesine bakıldığında bu kelimeleri tümüyle bir tek İbn Hâleveyh (ö. 370/980)’in verdiği müşahade edilmekte hatta o bu

⁵⁹⁸ “Doğurgan, her yıl doğuran” anlamındadır. Arapçada “doğurgan eşek” anlamında "أَتَانٌ أَيْدٌ" kullanımı meşhurdur.

Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “ibd”, 8/85.

⁵⁹⁹ Kelime “kalça, bel” anlamındadır. Bk. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğa*, 14/16.

⁶⁰⁰ Müellif bu kelimenin manasını “dişlerdeki tartar ve sarılık” olarak vermektedir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 4/157-158.

⁶⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/61.

⁶⁰² Bu kelimelerin açıklamasında Halîl b. Ahmed şu ifadeleri kullanmaktadır: وَكَانَ الرَّجُلُ يَأْتِي الْحَيَّ خَاطِبًا فَيَقُولُ: أَيُّ جَنْثٍ خَاطِبًا، فَيَقَالُ لَهُ: نَكْحٌ، أَوْ أَتَانٌ. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “ebd”, 3/64.

⁶⁰³ Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “ebd”, 8/85.

⁶⁰⁴ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğa*, “ebd”, 14/146.

⁶⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/244.

kalıptan gelen kelimelerin sayısını daha da artırdığı görülmektedir.⁶⁰⁶ *إِبْلٌ، وإِطْلٌ، وَحِجْرٌ، وَحِلْجٌ،*

kelimelerini saymaktadır.⁶⁰⁷ *وَوِتْدٌ، وإِبدٌ، وَبِلْزٌ، وَبِلْصٌ، مِسْكٌ، وَسِلْمٌ، وَحِجْلٌ، وَخِطْبٌ، وَنَكْحٌ*

Aynı zamanda Sîbeveyhi'nin eserinde sadece *إِبْل* kelimesini zikretmekle yetinmesini ise, yalnızca bu kelimenin ihtilaflı olmadığını, diğer kelimelerin hepsinde ihtilaf olduğu için Sîbeveyhi'nin eserine almadığını ifade etmektedir.⁶⁰⁸ Ancak Sîbeveyhi'nin eserindeki bilgiler incelendiğinde bu yorumun pek tutarlı olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Sîbeveyhi ihtilaflı olan birçok konuyu eserine almış ve bu ihtilaflardan bahsederken *وقالوا:* diyerek kendisinin katılmadığı ihtilaflı ve farklı görüşleri de zikretmektedir. Abdulkahir el-Cürcânî ise eserinde isim olarak *إِبْلٌ* sıfat olarak yalnızca *إِبْدٌ* kelimelerini almaktadır.⁶⁰⁹

'Avtebî *فَعْلٌ* vezninden ise sıfat olarak sadece *عَدَى*⁶¹⁰ kelimesinin geldiğini, Sîbeveyhi'ni kastederek onun dışındakilerin bir de *زَيْمٌ*⁶¹¹ kelimesini eklediklerini ifade etmektedir.⁶¹² Hakikaten Sîbeveyhi eserinde bu kalıptan gelen *عَدَى* kelimesinin dışında hiçbir kelimeyi kabul etmemekte, bu kelimenin bu kalıptan geldiği hususunda kimsenin muhalefet etmediğini de beyan etmektedir.⁶¹³

Müellifin *قال سيبويه* diyerek Sîbeveyhi'den alıntı yaptığını ifade ettiği nadir yerlerden biri de burasıdır. "وقال سيبويه: لا يعلم في الكلام إفعلاء إلا إربعاء" diyerek Sîbeveyhi'den direkt nakil yapmıştır. Aynı zamanda 'Avtebî, *إِرْبَعَاءٌ* kelimesine ek olarak bu kalıptan *رَمَاءٌ* kelimesinin

⁶⁰⁶ Bir çeşit nikah. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, "clh", 4/162; İbn Sîde, *el-Muhkem*, "clh", 5/11; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "clh", 3/12.

⁶⁰⁷ Sözlüklerde *طَلَبٌ* şeklinde bir ifadeye rastlanılmamıştır. Ancak "istekli" anlamında müzekker ve müennesi müsavi olan *طَلَبٌ* kelimesi mevcuttur. Muhtemelen müellifin kullandığı kelimenin manası da budur. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "tlb", 1/560.

⁶⁰⁸ Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Leyse fî kelâmi'l-arab*, thk. Ahmed Abdulğaffâr Attâr (Mekke, 1379/1999), 96.

⁶⁰⁹ Cürcânî, *el-Miftâh*, 31.

⁶¹⁰ "Uzaklaşan" anlamındadır. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "ady", 15/35.

⁶¹¹ "Dağınık" anlamındadır. Bk. el-Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1947.

⁶¹² Avtebî, *el-İbâne*, 1/61.

⁶¹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/244.

müellifin bu ifadeleri kendisinden önce telif edilen bu eserlerden almış olabileceği düşünülmektedir.

Arapçada يُسْرُوعُ vezninin olmadığını ancak “kurtçuk, lavra”⁶²⁵ anlamına gelen يُسْرُوعُ kelimesinin ise aslında يَسْرُوعُ olduğunu, Arapların “ra” harfinin damme olması sebebiyle “ya” harfini de dammelediğini ifade etmektedir. Kaynaklara bakıldığında bu bilgilerin hem Sîbeveyhi tarafından hem de Sîbeveyhi’den naklen İbn Kuteybe tarafından zikredildiği anlaşılmaktadır.⁶²⁶

مُفْعِلُ vezninden ise yalnızca “burun deliği” anlamına gelen مَنخَرٌ kelimesinin geldiğini zikretmektedir. مَنخَرٌ ve مَنخَرٌ fiillerinden geldiğini ifade etmektedir.⁶²⁷ Eski kaynaklara bakıldığında keza müellifin herhangi bir atıf yapmaksızın mezkûr bilgiyi birebir Sîbeveyhi’den aldığı anlaşılmaktadır.⁶²⁸ Halîl b. Ahmed ve Ezherî ise bu kelimenin aslında مَنخَرٌ olduğunu ancak مَنخَرٌ kelimesinden “ya” harfi atılarak مَنخَرٌ denildiğini ifade etmektedirler.⁶²⁹ Bu bilgiye göre kelimenin vezninin مُفْعِلٌ değil مُفْعِلٌ olduğu düşünülebilir ki bu vezinde مَنخَرٌ، مَنخَرٌ، مَنخَرٌ gibi birçok kelime bulunmaktadır.

‘Avtebî’nin eserinde zikrettiği az kullanılan isim vezinlerine bakıldığında genellikle İbn Kuteybe ve Sîbeveyhi’den alıntı yaptığı, ancak yaptığı alıntılara herhangi bir atıf yapmadığı anlaşılmaktadır. Bu eserlerden yaptığı alıntılarda bazı kalıpları zikrederken, bir kısmını eserine almadığı gözlemlenmektedir. Bu durum ‘Avtebî’nin, eserinden alıntı yaptığı müellifin görüşlerini toptan almak yerine, aralarından yalnızca benimsediği hususları tercih ettiği fikrini daha da kuvvetlendirmektedir.

2.1.4.4. Mastardan Türetilen İsimler

Cürcânî, mastarın tanımını yaparken “fiilin kendisinden türediği isim” şeklinde bir tanım yaparken, Kûfe ekolüne daha yakın olan müellifin de Basralılar gibi bu görüşü benimsediği zikredilmişti. Mübalağalı ism-i fâil, ism-i mef’ûl, ism-i âlet, ism-i zaman ve ism-i

⁶²⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, “ysra”, 2/1200.

⁶²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/265-266; İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 587.

⁶²⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/62.

⁶²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/273.

⁶²⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “nhr”, 4/251; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, “nhr”, 7/149.

mekân gibi müştak isimlere düzenli başlıklar altında olmasa da eserin çeşitli yerlerinde genişçe yer verilmektedir. Müellifin eserinde belli bir başlık altında olmayan ve yeri geldikçe bahsettiği mastardan türetilen isimler mümkün olduğunca kategorize edilerek farklı başlıklar altında toplanmaya çalışılacaktır.

2.1.4.5. Sülasîlerden Türetilen İsm-i Zaman, İsm-i Mekân

Cürcânî, ism-i fâil ve ism-i mef'ulün tanımını; “Yef'alu'dan yani muzari fiilden türetilen ve fiilin yapıldığı yer veya zamanı belirtmek için kullanılan isimdir” şeklinde yapmaktadır.⁶³⁰ ‘Avtebî eserinde ism-i zaman ve ism-i mekân için belli bir tanım yapmamaktadır. Aynı zamanda herhangi bir ayırım yapmaksızın ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âletlerle ilgili bazı kalıpları zikretmekte ve gerekli gördüğü yerlerde kısaca açıklama yapmaktadır.⁶³¹ Muhtemelen bilinen, sıradan bir husus olduğundan bu ayırımı yapmaya ihtiyaç duymamıştır. Ancak İbn Kuteybe ikinci babdan gelen fiillerden مَفْعَلٌ şeklinde ayne’l-fiili fetha olanının mastar, مَفْعِلٌ şeklinde ayne’l-fiili kesra olanın ise ism-i zaman ve ismi mekân olduğunu belirtmektedir.⁶³²

‘Avtebî önce “tutmak, kavramak” anlamındaki قَبْضٌ قَبْضٌ fiilinin مَقْبُوضٌ مَقْبُوضٌ şeklinde gelen ism-i âlet ve ism-i zaman/ism-i mekân kalıplarını aktardıktan sonra yine aynı vezinde مَغْسَلٌ مَغْسَلٌ حيث يُغْسَلُ المَوْتَى kalıplarını zikretmekte, مَغْسَلٌ مَغْسَلٌ ve مَضْرَبٌ مَضْرَبٌ yer” anlamına geldiğini belirtmektedir. Keza مَقْصٌ مَقْصٌ kelimelerini verdikten sonra fâü’l-fiili kesra olanın kesme aleti anlamına geldiğini, fetha olanın ise kesme yeri anlamında ism-i mekân olduğunu ifade etmektedir.⁶³³

Kurala göre mastar mîmî, ism-i zamân ve ism-i mekân kalıpları مَفْعَلٌ şeklinde aynel fiili fethalı gelmesi gerekirken مَفْعِلٌ kalıbından gelenlere örnek olarak مَحْشَرٌ وَمَحْشَرٌ، مَنَسَكٌ وَمَنَسَكٌ، مَطْلَعٌ وَمَطْلَعٌ، مَسْجِدٌ وَمَسْجِدٌ، مَنَحْرٌ وَمَنَحْرٌ kelimelerini zikretmekte, ancak herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Müellif açıkça ifade etmese de adeta burada bu kelimelerin hem

⁶³⁰ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 29.

⁶³¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/273.

⁶³² İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 552.

⁶³³ Avtebî, *el-İbâne*, 4/273.

مَفْعَلٌ hem de مَفْعِلٌ kalıbından gelebileceğini söylemektedir ki bu görüşe er-Radî de katılmaktadır.⁶³⁴

بَلَعَ fiilinden türetilen مَبْلَعٌ için müellif; مَوْضِعُ الْإِتِّلَاعِ مِنَ الْخَلْقِ “yutak” anlamında yalnızca ismi mekân olarak açıklamaktadır.⁶³⁵ Müellifin ism-i mekân olarak zikrettiği örneklerden biri de kaçmak anlamındaki رَحَلَ fiilinden türetilen kaçış yeri manasındaki الْمَرْحَلُ kelimesidir. Bu kelimenin ism-i mekân anlamında kullanıldığına şahid olarak aşağıdaki beyti göstermiştir.⁶³⁶

وَتَرَكْتُ حَدَّ السَّيْفِ مِنْ أَنْ يَضِيْمَهُ ... إِذَا لَمْ يَكُنْ عَنْ شَفْرَةِ السَّيْفِ مَرْحَلُ

Tahkikli eserde şiir bu şekilde alınmış ve tahriri yapılmamıştır. Dolayısıyla şiirin kime ait olduğu da belirtilmemiştir. Beyte bu şekliyle bakıldığında anlam oturmaması için yapılan araştırma neticesinde beytin aslının bu şekilde olmadığı, muhtemelen yazma nüshada harflerin noktası olmaması sebebiyle yanlış yazıldığı tespit edilmiştir. Ma’n b. Evs (ö. 64/684 [?])’e ait beytin aslı şu şekildedir:

وَيَرْكَبُ حَدَّ السَّيْفِ مِنْ أَنْ تَضِيْمَهُ ... إِذَا لَمْ يَكُنْ عَنْ شَفْرَةِ السَّيْفِ مَرْحَلُ

“(Arkadaşın) Kılıcın keskinliğinden kaçacağı yeri yoksa

Senin zulmüne boyun eğmektense ölüme razı olur.”⁶³⁷

⁶³⁴ Esterâbâdî, *Şerhu’ş-Şâfiye*, 1/181-182.

⁶³⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 2/298.

⁶³⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 3/198.

⁶³⁷

637

الطويل

وَيَرْكَبُ حَدَّ السَّيْفِ مِنْ أَنْ تَضْمِيْمَهُ

إِذَا لَمْ يَكُنْ عَنْ شَفْرَةِ السَّيْفِ مُرَحَلٌ

و ي ر ك ب ح د س ي ف م ن أ ت ض ي م ه

ا ذا لم ي كن عن شف ر تس سي ف مز ح لو

// // // // // //

مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ

فُعُولُنْ فُعُولُنْ فُعُولُنْ فُعُولُنْ فُعُولُنْ فُعُولُنْ فُعُولُنْ فُعُولُنْ

Keza “yok olmak, azalmak” anlamlarına gelen غَاض fiilinden “suyun akıp gittiği yer” anlamında ism-i mekân olarak الْمَغِيضُ örneğini vermiş, وكذلك الْمَوْضِعُ الَّذِي يَغِيضُ فِيهِ، والمَغِيضُ: الْمَوْضِعُ الَّذِي يَنْفَجِرُ مِنْهُ الْمَاءُ، والمَكْتَبُ وَالْكُتَابُ: الَّذِي يُعَلِّمُ فِيهِ الصَّبِيَّانَ diyerek الْمَغَاضُ kelimesinin de aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.⁶³⁸ Arapça sözlüklere bakıldığında müellifin dışında الْمَغَاضُ kelimesinin bu anlamda kullanımına rastlanılmamıştır.

وَالْمَفْجَرُ: الْمَوْضِعُ الَّذِي يَنْفَجِرُ مِنْهُ الْمَاءُ، وَالْمَكْتَبُ وَالْكُتَابُ: الَّذِي يُعَلِّمُ فِيهِ الصَّبِيَّانَ diyerek “Suyun fışkırdığı yer” manasında الْمَفْجَرُ⁶³⁹ ve “çocuklara yazının öğretildiği yer” anlamında الْمَكْتَبُ⁶⁴⁰ örneklerini vermiştir.

2.1.4.6. Sülâsî Mezîdler’den Türetilen İsm-i Zaman, İsm-i Mekân

Sülâsî Mezidlere ilk örneği مَوْضِعُ الْإِعْتِسَالِ diyerek اغْتَسَلَ fiilinden türetilen الْمَغْتَسَلُ kelimesini vermiş,⁶⁴¹ daha sonra “ikamet etmek” anlamındaki أَقَامَ fiilinden “ikametgâh” manasında الْمَقَامُ⁶⁴², “ateş yakmak, tutuşturmak” anlamındaki اسْتَوْقَدَ fiilinden “tutuşturulan yer” manasında الْمُسْتَوْقَدَ kelimelerini⁶⁴³ vermiştir. Ayrıca الْمَذْمَرُ الَّذِي يَلْمِسُهُ الْمَذْمَرُ şeklinde sülâsî mezid bir ism-i mekân daha paylaşmıştır. Arapçada kişinin aile, ırz, namus gibi korumakla mükellef olduğu şeylere ذِمَارٌ denir. Bu anlamdan hareketle eski Araplarda devenin yavrusunun dişi mi yoksa erkek mi olduğunu kontrol etmek amacıyla dişi devenin rahmine doğru elini sokarak kontrol eden kimseye ism-i fail olarak الْمَذْمَرُ denirdi. Keza الْمَذْمَرُ “hayvanın omuz bölümü, boyun ve kulak kemiğine kadar olan kısım” anlamına da gelmektedir.⁶⁴⁴

Sülâsî dışındaki fiillerden ism-i zaman ve ism-i mekân sıygası bilindiği gibi ism-i mef’ul kalıbı ile aynı olmaktadır. Sîbeveyhi de eserinde bu görüşü teyiden; “İsm-i zaman, ism-i mekân

⁶³⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 3/610.

⁶³⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 3/636.

⁶⁴⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 4/98.

⁶⁴¹ Avtebî, *el-İbâne*, 3/602.

⁶⁴² Avtebî, *el-İbâne*, 4/69.

⁶⁴³ Avtebî, *el-İbâne*, 4/515.

⁶⁴⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, “zmr”, 14/310; İbn Sîde, *el-Muhassas*, “zmr”, 2/133.

ve mastar mîmî sıygaları aynı kalıptan gelir. İsm-i mef'ulun ilk harfi damme yapıldığı gibi ism-i zaman ve ism-i mekânın da ilk harfi damme yapılır.” demektedir. Bunlara ilaveten هذا مُخْرَجُنَا gibi ism-i zaman ve ism-i mekânları da ziktretmektedir.⁶⁴⁵

2.1.4.7. Mimli Master Kalıpları

Arapçada fiilin kök harflerine ek olarak getirilen bir “mîm” harfiyle başlayan mastarlara “mimli master” tabiri kullanılmaktadır. Sîbeveyhi mimli mastarı tanımlarken “مُفْعَل” kalıbından gelip ضَرَبًا، سَدَرًا gibi fiilin mimsiz mastarı ile aynı anlamı veren mastarlar” ifadesini kullanmaktadır.⁶⁴⁶

Bilindiği üzere mimli mastarlar, aksâm-ı seb‘a’dan misâl vâvî kısmı dışındaki sülâsi fiillerin tüm kalıplarından مُنْصَرٌ، مَضْرَبٌ، مَفْتَحٌ، مَعْلَمٌ، Buna örnek olarak مُنْصَرٌ vezninden gelir. Buna örnek olarak مُنْصَرٌ، مَضْرَبٌ، مَفْتَحٌ، مَعْلَمٌ، fiillerin tüm kalıplarından مُنْصَرٌ vezninden gelir. Buna örnek olarak مُنْصَرٌ، مَضْرَبٌ، مَفْتَحٌ، مَعْلَمٌ، Misal vâvî fiillerde ise muzariye geçişte vav harfî düşse de مُحْسَبٌ، مُحَسَّنٌ، mastarları verilebilir. Misal vâvî fiillerde ise muzariye geçişte vav harfî düşse de مُحْسَبٌ، مُحَسَّنٌ، düşmese de mimli mastarları وَجَلٌ-مَوْجِلٌ، وَقَعَ-مَوْقِعٌ، وَعَدَ-مَوْعِدٌ، örneklerinde olduğu gibi وَجَلٌ-مَوْجِلٌ، وَقَعَ-مَوْقِعٌ، وَعَدَ-مَوْعِدٌ، kalıbından gelir. Sülâsîlerin dışındaki fiillerden ise مُسْتَحَرَجٌ، مُتَبَاعِدٌ، مُجَادِلٌ، مُكْرَمٌ، örneklerinde مُسْتَحَرَجٌ، مُتَبَاعِدٌ، مُجَادِلٌ، مُكْرَمٌ، olduğu gibi ism-i mef‘ûl sıygası ile aynı gelir.⁶⁴⁷

Müellif mimli mastarları eserinde belli bir başlık altında değil, yeri geldikçe farklı mevzularda zikretmektedir. Örneğin فَرَّ يَفِرُّ فِرَارًا kelimesinin sözlük anlamlarını açıklarken "الْفِرَارُ" şeklinde bir ifade kullanmak suretiyle her ikisinin de aynı anlamda olduğunu zikrettikten sonra الْمَهْرَبُ وهو المَوْضِعُ الَّذِي يُهْرَبُ إِلَيْهِ "ifadesini kullanarak "kendisine kaçılan yer" olduğunu söylemektedir.⁶⁴⁸ Ancak bu kelimeye ism-i mekân anlamı verilebilmesi için مَفِرٌّ şeklinde gelmesi gerekir. Çünkü kurala göre vezni فَعَلَ يَفْعِلُ şeklinde muzarîde 'ayne'l-fiili meksûr olarak gelen fiillerde ism-i mekân مَفْعِلٌ kalıbından

⁶⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/95.

⁶⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/233.

⁶⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/87-95.

⁶⁴⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 3/686-687.

gelir.⁶⁴⁹ Ancak Ferrâ, Arapların مَفْرٌ-مَفْرٌ ifadelerini aynı anlamda kullandıklarını ifade etmekte, buna göre hem mastar hem ism-i mekân için her iki kalıp ta kullanılabilir. ⁶⁵⁰ Keza “makam” kelimesinin anlamını izah ederken مَقَامٌ “ayak basılan yer, مَقَامٌ kelimesinin ise mastar olduğunu zikretmektedir. ⁶⁵¹ Yine نَسَكٌ kelimesinin anlamlarından bahsederken الْمَنَسِكُ kelimesine “kurbanların kesildiği yer”, الْمَنَسِكُ kelimesine ise النَّسَكُ gibi mastar manasında olduğunu ifade etmektedir. ⁶⁵²

2.1.4.8. İsm-i Âlet Kalıpları

Cürcânî, ism-i âleti “Mefule etki etmek amacıyla fâilin mef’ulu şekillendirdiği şey, alet” diye tarif etmektedir. ⁶⁵³ Şâfiî fakihî ve büyük dil âlimi Çârperdî (ö. 746/1346) ise; “Fiili yapmak için kendisinden yardım alınan Fa‘ala’dan, yani maziden türetilen isimdir. Kendisi ile açma eylemi yapılan anahtar gibi” şeklinde tarif etmektedir. ⁶⁵⁴ ‘Avtebî ise: “Bil ki; Mîm harfi ile başlayan ve kendisiyle iş yapmaya yarayan aletlerin ilk harfleri meksurdur.” şeklinde bir tarif konuya başlamaktadır. ⁶⁵⁵ Hem yaptığı tanımdan hem de verdiği örneklerden ism-i âleti kastettiği anlaşılmaktadır. Ancak kendisinin bu ıstılahı kullanmaması böyle bir tanımlamanın henüz yapılmadığını göstermektedir. Sîbeveyhi’ye bakıldığında ism-i âleti anlatırken onun da böyle bir terim kullanmadığı, ‘Avtebî’nin ifadelerine benzer ifadeler kullandığı görülmektedir. ⁶⁵⁶

Müellif konuyla ilgili verdiği çoğu örnekte مَفْعَلٌ ve مَفْعَلَةٌ vezniyle aynı kelimeyi iki kez vermekte, bazılarını ise yalnızca مَفْعَلٌ veya مَفْعَلَةٌ kalıbında zikretmektedir. Örneğin; “yorgan” manasında مِلْحَفٌ و مِلْحَفَةٌ “çekiç” manasında مِطْرَقٌ و مِطْرَقَةٌ gibi misaller verirken; diğer taraftan “ayna” anlamında مِرْآةٌ “süpürge” manasında مَكْنَسَةٌ kelimelerini, “tencere” anlamında مِطْبَخٌ ve

⁶⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/87.

⁶⁵⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, 3/210.

⁶⁵¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/69.

⁶⁵² Avtebî, *el-İbâne*, 4/441.

⁶⁵³ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 26.

⁶⁵⁴ Muhammed Abdusselâm Şahin, *Mecmûatu's-Şâfiye fî ilmeyi't-tasrîf ve'l-Hatt* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014), 2/320.

⁶⁵⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 4/272.

⁶⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/90-91.

“törpü” manasında مِرْبَرٌ kelimelerini örnek vermektedir.⁶⁵⁷ Örnek olarak verdiği ism-i âletlerin sonunda tâ marbuta kullanmasını veya kullanmamasını herhangi bir sebebe bağlamamakta, dolayısıyla bu kullanımların semâî olduğu anlaşılmaktadır.

Yalnızca مِفْعَالٌ vezninde kurallı olarak gelen ism-i âletlere “delme aleti, matkap anlamında” الْمِسْرَدُ: الْمِثْقَبُ kelimelerini ve örnek olarak vermektedir.⁶⁵⁸ Aynı kalıptan gelen ism-i âletlere örnek olarak “dövme veya vurma aleti” anlamına gelen "مِضْرَبٌ" kelimesini örnek vermektedir.⁶⁵⁹ Yalnızca مِفْعَلَةٌ vezninden “acı vermek amacıyla parmaklara vurulan bir çeşit ahşap sopa” anlamındaki مِثْقَعَةٌ kelimesini örnek vermektedir.⁶⁶⁰ Yine kurallı ism-i alet olarak مِزْلَاجٌ kalıbından “kapı sürgüsü” anlamında مِزْلَاقٌ kelimesini örnek vermiş ve bu kelimenin مِزْلَاجٌ şeklinde de kullanıldığını belirtmiştir.⁶⁶¹ Arapçada مُصْحَفٌ şeklinde yaygın kullanımı olan bu kelimenin مِصْحَفٌ، مِصْحَفٌ، مِصْحَفٌ olarak üç farklı şekilde kullanılabileceğini, ancak مِصْحَفٌ olarak kullanılmasının daha fasih olduğunu ifade etmektedir. Kaynaklara bakıldığında böyle bir tercihin kendisinden önce yapılmadığı, bu tercihin kendisine ait olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hilâl el-Askerî bu kelimeyi Hicaz halkının “elden ele dolaşan” anlamında مِصْحَفٌ şeklinde kesralı olarak okuduklarını, Necd ahalisinin ise مُصْحَفٌ şeklinde dammeli kullandıklarını ve bu kullanımın daha fasih ve daha güzel olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶²

⁶⁵⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 4/272.

⁶⁵⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 3/239.

⁶⁵⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/273.

⁶⁶⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 4/75.

⁶⁶¹ Avtebî, *el-İbâne*, 3/198.

⁶⁶² Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku 'l-Luğaviyye*, “mushaf”, 291.

Bunlarla beraber müellif, مِفْعَلْ veznine uymadığı halde ism-i âlet olarak kullanılan;

⁶⁶⁸مُتَّصِلٌ ⁶⁶⁷مُكْحَلٌ ⁶⁶⁶وَمُدَّقٌ ⁶⁶⁵وَمُسْعَطٌ ⁶⁶⁴وَمُنْحَلٌ ⁶⁶³مُدْهَنٌ gibi şaz kelimeleri de eserinde

zikretmektedir. Cürcânî bu kelimelerden yalnızca مُسْعَطٌ وَاْمُدْهَنٌ için şaz derken,⁶⁶⁹ Sîbeveyhi ise

مُدَّقٌ وَاْمُسْعَطٌ وَاْمُنْحَلٌ kelimelerini vermektedir.⁶⁷⁰ Ezherî ise yalnızca مُدَّقٌ وَاْمُسْعَطٌ وَاْمُنْحَلٌ

مُكْحَلٌ kelimelerini şaz olarak zikretmektedir.⁶⁷¹ Kaynaklara bakıldığında مُكْحَلٌ

şeklinde yalnızca ‘Avtebî’nin kullandığı görülmektedir. Örneğin İbn Kuteybe bu kelimeyi

مُكْحَلَةٌ şeklinde ism-i âlet olarak verirken,⁶⁷² Sîbeveyhi ise bu kelimeyi مَكْحَلَةٌ şeklinde ism-i

mekân olarak vermektedir.⁶⁷³

2.1.4.9. İsm-i Tasğîr Kalıpları

Sarf ilminde tasğîr: Hakir görmek, azımsamak, yakınlaştırmak veya büyük görmek amacıyla bir kelimenin yapısını değiştirmek diye tarif edilmektedir.⁶⁷⁴ Kaynaklara bakıldığında “tasğîr” kelimesine eş anlamlı olarak “tahkir” kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir.⁶⁷⁵

2.1.4.9.1. İsmi Tasğîr Yapılabilecek ve Yapılamayacak Kelimeler

‘Avtebî tasğîr işleminin sadece isimlere özgü olduğunu; fiillerde, harflerde ve gerçek anlamda isim olmayan حَلَفَ، عِنْدَ gibi bazı zarflarda tasğîr yapılamayacağını ifade etmektedir.⁶⁷⁶ Ancak فَوْقَ، تَحْتَ، قَبْلَ، بَعْدَ، وَرَاءَ kelimelerinin فَوْقَ، تَحْتَ، قَبْلَ، بَعْدَ، وَرَاءَ kelimelerinin

⁶⁶³ “Yağdanlık” anlamındadır. Bu kelime aslında مَدْنٌ şeklindedir. Ancak insanlar, dilde çok kullandıkları için ilk harfî dammelemleridir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “dhn”, 4/27.

⁶⁶⁴ “Kalbur” anlamındadır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “nhl”, 7/202.

⁶⁶⁵ “Buruna ilaç çekmek için kullanılan kap” anlamındadır. Bk. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğâ*, “sat”, 2/41.

⁶⁶⁶ “Ceviz vs. dövüldüğü taş, havan” anlamındadır. Bu kelime ism-i âlet değil, sıfat olarak kullanıldığında مَعْلٌ kalıbına aktarılır. Bk. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğâ*, “dkk”, 8/221.

⁶⁶⁷ “Sürme çekilen âlet” anlamındadır. Bk. Zemahşerî, *Esâsu 'l-Belâğâ*, “khl”, 2/124.

⁶⁶⁸ Kınından sürekli çekilen âlet anlamında “Kılıç” manasına gelmektedir. Ayrıca Araplar câhilîye döneminde Recep ayında mızrakların uçlarını söktükleri için bu aya مُنْصِلُ الْكَلْبِ veya مُنْصِلُ الْإِلَالِ adını kullanırlardı. Bk. Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğâ*, “nsl”, 12/132.

⁶⁶⁹ Cürcânî, *el-Miftâh*, 61.

⁶⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/273.

⁶⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğâ*, 8/221.

⁶⁷² İbn Kuteybe, *Edebü 'l-Kâtib*, 557.

⁶⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/91.

⁶⁷⁴ Halebî, *Temhîdü 'l-Kavâid*, 10/4859.

⁶⁷⁵ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 4/219; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/268.

⁶⁷⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/335.

3. Aslı rubâînin/dört harflinin üzerinde olan isimler ise sondan bir önceki harf illetli olursa مُصَبِّحٌ / مُصْبِحٌ gibi فُعِيلٌ vezninden; eğer sondan bir önceki harf illetli olmazsa سَفَرَجُلٌ / سَفَرَجٌ şeklinde dördüncü harften sonraki harfler hazfedilerek yapılır.⁶⁸²

‘Avtebî ise yukarıda sayılan vezinlere değinmeksizin ism-i tasğîr yapılışını şu şekilde tarif etmektedir: İsm-in ilk harfi damme yapılır, ikinci harfi fetha, üçüncü harf olarak tasğîr yâ’sı getirilir. Eğer ism-in ikinci harfi “yâ” olursa o zaman şu üç vecih caiz olur:

بَيْتٌ: بُيَيْتٌ / بِيَيْتٌ / بُوَيْتٌ

شَيْخٌ: شُيَيْخٌ / شِيَيْخٌ / شُوَيْخٌ

شَيْءٌ: شُيَيْءٌ / شِيَيْءٌ / شُوَيْءٌ

Orta harfi hazfedilen isimlerin ise mahzuf harfi yerine koymak suretiyle yine فُعِيلٌ kalıbından yapılacağını belirterek buna örnek olarak فَمٌ kelimesinin aslında فوه olduğunu, bu yüzden tasğîrinin فُوَيْهٌ şeklinde yapıldığını ifade etmektedir.⁶⁸³

2.1.4.9.3. İsm-i Tasğîr Yapılış Nedenleri

‘Avtebî’nin Halîl b. Ahmed’den naklen ism-i tasğîr’in takrîb,⁶⁸⁴ taklîl,⁶⁸⁵ tasğîr⁶⁸⁶ ve tahkir⁶⁸⁷ amacıyla kullanılabileceğini ifade etmektedir ki eserde isim vererek alıntı yaptığı nadir konulardan birisi de budur. Yalnızca taklîl ve ta‘zîm amacıyla kullanılabileceğini söyleyenlerin yanısıra, ayrıca ihtisâs,⁶⁸⁸ medih,⁶⁸⁹ intikâs⁶⁹⁰ ve zem⁶⁹¹ amacıyla kullanılabileceğini bildirenlerin de olduğunu zikretmektedir.⁶⁹²

⁶⁸² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/416; İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 2/159.

⁶⁸³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/252.

⁶⁸⁴ “Hemen sonra” şeklinde zamanı veya “hemen şurası” diyerek mesafeyi yaklaştırmak anlamında kullanılır.

⁶⁸⁵ “Azımsamak” anlamındadır.

⁶⁸⁶ “Küçümsemek veya küçültmek” anlamındadır.

⁶⁸⁷ “Hakîr görmek” manasındadır.

⁶⁸⁸ Buradaki ihtisâs bir şeye özgü, ona yapışmış bir özellik olarak kullanılmaktadır.

⁶⁸⁹ “Övgü” anlamındadır.

⁶⁹⁰ “Noksan görme, azımsama” anlamlarındadır.

⁶⁹¹ “Yermek” manasındadır.

⁶⁹² Avtebî, *el-İbâne*, 1/331.

Takrîbe örnek olarak; “akşam namazının hemen ardından” anlamındaki بُعِيدَ الْمَغْرِبِ veya “Yatsıdan hemen önce” manasına gelen الْعِشَاءِ قُبَيْلِ ifadeleri gösterilebilir. Taklîle; kişinin sahip olduğu para miktarını azımsamak amacıyla دُرَيْهَمَاتٍ veya دُنَيْنِيرٌ şeklindeki ifadesi örnek gösterilebilir. Tasğîre örnek olarak “çocukcağız” anlamındaki وَلَيْدٌ ifadesi, Tahkire ise; çok cesur sanılan birine “aslanlık” anlamında أُسَيْدٌ demek yahut adam olduğu düşünülen biri insanlığa yakışmayacak bir hareket yaptığında ona “adamcık” manasındaki رُجَيْلٌ demek örnek olarak verilebilir.⁶⁹³

‘Avtebî medih için kullanıldığına örnek olarak Hz. Ömer’in İbn Mes’ûd hakkında onu övmek için kullandığı şu sözü vermektedir: كُنَيْفٌ مُلِئَ عِلْمًا “(O) ilim dolu bir kaptır.” الْكِنْفُ kelimesinden türetilen bu ifadeyi müellif eserin başka bir yerinde “tüccarın aletlerini koyduğu kap” olarak açıklarken,⁶⁹⁴ Ezherî ise onu “kuyumcunun aletlerini koyduğu kap olarak” olarak izah etmektedir.⁶⁹⁵

Tahkîr için kullanımına örnek olarak “cimri” anlamındaki بُخِيلٌ kelimesinden türetilen نُذَيْلٌ ve “alçak, rezil” anlamındaki نَذِيلٌ kelimesinden türetilen نُذَيْلٌ ifadelerini göstermektedir. Tebbet suresi’ndeki Ebû Leheb’in karısını tahkir amacıyla; وَمَرْيَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ şeklindeki bir kıraati de örnek olarak göstermektedir. Bazı kaynaklarda İbn Abbas’ın tahkir amacıyla bu kelimeyi bazen وَمَرْيَتُهُ şeklinde bazen de idğam yaparak وَمَرْيَتُهُ şeklinde okuduğu rivayet

⁶⁹³ Halebî, *Temhîdû'l-Kavâid*, 10/4859.

⁶⁹⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 4/159.

⁶⁹⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lügâ*, “knf” 10/152.

edilmektedir.⁶⁹⁶ Bir kısım kaynaklarda bu kıraat Abdullah ibn Mes'ûd'a nisbet edilirken,⁶⁹⁷ bazılarında ise şaz kıraat olarak nitelenmektedir.⁶⁹⁸

Şefkat ve ihtisas manasında; Hz. Ömer'in şu sözünü örnek vermektedir: "أَخَافُ عَلَى هَذَا"

"الدِّينِ الْغَرِيبِ" "Bu garip/zavallı din için endişeleniyorum". Zira Hz. Ömer bu sözünü dine İslam dinine duyduğu şefkat dolayısıyla söylemiş, garipliğin bu dine özgü olduğunu vurgulamıştır. Günümüzde Mısır halkının قَرِيب kelimesi yerine قُرَيْب ifadesini kullanmaları da bu kabildendir.

Methetme manasında Abdullah b. Sercis'in Hz. Ömer'e "kel" anlamında söylediği şu sözü örnek vermektedir:

رَأَيْتُ الْأَصِيلَعَ - يَعْنِي عُمَرَ - يَقْبِلُ الْحَجَرَ وَيَقُولُ: إِنِّي لَأَقْبِلُكَ، وَأَعْلَمُ أَنَّكَ حَجَرٌ لَا تَنْفَعُ وَلَا تَضُرُّ، وَلَوْلَا أَنِّي رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْبِلُكَ لَمْ أَقْبِلُكَ.

"Kel adamcağızı (Yani Hz. Ömer'i) Hacerü'l-Esved'i öperken gördüm. Şöyle diyordu: 'Senin bir taş olduğunu, ne fayda ne de zarar veremeyeceğini bile bile seni öpüyorum. Eğer ben Allah Rasûlü'nün seni öptüğünü görmeseydim, ben de seni öpmezdim.'⁶⁹⁹

Ta'zim manasında ise şu beyitleri örnek vermektedir:

فُؤَيْقٌ جُبَيْلٌ شَامِخُ الرَّأْسِ لَمْ تَكُنْ ... لَتَبْلُغُهُ حَتَّى تَكِلَّ وَتَعْمَلَا

"Ulaşamazsın başı yüce dağların tepesine

Çok çalışıp, çok yorulmadığın müddetçe"⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, 5/376; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm Abdiddâim Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-Masûn fî ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Şâm: Dâru'l-Kalem, ts.), 11/144; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali İbn Âdil, *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muahammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 20/554.

⁶⁹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, *İdâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ'*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan (Şâm: Matbûâtü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, 1390/1971), 2/991; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîd*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), 10/567.

⁶⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/815; Şerafu'd-dîn el-Huseyn b. Abdillâh et-Tırbî, *Futûhu'l-ğayb fî'l-keşfi an kınâi'r-rayb*, thk. İyâd Muhammed el-Gavc vd. (Dubai: Câizetu Dubai ed-devliyye li'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1434/2013), 16/628.

⁶⁹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsne'd İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 1/354.

⁷⁰⁰

الطويل

فُؤَيْقٌ جُبَيْلٌ شَامِخُ الرَّأْسِ لَمْ تَكُنْ ... لَتَبْلُغُهُ حَتَّى تَكِلَّ وَتَعْمَلَا

Beyitte taz'îm amacıyla جبل kelimesinin tasğîri olan جُبيل kelimesini kullanmıştır.

2.1.4.9.4. Taaccüb Sıygalarının Tasğîr Yapılışı

Bilindiği üzere sülâsî fiillerden taaccüb yapmanın مَا أَفْعَلُهُ ve بِهِ أَفْعَلُ şeklinde fiil-i taaccübi evvel ve fiili taaccübi sâni şeklinde iki kalıbı vardır. Müellif, taaccüb sıygasının tasğîrinin yapılışını Kisâi'den naklen مَا أُمْلِحُهُ formunda olduğunu aktarmaktadır. Kendisi de buna örnek olarak مَا أَحْسِنَ أَخَاكَ cümlesini örnek göstermekte ve buradaki taaccüb sıygasının مَا أَحْسِنَ diyerek aslında fiil olduğunu ancak isim formunda geldiğini ifade etmektedir.⁷⁰¹ Bu şekildeki söylemi onun “taaccüb sıygası fiildir” diyen Basralıların görüşünü benimsediğini göstermektedir. Çünkü Kûfeliler taaccüb sıygasını isim kabul etmekte ve buna delil olarak; hem tasğîrinin yapılmasını, hem de “Eğer fiil olsaydı o zaman kendi içinde çekimlenirdi.” Çekiminin yapılamamasından dolayı câmid bir isim olduğunu göstermektedirler.⁷⁰² Sîbeveyhi, Halîl b. Ahmed'e مَا أُمْلِحُهُ örneğini vererek taaccüb sıygasından tasğîr yapıp yapılamayacağını sorduğunda; tasğîr işleminin yalnızca isimlere özgü olduğunu, fiillerden tasğîr yapılamayacağını söylediğini, ancak Arapların bunu مُلِيحَ ismine benzeterek yaptıklarını, zaten fiil sıygası olarak Arapların bir tek مَا أَفْعَلُهُ sıygasından tasğîr yaptıklarını aktarmaktadır.⁷⁰³ Ancak Ahfeş ve Müberred gibi mütekaddimîn âlimleri taaccüb fiilinin tasğîr yapılmasını uygun görmemekle birlikte verilen bu misallerin kıyâsî değil, semâi olduklarını ifade ederler.⁷⁰⁴ ‘Avtebî bu hususta bir tercih hakkı kullanmış; Kufeliler gibi

ف و ي ق	ج ب ي ن ش	م خ ر أ	س ل م ت كن	ل ت ب ل	غ ه و ح ت ي	ت ك ل ل	و ت ع م لا
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ

Şiir câhiliyye şairlerinden Evs b. Hacer'e ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. Ebû Yusuf Yakub b. İshak İbnu's-Sikkât, *el-Kenzü'l-luğavî fi'l-leseni'l-Arabî*, thk. August Haffner (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 11; Dıyâuddîn Ebu's-Seâd't Hibetullah b. Ali b. Hamza İbnü's-Şecerî, *Emâli İbni's-Şecerî*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1413/1991), 1/36.

⁷⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/334.

⁷⁰² Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf*, 1/104.

⁷⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/477.

⁷⁰⁴ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/422.

taaccüb fiilinin çekimlenebildiğini söylemiş, aynı zamanda Basrarlılar gibi onun isim değil, fiil olduğunu kabul etmiştir.

2.1.4.9.5. Mükabberi Olmayan Aslen Musağğar Olan Kelimeler

Bilindiği üzere Arapçada hemen her vezinden gelen isimlerin musağğar/küçültme sıygaları vardır. Ancak ‘Avtebî, vaz’ı ve yapısı itibarıyla aslen musağğar olup mükabber sıygası olmayan kelimeler bulunduğundan bahsederek bunlara verdiği örnekleri şu şekilde sıralamıştır:

“Her şeyin şiddeti, heyecanı, keskinliği, hiddeti”⁷⁰⁵ anlamlarının yanı sıra “şarap vs. keskinliği”⁷⁰⁶ manalarına gelen الحَمِيَّة kelimesi,

“Deve sayısı yüz olunca sürüye verilen isim”⁷⁰⁷ manasındaki هَنْبَدَةٌ kelimesidir. Asma‘î bu kelimenin marife olduğunu, dolayısıyla başına elif-lâm kabul etmediğini ve gayr-ı munsarîf olduğunu söylemektedir.⁷⁰⁸ ‘Avtebî’nin aksine bu kelimenin mükabberinin yine “yüz deve” anlamına gelen هَنْد olduğunu söyleyenler de vardır. Keza bu kelimenin “yüz yıl” ya da “her şeyin yüz tanesi” anlamında kullanıldığı da nakledilmektedir.⁷⁰⁹

Sözlüklerde الفُطَيْعَا şeklinde bir kelime bulunmamaktadır. Ancak “bir çeşit hurma”⁷¹⁰ anlamına gelen الفُطَيْعَاء kelimesi mevcuttur. Bazı kaynaklarda “şihrîz” isimli bir hurma çeşidi olduğu ve hurmanın küçüğüne الفُطَيْعَاء denildiği aktarılmaktadır.⁷¹¹ Aynı zamanda اتَّقُوا الْفُطَيْعَاء “savaşta birbirinizden kopmaktan sakının” cümlesindeki gibi “savaşta kopan, dağılan grup” anlamında da kullanıldığı belirtilmektedir.⁷¹²

Sözlüklerde المَرِيْطَا kelimesi bulunmamaktadır. Ancak “Karnın alt bölümünden kasıklara kadar olan bölüm,”⁷¹³ “bahsedilen bölümdeki yumuşak deri”⁷¹⁴ veya “koltuk altı”⁷¹⁵ anlamında kullanılan المَرِيْطَاء kelimesi mevcuttur. Bu kelimenin maksûr bir isim olduğu bilgisinin yanısıra bu kelimenin المَرْطَاء kelimesinin musağğar hali olduğunu söyleyen dilbilimciler de mevcuttur.⁷¹⁶

⁷⁰⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, “hmy” 5/178.

⁷⁰⁶ İbn Sîde, *el-Muhassas*, “hmy” 4/266.

⁷⁰⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “acr” 1/233.

⁷⁰⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, “hnd” 6/115.

⁷⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “kra” 8/267; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “hnd” 9/348.

⁷¹⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğâ*, “kta” 5/102.

⁷¹¹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, “kta” 3/228, 5/63.

⁷¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “kta” 8/277.

⁷¹³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, “lhs” 3/151.

⁷¹⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas*, “mrt” 1/157.

⁷¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “mrt” 7/401.

⁷¹⁶ Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 9/6270.

Medine yakınlarında bir beldenin adı olan السُمَيْرَا kelimesi bu şekilde okunabildiği gibi السَمِيرَاء şeklinde memdûd olarak da okunabilmektedir.⁷¹⁷

“Kaburgaların alt kısmı” anlamına gelen القَصِيرَى/القَصِيرَاء şeklinde maksûr ve memdûd olarak okunabilen kelimedir.⁷¹⁸

“Bir şeyin tam ortası” anlamına gelen كُبَيْدُ السماء şeklinde “göğün ortası” manasında kullanılmaktadır.⁷¹⁹

“Yıldız” anlamına gelen ve bu şekliyle alem/özel isim kabul edilen النُّرَيَّا kelimesidir. Kelimenin başındaki elif-lâm kaldırılınca nekre bir isme dönüşmek suretiyle “herhangi bir yıldız” anlamına gelmektedir.⁷²⁰

Birçok kaynakta olduğu gibi ‘Avtebî de eserinde Allah’ın isimlerinden olan ve “hâkimiyet sağlayıp, kontrol altında tutan” anlamındaki مُهَيِّمٌ kelimesinin, kontrol altında tutan anlamındaki مُسَيِّطٌ kelimesinin ve “helâk olan, bozulan” manasındaki مُبَيِّقٌ kelimelerinin ism-i tasğîr kalıbında olduğunu ancak manalarının tasğîr ifade etmediğini ve bu kelimelerin mükebbberlerinin olmadığını ifade etmektedir.⁷²¹ Bu isimler her ne kadar ism-i fâil olsalar da ism-i tasğîr sıygalarından فُعِيلٌ kalıbına uygun oldukları için mükebbberi olmayan musağğar kelimeler kabul edilirler.⁷²² Aynı zamanda “siyaha yakın kırmızı renkli binek” anlamına gelen, müzekker ve müennesi müsavi olan كُمَيْتٌ kelimesi de mükebbberi olmadığı halde Arapların musağğar olarak kullandıkları kelimelerden birisi olarak kabul edilmektedir.⁷²³

Müellifin verdiği bu bilgilerin tamamı kendisinden önce yaşamış olan Câhiz (ö. 255/869)’in eserinde mevcuttur. O da bütünüyle bu kelimelerin aslen musağğar kelimeler olduğunu, mükebbberlerinin bulunmadığını ifade eder. Bu bilgiler ışığında ‘Avtebî’nin kitabını telif ederken birçok yerde Câhiz’den da istifade ettiğini söylemek mümkündür.⁷²⁴

2.2. Arapçada Müzekker ve Müennes

Bilindiği gibi Arapçada erillik kelimesine “müzekker”, dişillik kelimesine ise “müennes” ifadeleri kullanılmaktadır. Cürçânî müzekker kelimesini “tâ, elif ve yâ harfleri gibi dişillik alametlerinden soyutlanmış olanlar; müennes kelimesini ise bu alametlere haiz olanlar”

⁷¹⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-Lüğâ*, “rsm” 2/721.

⁷¹⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-Ayn*, “adl” 1/279; Zebîdî, *Tâcu 'l-arûs*, “vhn” 36/269.

⁷¹⁹ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît*, “kbd” 2/37.

⁷²⁰ Cevherî, *Tâcü 'l-lüğâ*, “ncm” 5/2039.

⁷²¹ İbn Hâleveyh, *Leyse fî kelâmi 'l-arab*, 192; İbn Cinnî, *el-Munsıf*, 84; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/267; Avtebî, *el-İbâne*, 4/274-275.

⁷²² en-Neccâr, *Dıyâu 's-Sâlik*, 4/229.

⁷²³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu 'd-darab min lisâni 'l-Arab*, 1/389; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît*, “mtk” 2/41.

⁷²⁴ Câhiz, *el-Hayevân*, 1/224.

şeklinde tanımlamaktadır.⁷²⁵ Müzekkerlik ve müenneslik ifadeleri hem fiiller, hem de isimler için söz konusu olduğundan bu bölüm iki ana başlıkta ele alınacaktır.

2.2.1. Fiillerde Müzekkerlik ve Müenneslik

Mazi bir fiilin müennes oluşu; نَصَرْتُ/نَصَرْتَا/نَصَرْتُمْ örneğinde olduğu gibi gaibe sıygasında sonuna bitişen “ta” ve “nûn” harfleri, muhataba sıygasında نَصَرْتُ/نَصَرْتُمَا/نَصَرْتُمْ örneğindeki gibi “ta” ve “nûn” harfleri ile anlaşılmaktadır. Muzaride ise تَنْصُرُنِي/تَنْصُرِينَ/تَنْصُرُونِ/تَنْصُرُونَ gibi başına gelen “ta” veya sonuna bitişen “nûn” harfleri ile anlaşılmaktadır.

‘AvtEbî, yukarıda belirtilen yöntemlerden farklı olarak eserinde; والعرب قد تؤنث فعل” “Araplar müennes olarak kullanılması gereken bir fiili ya başına bir “ta” veya sonuna bir “nûn” ekleyerek müennes yaparlar. Ancak bunlardan birini eklediklerinde diğerini eklemesler” cümlesini kullanarak şu âyetleri örnek olarak vermektedir:

تَرَىٰ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ

“Gözlerinin yaşlarla dolup taşıtığını görürsün”⁷²⁶

Ayette, görüldüğü gibi تَفِيضُ değil تَفِيضُ sıygası kullanılmıştır.

Ayrıca;

وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ

“Gebe olanların (iddet) süresi doğumlarına kadardır.”⁷²⁷ Bu âyette de yine تَضَعْنَ değil يَضَعْنَ

şeklinde kullanılmıştır. Araplar; وبناتك يخرجن وتخرج النساء تذهب، وبناتك يخرجن وتخرج النساء تذهب ifadelerini kullanmak suretiyle ya “ta” harfini veya “nûn” harfini kullanarak fiili müennes hale getirirler.

⁷²⁵ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 208.

⁷²⁶ el-Mâide 5/83.

⁷²⁷ et-Talâk 65/4.

Keza;

وَلَا يَخْزَنُ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْنَهُنَّ كُلَّهُنَّ

“Bu onların üzülmeleri ve hepsinin de kendilerine verdiği razi olmaları için (daha uygundur).”⁷²⁸ âyetinde görüldüğü gibi "وَلَا يَخْزَنُ وَيَرْضَيْنَ" şeklinde yalnızca “ye” harfleri kullanılmıştır.⁷²⁹

Yukarıda verdiği örneklerden müellifin aslında yalnızca muzari fiillerin gaibe sıygalarının müennes yapılmasını kastettiği anlaşılmaktadır. Yoksa cemi muhataba sıygasında تَنْصُرُنَ şeklinde hem “ta”, hem de “nûn” sıygası bir arada kullanılmaktadır. Elbette buradaki “ta” harfi hitap “ta”sıdır. Fakat müellif müenneslik “ta”sını kastettiğinden muhataplık veya müenneslik “ta”sı diye bir ayırım yapmamıştır.

‘Avtebî eserinde تَلَا يَتْلُو kalıbından gelen تَلَا يَدْعُو، عَتَا يَعْتَو، دَعَا يَدْعُو gibi nakıs vâvî fiillerin cemi gâib ve cemi gâibe sıygalarında müzekker ve müennes ayırımı yapılmadığını ifade ederek şu âyetleri örnek göstermektedir:

إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ

“Ancak kadının (mehir hakkından) vazgeçmesi hariç”⁷³⁰

رَبِّ السِّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونِي إِلَيْهِ

“Ey Rabbim! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimlidir.”⁷³¹

Müellif âyetten sonra "وَأَمَّا النِّسَاءُ كَنَّ يَدْعُونَهُ" “Onu ancak kadınlar davet ediyorlardı” ibaresini de ekleyerek cemi müennes gaibe sıygasında gelen يَدْعُونَ fiilinin cemi müzekker gâib sıygasıyla aynı olduğunu vurgulamaktadır.

Burada her iki sıyganın yalnızca görünüşte aynı olduğunu, aslında farklı sıygalar olduğunu ifade etmek gerekir. Çünkü cemi müzekker sıygası aslında يَدْعُونُ şeklindedir. Kural

⁷²⁸ el-Ahzâb 33/51.

⁷²⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/429.

⁷³⁰ el-Bakara 2/237.

⁷³¹ Yûsuf 12/33.

“Şüphesiz Allah’ın rahmeti iyilik yapanlara yakındır”⁷³⁵ âyetinde geçen “rahmet” kelimesinin "مطر" kelimesine hamledilebileceğini veya "قريب" ifadesinin "فعيل" kalıbından olması hasebiyle müzekker ve müennes olarak kullanılabileceğini ifade etmektedir.⁷³⁶

Ayrıca;

فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ

“Kime Rabbinden bir öğüt gelirse...”⁷³⁷ âyetinde fail müennes olmasına rağmen "جاءه" şeklinde fiilin müzekker olarak gelmesini "الموعظة والوعظ واحد" diyerek müzekker olan الوعظ kelimesine hamletmektedir. Bu ifadelerinden İbn Cinnî’nin müennes kelimelerin “yer” manasında kullanıldığında müzekker kabul edildiği fikrini benimsemediği, aksine müennes kelimelerden muradın ne olduğuna göre şekillenebileceği düşüncesini taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kemâluddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) ise, şairin bu kelimeyi müzekker kabul etmesinin sebebini “arz” kelimesinin gayrı hakiki müennes olması ve lafızda herhangi bir müenneslik alameti bulunmamasına bağlamaktadır.⁷³⁸ Kur’an’dan ve Arap şiirinden verilen bu örneklerdeki müzekker-müennes uyumsuzluğunun farklı yönlerde tevil edilerek bir çözüm bulunmaya çalışılmasından; müenneslik alameti olmayan gayr-ı hakiki müenneslerde her iki cinsiyetin de kullanımının caiz olduğu anlaşılmaktadır.

Müellif, Arapların bir cümlede içerisinde müzekker ve müennes varlıkların geçmesi durumunda, müennes varlıklar daha fazla olsa bile o varlıklara atıf yaptıklarında müzekker olarak kabul ederek atıf yaptıklarını ifade etmektedir. Buna örnek olarak:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ

“Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitap’ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler.”⁷³⁹ âyetini vermekte ve bu âyette bulunan müennes varlıklar olmasına rağmen âyetin sonunda ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ şeklinde, zikredilen

⁷³⁵ el-A’râf 7/56.

⁷³⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/413.

⁷³⁷ el-Bakara 2/275.

⁷³⁸ Ebü’l-Berekat Kemâlûd-dîn el-Enbârî, *el-Bulğa fî l-farki beyne l-müzekker ve l-müennes*, thk. Ramazan Abdu’t-Tevvâb (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1417/1996), 66.

⁷³⁹ el-En’âm 6/38.

varlıkların tümüne şamil olacak biçimde müzekker bir zamirin gönderildiğini ve fiilin cemi müzekker sıygada kullanıldığını ifade etmektedir.⁷⁴⁰

2.2.2. İsimlerin Müzekkerlik ve Müennesliği

‘Avtebî eserinde Arapçadaki genel kabule uygun olarak, müzekker veya müennes kullanılmasının caiz olduğu isimlerden, semâi/işitsel müenneslerden ve sıfat olarak kullanıldığında aynı lafzın hem müzekkerlere hem müenneslere kullanılabildiği isimlerden bahsetmektedir. Aynı zamanda müfredi ile cemisini ayırt edebilmek için sonuna bir müenneslik “ta”sı eklenen isimlerden bahsetmekte, hatta eserde bu konularla alakalı "باب مما يذكر ويؤث" adıyla özel bir başlık bulunmaktadır.⁷⁴¹ Müellifin bahsettiği bu konular ayrı birer başlıklar altında zikredilecek ve detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2.2.1. Müzekker ve Müennes Kabul Edilebilen İsimler

‘Avtebî bu başlık için "باب مما يذكر ويؤث" “Müzekker ve Müennes kabul edilebilen isimler” adında bir bölüm kaleme almış ve bu isimleri aşağıdaki şekilde zikretmiştir:

"السبيل، والطريق، والأضحى، والصاع، والسوق، واللسان إذا أردت بها الرسالة أثنت وإلا فهو مذكر"

Bu arada müellif yukarıda saydığı kelimelerin müzekker veya müennes kabul edilebileceğini, ancak bu kelimeler arasından “lisan/dil” kelimesinin yalnızca “mektup” manasında kullanıldığında müennes kabul edilmesi gerektiğini, aksi taktirde müzekker olduğunu ifade etmektedir. Bu söylemine delil olarak da cahiliye şairlerinden A‘şâ Bâhile diye meşhur olan Ebû Kuhfân Âmir b. Hâris b. Riyâh (I./VII. yüzyıl)’ın kardeşinin ölüm haberini aldığı anda söylediği şu beyitini zikretmektedir:

إِنِّي أَتَنِي لِسَانٌ لَا أُسْرُ بِهَا ... مِنْ عَلُوٍّ لَا كَذِبٌ فِيهَا وَلَا سَخَرُ

“Hiç hoşuma gitmeyen bir haber/mektup geldi bana,

(Necd'in) yukarisından, ne yalan ne de alay olmayan”⁷⁴²

⁷⁴⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/431.

⁷⁴¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/759.

⁷⁴²

Şiirde geçen “lisân” kelimesinin “risâle” anlamında kullanılabildiği ve bu durumda kelimenin müennes kabul edildiği müelliften önce ve sonra birçok eserde zikredilmektedir.⁷⁴³ Ancak bazı dilciler “lisân” kelimesinin kinâye yoluyla “el-kelime” anlamında kullanılabildiğini ve bu durumda müennes kabul edildiğini ziktretmektedir.⁷⁴⁴

‘Avtebî, müzekker ve müennes olarak kullanılması caiz olan kelimeleri şu şekilde sıralamaya devam etmektedir:

س خ رو	في ها و لا	ك ذ بن	من عل و لا	ر ب ها	نن لا أ سر	ني ل سا	إن ني أ ت
ه//	ه//ه//	ه//	ه//ه//	ه//	ه//ه//	ه//	ه//ه//
فَعْلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَعْلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَعْلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Şiir Emevî dönemi şairlerinden A’şâ Hemdân (ö. 83/702)’a ait olup bahr-ı basit ile yazılmıştır. Bk. İbnu’s-Sikkât, *Islâhu’l-Mantık*, 26; Enbârî, *el-Müzekker ve’l-Müennes*, 1:391; Fârâbî, *Mu’cem dîvânî’l-edeb*, 1/469; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/111.

⁷⁴³ Ali b. Hasan el-Hünâî el-Ezdî Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer - Dâhî Abdülkâki (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988), 37; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Lüğa*, 3/1309; İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luğa*, 5/246-247; Himyerî, *Şemsü’l-ulûm*, 9/6046.

⁷⁴⁴ Fârâbî, *Mu’cem dîvânî’l-edeb*, 1/469; Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Hitâbî, *Ğarîbu’l-Hadîs*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Ğarbâvî (Şâm: Dâru’l-Fikr, 1402/1988), 2/17; Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, 6/2194-2195.

والعَجْز،⁷⁴⁵ والمَتْن، والكُرَاع،⁷⁴⁶ والعَضَل،⁷⁴⁷ والعُنُق، والعَاتِق، والهَدَى، والآل من السَّرَاب⁷⁴⁸ والسِّلَام⁷⁴⁹ بمعنى،⁷⁵⁰
والفَهْر،⁷⁵¹ والطَّسْت،⁷⁵² والذُّنُوب،⁷⁵³ والسِّلَاح،⁷⁵⁴ والحنوت، والطاغوت، والسُّكْر،⁷⁵⁵ والسلطان،⁷⁵⁶
والوصي،⁷⁵⁷ والقَتَب،⁷⁵⁸ والجزور،⁷⁵⁹ والقلب،⁷⁶⁰ والعَزْب،⁷⁶¹ والضَّرْب،⁷⁶² والحال، وقُدَّام.⁷⁶³

⁷⁴⁵ “Bir şeyin gerisi, beytin ikinci mısrası, hurma kütüğü veya kökleri” anlamlarına gelmektedir. Bk. Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîd*, “acz” 1/34; Sarı, *el-Mevârid*, “acz” 973.

⁷⁴⁶ “İnsan için kullanıldığında dizden alt bölüme verilen isim; hayvan için kullanıldığında ise topuktan aşağı olan bölüme verilen addır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “kra” 1/199.

⁷⁴⁷ Bu kelimenin müennes olarak kullanılabileceği bilgisi başka bir kaynakta bulunmamaktadır.

⁷⁴⁸ آل kelimesi سراب yani “serap” anlamında kullanılmaktadır. Bk. Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, “eyl” 15/315-316; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “eyl” 1/465.

⁷⁴⁹ İbn Şümeyl (ö. 204/820)'in السِّلَام kelimesinin müfredi kullanılmayan “irili ufaklı taşlar” anlamında olduğunu söylerken, onun dışındaki dilcilerin “geniş yüzeyli taş” anlamında olduğunu söyledikleri ifade edilmektedir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “slm” 12/297.

⁷⁵⁰ Muhakkikler burada الطست، والفهر، والسيلام بمعنى، والآل من السراب والسيلام kelimesinin müfredi kullanılmayan “irili ufaklı taşlar” anlamında olduğunu söylerken, onun dışındaki dilcilerin “geniş yüzeyli taş” anlamında olduğunu söyledikleri ifade edilmektedir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “slm” 12/297.

⁷⁵¹ “Ceviz kıracak büyüklükte taş” anlamındadır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “flr” 4/45.

⁷⁵² “Yemekten sonra misafirlerin el yıkadıkları kap, leğen” anlamındadır. Ayrıca Türkiyede bazı yerlerde kullanılan “teşt” kelimesi ile birebir aynı olarak Arapçada طشت olarak da geçer. Dilcilerden el-Ferâhîdî de bu kelimenin aslında طَسْتُ olduğunu daha sonra Arapların çevirerek bu hale getirdiklerini söyler. Ezherî ise bu kelimenin Farsçadan geldiğini ve Arapçalaştırıldığını belirtmektedir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “ta,sîn” 7/182; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, “tst” 1/397; Muhtâr, *Mu'cemu'l-luğati'l-arabiyeti'l-muâsıra*, “tst” 2/1399.

⁷⁵³ “Kova” anlamındadır. Müzekker ve müennes yapılması caiz olan kelimelerdir. Bk. Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, “znb” 14/316.

⁷⁵⁴ Savaş aletlerinin tümüne verilen isimdir. Müzekker veya müennes kullanılması caiz olup, müzekker olarak kullanılmasının daha iyi olduğu, müennes kullanılmasının belki de yalnızca kılıca özgü olabileceği belirtilmektedir. Bk. İbn Sîde, *el-Muhkem*, “slh” 3/194.

⁷⁵⁵ Kaynaklarda bu kelimenin müzekker veya müennes olarak kullanılabileceğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu kelime مَفْعِيل kalıbından المسكير kelimesidir. Çünkü مَفْعِيل kalıbından gelen مسكير kelimesi birçok kaynakta müzekker ve müennes olarak kullanılmasının caiz olduğu kelimelere örnek verilmektedir. Bk. Himyerî, *Şemsü'l-ulûm*, 5/3137; Mustafa Muhammed el-Ğalâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1414/1993), 100.

⁷⁵⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/761.

⁷⁵⁷ “Vasî” anlamında hem müzekker hem müennes olarak kullanılan bir kelimedir. Bk. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “vsy” 40/209.

⁷⁵⁸ “Deve semeri” anlamındadır. Müzekker ve müennes kullanılması caiz olup müzekker kullanılması daha yaygındır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “ktb” 5/131.

⁷⁵⁹ Müennes ve müzekkeri müsavi olan “kesilmeye elverişli deve” anlamındadır. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “czr” 216.

⁷⁶⁰ Tahkikli eserde قَلْبٌ şeklinde harekelenmiş, “kuyu” anlamına gelen قَلْبٌ kelimesinin çoğulu gibi anlam verilmiştir. Oysa kelime “Öz, hülâsa” anlamlarına gelen, müzekker ve müennesi müsavi olan قَلْبٌ kelimesidir. Bk. İbn Sîde, *el-Muhkem*, “klb” 6/424; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “klb” 1/688.

⁷⁶¹ “Bekâr erkek veya kadın” anlamına gelen müzekker ve müennesi müsavi olan bir kelimedir. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “azb” 996.

⁷⁶² “Saf bal, kıvamlı beyaz bal” anlamlarında kullanılan müzekker ve müennesi müsavi olan bir kelimedir. Bk. Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, “drb” 12/16.

⁷⁶³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/336.

"السلطان" kelimesi için ise aşağıdaki beyiti şahid olarak kullanmaktadır:

أَحْجَاجُ لَوْلَا الْمُلْكُ هُنْتُ وَلَيْسَ لِي ... بِمَا جَنَّتِ السُّلْطَانُ مِنْكَ يَدَانِ

“Ey Haccac! Saltanatın olmasa sen hiç bir şey değilsin.

Saltanatından dolayı yaptığın kötülöklere bir şey yapamıyorum.”⁷⁶⁴

Şiirde geçen السلطان kelimesiyle ilgili şu ibareyi kullanmaktadır;

"فمن ذكّر ذهب إلى الرجل، ومن أنث ذهب إلى معنى الحجة"

“Müzekker okuyanlar “sultan” kelimesini “racül/adam” anlamında, müennes okuyanlar ise “hüccet/delil” anlamında kullanırlar.” Kaynaklara bakıldığında aynı cümleyi kendisinden önce Ebû Bekir el-Enbârî’nin kullandığı görölmekte, dolayısıyla müellifin bu cümleyi kaynak bildirmeden alıntı yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁶⁵

Müellif, yukarıda saydığı isimlere السَّبِيل kelimesini ekleyerek Emevî şairlerinden Cerîr

b. Atiyye’nin, iktidara geldiğinde tüm mahkûmları ve esirleri serbest bırakarak iktidarını sevgi üzerine kuran Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717)i öven⁷⁶⁶ şu beyitlerini örnek göstermektedir:

سُلَيْمَانُ الْمُبَارَكُ قَدْ عَلِمْتُمْ ... هُوَ الْمَهْدِي إِلَى وَضَحِ السَّبِيلِ

764

الطويل

أَحْجَاجُ	لَوْلَا	الْمُلْكُ	هُنْتُ	وَلَيْسَ	لِي	بِمَا	جَنَّتِ	السُّلْطَانُ	مِنْكَ	يَدَانِ
أ ح ج ج ا	ج ل و ل ل م ل	ك ه ن ت	و ل ي س ل ي	ب م ا ج	ن ت س س ل ط ا	ن م ن ك	ي د ا ن ي	مَقَاعِلُنْ	فُعُولُ	مَقَاعِلُنْ
//	//	//	//	//	//	//	//	//	//	//
مَقَاعِلُنْ	فُعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فُعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فُعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فُعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فُعُولُ	مَقَاعِلُنْ

Câhilî şarilerinden Cehder es-Sa’dî’ (ö. H.Ö. 115/510)’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmış bir beyittir. Birçok kaynakta السلطان kelimesinin müzekker ve müennes olarak kullanılabileceğine örnek olarak verilen bir beyittir. Aynı şiir eserin üçüncü cildinde; أَحْجَاجُ لَوْلَا الْمُلْكُ هُنْتُ وَلَيْسَ لِي ... بِمَا فَضَّتِ السُّلْطَانُ مِنْكَ يَدَانِ şeklinde geçmekte, ancak kaynaklara bakıldığında doğrusunun جنت olduğu görölmektedir. Bk. Enbârî, *el-Müzekker ve ’l-Müennes*, 1/411; Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/26.

⁷⁶⁵ Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/26; Enbârî, *el-Müzekker ve ’l-Müennes*, 1/411.

⁷⁶⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr el-Taberî, *Târîhu ’t-Taberî* (Beyrut: Dâru ’t-Türâs, 1387/1967), 6/546; Şevkî Dayf, *Târîhu ’l-edebi ’l-arabî* (Kahire: Dâru ’l-Meârif, 1379/1960), 2/284.

“Bildiğiniz gibi Süleyman mübarektir.

Apaçık/doğru yola erdirilen de odur.”⁷⁶⁷

Müellif “sebîl” kelimesinin müzekker kullanılmasına;

إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعَمِيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا

“Sapıklık yolunu görseler onu (hemen) yol edinirler”⁷⁶⁸

Görüldüğü üzere âyette “sebîl” kelimesine "ه" müzekker zamiri ile gönderme yapılmaktadır.

Müennes kullanımına ise;

قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ

“De ki: ‘İşte bu benim yolumdur. Basiretle Allah’a çağırırım’.”⁷⁶⁹ âyetini şahid göstermektedir. Görüldüğü gibi “sebîl” kelimesine işaret edilirken müennes bir şaret zamiri olan "هذه" kullanılmıştır.

‘Avtebî القفا kelimesinin müzekker ve müennes kullanımının caiz olduğunu belirttikten sonra الطريق kelimesinin de müzekker ve müennes kullanılabileceğini ifade ettikten sonra müzekker kullanmanın daha uygun olacağı tercihini yapmıştır. Bu görüşüne delil olarak aşağıdaki beyiti göstermektedir:

767

الوافر

سُبُلِي	لَيْمَانُ	الْمُبَارَكُ	قَدْ عَلِمْتُ	هَؤُلَاءِ	مَهْدِي	إِلَى وَضَحِ	السَّبِيلِ
س ل ي م ا ن ل	م ب ا ر ك ق د	ع ل م ت م	ه و ل م ه د ي	إ ل ي و ض ح س	س ب ي ل ي	ه و ل م ه د ي	إ ل ي و ض ح س
ه/ا/ه	ا/ا/ه	ا/ا/ه	ا/ا/ه	ا/ا/ه	ا/ا/ه	ا/ا/ه	ا/ا/ه
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ

Beyitler bahr-ı vâfir ile yazılmış olup, Emevî dönemi hiciv şairlerinden Cerîr b. Atiyye’ye aittir. Ancak beyit eserde gösterildiği şekilde değil, هُوَ الْمَهْدِي قَدْ وَضَحَ السَّبِيلُ şeklinde geçmektedir. Zaten beyitlerin sonu dammeli olarak devam ettiğinden kafiye uyumu açısından da السَّبِيلِ şeklinde olması gerekmektedir. Ayrıca beyit “sebîl” kelimesinin müzekker olarak kullanıldığına ancak bu şekilde şahid olabilir. Çünkü eserde geçtiği şekliyle “sebîl” kelimesinin müzekker ya da müennes olarak kullanıldığına dair bir şahid bulunmamaktadır. Muhakkıklar bu ayrıntıyı da gözden kaçırmışlardır. Bk. *Dîvânu Cerîr*, 2/717.

⁷⁶⁸ el-A’râf 7/146.

⁷⁶⁹ Yûsuf 12/108.

Görüldüğü üzere âyette فيه kelimesindeki zamir سَلَّمَ kelimesine dönmekte ve müzekker olarak kullanılmaktadır.

‘Avtebî السَّرَاوِيل kelimesinin de hem müzekker hem müennes kullanılmasının caiz olduğunu ancak müennes olarak kullanılmasının daha uygun olduğunu tercih etmekte ve şu beyitleri şahid göstermektedir:

أَرَدْتُ لِكَيْمَا يَعْلَمَ النَّاسُ أَنِّي ... سَرَاوِيلُ قَيْسٍ وَالْوُفُودُ شُهُودُ

وَأَنْ لَا يَقُولُوا: غَابَ قَيْسٌ وَهَذِهِ ... سَرَاوِيلُ عَادِيٍّ مَتَّهُ تَمُودُ

Şiirin bu beyitleri el-İbâne’de farklı lafızlarla bir kez daha geçmektedir.⁷⁷³ Kaynaklara bakıldığında bu şekilde hiçbir eserde geçmediği, aynı zamanda bu şekilde mananın da uygun olmadığı görülmektedir. Beyitler bu şekliyle hatalı olduğundan yine el-İbâne’de geçen doğru şekliyle verilmesi daha uygun olacaktır:

أَرَدْتُ لِكَيْمَا يَعْلَمَ النَّاسُ أَنَّهَا ... سَرَاوِيلُ قَيْسٍ وَالْوُفُودُ شُهُودُ

وَأَنْ لَا يَقُولُوا غَابَ قَيْسٌ وَهَذِهِ ... سَرَاوِيلُ عَادِيٍّ مَتَّهُ تَمُودُ

“İstedim ki insanlar bilsinler, zira bu şalvar

Kays ’ın şalvarıdır ki; heyetler buna şahitler

Kays gözden kayboluverdi öyleyse;

Bu Âd ve Semûd kavminindir demesinler.”⁷⁷⁴

⁷⁷³ Avtebî, el-İbâne, 1/107.

⁷⁷⁴

الطويل							
سَرَاوِيلُ قَيْسٍ وَالْوُفُودُ شُهُودُ				أَرَدْتُ لِكَيْمَا يَعْلَمَ النَّاسُ أَنَّهَا			
ش هو دو	و فو د	ل قي سن ول	س را وي	س أن ن ها	ل من نا	ل كي ما يع	أ ر د ت
ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//
مَقَاعِي	فَعُولُ	مَقَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِيلُنْ	فَعُولُ
سَرَاوِيلُ عَادِيٍّ مَتَّهُ تَمُودُ				وَأَنْ لَا يَقُولُوا غَابَ قَيْسٌ وَهَذِهِ			
ث مو دو	ن مت ه	ل عا دي ين	س را وي	و ها ذ هي	ب قي سن	ي قو لو غا	و أن لا
ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//

Şiirde de görüldüğü üzere birinci beyitte السروال kelimesine أَمَّا şeklinde müennes bir zamir gönderilirken, ikinci beyitte مَتَّى şeklinde müzekker bir zamir gönderilmektedir.

Modern Arapçada سَرَاوِيل kelimesi سِرْوَال kelimesinin çoğulu olarak bilinmektedir. Sîbeveyhi de سَرَاوِيل kelimesinin سِرْوَال veya سِرْوِيل kelimelerinin çoğulu olma ihtimalinden bahsetmektedir.⁷⁷⁵ Sîbeveyhi'nin bir diğer görüşü ise birçok dil âlimi gibi bu kelimenin müfred olduğu, cemisinin سَرَاوِيَلَات şeklinde geldiğidir. Bu görüşü savunan dilcilere göre, سَرَاوِيل kelimesi aslında Arapça değildir. Arap diline sonradan girmiş muarreb bir kelimedir ve müennes kabul edilmektedir.⁷⁷⁶ Sicistânî (ö. 255/869) gibi bazı dilbilimciler bu kelimayı müfred kabul etmesine ek olarak yalnızca müennes kabul etmekte ve müzekker kullanana rastlanılmadığına işaret etmektedir.⁷⁷⁷

Müellif eserde العنكبوت، النحل، العسل kelimelerinin de müzekker veya müennes kullanılması mümkün olan isimlerden saymakta, tercihen müennes kullanılmasını benimsemektedir. Bu görüşüne şahid olarak şu âyeti zikretmektedir:

كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا

“(Allah’tan başkalarını dost edinenlerin durumu,) kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir.”⁷⁷⁸

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

Şiir Bahr-ı tavîl vezninde, Hazrec kabilesinin ileri gelenlerinden Sa’d b. Ubâde’nin oğlu Ebû’l-Fazl (Ebû Abdillâh Ebû Abdilmelik) Kays b. Sa’d b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 60/680)’ye aittir. Dönemin Rum lideri Kayser, Muâviye b. Ebî Süfyân’a övünmek, gösteriş yapmak amacıyla uzun boylu iki elçi göndererek Arapların en uzun adamının şalvarını ister. Muâviye de Kays’dan şalvarını ister. Bunun üzerine Kays hemen oracıkta şalvarını çıkarıp atınca, Muaviye ona “Ben burada çıkar dememiştim” diyince Kays da yukarıdaki beyitleri söyler. Bk. Ebu’l-Fereci’l-Muâfi b. Zekeriyya b. Yahya el-Nehravânî, *el-Celisü’s-sâlihu’l-kâfi ve’l-enîsu’n-nâsihu’s-şâfi*, thk. Abdulkerim Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005), 713; Ebû Abdillâh et-Temîmî Muhammed b. Cafer el-Kazzâz el-Kayravânî, *Mâ yecûzu li’s-şâiri fi’d-darûreti*, thk. Ramazan Abdu’t-Tevvâb - Salâhu’d-dîn el-Hâdî (Kuveyt: Dâru’l-Urûbe, ts.), 124; Avtebî, *el-Ensâb*, 2/562; Cârullâh Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Rabîu’l-ebâr ve nusûsu’l-ahyâr* (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî, 1412/1991), 2/183.

⁷⁷⁵ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, “srvi” 29/197.

⁷⁷⁶ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 2/88; Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, “sr” 5/1792.

⁷⁷⁷ Enbârî, *el-Müzekker ve’l-Müennes*, 1/412.

⁷⁷⁸ el-Ankebût 29/41.

İlgili beyitlerin doğru hali kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

عَلَى هَطَّائِهِمْ مِنْهُمْ بَيُوتٌ ... كَأَنَّ الْعَنْكَبُوتَ هُوَ ابْتَنَاهَا

“Hattal dağlarında öyle evleri var ki;

Sanki onları örümcek yapmış gibi.”⁷⁸⁰

Sîbeveyhi gibi العنكبوت kelimesinin yalnızca müennes bir kelime olduğunu kabul eden dilbilimcilerin varlığının yanısıra,⁷⁸¹ Yahya b. Ya‘mer (ö. 89/708 [?]) ve ‘Avtebî gibi çoğunlukla müennes kullanılmakla birlikte müzekker kullanılabileceğini de kabul eden âlimler de bulunmaktadır.⁷⁸² Ayrıca العَنْكَبُ، والعَنْكَبَاءُ، والعَنْكَبُوهُ والعَنْكَبَةُ kelimeleri de yine örümcek için kullanılmaktadır. Salt müennes olduğunu söyleyenler müzekkerinin العَنْكَبُ şeklinde olduğunu ifade etmekte dirler. Yemen lugatinde “nûn” ve “kâf” harflerinin yer değiştirilmesi ile الْعَنْكَبَةُ şeklinde de kullanılmaktadır.⁷⁸³ Çoğulu ise عَنَّاكِبُ، عَنَّاكِبُ، عَنَّاكِبَاتُ şeklinde belirtilmektedir.⁷⁸⁴

Müellifin müzekker ve müennes kullanımının caiz olduğunu ifade ettiği isimlerden biri de السَّيِّدُ kelimesidir. Aynı bilgi, kendisinden önce sıklıkla faydalandığı Enbârî gibi birçok dil âliminin eserlerinde de görülebilmektedir.⁷⁸⁵

780

الوافر				
ع لى هط ط ا	ل هم من هم	ب بو تو	ك أن نل عن	ك بو ت ه و ا ب ت نا ها
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/
مُفَاعَلٌ	مُفَاعَلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلٌ	فَعُولٌ

Beyit Bahr-ı vâfir'den olup şiirin kime ait olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir. Bk. Enbârî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, 1/426; Fârâbî, *Mu'cem dîvânî'l-edeb*, 1/329; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 5/142; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 8/282.

⁷⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/437; İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 2/415; Ebû'l-Feth Burhânüddin Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Hârizmî el-Mutarrizî, *el-Muğrib fi tertibi'l-Mu'rib* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 526.

⁷⁸² İbn Sîde, *el-Muhassas*, 5/142; Avtebî, *el-İbâne*, 4/762-763; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 5/87.

⁷⁸³ Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu 'l-Muhîd*, “ank” 1/118; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ankb” 3/446; Ahmed Rîdâ, *Mu'cemu metni 'l-luġa* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1379/1960), “ank” 4/226.

⁷⁸⁴ Ibn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “ank” 1/632; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ank” 3/446-447.

⁷⁸⁵ Enbârî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, 1/116; Ebu Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Edebu'l-Kâtib*, ed. es-Seyyid Mahmud Şûkrî el-Âlûsî (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1322/1941), 116; Nehravânî, *el-Celisü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsu'n-nâsihu's-sâfi*, 143.

Müellif, السكين kelimesinin müzekker kullanıldığına şahit olarak şu beyitleri göstermektedir:

يُرَى نَاصِحًا فِيمَا بَدَا وَإِذَا خَلَا ... فَذَلِكَ سَكِينٌ عَلَى الْخَلْقِ حَازِقٌ

“Dışarıdan bakılınca samimi görünür, ama

Boğazı kesen bıçaktır (düşmanla) kaldığında başbaşa.”⁷⁸⁶

Görüldüğü üzere müzekker bir kelime olan حاذق ifadesi, سكين kelimesine sıfat olarak getirilmiş, dolayısıyla müzekker olarak kullanılmıştır. Aynı kelimenin müennes olarak kılınıldığına dair ise aşağıdaki beyitleri şahit göstermektedir:

فَعَيَّتْ فِي السَّنَامِ عَدَاةَ قُرٍّ ... بِسَكِينٍ مُوْتَقَّةٍ النَّصَابِ

“Sapladı devenin hörgücüne soğuk bir sabah,

Ucu sağlam ve keskin bir bıçak...”⁷⁸⁷

786

الطويل

يُرَى	نَاصِحًا	فِيمَا	بَدَا	وَإِذَا	خَلَا	فَذَلِكَ	سَكِينٌ	عَلَى	الْخَلْقِ	حَازِقٌ
ي رى نا	ص ح ن في ما	ب دا و	إ ذا خ لا	ف ذ ل	ك س ك ي ن	ع ل ل حل	ق ح ا ذ قو			
//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/	//ه/	//ه/	//ه/	//ه/			
فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُنْ			

Şair burada memduhunun ilk bakışta mütebessim bir çevreye sahip olduğunu, ancak savaşta cengâver bir yiğide dönüştüğünü anlatmaktadır. Bu beyit Mütenebbinin şu şiirine benzemektedir:

إِذَا رَأَيْتَ ثُيُوبَ اللَّيْلِ بَارِزَةً فَلَا تَطْلُبَنَّ أَنَّ اللَّيْلَ يَبْتَسِمُ

“Aslanın dişlerinin çıktığını görünce ortaya, sakın ha onu gülüyor sanma”. Müellifin şahit olarak verdiği şiir muhadram Hüzelî şairlerinden sahabî Ebû Züeyb el-Hüzelî (ö. 28/648-49)’ye ait bahr-ı tavil vezninde yazılmıştır. Bk. İbnu’s-Sikkât, *Islâhu’l-Mantık*, 254; Hüzel Kabîlesi Şairleri, *Divânu’l-Hüzeliyyîn*, ed. Muhammed Mahmud eş-Şankîti (Kahire: ed-Dâru’l-Kavmiyye li’t-tibaati ve’n-neşr, 1385/1965), 1/151; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 5/143.

787

الوافر

فَعَيَّتْ	فِي	السَّنَامِ	عَدَاةَ	قُرٍّ	بِسَكِينٍ	مُوْتَقَّةٍ	النَّصَابِ
ف ع ي ث فس	س ن ا م غ دا	ة ق ر ن	ب س ك ي ن	م و ث ث ق ن	ن ص ا ي		
//ه/	//ه/	//ه/	//ه/	//ه/	//ه/		
مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ		

Beyitler bahr-ı vâfir vezninden olup kime ait olduğu bilinmemektedir. Bk. Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 1/368; İbn Side, *el-Muhkem*, “skn” 6/718; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “ays” 2/170.

teknik açıdan doğru olmaktadır. Muhakkikler maalesef bu detayı gözden kaçırmış ve cümleyi anlaşılmaz bir halde bırakmışlardır. Düzeltilmiş şekliyle cümlenin anlamı: “İnsanoğlunun dışındaki tüm varlıkların isimleri müfred haliyle müzekker de olsa müennes de olsa çoğulları müennes kabul edilir” anlamına gelir ki doğrusu da bu şekilde olmalıdır.

‘Avtebî, Kisâî’den naklen; “Arapların الحمام والجراد gibi kelimeleri bu hayvanların dişileri için kullandıklarını duydum ancak الحية kelimesinin bu şekilde kullanıldığını duymadım. Aksine bu kelimenin hem erkeğine hem dişisine الحية ismini kullandıklarını duydum” dediğini ifade etmektedir.⁷⁹³ Bu bilginin de kendisinden önce yaşayan İbn Cinnî’nin eserinde görülmesi, onun *el-İbâne*’yi telif ederken İbn Cinnî’den de istifade ettiğini göstermektedir.⁷⁹⁴

2.2.2.2. Semâi Müennesler

Bilindiği üzere Arapçada bazı kelimeler herhangi bir müenneslik alameti taşımasına rağmen işitsel olarak müennes kabul edilmektedir. Bu kelimelerin sayısı eserlerde farklılık göstermektedir. Müellif eserinde, Araplardan müennes olarak işitilip ve o şekilde kabul edilen isimleri şu şekilde sıralamaktadır:

السماء، والأرض، والشمس، والقوس والقصر، والعروس، والملح، والفأس، والكأس، والسوق، والنحل، والذهب، والفضة، والحرور، واليمين، وكذلك اليمين من الحلف، والشمال، والجنوب، والحرب، والشرى شرى الليل، والغول،⁷⁹⁵ والغنم، والضبع، والأفعى والمذكر أفعوان، والعقارب، والخمر وصفاتها، والعقرب، والأرنب، والمنجنيق، والبئر، والدلو، والذرع، والنار، والدار، والكأس، والقُدوم،⁷⁹⁶ والعصا، والرحل،⁷⁹⁷ والعناق،⁷⁹⁸ والريح وأسمائها، والإصبع وأسمائها، والكبد، والكرش، والضِّلْع، والفَخْد، والكَتِف، وعروض الشعر، والذود من الإبل،⁷⁹⁹ والخيَل،

⁷⁹³ Avtebî, *el-İbâne*, 4/763.

⁷⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/118.

⁷⁹⁵ “Ölüm” anlamına gelmektedir. Bk. Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît*, “ğvI” 1/420.

⁷⁹⁶ “Keser” anlamına gelmektedir. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “kdm” 1206.

⁷⁹⁷ “Deve Palanı, göç yükü” anlamlarına gelmektedir. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “rhl” 588.

⁷⁹⁸ “Dişi oğlak” anlamına gelmektedir. Bk. İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi ’l-luğa*, “ank” 4/163.

⁷⁹⁹ “3-10 arası sayıdaki deve sürüsü” anlamındadır. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu ’l-Ayn*, “zvd” 8/55; Ezherî, *Tehzîbü ’l-Lüğa*, “zvd” 14/106.

والغنم، والضأن، والمعز، والطباع من طباع الرجل، والنوى،⁸⁰⁰ والنفس، والرُّوح،⁸⁰¹ والثريا، والرَّحْم، والصعود،
والهبوط، والحدور،⁸⁰² والصوت، والكؤود،⁸⁰³ وجحيم،⁸⁰⁴ والضحي.⁸⁰⁵

سِنَّ kelimesi de tüm dişler için genel anlamda müennes bir kelime olarak kabul edilirken yalnızca “azı diş” anlamına gelen ضِرْس ve “köpek dişi” anlamına gelen ناب kelimeleri müzekker kabul edilmektedir.⁸⁰⁶ Ayrıca bu kelime “yaş” anlamında kullanıldığında da yine müennes kabul edilmektedir.⁸⁰⁷

الْمُنُون kelimesiyle eğer الدهر “zaman” kastediliyorsa müzekker, eğer ölüm kastediliyorsa müennes kabul edilir. Buna şahit olarak aşağıdaki beyitleri vermektedir:

أَمِنَ الْمُنُونِ وَرَيْبِهِ تَتَوَجَّعُ ... وَالْدَّهْرُ لَيْسَ بِمُعْتَبٍ مَنْ يَجْزَعُ

“ Ölümün/zamanın getirdiği musibetlerden mi sızlanırsın?

*Zaman sabırsızlık gösteren kimseye müsamahakâr davranmaz.*⁸⁰⁸

المنون kelimesi hem ölüm hem de zaman anlamına gelmektedir. Bu beyitte ise المنون kelimesi “zaman” anlamında kullanıldığı için müzekker kabul edilmiştir. Ebû Ubeyde

⁸⁰⁰ “Mesafe, uzaklık, gidilmek üzere hedeflenen yer” anlamlarına gelmektedir. Bk. İbn Sîde, *el-Muhassas*, “nvy” 5/137.

⁸⁰¹ Müellif bu kelimenin bazı dilciler tarafından müzekker kabul edildiğini ifade etmektedir. Bk. Avtebî, *el-İbâne*, 4/766.

⁸⁰² “İniş, meyilli yer” anlamındadır. Bk. Sarı, *el-Mevârid*, “hdr” 280.

⁸⁰³ “Zor, meşakkatli” anlamındadır. Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, “ked” 1/314.

⁸⁰⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 2/369.

⁸⁰⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/334.

⁸⁰⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/766.

⁸⁰⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, “snn” 7/196.

⁸⁰⁸

الكامل					
أَمِنَ الْمُنُونِ وَرَيْبِهِ تَتَوَجَّعُ	وَالْدَّهْرُ لَيْسَ بِمُعْتَبٍ مَنْ يَجْزَعُ				
أ م ن ل م نو	ن و ر ي ب ه ي	ت ت و ج ج ع و	و د د ه ر ل ي	س ب م ت ع ب ن	م ن ب ج ز ع و
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ

Beyitler muhadram şair sahabilerden Ebu Züeyb'e ait mersiye türünde bahr-ı kâmil vezninde bir şiire aittir. Bk. Hüzel Kabilesi Şairleri, *Dîvânu'l-Hüzeliyyîn*, 1/1; Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, thk. Abdül Mün'im Ahmed Herîdî (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ Merkezü'l-Bahsi'l-İlmiyyi ve İhyâi't-Turâsi'l-Arabî Kulliyetü's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 1402/1982), 4/1788.

(ö.209/824) المنون kelimesinin “zaman” anlamında kullanılmasının sebebini şu şekilde açıklamaktadır: *وإنما سُمِّيَ الدهرَ مَنْوَنًا لأنه يذهب بِمُنَّةِ الإنسان، أي: بقوّته*. Yani; المنون kelimesinin “zaman” anlamında kullanılmasının sebebi; zamanın insanın gücünü yok etmesi sebebiyledir. Bu yüzden bu kelime müzekker kullanılmıştır”.⁸⁰⁹ Asma‘î’nin dışındaki herkes ilgili beyitlerin başını *أَمِنَ الْمُنُونِ وَرَبِّهَا* şeklinde “ölüm” anlamında müennes okumuşlardır ki bu durumda anlamı; “Ölümden ve vesveselerinden mi acı çekiyorsun” şeklinde değişir.⁸¹⁰ Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere ‘Avtebî eserini telif ederken İbn Sikkât ve İbnu’l-Enbârî gibi dilbilimcilerin teliflerinden bolca istifade etmiş olduğu söylenebilir.

‘Avtebî; elif, be, te gibi Arap alfabesinin tüm harflerinin müennes kabul edildiğini ancak “harf” manası kasdedilerek söylenmesi durumunda müzekker sayılabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca⁸¹² دابق⁸¹¹، واسط، العراق، الشام، dışındaki tüm belde isimlerinin müennes kabul edildiğini, ⁸¹³ حُلْوَان gibi sonu elif ve nun harfleri ile biten yer isimlerinin ise müennes veya müzekker kabul edilmesinin caiz olduğunu beyan etmektedir. Benzer şeyleri Sîbeveyhi ve İbn Serrâc da eserlerinde zikrederken onlar *مِنَى* ve ⁸¹⁴ هجر kelimelerini de eklemişlerdir.⁸¹⁵

Haftanın günlerinden Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Perşembe günlerinin müzekker; Salı, Çarşamba ve Cuma günlerinin ise müennes kabul edildiğini, ancak hepsini *يوم* kelimesine hamlederek müzekker kullanılabileceğini ifade etmektedir.

⁸⁰⁹ İbnu’s-Sikkât, *Kitâbu’l-Elfâz*, 331.

⁸¹⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, *el-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1407/1987), 157.

⁸¹¹ Basra ile Kûfe arasında bulunan bir şehirdir. Müzekker kabul edilir ve munsarîf bir kelimedir. Bk. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 5/347.

⁸¹² Azez bölgesinde Halep yakınlarında bir köyün adıdır. Dabık veya Dabek şeklinde okunabilir. Bk. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 2/416.

⁸¹³ حُلْوَان kelimesi hibe anlamına gelmekle birlikte, kızın mehrinden babanın kendisi için aldığı pay manasına da gelmektedir. Irak’ta Sevâd dağlarının bitiminde bulunan bir beldenin adıdır. Kûfe, Basra, Vâsıt ve Bağdat’tan sonra Irak’ın en gelişmiş şehridir. Ayrıca حُلْوَان Mısır’da Kahire ile Fustât arasında bir yerleşim bölgesinin adıdır. Ayrıca Nisabûr’a bağlı Kohistan’ın bir ilçesinin adıdır. Bk. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 2/290-294.

⁸¹⁴ Medine yakınlarında bir kasabanın adıdır. İbnu’l-Enbârî bu ismin müzekker veya müennes kullanılması caiz olmakla birlikte müzekker olarak kullanılmasının evla olduğunu ve munsarîf bir kelime olduğunu söyler. Bazıları bu kelimeyi müennes kullanır ve gayr-ı munsarîf yaparlar. Bu kelime başına elif-lâm kabul etmez. *الحجر* şeklinde başına elif-lâm alan bir yer daha vardır ki burası Peygamber efendimiz döneminde fethedilen ve Bahreyn tarafında bulunan bir yerin adıdır. Bk. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 5/393.

⁸¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/243; İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 2/99.

Görüldüğü üzere ‘Avtebî eserinde sarf ilminin konularına geniş bir şekilde yer ayırmış, Kur’ân’dan ve Arap şiirlerinde şahitlerle görüşlerini temellendirmiştir. Müellif, Arapçada sülâsî fiil vezinlerini beyan etmiş ve bu vezinlerden gelebilecek mastar kalıplarını zikretmek suretiyle semâî olan sülâsî mastarları kısmen kıyasîleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca müellif bu mastarları zikrederken zaman zaman klasik sarf kitaplarındaki bilgilere muhalif bilgiler sunmuş, şâz mastarlardan bahsederken “şâz” yerine “nâdir” kelimesini kullanmıştır.

‘Avtebî, sülâsî mücerred fiillerin dışındaki tüm fiillerin mastarlarının kurallı olduğunu zikrederken “değişmeyen, kurallı” anlamında "عَزَّ مُنْكَسِرٍ" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Sülâsîlerin dışındaki fiillerin mastarlarını sayarken muhtemelen kendi bölgesinde kullanılmaması nedeniyle مفاعلة babından gelen فيعالا mastarını eserine hiç almamıştır. ‘Avtebî eserinde, ilk defa Sîbeveyhi’nin kullandığı mazi için "ما مضى" muzarinin şimdiki zamanı için "ما أنت فيه" ve gelecek zamanı için "ما لم يحدث" ifadelerini kullanmıştır. Yine müellif mastar manasında حدث kelimesini kullanmış, mazi ve muzarinin bu mastarlardan türetildiği ifade etmek suretiyle, kendisi Kûfe ekolüne daha yakın durmasına rağmen fiillerin mastarlardan türetildiği görüşüyle Basra ekolünü tercih etmiştir.

Arapçada sülâsî, rubâî ve humâsî isim kalıplarının yanısıra nadir kullanılan isim kalıplarını da eserinde detaylı bir şekilde zikreden ‘Avtebî, eserinde mimli mastar, ism-i âlet, ism-i tasgîr sıygalarını ve yapılışlarını detaylı bir şekilde açıklamış, hatta taaccüb sıygalarında nasıl ism-i tasgîr yapılabileceğini de beyan etmiştir. Müellif bu açıklamayı yaparken Kûfelîler gibi taaccüb fiilinin çekimlenebildiğini söylemiş, aynı zamanda Basrarlılar gibi onun isim değil, fiil olduğunu kabul etmiştir. Bu bilgilerin ardından müellif Arapçada müzekkerlik ve müenneslik olgularını ele almış, fiillerde ve isimlerde erillik ve dişillik konularını ayrı ayrı izah etmiş ve kendi tercihlerini ortaya koymuştur. Son olarak sayısı hemen her eserde farklı verilen semâî müennesleri ele alarak zikretmiş, ayrıca erillik veya dişillik ihtilaflı olan kelimeleri de zikrederek yine kendi terciherini beyan etmiştir.

Eserindeki bu detaylı bilgilerle ‘Avtebî, hem kendinden önceki müelliflerin görüşlerini aktarmak hem de kendi şahsi tercihlerini ortaya koymak suretiyle Arap sarf ilminin gelişim seyrine ciddi katkıda bulunduğu aşikârdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

‘AVTEBÎ’NİN NAHİV KONULARINA YAKLAŞIMI VE TERCİHLERİ

Herhangi bir dili doğru anlamanın birinci yöntemi, şüphesiz o dilin gramerini iyi bilmekten geçer. Nahiv ilmi de Arapça’nın en temel gramer kurallarını barındıran bir ilim dalıdır. Sözlük anlamı; bir yöne doğru yönelmek anlamındaki “nahv” kelimesinin terim anlamını Sekkâkî (ö. 626/1229) şu şekilde tarif etmektedir: “Kişinin, asıl manayı ortaya koyabilmek için Arapların kelâmından yapacağı çıkarsamaları sayesinde hatalardan uzak, doğru cümleyi oluşturabileceği yapıya yönelmesidir.”⁸¹⁶ Cürcânî ise nahiv ilmini; “Arapça terkiplerden mebni ve mu’reb kelimelerin farklı durumlarını ve konumlarını bilmek için konmuş kurallar manzumesidir” şeklinde tarif etmektedir.⁸¹⁷

‘Avtebî, *el-İbâne* adlı eserinde nahiv ilmine son derece önem vermiş ve bu hususta birçok meseleden kısaca bahsetmiş, bazı konularda ise özellikle detaya girmiştir. Aynı zamanda bazı nahiv kurallarının gerekçelerini detaylı bir şekilde anlatmış, zaman zaman da irâb konularına değinmiştir.

3.1. Arapçada Mebnîler ve Murebler

Arapçada bir kelimenin, sonunda herhangi bir değişikliği kabul edip etmemesi açısından kelime çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Mebnî; “Harekesi de sakinliği de herhangi bir âmil/etken nedeniyle olmayandır” şeklinde tarif edilirken, mureb ise; “başına gelen hakiki veya manevi âmil nedeniyle sonunda lafzen veya takdirene değişiklik meydana gelen kelimelerdir” şeklinde izah edilmektedir.⁸¹⁸ Bu bölümde, ‘Avtebî’nin eserinde ele aldığı nahiv konuları sıralı bir şekilde ele alınarak önce mebniler, sonra da mu’reb olanlar izah edilmeye çalışılacaktır.

3.1.1. Mebnîler

İbn Cinnî mebniliğin fetha, damme, kesra ve vakf/sükûn olmak üzere dört şekilde olacağını belirtmektedir. Bunlardan dammenin من قبل، من بعد gibi hem isimlerde، مُنْذُ gibi hem de harflerde olacağını، fethanın ise كَيْفَ، أَيْنَ gibi hem isimlerde، قَعَدَ، قَامَ gibi hem fiillerde hem de أَمْسَ، كَيْفَ، أَيْنَ gibi harflerde olabileceğini belirtmektedir. Kesranın fiillerde olmayacağını، أَمْسَ،

⁸¹⁶ Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, 75.

⁸¹⁷ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 240.

⁸¹⁸ Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Lüma’ fi’l-Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Dâru’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, ts.), 10; Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 197, 308.

هؤلاء gibi yalnızca isimlerde ve قولك لزيد ويزيد وفي لام الإضافة وبائها في قولك لزيد ويزيد gibi isim tamlamasında kullanılan “lâm” ve “bâ” gibi harflerde olabileceğini, sükûnun ise كم، من، gibi hem isimlerde، كُنْ، حُدْ، gibi hem fiillerde، hem de بل، هل، gibi harflerde olabileceğini ifade etmektedir.⁸¹⁹

‘Avtebî ise، mebnî ve mureb isimlerden belli bir başlık altında bahsetmemiş، ancak eserinin muhtelif yerlerinde yeri geldikçe değinmiştir. Müellifin *el-İbâne*’de mebnî kelimelerle ilgili bahsettiği yerler tespit edilerek belli başlıklar altında toplanmaya çalışılacaktır.

3.1.1.1. Mebnî İsimler

Bilindiği üzere Arapçada mebnî kelimesi mu‘reb kelimesinin zıddı olarak kullanılmakta، mebnî dendiğinde kelimenin son harfinde veya harekesinde herhangi bir değişim kabul etmeyen kelime olarak anlaşılmaktadır. ‘Avtebî، klasik dil kitaplarında kullanılan alışlagelmiş “mecnî” ifadesi yerine eserinde mebnî isimlerden bahsederken متروك الإعراب “i‘râbı yapılmayan، i‘râbı olduğu gibi bırakılan” şeklinde bir tabir kullanarak farklı bir terim ortaya koymaktadır.⁸²⁰ Bu ifadeye başka kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bunun müellife veya yaşadığı bölgeye özgü bir isimlendirme olabileceği düşünülebilir.

3.1.1.1.1. İşaret İsimleri

Arapçada i‘râb kabul etmemeleri sebebiyle işaret isimleri mebnî isimler arasında sayılmaktadır. ‘Avtebî، eserinde bazı ism-i işaretlere değinmekte ve bunlardan biri olan هذا isminin aslında هَذَا olduğunu، ancak çok sık kullanımı sebebiyle son harfinin dammesinin hذف edildiğini ifade etmektedir. ‘Avtebî buna şahid olarak şu beyitleri göstermektedir:

هَذَاهُ الدَّفْتَرُ خَيْرُ الدَّفْتَرِ فِي كَفِّ قَرَمٍ مَاجِدٍ مُصَوَّرِ

“Bu defter، defterlerin en hayırlısıdır،

Yüce ve şerefli birinin elinde şekillenmiştir.”⁸²¹

⁸¹⁹ İbn Cinnî، *el-Lüma*’، 10-11.

⁸²⁰ Avtebî، *el-İbâne*، 4/563.

⁸²¹

الرجز
هَذَاهُ الدَّفْتَرُ خَيْرُ الدَّفْتَرِ فِي كَفِّ قَرَمٍ مَاجِدٍ مُصَوَّرِ
هـ ذ ا ء هـ د ف ت ر خ ي ر د ف ت ر ي في ك ف ف ق و من م ا ج د ن م ص و و ي

Müellif, şairin bu beyitte هَذُوْهْ demek yerine هذا ismini aslına döndürüp هَذُوْهْ dediğini, sondaki “hâ” harfinin ise kelimenin bitişi ve nefesin rahatlaması anlamında kullanılan “sekt ve istirahat” için getirildiğini ifade etmektedir. ‘Avtebî bu kelimedeki değişimi detaylı bir şekilde açıklamamıştır. Ancak siyak ve sibaktan هَذُوْ kelimesinde “vav” harfinin dammesi hazfedilmesi neticesinde fethaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim şahid olarak gösterdiği beyitlerden de bu anlaşılmaktadır. Daha sonra fethalı olan “vav” kendinden önceki harf de fethalı olması sebebiyle “elif” harfine dönüşmüş olarak düşünülebilir.

Müellifin bu görüşü aslında Kûfelilerin görüşü ile örtüşmektedir. Çünkü onlar هذا’nın aslının هذو olduğu ve son harfinin hazfedildiğini savunurken, Basralılar هذا’nın aslının ذاء olduğu ve orta harf elifin aslî harflerden biri olduğunu, dolayısıyla son harfi olan hemzenin hazfedildiğini savunmaktadırlar. Onlara göre bu ismin ذَا، ذَائٍ، ذَائِهِ، ذَاؤُهُ şeklinde dört hali vardır.⁸²² Müellif, bazı kitaplarda هَذَائِهِ الدَّفْتَرُ خَيْرٌ دَفْتَرٍ şeklinde geçtiğini de ifade etmektedir. İlgili beyitler bu şekliyle bazı kitaplarda mevcuttur.⁸²³ Ayrıca müellif هَذَا isminin de هَذَا olarak kullanıldığını ifade ederek şu beyitleri şahid olarak göstermektedir:

أَوْرَدَهَا سَعْدٌ وَسَعْدٌ مُشْتَمِلٌ ... يَا سَعْدُ لَا تُرَوِّى بِهَذَاكَ الْإِلَإِ

“Sa’d pelerinine sarılarak develeri suladı.

Ey Sa’d develer böyle sulanmaz ki..!”⁸²⁴

هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ
هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ
هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ

Beyit, bahr-ı recezle yazılmış olup şairi bilinmemektedir. İlgili beyitin ilk kelimesi kaynaklarda هَذُوْهْ şeklinde değil, هَذَاْ şeklinde geçmektedir. Vezne uyan da bu şekilde olduğundan هَذَاْ şeklinde alınarak bahri bulunmuştur. Bk. Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/142.

⁸²² Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, 1/142.

⁸²³ Ancak tahkikli eserde هَذَاْ به الدفتر خير دفتري şeklinde hatalı yazılmıştır. Doğrusunun geçtiği beyitler için bk. Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, 1/295; Muhammed Bedruddîn b. Ebî Bekr b. Ömer ed-Demâmîni, *Ta'liku'l-ferâid ala Teshîli'l-Fevâid*, thk. Muhammed b. Abdi'r-Rahmân b. Muhammed el-Müfdâ, 1403/1983, 2/311.

⁸²⁴

أَوْرَدَهَا	سَعْدٌ	وَسَعْدٌ	مُشْتَمِلٌ	يَا سَعْدُ	لَا تُرَوِّى	بِهَذَاكَ	الْإِلَإِ
أوردها	سع	دن و	سع دن و	يا سع	د لا	تر وى ب	ها ذاكل ا بل

Müellif, هَذِهِ isminde ise beş farklı kullanımının olduğunu ifade ettikten sonra her biri

için şahid göstermektedir. İlk olarak هذه için:

وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ

“Bu ağaca yaklaşmayın”⁸²⁵ âyetini şahid göstermektedir.

İkinci olarak هَذِي kelimesindeki “yâ” harfinin tıpkı “hâ” harfi gibi müenneslik alameti olduğundan bu şekilde bir kullanımın olduğunu ve buna şahid olarak aşağıdaki beyitleri göstermektedir:

بَدَأْتُ بِهَذِي ثُمَّ أَتَيْتُ بِهَذِهِ ... وَثَالِثَةً تَبَيَّضُ مِنْهَا الْمَقَادِمُ

“İlk önceki darbeyle bunu hakladım, sonra ikincisini,

Sonra da saçları ağartan üçüncü darbeyle diğerini hakladım.”⁸²⁶

Üçüncü olarak هَذِ şeklinde de bir kullanımın olduğunu belirterek "هَذِ قَامَتْ" cümlesini

örnek göstermektedir. Ayrıca Tay kabilesinin⁸²⁷ lehçesine göre هَاتَا şeklinde de söylendiğini ifade etmekte ve şu beyti şahid olarak göstermektedir:

هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ
Bu, Araplarda bir işin olabilmesi için şartları tam olarak yerine getirmeden yarım bırakıp sonuç elde edemeyenler için mesel haline gelmiş bir ifadedir. Rivayete göre Sa'd develerini kuyunun yanına kadar götürdükten sonra su içebilmeleri için gerekli ortamı sağlamadan elbisesine bürünüp uyumuş ve develer kuyunun yanbaşıda olmalarına rağmen su içememişlerdir. Bunun üzerine kardeşi Mâlik b. Zeyd Menat b. Temîm bahr-ı recez ile bu beyitleri söylemiştir. Bk. Ferâhîdî, <i>Kitâbu'l-Ayn</i> , “şlm” 6/66; Ebû Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, <i>el-Emsâl</i> , thk. Abdu'l-Mecîd Kattâmîş (Şâm: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1400/1980), 40; Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl b. Suayd b. Yahya b. Mehrân el-Askerî, <i>Cemheretü'l-Emsâl</i> (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/93; ez-Ziriklî, <i>el-A'lâm</i> , 5/261.							
⁸²⁵ el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19.							
⁸²⁶							
الطويل							
بَدَأْتُ بِهَذِي ثُمَّ أَتَيْتُ بِهَذِهِ	وَتَالِثَةً تَبَيَّضُ مِنْهَا الْمَقَادِمُ						
ب د أ ت	ب ه ا ذ ي ث م أ ت ن ي ه ا ذ ه	و ث ا ل	ث ت ن ت ب ي ض	ض م ن ه ل	م ق ا د م و		
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	مَفَاعِيلٌ	مَفَاعِيلٌ

Beyitler câhilî şairlerinden Hâris b. Zâlim (ö. m. 600)'e ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 313; Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/275; Enbârî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, 1/205.

⁸²⁷ Adını Tay b. Üded b. Zeyd'den alır; Kahtânîler'in Kehlân koluna mensuptur. Tay kabilesinin ana yurdu Güney Arabistan'da Yemen ile Tihâme arasındaki bölgedir. Taylılar, Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Ezd ve Kinde gibi kabilelerle birlikte III. yüzyılda Yemen'den Kuzey Arabistan'a göç edip özellikle Şemmer platosu ile Nüfûd çölü arasındaki bölgeye ulaşmışlar, burada Adnânîler'den Benî Esed'i mağlûp ederek onların topraklarının bir

إِنْ كُنْتَ كَارِهَةً مَعِيشَتَنَا ... هَاتَا فَخْلِي فِي بَنِي بَدْرٍ

“Eğer bizim bu yaşantımızdan nefret ediyorsan,
O zaman Bediroğulları’nın arasında yaşa!”⁸²⁸

Yalnızca ذِي ve هُوَ şeklinde de kullanımları olduğunu belirtmekte, ancak bu kullanımlara dair herhangi bir şahid göstermemektedir. Bu kullanımlara ilaveten هذه anlamında تَا şeklinde bir kullanım daha olduğunu ekledikten sonra bu kullanıma şahid olarak şu beyitleri göstermektedir:

خَلِيلِي لَوْلَا سَاكِنُ الدَّارِ لَمْ أَقُمْ ... بِنَا الدَّارِ إِلَّا عَابِرًا لِسَبِيلِي

“Dostum, o yurttta yaşayanın hatırı olmasa orada ikamet etmez,
Sadece geçerken uğrayıverirdim..”⁸²⁹

‘Avtebî, ism-i işaretlerden هَوْلَاء kelimesinden de bahsetmekte ve bu kelimenin de هَوْلَاء şeklinde hem hemzeli, hem de هَوْلَا şeklinde hemzesiz okunabileceğini belirtmektedir. Buna

kısına yerleşmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Adem Apak, “TAY (Benî Tay)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/187-188.

828

الكامل

إِنْ كُنْتَ كَارِهَةً مَعِيشَتَنَا	هَاتَا فَخْلِي فِي بَنِي بَدْرٍ				
إن کن ت کا	ر ه تن م عي	ش ت نا	ها تا ف حل	لي في ب ني	بد رن
/ه/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ه/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	فَعْلُنْ

Bahr-ı kâmil ile yazılan beyitlerin bazı kaynaklarda Urve b. el-Verd el-Abesî’ye, bir kısım kaynaklarda ise Hâtim et-Tâî’ye ait olduğu ve hanımına hitaben söylediği belirtilmektedir. Bk. Müberred, *el-Kâmil f’îl-luğati ve’l-edeb*, 3/31; Ebû Ubeydullah Muhammed b. Umran b. Musa el-Mirzabânî, *Eş’âru’n-Nisâ’*, thk. Sâmî Mekî el-Ânî - Hilâl Nâcî (Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1415/1995), 107; Abdülkerim en-Nehşelî el-Kayravânî, *el-Mumti’ fî san’ati’ş-şi’ri*, thk. Muhammed Zeğlûl Selâm (İskenderiyye: Münşetü’l-Meârif, ts.), 80; Musta’samî, *ed-Dürü’l-ferîd ve beytü’l-kasîd*, 11/209.

829

الطويل

خَلِيلِي لَوْلَا سَاكِنُ الدَّارِ لَمْ أَقُمْ	بِنَا الدَّارِ إِلَّا عَابِرًا لِسَبِيلِي				
خ لي لي	ي لولا سا	ك ندا	ر لم أقم	ب تد دا	ر إل لا عا
/ه/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/	/ا/ /ا/ /ا/
فَعْلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	فَعْلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ

Bahr-ı tavîl ile yazılan beyitlerin şairi Hişâm olarak geçmekte, ancak şairin hüviyeti ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca beytin sonunda şu şekilde küçük bir farklılık bulunmaktadır. بِنَا

Bk. Enbârî, *el-Müzekker ve’l-Müennes*, 1/207; Avtebî, *el-İbâne*, 4/565.

delil olarak da هذا kelimesinin aslı هذاء diyenlerin هذا şeklinde hemzeyi hazfederek okuyabildiklerini getirmektedir. Müellif, hemzenin hazfı orada nasıl mümkün oluyorsa, ona kıyasen çoğulu هؤلاء kelimesinde de hemzenin hazfı mümkün olur demektedir ve هؤلاء kelimesinin hem hemzeli, hem de hemze hazfedilerek hemzesiz okunduğuna dair şu beyitlerle istişhâd etmektedir.⁸³⁰

وَكُنْتُ هُمْ مِنْ هؤَلَاءِ وَهؤَلَا ... حُبًّا عَلَى أَنِّي أَدُمُّ وَأُقَصِّبُ

“Şunlar, bunlar tarafından yerilip kınanmama rağmen

Ben onlara karşı hep kalkan oldum.”⁸³¹

3.1.1.1.2. İsm-i Mevsuller

Arapçada ism-i mevsuller de i‘râb kabul etmemeleri sebebiyle mebnî isimler arasında sayılmaktadır. Cürçânî; “Bir sıra cümlesi veya ek bir bağlantı olmadıkça tamamlanamayan isimlere mevsûl denir” şeklinde bir tarif yapmaktadır.⁸³² ‘Avtebî ism-i mevsullerin tekil ve çoğullarının bulunduğunu ifade ettikten sonra bu bağlaçların anlamlı bir isim olabilmeleri için mutlaka sıra cümleleri ile birlikte gelmeleri gerektiğini bildirmektedir.⁸³³ Bu konuyu şu cümlelerle açıklamaktadır:

Örneğin جاءني الذي “Öyle biri bana geldi ki” dendiğinde, birinin ya da bir şeyin geldiği anlaşılmalıdır, ama neyin geldiği konusunda bir fikir vermemektedir. Dolayısıyla bu şekilde bir cümle tamamlanmamakta, kimin geldiğini mutlaka açıklayacak bir sıra cümlesine ihtiyaç

⁸³⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 4/567.

⁸³¹

الطويل							
وَكُنْتُ	هُمْ	مِنْ	هؤَلَاءِ	وَهؤَلَا	حُبًّا	عَلَى	أَنِّي أَدُمُّ وَأُقَصِّبُ
وكن ت	ل هم من ها	ؤ لاء	و هاؤ لا	م حب بن	ع لى أن ني	أ دم م	و أق ص بو
/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/
فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَقَاعِلٌ

Beyitler, Emevî dönemi şii şairlerden Kümeýt el-Esedî (ö. 126/744)’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Kümeýt el-Esedî’nin divanı başta olmak üzere çoğu kaynakta وَأُقَصِّبُ وَأَدُمُّ عَلَى أَنِّي حُبًّا وَهؤَلَا ... şeklinde geçmektedir. Şayet bu şekilde kabul edilirse -ki şiirin siyak ve sibakı açısından daha uygun gözükmektedir. Beytin anlamı: “Yerilip kınanmama rağmen ben millete karşı onlara kalkan oldum.” olur. Bk. Kümeýt b. Zeyd el-Esedî, *Dîvânu ’l-Kümeýt b. Zeyd el-Esedî*, thk. Muhammed Nebîl Tarîfî (Beyrut: Dâr Sâdir, 1421/2000), 515; Cevherî, *Tâcü’l-luğâ*, “ksb” 1/203; Ahmed b. el-Hüzeyn b. el-Habbâz, *Tevcihu’l-Lume*, thk. Fâyiz Zeki Muhammed Diyâb (Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1428/2007), 315; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “ksb” 1/677.

⁸³² Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 237.

⁸³³ Avtebî, *el-İbâne*, 2/179.

duymaktadır. Ancak; زيد أثنى denildiğinde cümle; Amr, Muhammed, Halit vb. kimseler değil, “Zeyd” adında birinin geldiğini ifade etmektedir.⁸³⁴

3.1.1.1.2.1. الذي ve Çoğullarının Kullanımları

‘Avtebî’ye göre الذي ism-i mevsulünün aslı "عَدَّ" vezninden gelen yalnızca "لَدَّ" kelimesidir. Daha sonra marifeleştirmek için başına elif-lâm getirilmiştir. Bu görüşe göre الذي kelimesinin aslı لَدَّ dir. ‘Avtebî bu ifadesiyle, ism-i mevsullerin tek başına bir mana ifade etmediğinden dolayı aslında marife olmadıklarını, ancak başına lâm-ı ta’rîf getirmek suretiyle marifeye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.⁸³⁵ Avtebî, Kûfe ekolünün ileri gelenlerinden kabul edilen Mufaddal ed-Dabbî’nin şöyle dediğini nakletmektedir: “Mevsul, الذي قام زيد örneğinde olduğu gibi bir fiile sıla olmaya yahut زيد في الدار الذي cümlesindeki gibi bir sıfata sıla olmaya veya زيد أخوك الذي örneğinde olduğu gibi meknâ bir mübtedaya sıla olmaya ihtiyaç duyan isimdir. الذي’nin sılası kendisinden önce gelemez. Mesela doğrusu الذي أكل الذي أكل زيد الطعام الذي أكل زيد” şeklinde sonraya bırakmak da caiz değildir. Keza زيد ضرب الذي demek de doğru değildir. Çünkü الذي ile sılasının arasını bir haber ile ayırmak caiz değildir.”

مؤfred olmasına rağmen bazen cemi olarak kullanılması caiz olmaktadır. Buna örnek olarak şu âyeti vermektedir:

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا

“Onların durumu, (geceleyin) ateş yakan kimsenin durumuna benzer.”⁸³⁶

⁸³⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 2/179.

⁸³⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 2/179.

⁸³⁶ el-Bakara 2/17.

Ancak Halîl b. Ahmed bu beyitteki الذي kelimesinin aslında الذين olduğunu ancak şairin “nun” harfini tahfif gayesiyle hazfettiğini söylemekte ve buna hem Kur’ân’dan hem şiirden birçok örnek göstermektedir.⁸⁴²

‘Avtebî, الذي için dört farklı görüş olduğunu, beşincisinin ise Tay lugatine göre olduğunu bildirmektedir. Bunları الَّذِي، الَّذِ، الَّذِی şeklinde sıralamaktadır. الَّذِ olarak kullanıma şahid olarak aşağıdaki beyitleri göstermektedir:

وَالَّذِ لَوْ شَاءَتْ لَكَانَتْ بَرًّا ... أَوْ جَبَلًا أَشَمَّ مُشْمَخِرًا

“Allah dileseydi şayet bütün dünya karadan,

Yahut sadece ulu dağlardan ibaret olurdu.”⁸⁴³

الَّذِ şeklindeki cezimli kullanımına şu beyiti şahid olarak sunmaktadır:

فَلَمْ أَرْ بَيِّنًا كَانَ أَحْسَنَ هَجَّةً ... مِنَ الَّذِ لَهُ مِنْ آلِ عَزَّةٍ عَامِرٌ

“Ne Azze’nin oturduğu evden daha güzel bir ev gördüm;

Ne de onun evini yapan insanlardan daha güzel insanlar.”⁸⁴⁴

Şiir muhadram şairlerden Eşheb. Rumeyle’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Araplarda kadınları ağlamaya veya duygusallığa teşvik etmek amacıyla bu isimle hitap etmek gibi bir adetleri vardır. Yoksa Ümmü Halid kadının gerçek adı değildir. Ferâhîdî, *el-Cümel fi’n-Nahvi*, 235; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/187; Fârâbî, *Mu’cem dîvânî’l-edeb*, 1/99; Şürrâb, *Şerhu’s-şevâhidi’s-şi’riyye*, 1/322.

⁸⁴² Detaylı bilgi için bk. Ferâhîdî, *el-Cümel fi’n-Nahvi*, 235; Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “lzy” 8/209.

⁸⁴³

الرجز					
وَالَّذِ لَوْ شَاءَتْ لَكَانَتْ بَرًّا	أَوْ جَبَلًا أَشَمَّ مُشْمَخِرًا	مَخْرَجًا			
ول ل ذ لو	ش ا ء ت ب كا	ن ت ب ر ن	أ و ج ب ل ن	أ ش م م م ش	م خ ر ن
ه//ه//ه	ه/ه/ه/ه	ه/ه/ه/ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه/ه/ه
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

Şiir, bahr-ı recez ile yazılmış ve Kutrub (ö. 206/825 civarı)’a aittir. Ancak شاء لو şeklinde müzekker gelmektedir. Çünkü bu fiilin faili Allah’tır. Aynı beyitler bazı kaynaklarda da şairi belli olmadan yine bahr-ı recez ile şu şekilde geçmektedir: وَالَّذِ لَوْ شَاءَتْ لَكَانَتْ صَخْرًا ... أَوْ جَبَلًا أَشَمَّ مُشْمَخِرًا Bu durumda mana: “Şayet Allah dileseydi bir kaya veya ulu bir dağ olurdu.” Bk. Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsılî İbn Cinnî, *et-Temâm fi tefsîr eş’âri Hüzeyl*, thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî vd., ed. Mustafa Cevâd (Bağdat: Matbaatu’l-Ânî, 1381/1962), 42; Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 5/505.

⁸⁴⁴

الطويل	
فَلَمْ أَرْ بَيِّنًا كَانَ أَحْسَنَ هَجَّةً	مِنَ الَّذِ لَهُ مِنْ آلِ عَزَّةٍ عَامِرٌ

وَلَيْسَ الْمَالُ فَاعِلُهُ بِمَالٍ ... وَإِنَّ أَعْنَاكَ إِلَّا لِلَّذِي

وَلَيْسَ الْمَالُ فَاعِلُهُ بِمَالٍ ... وَإِنَّ أَعْنَاكَ إِلَّا لِلَّذِي

يُرِيدُ بِهِ الْعَلَاءَ وَيَمْتَنِّهُنَّ ... لِأَقْرَبِ أَقْرَبِيهِ وَلِلْقَصِيِّ

“Bilesin ki o mal mal değildir,

Seni zengin yapsa bile.

Asıl mal, yücelmek isteyen kimsenin,

En yakınlarına ve uzaklarına karşı malına değer vermeyenin malıdır.”⁸⁴⁵

ف لم أ	ر ي تن كا	ن أ ح س	ن به ج تن	م نل لذ	ل هو من أ	ل عز ز	ة عام رو
/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/
فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ

Kaynaklarda şiirin kime ait olduğu belli olmamakla birlikte bahr-ı tavîl vezninde yazılmış bir şiirdir. Bk. Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî 'l-hilâf*, 2/552, 2/700; Ebû Abdillâh (Ebû Alî) Muhammed b. Ahmed b. Hişâm es-Sebtî Lahmî, *el-Medhal ilâ Takvîmî 'l-Lisân*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyyeti li't-Tıbaati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1424/2003), 225; Halebî, *Temhîdû 'l-Kavâid*, 2/652-653; Süyûtî, *Hem'u 'l-hevâmi' fî şerhî Cem'i 'l-Cevâmi'*, 1/320.

845

الوافر

وَلَيْسَ الْمَالُ فَاعِلُهُ بِمَالٍ		وَإِنَّ أَغْنَىٰكَ إِلَّا لِلَّذِي			
و لي سل ما	ل فع لم هو	ب ما لن	و إن أغ نا	ك إل لا لل	ل ذي بي
//ه/ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/	//ه/ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/
مُفَاعِلٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ
يُرِيدُ بِهِ الْعَلَاءَ وَيَمْتَنِّهُنَّ		لِأَقْرَبِ أَقْرَبِيهِ وَلِلْقَصِيِّ			
ي ري د ب هل	ع لاء و يم	ت هن هو	ل أ ق ر ب أ ق	ر بي ه و لل	ق صي بي
//ه/ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/	//ه/ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/
مُفَاعِلٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ

Şiir bahr-ı vâfir vezniyle yazılmış bir şiir olmakla birlikte şairi belli değildir. Beyitlerde geçen يَمْتَنِّهُنَّ fiili mahzûf bir emir lamı ile meczumdur. Bazı kaynaklarda bu kelime yerine يَصْطَفِيه kullanılmıştır. *el-İbâne* dahil bir kaç kaynakta son kelime لِلْقَصِيِّ şeklinde geçse de siyak ve sibakına uygun olan kelimenin “en uzak” anlamındaki لِلْقَصِيِّ olduğundan ve çoğu kaynakta bu şekliyle geçtiğinden beyitlere bu şekilde anlam verilmiştir. Bk. Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/42; İbn Side, *el-Muhkem*, “dmn” 8/216; Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî 'l-hilâf*, 2/55; İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 2/662; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, “lzy” 15/245.

Tay lügatine göre ise "هذا ذو قال كذا، ورأيتُ ذو قال ذاك ومررت بذو قال ذاك" örneklerinde olduğu gibi المذکر olarak hem ref, hem nasb, hem de cer halinde ذو şeklinde kullanılmaktadır.

الذی'nin tesniyesinin اللذان، اللذان، اللذان olmak üzere üç farklı şekilde gelebileceğini ifade eden 'Avtebî, cemisinin ise sekiz halde geldiğini aktarmaktadır:

1. Ref, nasb, ve cer hallerinin tümünde اللذين şeklinde okunur. Bu görüşü savunanlar bu kelimenin mebnî olduğunu savunmaktadırlar.

2. Ref halinde اللذون şeklinde "و", nasb ve cer hallerinde اللذين şeklinde "ي" alır.

Kinâne oğulları, Esed oğullarının ve Hüzeyl kabilelerinin⁸⁴⁶ bir kısmı bu şekilde kullanır. Buna örnek olarak şu beyiti vermektedir:

وَبُنُو نُوجِيَةَ اللُّدُونِ كَأَنَّهُمْ ... مُعْطَى مُخَدَّمَةٍ مِنَ الْحِزَانِ

“Nüveyce oğulları öyle insanlardır ki sanki onlar

Sanırsın tüysüz, derisi görünen tavşan yavrusudurlar.”⁸⁴⁷

3. Ref halinde اللاؤن şeklinde "و", nasb ve cer halinde ise اللّائين şeklinde "ي" alır. Bu şekilde Hüzeyl kabilesi kullanmaktadır. 'Avtebî bu kullanıma şahid olarak aşağıdaki beyti göstermektedir:

⁸⁴⁶ Adnânîler'e mensup, şairleriyle ünlü bir Arap kabilesidir. Geniş bilgi için bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hüzeyl (Benî Hüzeyl)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/70-72.

⁸⁴⁷

الكامل					
وَبُنُو نُوجِيَةَ اللُّدُونِ كَأَنَّهُمْ	مُعْطَى مُخَدَّمَةٍ مِنَ الْحِزَانِ				
و ب ن و ن و ي	م ع ط ن م خ د	د م ت ن م ن ل	خ ز ا ن ي		
هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ		
مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ

Bahr-ı kâmil vezninde, yergi maksadıyla yazılmış ve Hüzeli kabilesine nisbet edilen bir şiire ait bir beyittir. Ancak Hüzeli divanında böyle bir beyit bulunmamaktadır. Nüveyciye oğullarını tüyleri olmayan tavşan yavrusuna benzeterak çitkin oldukları ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak tahkikli eserde Nüveyciye yerine Nüveyhiye yazılmıştır. Böyle bir kabile ismi bulunmamakla beraber hiçbir kaynaktan bu beyitler Nüveyhiye şeklinde geçmemektedir. Bk. İbn Fâris, *Mücmelü 'l-Luğa*, “hzz” 1/274; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi 'l-luğa*, “hzz” 2/151; İbnü's-Şeceri, *Emâli İbni 'ş-Şeceri*, 3/56; Halebî, *Temhîdü 'l-Kavâid*, 2/658.

denilirken erkeklere; وَهُمْ الرِّجَالُ اللَّائِي وَاللَّائُونَ فَعَلُوا كَذَا وَكَذَا denmektedir.⁸⁵¹ Tahkikli eserde müellifin Abdullah b. Mesu'd'un لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ “Eşlerine yaklaşılmamağa yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır.”⁸⁵² âyetini اللَّائِي أَلُوا مِنْ نِسَائِهِمْ şeklinde okuduğu aktarılmaktadır. Ancak kaynaklara bakıldığında bazılarında; Abdullah b. Mes'ud'un لِلَّائِي أَلُوا şeklinde fiilini mazi olarak okuduğu rivayet edilirken, diğer bir kısmında ise لِلَّائِي أَلُوا şeklinde okuduğu bilgisi görülmektedir. Zaten konuya uygun olan da لِلَّائِي olarak okumuş olmasıdır. Zira burada الَّذِينَ veya اللَّائِي değil اللَّائِي'nin erkekler için kullanılabileceğinden bahsedilmektedir.⁸⁵³

5. Tay lügatine göre ise kelimenin müfred hali اللَّذِ kabul edilmekte, اللَّذان şeklinde “elif”

harfiyle tesniye yapılmakta, اللَّذُونَ şeklinde “vav” harfiyle de cemi yapılmaktadır.

Cemi olarak kullanıldığına şahid olarak şu beyitleri sunmaktadır:

نَحْنُ اللَّذُونَ صَبَّحُوا الصَّبَّاحَا ... وَغَادَرُوهَا غَارَةً مِلْحَاخَا

“Sabah vakti tüm gücümüzle düşmanı kuşatmaya gelen biziz,

Etkisi uzun süre devam edecek bir baskını arkamızda bırakıp gideniz.”⁸⁵⁴

⁸⁵¹ Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğa*, “zlk” 15/30.

⁸⁵² el-Bakara 2/226.

⁸⁵³ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî el-Ferrâ', *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*, ed. Câbir b. Abdillâh es-Serî', 1435/2014, 141; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/168; Tıybî, *Futûhu'l-ğayb*, 3/181; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelûsî Ebû Hayyân Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Şâm: Dâru'l-Kalem, ts.), 3/37.

⁸⁵⁴

الرجز

وَعَادَرُوهَا غَارَةً مِلْحَاخَا			نَحْنُ اللَّذُونَ صَبَّحُوا الصَّبَّاحَا		
نح نل ل ذو	ن صب ب حص	ص با حا	و غا د رو	ها غا ر تن	مل حا حا
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

Bahr-ı recez yazılmış bir şiir olmakla birlikte şairi kesin olarak belli değildir. Kimi kaynaklarda Leyla el-Uhayliyye'ye, kimi kaynakta Ukayl kabilesinden Ebû Harb el-A'lem'e isnad edilirken, bazılarında ise Ru'be b. el-Accâc'a ait olduğu ifade edilmektedir. Beyitler *el-İbâne*'de geçtiği şekliyle hiçbir kaynakta bulunmamaktadır. Ancak نَحْنُ اللَّذُونَ صَبَّحُوا الصَّبَّاحَا ... يَوْمَ التَّخِيلِ غَارَةً مِلْحَاخَا şeklinde mevcuttur. Her hâlükârda şahid olarak alınan اللَّذون kısmı tüm kaynaklarda mevcuttur. Bk. Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 78; Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *el-Mekasidu'n-Nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiyye* (*Şerhu's-Şevâhidi'l-Kübra*), thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzi', 1431/2010), 1/391; İbn Nâzım, *Şerhu İbni'n-Nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 56; Süyûtî, *Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî*, 2/832.

3.1.1.1.2.2. الـتي ve Çoğullarının Kullanımları⁸⁵⁵

‘Avtebî الـتي ism-i mevsûlünün الـلَّتْ، الـلَّتِ، الـلَّتِ şeklinde üç farklı kullanımı olduğunu ifade etmektedir. الـلَّتْ şeklindeki kullanımına Ferrâ’dan naklen şu beyiti şahid göstermektedir:

فَقُلْتُ لِلَّتِ تَلُومُكَ إِنَّ نَفْسِي ... أَرَاهَا لَا تُعَوِّدُ بِالتَّمِيمِ

“Seni kınayan kadına dedim ki: Ben kendimin,

Muskalarla tedavi edilen birisi olmadığımı biliyorum.”⁸⁵⁶

الـلَّتِ kelimesinin tesniyesinde الـلَّتَانِ، الـلَّتَانِ، الـلَّتَانِ şeklinde yine üç farklı kullanımı vardır.

Avtebî الـلَّتَانِ şeklinde nûnsuz kullanımına şu beyiti şahid olarak göstermektedir:

هُمَا اللَّتَانِ لَوْ وَلَدَتْ تَمِيمٌ ... لَقِيلَ فَخَرَّ هُمُ صَمِيمٌ

“Bu iki kadın Temîm kabilesinden olsaydı,

Onlar için sırf övünç kaynağı olurdu”⁸⁵⁷

⁸⁵⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 2/183-185.

⁸⁵⁶

الوافر

فَقُلْتُ لِلَّتِ تَلُومُكَ إِنَّ نَفْسِي	أَرَاهَا لَا تُعَوِّدُ بِالتَّمِيمِ	مِيم
ف ق ل ت ل ل ت	ت ل و م ك إ ن	ن ن ف س ي
أ ر ه ا لا	ت ع و و ذ ب ت	ت م ي م ي
ه ا / ه /	ه ا / ه /	ه ا / ه /
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ

Şiir bahr-ı vâfirle yazılmış olup bazı kaynaklarda şairi meçhul denirken, bazı kaynaklarda ise İbnu’ş-Şecerî’nin Ferrâ’dan naklettiği ifade edilmektedir. Ayrıca tahkikli eserde فقلت şekliyle bu beyitler hiçbir kaynakta bulunmamakta, tüm kaynaklarda فُتِلْتُ veya فُتِلْتُ şeklinde geçmektedir. Aslında قال fiili ل har-i ceri ile birlikte kullanıldığından doğrusu da böyle olması gerekmektedir. Ayrıca فُتِلْتُ تَلُومُكَ “Seni kınayana de ki,” şeklinde mana daha uygun düştüğü düşünülmektedir. Muhakkiklerin şiir için kaynak gösterdikleri *Emâli*’ş-Şecerîyye isimli eserde de yine للت şeklinde geçmektedir. Bk. İbnu’ş-Şecerî, *Emâli İbni’ş-Şecerî*, 3/59.

⁸⁵⁷

الرجز

هُمَا اللَّتَانِ لَوْ وَلَدَتْ تَمِيمٌ	لَقِيلَ فَخَرَّ هُمُ صَمِيمٌ	مِيم
ه م ل ل ت ا	ل و ل د ت	ت م ي م و
ل ق ي ل ف خ	ر ن ل ه م و	ص م ي م و
ه ا / ه /	ه ا / ه /	ه ا / ه /
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

اللّا kullanımına ise şu beyitle istiṣhâd etmektedir:

جَمَعْتُهَا مِنْ أَيْتِقٍ غَزَارٍ ... مِنَ اللَّأ شَرْفَنَ بِالصَّرَارِ

“Ben onları, yavruları sütlerini emmesin diye

Memeleri bağlı olan en semiz develerden seçtim.”⁸⁶⁰

‘Avtebî son olarak اللّٰي kelimesinin ism-i tasğîrinin اللُّتَيَّا şeklinde geldiği, tasğîri yapılan

bu kelimenin çoğulunun ise اللُّتَيَّاتُ şeklinde geldiğini ifade ederek şu beyiti şahid

göstermektedir:

بَعْدَ اللَّتَيَّا وَاللُّتَيَّا وَالَّتِي ... إِذَا عَلَتْهَا أَنْفُسٌ تَرَدَّتْ

“Bir iki küçük musibet ve sonra gelen büyük musibet,

Ki; onun üzerine çıkan kimseler düşer, mahvolur.”⁸⁶¹

Lisânu'l-Arab, “hl” 11/218, “ell” 15/240; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhî Cem'i'l-Cevâmi'*, 1/325; Şürrâb, *Şerhu'ş-şevâhidi'ş-şi'riyye*, 3/198.

860

الرجز					
جَمَعْتُهَا	مِنْ	أَيْتِقٍ	غَزَارٍ	مِنَ	اللَّا شَرْفَنَ بِالصَّرَارِ
ج مع ت ها	من أي ن قن	غ ز ا ري	م ن ل لا	ش ر ف ن ب ض	ص ر ا ري
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ

Şiir bahr-ı recezle yazılmış olup şairi bilinmemektedir. Kaynaklarda اللّٰو، اللّٰو، اللّٰو gibi farklı şekillerde geçmektedir. Bk. İbn Sîde, *el-Muhkem*, “şrf” 8/45-46; Ebû Ali el-Hasan b. Raşık el-Kayravânî, *el-Umde fî meḥâsini'ş-şi'ri ve âdâbihi*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1401/1981), 2/273; Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*, thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mehtûn (Kahire: Hicr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1410/1990), 1/195; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 10/144-145.

861

الرجز					
بَعْدَ	اللُّتَيَّا	وَاللُّتَيَّا	وَالَّتِي	إِذَا	عَلَتْهَا أَنْفُسٌ تَرَدَّتْ
بع دل ل تي	يا ول ل تي	يا ول ل تي	إ ذ ا ع ل ت	ه ا ن ف س ن	ت ر د د تي
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ

Şiir, Ru'be b. ‘Accâc’a ait olup bahr-ı recezle yazılmıştır. Beyitlerde geçen اللّٰي ve اللّٰي lafızlarının musibet anlamında kullanıldığı, burada ta’zim manasında tasğîr yapıldığı, yani bir anlamda musibetin büyüklüğü ifade edilmektedir. Şair’in divanı dahil birçok kaynakta اللّٰي şeklinde lam harfi fethalı olarak geçmektedir. Sibeveyh, bu beyitleri sıra cümlesinin hazfinin caiz olduğuna şahid olarak kullanmaktadır. Bk. *Dîvânu'l-Accâc rivâyetü Abdi'l-Melik b. Karîb el-Asmaî*, thk. İzzet Hasan (Beyrut: Dâru'ş-Şarkî'l-Arabî, 1416/1995), 267; Ebu Muhammed Yusuf

3.1.1.2. İsim Fiiller

Arapçada mebnî sayılan kelime çeşitlerinden biri de isim fiillerdir. Cürcânî isim fiilleri, “mazi veya emir manasına gelen isimlerdir” şeklinde tarfi ederken,⁸⁶² İbn Hişâm (ö. 761/1360) isim fiilleri “uzak oldu” anlamındaki هَيَّاهَتْ gibi mazi manasında olanlar, “sus” anlamındaki صَمَّ gibi emir manasında olanlar ve “ne hoş” anlamındaki وَيَّ gibi muzari manasında olanlar şeklinde üç farklı kategoride incelemektedir.⁸⁶³ ‘Avtebî ise bu konuyla ilgili kelimeleri belli bir başlık altında toplamamış, yeri geldikçe eserinin muhtelif başlıkları içerisinde bazı isim fiillere değinmiştir.

3.1.1.2.1. أَوَّلَى İsim Fiili⁸⁶⁴

Sözlüklerde أَوَّلَى isim fiilinin anlamı; “korkutma vs. de kullanılan bir tabir olarak; başına bela bul, sana ceza layıktır, bu sana müstehaktır, varacağın yer cehennemdir, akıllı ol, yoksa..!” gibi tehdit ve beddua anlamları verilmektedir.⁸⁶⁵ ‘Avtebî bu fiilin tehdit ve gözdağı manasına geldiğini ifade etikten sonra;

أَوَّلَى لَكَ فَأَوَّلَى

“Bu azap sana layıktır, lâyıktır!”⁸⁶⁶ manasındaki âyeti vermekte, hemen ardından;

فَأَوَّلَى لَهُمْ طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ

“O, (ölüm) onlara layıktır. Halbuki (emre) itaat edip güzel bir söz (söylemeleri) onlar için daha hayırlıdır.”⁸⁶⁷ âyetini şahid göstermektedir. Aynı anlamda kullanıldığına dair şu şiirle de istişhâd etmektedir:

أَلْفَيْتَا عَيْنَاكَ عِنْدَ الْقَفَا ... أَوَّلَى فَأَوَّلَى لَكَ ذَا وَاقِيَةٍ

b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyâti Sibeveyhi*, thk. Muhammed Ali er-Rîh Hâşim (Kahire: Dâru'l-Fikr li't-tibaati ve'n-neşri ve't-tevzi', 1394/1974), 2/84-85; Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye*, 1/220.

⁸⁶² Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 25.

⁸⁶³ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1383/1963), 257.

⁸⁶⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 2/102.

⁸⁶⁵ Sarı, *el-Mevârid*, “vly” 1684.

⁸⁶⁶ el-Kıyâme 75/34.

⁸⁶⁷ Muhammed 47/20-21.

“Düşman korkusundan arkaya baka baka gözlerin ensene kaydı,
Müstehak olduğun o kötülük seni yakalasın, hadi şimdi korun!”⁸⁶⁸

3.1.1.2.2. بَلَّه İsim Fiili⁸⁶⁹

‘Avtebî, sözlüklerde “bırak, koyver” anlamı verilen bu kelimenin bazen كَيْفَ “nasıl” anlamına, bazen عَلَى “üzerinde” anlamına geldiği gibi, bazen de دَعَّ “bırak” manasında isim fiil olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Müellifin kaynak vermese de bu bilgileri Ebu Bekir el-Enbârî’den naklettiği açıktır.⁸⁷⁰ Bazı Araplar بله kelimesinden sonra gelen kelimeyi mecrûr okurlarken, bazıları da mansûb okumaktadır. Mecrûr okuyanlar bu kelimeyi عَلَى veya benzeri bir konumunda gördüklerinden sonraki kelimeyi mecrûr okuduklarını aktarmaktadır. Kaynaklarda bu görüşün Ferrâ’ya ait olduğunu belirtilmekte, Leys’in bu kelimeye “evet” anlamında kullanılan "أَجَلٌ" anlamı verdiği nakledilmektedir.⁸⁷¹

Konu dışında kalması sebebiyle ilgili kelimenin كيف ve عَلَى anlamında kullanıldığına dair müellifin sunmuş olduğu şahitler burada zikredilmemiştir. ‘Avtebî, bu kelimenin isim fiil olarak “bırak” anlamında kullandığına dair şu hadisleri delil olarak sunmaktadır:

868

السريع

أَوَّلِيْ فَـ	أَوَّلِيْ لَـ	أَوَّلِيْ ذَا وَاقِيَةٍ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ
أَوَّلِيْ فَا	أَوَّلِيْ لَ ذَا	أَوَّلِيْ ذَا وَاقِيَةٍ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ
أَوَّلِيْ فَا	أَوَّلِيْ لَ ذَا	أَوَّلِيْ ذَا وَاقِيَةٍ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ
أَوَّلِيْ فَا	أَوَّلِيْ لَ ذَا	أَوَّلِيْ ذَا وَاقِيَةٍ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ	أَلْفِيَّتِيْ عَيْتِيْ

Şiir câhilî şairlerden Amr b. Milkat adıyla bilinen Amr b. Sa’lebe’ye ait olup bahr-ı serî’le yazılmıştır. Bk. İbn Cinnî, *Sirru sinâati’l-i’râb*, 2/350; İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi’l-luğa*, 130; Ensârî, *en-Nevâdir fî’l-luğa*, 268; en-Neccâr, *Dıyâu’s-Sâlik*, 2/13.

⁸⁶⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/218-219.

⁸⁷⁰ Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/95.

⁸⁷¹ Ezherî, *Tehzibü’l-Luğa*, “blh” 6/166; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “blh” 6/166.

وفي الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يقول الله - تعالى -: "أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا حَظَرَ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ، بَلَهُ مَا أَطْلَعْتُهُمْ عَلَيْهِ". وفي حَيْرٍ: وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ دُخْرًا بَلَهُ مَنْ أَطْلَعْتُهُمْ عَلَيْهِ.

“Ebû Hureyre Rasûlullah’dan şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: Allah Teâlâ: "Onlara gösterdiklerimi bir tarafa bırak; Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir insanın aklına ve hayaline gelmeyecek nimetler hazırladım."⁸⁷²

Araplarda “terk et, bırak, uzaklaş” manasında kullanılan bir de atasözü bulunmaktadır. Derler ki; تَحْرِقُكَ النَّارُ أَنْ تَرَاهَا بَلَهُ أَنْ تَصْلَاهَا “Uzaktan yakıcı olduğunu gördüğün ateşi bırak, terk et, uzaklaş”⁸⁷³

Bütün bu örnek ve açıklamalardan بَلَهُ kelimesinin genel olarak “terk et, uzaklaş” anlamlarında kullanılmış olduğu, ‘Avtebinin ise كيف ve على manalarındaki kullanımını daha ön plana çıkardığı anlaşılmaktadır.

3.1.1.2.3. صِه İsim Fiili⁸⁷⁴

Arapçada isim fiillerden biri olarak kabul edilen صِه kelimesinin “sus” anlamında bir engelleme ifadesi olduğunu aktaran ‘Avtebî, Hz. Âişe’nin Basra’ya gelip kalacağı yere vardığında tahtirevanı üzerindeyken orada bulunanları susturmak amacıyla صِه صِه “susun, susun” şeklinde ikazda bulunduğunu ve halk sustuktan sonra onlara hitap ettiğini nakletmektedir. Buna ek olarak Hz. Peygamber’in;

مَنْ قَالَ صِه فَقَدْ لَعَا وَمَنْ لَعَا فَلَا جُمُعَةَ لَهُ،

⁸⁷² Hadis hem Buhâri, hem de Müslim’de geçmekte ve sahih hadis kategorisindedir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Kahire: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), "Sûretu'r-Rûm", 65 (No. 4779-4780); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "el-Cennet", 2824-2825; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-Zuaylî, *Tahrîcu'l-ehâdîs ve'l-âsâr'il-vâkıati fî Tefsîri'l-Keşşâf* (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414/1993), 3/87.

⁸⁷³ İbn Side, *el-Muhkem*, “blh” 4/327; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “blh” 13/478; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît*, “hml”.

⁸⁷⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 3/361.

örnek olarak da “Topluluğu susmaları için azarladım”⁸⁷⁷ anlamına gelen صَهَّصَتْ الْقَوْمَ وَلِلْقَوْمِ örneğinin verilebileceğini ifade etmektedir.⁸⁷⁸

3.1.1.2.4. مَهْ İsim Fiili⁸⁷⁹

Arapçada isim fiillerden olduğu bilinen مه kelimesinin de صه gibi “sus” anlamına geldiğini ifade eden ‘Avtebî bu lafzın hadislerde geçtiğini ve Arapların bu kelimeyi sıklıkla kullandıklarını belirtmektedir. Buna delil olarak Hz. Aîşe’nin şu diyalogunu paylaşmaktadır:

وذكرت عائشة يوماً علياً فمدحته، فعوتبت على مسيرها، فقالت لمعاتبها: مه، تلك مصيدة من مصايد الشيطان أبرأ إلى الله منها، كأنها أرادت بقولها: مه، أي كُفَّ وأمسك عن هذا.

“Hz. Aîşe bir gün Hz. Ali’den bahsetmiş ve onu öven ifadeler kullanmıştı. Bunun üzerine birileri onu kınamış, o da kendisini kınayana “sus” anlamında "مه" ifadesini söylemiş, sonra “Bu şeytanın tuzaklarından bir tuzaktır ve ben bu tuzaktan Allah’a sığınırım” demiştir. Hz. Aîşe bu ifadesiyle kendisini kınayana; ‘Bu işten imtina et, uzak dur!’ demiştir.”⁸⁸⁰

3.1.1.2.5. هَات İsim Fiili⁸⁸¹

Günümüz Arapçasında da sıkça kullanılan ve isim fiillerden biri olan هات kelimesi ile ilgili ‘Avtebî, bu kelimenin أَعْطَيْ “bana ver” veya "إِئْتِ بِ" “getir” kelimeleriyle eş anlamlı olduğunu ifade ettikten sonra Kur’an’dan هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ “getirin/verin delillerinizi”⁸⁸² âyetini şahid göstermektedir. Müellif bu âyetin hemen ardından; “Bu kelimenin tesniyesinin yapıldığını duymadım. Yalnızca müzekker için هَاتِ müennes için هَاتِي şeklinde müfredi, müzekkerler için هَاتُوا müennesler için هَاتِيْنَ şeklinde cemisi olan bir kelimedir” diyen Ferrâ’nın

⁸⁷⁷ Sarı, *el-Mevârid*, “shs” 883.

⁸⁷⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 3/362.

⁸⁷⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/263-264.

⁸⁸⁰ Bu şekilde bir rivayete kaynaklarda rastlanılmamıştır. Yalnızca çalışılan eserde geçmektedir. Bk. Avtebî, *el-İbâne*, 4/263-264.

⁸⁸¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/568-569.

⁸⁸² el-Bakara 2/111, el-Enbiyâ 21/24, en-Neml 27/64.

görüşünü naklederek bir anlamda kendisinin de bu görüşte olduğunu zımnen ifade etmektedir.⁸⁸³

هَاتِي يُهَاتِي şeklinde bu kelimenin ancak mufâale babına aktarıldıktan sonra muttasıl mansub zamirlerle birleşebileceğini, ancak o zaman مَا أُعَاطِيكَ gibi مَا أُهَاتِيكَ şeklinde “sana vermeyeceğim” anlamında kullanılabileceğini söyleyenlerin olduğunu ifade etmektedir. Müellifin bu kimselerden kastı, Basra ekolünün görüşünü benimseyenlerdir.⁸⁸⁴ Arapların هَاتِيكَ şeklinde bir kullanımlarının olmadığını, yani bu kelimenin bu haliyle muttasıl mansub zamirlerle bitişmediğini, ayrıca bu isim fiilin bir dilekte bulunmak için kullanılamayacağını beyan etmektedir.

Kûfe ekolu mensuplarından Ferrâ'nın aksine, müellif İbn Sikkî'ten naklen, bu emir fiilin هَاتِيَّا şeklinde tesniyesinin de geldiğini ifade etmektedir.⁸⁸⁵ Burada da görüldüğü üzere müellif bir kaynaktan alıntı yaptığında bazen o kaynağın müellifinin adını zikretmekte, bazen de zikretmemekte, ancak yaptığı alıntıyı harfî harfine nakletmektedir. Bunun sebebi muhtemelen müellifin elinde kaynak bilgisi bulunmaması şeklinde yorumlanabilir. Dikkat edilirse, ‘Avtebî’nin yaşadığı coğrafya, Kahire, Bağdat, Basra ve Kûfe gibi o günün ilim merkezlerinden uzak bölgede idi. Dolayısıyla kendisine ulaşan bilgilerin kaynakları hussunda birtakım zorlukların yaşanmış olma ihtimalinin olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

3.1.1.2.6. هَلَّمَ İsim Fiili⁸⁸⁶

Arapçada kullanılan isim fiillerden bir diğeri de هَلَّمَ kelimesidir. ‘Avtebî bu kelimenin “gel” anlamındaki تَعَالَ kelimesiyle eş anlamlı olduğunu ifade etmekte, İbnü'l-Enbârî bu kelimenin هَلَّمَ جَرَّ şeklinde kullanıldığını, çünkü bu kelimenin “develerin otlayarak gitmesi”

⁸⁸³ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât*, thk. Ali Tevfik el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 73.

⁸⁸⁴ Ebu Ali el-Fârisî, *el-Mesâilü'l-Basriyyât*, thk. Muhammed eş-Şâtır - Ahmed Muhammed Ahmed (Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1405/1988), 1/432; Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî, *Dürretü'l-ğavâs fî evhâmî'l-havâs*, thk. Arafât Matarcî (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1418/1998), 163.

⁸⁸⁵ İbnu's-Sikkî, *Islâhu'l-Mantık*, 209.

⁸⁸⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/570-572.

kelimesindeki hemzenin ötre oluşundan ve kendisi sakinleşince harekesinin bir önceki harfe intikalinden kaynaklandığını bildirmektedir.

Kaynaklara bakıldığında müellifin Halîl b. Ahmed'den naklettiği görüşün ona ait olduğuna dair bir bilgi bulunmamakla birlikte bu görüşün Basra ekolünün öncülerinden İbn Cinnî'ye ait olduğu göze çarpmaktadır. 'Avtebî'nin sahip olduğu bilgilere kaynak verme konusunda problem yaşadığı bu tür aktarımlardan da gözlemlenebilmektedir. İbn Cinnî eserinde; هَلْمَ lafzının ه ve هَمْ kelimelerinin birleşiminden oluştuğu görüşün Basralılara, هَل ve هَمْ kelimelerinden oluştuğu görüşünün ise Kûfelilere ait olduğunu beyan etmektedir.⁸⁹⁰ Basralılara ait bu görüş Kûfeliler tarafından şu saikle çürütülmektedir: Bu kelimenin aslı هَا ve هَمْ kelimelerinden oluşmaktadır. İkisi birleşince "hâ" harfinin yanındaki elif ile هَمْ kelimesinin başındaki lâm yanyana gelmiş, dolayısıyla iki sâkin birbiri ardına sıralanmıştır. Bu sebeple "hâ" harfine bitişik olan "elif" harfi hazfedilmiş, ardından birinci "mîm" in harekesi "lâm" harfine aktarılmış, daha sonra da iki "mîm" birbirine idğam edilmiş ve هَمْ şekli almıştır.⁸⁹¹ 'Avtebî de eserinde Ferrâ'dan naklen aynı bilgilerden bahsetmektedir. Kûfelilerin bu görüşü, yine kendisinden önce yaşayan Ezherî'nin eserinde de göze çarpmaktadır.⁸⁹²

'Avtebî, *Kitâbu'l-Ayn*'da Ferrâ'dan naklen هَمْ kelimesinin aslının هَلْ أَوْ هَمْ olduğunu, daha sonra hemzelerin kullanım dışı kalarak هَمْ şekli aldığının ifade edildiğini aktarmaktadır.⁸⁹³ Burada da görüldüğü gibi 'Avtebî, kaynak bilgisine sahip olduğunda, yaptığı alıntının kaynağını zikretmekten imtina etmemektedir. Bu da, eserinde kaynak zikretmediği yerlerde bilgiyi nereden aldığını saklamak maksadıyla değil, yeterli veriye sahip olmadığından kaynaklandığı savını güçlendirmektedir.

⁸⁹⁰ İbn Cinnî, *Sirru sînâati 'l-i'râb*, 2/374.

⁸⁹¹ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili 'l-hilâf*, 1/282.

⁸⁹² Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğâ*, "hlm" 6/169.

⁸⁹³ Bu ifade aslında bir davet sözcüğüdür. Topluluğa, kimin yemek getireceğini sormak maksadıyla kullanılan bir sözdür. Ancak daha sonraları çok sık kullanım neticesinde هَمْ şekline evrilmiştir. Bk. İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi 'l-luğâ*, "hlm" 6/60; İbn Fâris, *Mücmelü 'l-Luğâ*, "hlm" 1/907.

3.1.1.2.7. هَيْتَ İsim Fiili ⁸⁹⁴

Arapçada isim fiil olarak kullanılan kelimelerden biri de هَيْتَ kelimesidir. ‘Avtebî, Halîl b. Ahmed’in bu kelimeye هَلُمَّ manası verdiğini aktarmaktadır. İbn Abbas, İbn Mes’ûd ve Hz. Hasan, âyet هَيْتَ لَكَ olarak okunduğunda anlamın هَلُمَّ manasına dönüştüğünü belirtmektedirler. Âyette geçen هَيْتَ لَكَ “Haydi gelsene!”⁸⁹⁵ ifadesinin aslında Mısır halkına özgü bir ifade olduğunu söyleyenlerin yanı sıra, هَيَّأْتُ لَكَ anlamını verenlerin bu âyeti هَيْتُ لَكَ şeklinde okuduklarını ifade etmektedir. ‘Avtebî, Kisâî’nin هَيْتَ لَكَ şeklindeki okuyuşun Havrân halkının lehçesi olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır. Kisâî, bu şekildeki okuyuşun Havrân halkı tarafından Mekke’ye getirildiğini ve Mekke halkının daha sonra bu okuyuşu benimseyip bu şekilde okumaya başladığını, Medîne halkının ise bu kelimeyi هَيْتَ olarak okuduğunu ifade etmektedir. İbn Abbâs ve Hz. Ali’nin bu âyeti yine هَيَّأْتُ لَكَ manasında هَيْتُ لَكَ olarak okudukları aktarılmaktadır. Kaynaklara bakıldığında hem bu rivayeti, hem de verilen bu bilgileri bize aktaranın Kisâî değil, Ferrâ olduğu görülmektedir.⁸⁹⁶ Hicaz halkının ise bu âyeti تَعَالَ “gel” anlamında هَيْتَ لَكَ şeklinde okudukları zikredilmektedir.⁸⁹⁷

3.1.1.2.8. هِيَهَاتَ İsim Fiili ⁸⁹⁸

Arapçada kullanılan bir diğer isim fiila olan هِيَهَاتَ kelimesinin anlamı "تَبَعْدَ" yani “uzaklaşmak” manasındadır. ‘Avtebî kelimenin bu manada kullanımına şâhid olarak şu âyeti göstermektedir:

هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ

⁸⁹⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 4/569.

⁸⁹⁵ Yûsuf 12/23.

⁸⁹⁶ Ferrâ’, *Meâni ‘l-Kur’ân li ‘l-Ferrâ’*, 2/40.

⁸⁹⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 4/569.

⁸⁹⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 4/574.

“Hâlbuki bu size vaad olunan şey, ne kadar da uzak!”⁸⁹⁹

‘Avtebî, Kisâî’den naklen bu kelimenin tenvinsiz olduğunu, hem mansub hem de mecrur okunabileceğini, durulduğu zaman هَيْهَاتَ şeklinde okunacağını ifade etmektedir. Ancak yine Kisâî’den naklen; bu kelimenin hem merfu, hem mansûb, hem de mecrur okunabileceğini Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) kendi eserinde zikretmektedir.⁹⁰⁰ Ezherî de, bu kelimenin sonundaki “ta” harinin aslî olmadığı konusunda ilim ehlinin ittifak ettiğini ifade ettikten sonra; Ebu Amr b. Alâ (ö. 154/771)’nın bu kelimeyi geçite “ta” harfiyle, durulduğunda ise هَيْهَاتَ şeklinde “ha” harfiyle okunması gerektiğini, ayrıca Sîbeveyhi’nin de bu görüşü desteklediğini aktarmaktadır.⁹⁰¹ Ferrâ ise, bazı Arapların cümledeki her konumunda “tâ” harfini mecrur okuduklarını, bu sebeple عرفات ve ملكوت kelimeleri gibi bu kelimedede de durulduğunda sonunun “tâ” ile okunmasını daha uygun gördüğünü söylemektedir.⁹⁰²

‘Avtebî Arapların çoğunun bu kelimeyi أَيَّهَاتَ şeklinde “hâ” harfini hemzeye dönüştürerek telaffuz ettiklerini, ancak bu şekilde bir okuyuşun yalnızca İbnü’l-A’râbî (ö. 231/846)’ye ait olabileceğini aktarmaktadır. İbnü’l-Enbârî’den naklen هيهات kelimesinin yedi şekilde okunduğunu aktarmaktadır. Son harfi tenvinsiz olarak dammeli, fethalı ve kesralı, ayrıca tenvinli olarak dammeli, fethalı ve kesralı biçiminde okunabildiğini ifade ederek şu şiirle istişhâd etmektedir:

تَذَكَّرُ أَيَّامًا مَضَيْنَ مَعَ الصَّبَا ... وَهَيْهَاتَ هَيْهَاتًا إِلَيْكَ رُجُوعُهَا

“Çocukluğunda geçen günleri hatırla, bak,

O günlerin sana dönmesi artık çok uzak!”⁹⁰³

⁸⁹⁹ el-Mü’minûn 23/36.

⁹⁰⁰ Herevî, *Ğarîbu’l-Hadîs*, “ety” 3/414-415.

⁹⁰¹ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğ’a*, “hyt” 6/256.

⁹⁰² Enbârî, *İdâhu’l-vakfi ve’l-ibtidâ’*, 1/298.

⁹⁰³

Şiir Ensar şairlerden Ehvas el-Evsî’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Kaynakların çoğunda أَيَّامًا مَضَيْنَ مَعَ الصَّبَا şeklinde geçmektedir ki doğrusu da budur. Çünkü تَذَكَّرُ şeklinde alındığında vezne uymamaktadır. Bu sebeple vezni doğru şekline göre verilmiştir. Bk. el-Enbârî, *Şerhu’l-kasâidi’s-seb’i*, 440; Avtebî, *el-İbâne*, 4/575; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “hyh” 13/554; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/72; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 4/351.

3.1.2. Mu‘rebler

Bilindiği üzere Arapçada mu‘reb kelimesi son harfinde veya son harfinin harekesinde değişim kabul eden kelimeler için kullanılmaktadır. ‘Avtebî i‘rab kelimesinin sözlük anlamını “beyân/açıklamak” olduğunu,⁹⁰⁷ ıstılah olarak da “nahiv” kelimesiyle eş anlamlı kullanılabileceğini⁹⁰⁸ ifade etmekle yetinmektedir. Cürcânî ise i‘rab kelimesinin ıstılahta; “Âmillerin değişmesiyle kelimenin sonunda meydana gelen lafzî veya takdiri değişimlerdir” şeklinde tarif etmektedir.⁹⁰⁹ Mu‘reb kavramını ise; “Lafzî veya manevî âmil vasıtasıyla, değişim alameti olarak, sonunda lafzen veya takdiren bir harfin veya bir harekenin bulunduğu kelimedir” ibareleriyle tanımlamaktadır. Yahut; “Âmillerin değişimiyle sonu değişen kelimelerdir” diye tarif edenlerin de olduğunu zikretmektedir.⁹¹⁰ Bu bölümde ‘Avtebî’nin eserinde değindiği mu‘reb kelimeler detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

3.1.2.1. Merfûât

Bilindiği üzere Nahiv ilminde belli âmiller sebebiyle kelimelerin sonlarının zahiri alametlerle yahut takdiren veya mahallen ref edilmesi sonucunda o kelimeye veya cümleye merfu kelime veya merfu cümle denmektedir. Bu bölümde müellifin bahsettiği merfu öğeler ele alınacak ve detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.1.2.1.1. Mübteda ve Haber

Genellikle isim cümlesinin başında yer alan ve Basralılara göre sırf mübteda olması sebebiyle kendi kendine ref olan, Kûfelilere göre ise cümledeki haber tarafından ref edilen zahir veya muzmar isme mübteda denmektedir. Haber; isim cümlesinde genellikle mübtedadan sonra gelen, Basralıların bir kısmına göre mübteda tarafından ref edilen, diğer bir kısmına göre kendi kendine ref olan, Kûfelilere göre ise mübteda tarafından ref edilen ve cümlede eylem veya haber bildiren kelimedir.⁹¹¹

Mübteda

‘Avtebî eserinde mübteda ve haber ile ilgili başlı başına bir konu açmamış, zaman zaman bazı spesifik meselelere kısmen değinmiştir.⁹¹² Bunlardan birisi; isim cümlesinde aslolan mübtedanın marife gelmesi olmasına rağmen;

⁹⁰⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/12.

⁹⁰⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/91.

⁹⁰⁹ Cürcânî, *et-Ta‘rîfât*.

⁹¹⁰ Cürcânî, *et-Ta‘rîfât*.

⁹¹¹ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî l-hilâf*, 1/38; Kayravânî, *el-Umde fî mehâsini ‘ş-şî‘ri ve âdâbihi*, 2/272; İbn Mâlik, *Şerhu ‘t-Teshîl*, 1/190; Endelûsî, *et-Tezyîl ve ‘t-tekmîl fî şerhi Kitâbi ‘t-Teshîl*, 3/24.

⁹¹² Avtebî, *el-İbâne*, 4/490.

“Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay hâline!”⁹¹³ âyetinde mübteda olarak gelen وَيْلٌ kelimesinin nekire olarak gelmesini ele almaktadır. “Nekire bir kelime mübteda olamaz kaidesi gereği bu âyette nekire nasıl mübteda olmuş sorusunu soranlara şu şekilde cevap ver” diyerek konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. “Nekire bir kelime marifeye yakın olursa o zaman mübteda olabilir.” Buna örnek olarak:

حَيْرٌ مِّنْ زَيْدٍ رَّجُلٌ مِّنْ تَمِيمٍ، وَرَجُلٌ فِي الدَّارِ قَائِمٌ؛ وَكَذَلِكَ أَلِفُ الْإِسْتِفْهَامِ نَحْوُ قَوْلِكَ: أَمْنَطَلِقُ أَبُوكَ

cümlelerini vermektedir. Verdiği bilgi ve örnekler tek tek ele alınacak olursa;

وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ âyeti için söylediği “Nekire bir kelime marifeye yakın olursa o zaman mübteda olabilir.” cümlesi diğer örneklerden ayrı olarak birkaç şekilde yorumlanabilir:

1. التنكير يفيد التعظيم kaidesi gereği; وِيل kelimesinden sonra عَظِيم şeklinde bir sıfat takdir edilerek nekire tahsis edilebilir ki o zaman nekire marifeye yakınlaşmış kabul edilerek mübteda olarak kullanılabilir.
2. وِيل للمطففين وِيلًا طويلا şeklinde “daima” anlamı vererek de söylenebilir. Bu durumda وِيلًا طويلا ifadesi hâl yapılı ve وِيل لَكَ دَائِمًا şeklinde bir anlam verilebilir.⁹¹⁴
3. وِيل ifadesinden sonra مِنَ اللَّهِ şeklinde bir cârr-mecrûr takdir edilip nekire hususileştirilerek marifeye yakın hale getirilebilir.
4. وِيل ifadesinde “yazıklar olsun” şeklinde fiil manası olduğundan bu anlamı veren nekire mübteda olabilir.⁹¹⁵
5. وِيل ifadesi tek başına dua veya beddua anlamı barındırmış olması sebebiyle müfîd/anamlı bir kelam sayıldığından nekire olsa da mübteda olarak

⁹¹³ el-Mutaffifîn 83/1.

⁹¹⁴ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/223.

⁹¹⁵ Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-i'râb*, thk. Abdu'l-Îlâh en-Nebhân (Şâm: Dâru'l-Fikr, 1416/1995), 1/465; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/226.

kullanılabilir.⁹¹⁶ İbn Mâlik de söz müfid olduğu sürece nekra bir kelimenin mübtada olabileceğini şu beyitle ifade etmektedir:

وَلَا يَجُوزُ الْإِئْتِدَا بِالنَّكِرَةِ ... مَا لَمْ تُفِدْ كَعِنْدَ زَيْدٍ مَرَّةً

“Müfid olmadıkça nekire’yi mübtada yapmak caiz olmaz,

“Zeyd’in bir şalı vardır” örneğinde olduğu gibi”⁹¹⁷

6. ويل ifadesi kendisinden sonra gelen ثبت fiili ile tahsis edilebilir. Müberred bu kelimenin dua olarak algılanmasının doğru olmadığını; aksine, böylesine kötü bir haberin o fiili yapan kimseler için artık sabit olduğunu anlamak gerektiğini belirtmektedir.⁹¹⁸ Yahut bu âyetin للمطففين ويل şeklinde de anlaşılabileceği ifade edilmektedir. Çünkü bunu, insanlar diğer insanlara beddua olarak söyleyebilir. Allah ise bir sözü söylediğinde o sözü dua değil vucup makamında söyler. Zira Allah dua eden değil, dua edilen ve dualara icabet etmesi istenilen bir makamda olduğu için böylesi bir bedduayı söylemez. ويح ويح gibi ifadeler eğer ويحك ويحك şeklinde muzâf olarak gelirlerse sadece mansub olurlar. Ancak izafetten kopuk olarak münferiden gelirlerse beddua kabilinden mansub, veya وَيْلٌ ثَبَّتَ şeklinde mübtada olarak okunur.⁹¹⁹ Zeccâc (ö. 311/923) da aynı görüşü savunmakta; “bu kelimenin Kur’an dışında وَيْلٌ şeklinde mansub okunması caiz iken Kur’ân’da mübtada olarak merfu okunması evladır” demektedir. Çünkü burada قَدْ ثَبَّتَ لِلْمُطَفِّفِينَ وَيْلٌ şeklinde bir anlam olduğunu belirtmektedir.⁹²⁰

⁹¹⁶ Ğalâyînî, *Câmiu’-d-durûsi’l-arabiyye*, 2/256.

⁹¹⁷

الرجز

وَلَا يَجُوزُ الْإِئْتِدَا بِالنَّكِرَةِ	مَّا لَمْ تُفِدْ كَعِنْدَ زَيْدٍ مَرَّةً
و لا ي جو	ما لم ت فد
زل اب ت دا	ك عن د زي
بن ن ك رة	دن ن م رة
هـ//هـ	هـ//هـ
هـ//هـ	هـ//هـ
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Şiir bahr-ı recez ile yazılmıştır. Bk. el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 1/192.

⁹¹⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 3/221.

⁹¹⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/222-223.

⁹²⁰ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, 5/297.

Yukarıda belirtilen görüşlerin tamamı Basralıların bu husustaki görüşleri ile örtüşmektedir. Kûfeliler ise; eğer ويل veya سلام gibi nekire bir kelimenin anlamında övgü veya yergi varsa marifelik kazanabileceğini ifade etmektedirler.⁹²¹ Sîbeveyhi, âyetin başındaki ويل ifadesinin kötü bir mana içermesi sebebiyle dua anlamında olduğunu söylemenin Allah adına hoş olmayacağını, bu tür lafızları Allah'ın kullar adına, sanki kullar söylüyorsa söylemiş olduğunu kabul etmenin daha doğru olacağı görüşünü belirtmektedir. Yani bu âyetle Allah; “İşte onlar, yaptıkları çirkin şeylerden dolayı bu sözü hakedenlerdir” şeklinde yorumlamaktadır.⁹²²

Bazı dil âlimleri ise ويل kelimesinin aslında cehennemde bir vadinin adı olması sebebiyle alem bir isim olduğunu ve dolayısıyla marife kabul edildiğini ifade etmektedirler.⁹²³ ‘Avtebî de isim belirtmeksizin böyle bir görüşün olduğunu ifade etmektedir.

‘Avtebî’nin verdiği örneklerden ilki; حَيْرٌ مِنْ زَيْدٍ رَجُلٌ مِنْ تَمِيمٍ “Zeyd’den daha hayırlı kimse, Temîm kabilesi’nden bir adamdır” cümlesidir. Kaynaklara bakıldığında bu cümlemin müellife ait bir örnek olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümlede خير kelimesi her ne kadar nekire olsa da زيد من câr-mecruruna muteallık/bitişik kullanıldığından anlamı; “herhangi bir hayırlı kimse değil, Zeyd’den daha hayırlı bir kimse” olmakta ve bu şekilde nekire tahsis edilmiş olmaktadır.

İkinci örnek ise; إِنْكَارٌ فِي الدَّارِ قَائِمٌ cümlesidir. Bu örnekte de birinci örnekte olan durumun aynısı mevcuttur. Son örnek ise; أَمَّنْطَلِقُ أَبُوكَ soru cümlesidir. Bu örnekte nekire, istifhamdan sonra geldiğinden mübteda olarak kullanılması caizdir.⁹²⁴

Haber

Basit bir tanımla; Arapçada isim cümlesinde eylem bildiren bölüm olarak tanımlanan haber ile ilgili olarak ‘Avtebî şu kuralı vermektedir:

والعرب تُدخل الفاء في خبر الابتداء، إذا كان الخبر من سبب الاسم.

⁹²¹ İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/315.

⁹²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/331.

⁹²³ Câhız, *el-Hayevân*, 1/228.

⁹²⁴ Ğalâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, 2/256.

‘Avtebî bu kaideyle; Eğer haber, mübtedanın sebebi olarak gelmişse o zaman haberin başına “fa” harfî getirilir. Bu kaideye örnek olarak;

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا

“Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.”⁹²⁵

Bu âyette mübteda olarak gelen “hırsızlık”, haber olarak gelen “el kesme”nin sebebi olarak görüldüğünden haberin başına “fa” harfî getirilmiştir.

Yine;

الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ

“Zina eden kadın ve zina eden erkekte her birine yüzer değnek vurun.”⁹²⁶ âyetinde de mübteda konumunda gelen “zina etmek” haber olarak gelen “sopa vurmanın” sebebi olarak görüldüğünden haberin başına “fa” harfî getirilmiştir.

Kaynaklara bakıldığında bu görüşün aslında Kûfelilere ait olduğu, dolayısıyla Kûfe ekolünün önce çıkan isimlerinden Ferrâ’nın da bu görüşü savunduğu, ayrıca Basra ekolünden Müberred’in de bu görüşte olduğu görülmektedir. Onlar mübtadın başında kullanılan elif-lâm takısını Arapçada şart edatı olarak kullanılan ما veya مِنْ anlamında yahut bir ism-i mevsûl olan الذي anlamında olduğunu savunmakatadırlar. Bu görüşe göre mana, şarta gelen cevap olarak;

الَّذِي سَرَقَ فَاقْطَعُوا يَدَهُ “kim çalarsa, elini kesin” veya ism-i mevsulden sonra سَرَقَ فَاقْطَعُوا يَدَهُ “çalanan elini kesin” şeklinde olmaktadır.⁹²⁷

‘Avtebî eserinin başka bir yerinde isim vermeksizin Ferrâ’dan birebir alıntı yaparak şu bilgileri aktarmaktadır: Arapların ما، الذي gibi ism-i mevsullere sıra olarak gelen haberin başına “fa” getirdiklerini, çünkü haberi ceza cümlesi olarak gördüklerini aktararak bir önceki söylediğini adeta delillendirmektedir. Ancak burada “fa” harfini atmanın caiz olduğunu belirttikten sonra, bu tür haberlerin başına “fâ” harfini getirenlerin bu cümleyi ceza/cevap

⁹²⁵ el-Mâide 5/38.

⁹²⁶ en-Nûr 24/2.

⁹²⁷ Râzî, *Tefsîru’r-Râzî*, 11/351; Behâû’d-dîn İbn Akîl, *el-Müsâid ala Teshîli’l-Fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekat (Cidde: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1400/1980), 1/244; Fâdıl Salih Sâmîrrâî, *Meâni’n-Nahv* (Ürdün: Dâru’l-Fikr li’t-tibaati ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1420/2000), 2/139.

cümlesi olarak gördüklerini, getirmeyenlerin ise normal habere kıyasla getirmediğini belirtmektedir. Çünkü normalde haberin başına “fâ” gelmez. Örneğin *إِنَّ أَحَاكَ فَقَائِمٌ* denmez.⁹²⁸

قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ

“De ki: “Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır.”⁹²⁹

‘Avtebî, bu âyetin İbn Ömer tarafından *قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ مُلَاقِيكُمْ* şeklinde okunduğunu, dolayısıyla haberin başına “fâ” harfinin gelip gelmemesinin tamamen ihtiyarî olduğunu vurgulamaktadır. Zemahşerî (ö. 538/1144) ise sahabeden İbn Mes’ûd’un bu şekilde okuduğunu aktarmakta ve *قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ مُلَاقِيكُمْ* şeklinde “fa” hariyle okuyanların *الذي* ism-i mevsulünün şart manası taşıdığı için cevabın başına “fâ” getirerek okuduklarını söylemektedir. Sahabeden Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?])’in ise *قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ إِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ* şeklinde okuduğunu, çünkü o bu âyeti: *الذي تَفِرُّونَ مِنْهُ* şeklinde müstakil bir cümle olarak anladığını, aktarmaktadır.⁹³⁰

Basra ekolüne mensup çoğu dil âlimi ise, başına *الذي* anlamındaki “elif-lâm” alan mübtedanın haberine “fa” almasını caiz görmemektedir. Bu yüzden Sîbeveyhi her iki âyetin haberlerini mahzûf olarak görmekte ve şu şekilde bir takdirde bulunmaktadır:

فِيمَا يُتْلَى عَلَيْكَ السَّارِقِ وَالسَّارِقَةِ أَيَّ حَكْمَهُمَا، وَفِيمَا فُرِضَ عَلَيْكَ الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي أَيَّ حَكْمَهُمَا.

“Erkek ve bayan hırsızın (hükmü) size okunan bu surededir.”, “Zina eden erkek ve kadının (hükmü) size okunan bu surededir.” Bu hükümlerin bu surede olmasını da surenin ilk âyeti olan;

سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا

“Bu, bizim indirdiğimiz ve (hükümlerini) farz kıldığımız bir sûredir.”⁹³¹

⁹²⁸ Ferrâ’, *Meâni’l-Kur’ân li’l-Ferrâ’*, 3/155.

⁹²⁹ el-Cum’a 62/8.

⁹³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/531; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endülüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdusselam Abduş-Şâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001), 6/115; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 4/282.

⁹³¹ en-Nûr 24/1.

قائم cümlelerini vermektedir. Ancak bu şekilde hem ismini hem de haberini merfu okuyanların كان من القصة gibi kelimeleri takdir ederek okuduklarını, sanki de onların كان من القصة dediklerini ifade etmektedir. Buna şahid olarak aşağıdaki beyiti vermekte ve bu beyitte şairin, yukarıdaki kelimlerden birini takdir ederek كان'nin hem ismini hem de haberini ref ettiğini belirtmektedir:

إِذَا مِتُّ كَانَ النَّاسُ نَصْفَانِ شَامِتٌ ... وَآخِرُ مُثْنٍ بِالَّذِي كُنْتُ أَفْعَلُ

“Öldüğümde insanlar ikiye ayrılmıştı; kimi dalga geçerken,
Kimi yaptıklarımın dolayısı övgüler düzüyorlardı.”⁹³⁶

Bazı Arapların كان'nin kardeşlerinden olan ليس'yi de bu kullanıma dahil ettiklerini ifade etmektedir. Kaynaklara bakıldığından ‘Avtebî’nin verdiği bu bilgilerin kendisinden önce telif edilen eserlerde de yer aldığı görülmekte, dolayısıyla kaynak belirtmeden başka eserlerden alıntı yaptığı gözlemlenmektedir.⁹³⁷

İsim cümlesinin başına كان getirilmesinin sebebini; olayın geçmiş zamanda vuku bulduğunu belirtmek olarak açıklamaktadır. Yani isim cümlesinin başına gelen كان, cümledeki eylemi جلس gibi mazi fiil manasına dönüştürmekle birlikte aynı zamanda tam fiil haline getirmektedir. Bu durumda كان'nin haberinin zikredilemesine gerek kalmaz, yalnızca

936

الطويل

إِذَا مِتُّ	كَانَ النَّاسُ	نَصْفَانِ	شَامِتٌ	وَآخِرُ	مُثْنٍ	بِالَّذِي	كُنْتُ	أَفْعَلُ
إذا مت	ت كان نا	س نص فا	ن شام تن	و ء خ	ر مت نن بل	ل ذي كن	ت أف ع لو	
//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/	//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/	
فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	

Bazı kaynaklarda كان إذا مِتُّ كَانَ النَّاسُ نَصْفَانِ شَامِتٌ ... وَآخِرُ مُثْنٍ بِالَّذِي كُنْتُ أَفْعَلُ şeklinde geçmektedir. Çoğu kaynakta şairinin belli olmadığı zikredilirken bazı kaynaklarda bu beyitlerin Emevî devleti şairlerinden el-Uceyr b. Abdullah es-Selûlî'ye ait olduğu zikredilmektedir. Beyitler bahr-ı tavîl vezni ile yazılmıştır. Bk. Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-Nahvi*, 145; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/71; İbn Cinnî, *el-Lüma*, 38; İbnü's-Şecerî, *Emâlî İbni's-Şecerî*, 3/116; Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 114; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/206.

⁹³⁷ İbn Cinnî, *el-Lüma*, 38.

isminin zikredilemesi ile yetinilir. Örneğin; كَانَ رَيْدٌ denildiğinde رَيْدٌ anlamı veya كَانَ أَمْرٌ denildiğinde ise حَدَثَ أَمْرٌ manası kastedilmektedir. Buna delil olarak;

إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً

“Peşin ticaret olması müstesna..”⁹³⁸

Müellif bu âyetin حَاضِرَةً تِجَارَةً şeklinde okunduğu ön kabulüyle âyette sanki de حَاضِرَةً تِجَارَةً dendiğini ifade etmektedir. Taberî (ö. 310/923) ve Zeccâc, hem Hicaz ve Irak ehlinin hem de cumhur kurrânın bu âyeti حَاضِرَةً تِجَارَةً şeklinde merfu okuduklarını, bazı Kûfe ehlinin mansub okuduklarını ifade etmektedir.⁹³⁹ Keza Basra ekolü ulemasından Ahfeş de bu kelimeleri merfu okuyanlardan biridir. O, merfu okunmasının yanı sıra mansûb olarak da okunabileceğini ifade etmiş ancak bu durumda تِلْكَ تِجَارَةً ile haberi arasına bir isim takdir edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁹⁴⁰ Aynı şekilde ‘Avtebî de bu âyetin mansub okunabileceğini ifade etmekte fakat o تِلْكَ yerine البَيْع kelimesini takdir etmeyi uygun görmektedir. Buna göre âyet; حَاضِرَةً تِجَارَةً بَيْعٌ şeklinde anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında ‘Avtebî’nin bu konuda mensup olduğu Kûfeliler ekolünü değil, Basralılar ekolünü benimsediği anlaşılmaktadır. ‘Avtebî, İbn Sikkî’ten naklen Amr b. Şe’s b. Ubeyd el-Esedî (ö. 20/641)’nin şöyle dediğini nakletmektedir: “إذا كان اليوم يوماً” cümlesinde olduğu gibi, muhatap manayı biliyorsa o zaman كَانَ’nin ismi hazfedilebilir ve إذا كان يوماً denir. Bu âyette de durum böyledir. Çünkü burada mahzûf olan isim التِجَارَةُ kelimesidir. Buna göre mana إِنْ تَكُونَ التِّجَارَةُ şeklinde olur. Tıpkı كَبُرَتْ كَلِمَةً “Ne büyük/ ne küstahça söz”⁹⁴¹ âyetinde olduğu gibi anlam

⁹³⁸ el-Bakara 2/282.

⁹³⁹ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 6/80; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, 1/365.

⁹⁴⁰ Ebü’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeşî’l-Evsat, *Meâni’l-Kur’ân li’l-Ahfeş*, thk. Hüda Mahmud Karrâa (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1411/1990), 1/205.

⁹⁴¹ el-Kehf 18/5.

الكلمة كبرت الـكلمة olup, muhatabın bilgisi olduğundan الـكلمة'nün zikredilmesine ihtiyaç olmamıştır.

Bu konuda gösterdiği şahitlerden biri şu beyitlerdir:

فَإِنَّكَ لَا تُبَالِي بَعْدَ حَوْلٍ ... أَظَنِّي كَانَ أُمُّكَ أَمْ جِمَارُ

“Aradan bir yıl geçince artık umurunda olmaz;

Seni doğuran ananın eşek mi, yoksa ceylan mı olduğu!”⁹⁴²

Bu beyitte kullanılan كان fiilinin tam fiil manasında olduğunu söylemekte, aynı zamanda hem ismini hem de haberini ref ettiğini aktarmaktadır. كان fiilinin bu beyitte tam fiili olarak kullanıldığını Sîbeveyhi de kabul etmekte ancak bu kullanımın yalnızca şiirlerde olabileceğini veya nesir cümlelerde kullanılırsa da bunun bir dilsel zaafiyet olduğunu belirtmektedir. Ancak Sîbeveyhi, tam fiil anlamında kullanılsa da haberinin merfu değil, mansub olacağını söyleyerek ‘Avtebî’den ayrılmaktadır. Zaten Sîbeveyhi bu beyitleri eserinde كان’nin isminin nekire, haberinin ise marife gelmesinin caiz olduğuna delil olması maksadıyla sunmaktadır.⁹⁴³ Ayrıca كان’nin şiirlerde veya nesirde zaid olarak kullanılabildiğini ve lafzen hiç amel etmediği gibi herhangi bir mana katkısı da yapmadığını söyleyenler de vardır. Buna örnek olarak şu cümleleri vermektedirler: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ كَانَ قَائِمٍ مَرَزْتُ بِرَجُلٍ قَائِمٍ Ayrıca كان zaid olunca مَرَزْتُ بِرَجُلٍ كَانَ قَائِمٍ örneğinde olduğu gibi ismi ve haberi olmayacağını da ifade etmektedirler.⁹⁴⁴

942

الوافر

فَإِنَّكَ لَا تُبَالِي بَعْدَ حَوْلٍ	أَظَنِّي كَانَ أُمُّكَ أَمْ جِمَارُ
ف إن ن ك لا	ن أم م ك أم
ت ب ا ل ي بع	أ ظ ب ي ن كا
د ح و ل ن	ح ما رو
هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ
فُعُولُنْ	فُعُولُنْ

Şiir bahr-ı vâfirden olup bazı kaynaklarda kime ait olduğu belirtilmese de birçok kaynakta câhilî şairlerden Hidâş b. Zühayr'e ait olduğu belirtilmektedir. İlgili beyit bazı kaynaklarda فَإِنَّكَ لَا يُضْرِكُ şeklinde geçmektedir. Bk. Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-Nahvi*, 147; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/48; Müberred, *el-Muktedab*, 4/94; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 2/192; Yahya el-Cebûrî, *Şi'ru Hidâş b. Zühayr el-Âmirî* (Şâm: Matbûâtü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, 1406/1986), 66.

⁹⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/48-50.

⁹⁴⁴ İbn Cinnî, *el-Lüma*, 38/39.

‘Avtebî kan’ın zaid olarak kullanılabileceğini, bu durumda amelden mülğa olduğunu kabul etmekte ve buna şahid olarak şu beyitleri göstermektedir:

فَكَيْفَ إِذَا مَرَرْتُ بِدَارِ قَوْمٍ ... وَإِخْوَانٍ لَنَا كَانُوا كِرَامَ

“Bir bilsen nasıldı, uğradığım zaman,

Asil kardeşlerin bulunduğu kavmin diyarına!”⁹⁴⁵

Yukarıdaki beyitte de görüldüğü üzere kan zaid olarak kullanılmış ve amel etmemiştir.

Bu sebeple کرام kelimesi إخوان kelimesine sıfat olarak mecrur gelmiştir. Bazı nahivcilere göre ise kan zaid olarak kullanıldığında harf mesabesinde olmaktadır. Çünkü onlara göre harften başka hiçbir kelime zaid olarak kullanılamaz.⁹⁴⁶ Ancak ‘Avtebî bu görüşlerden hiçbirine tam olarak katılmaktadır. O, kan’ın tam fiil olarak kullanılsa da kullanılmasa da hem isminin hem de haberinin ref edilebileceğini ifade ederek bu konuda farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Bu görüşüne ayrıca kan’ın جاء manasında kullanılabileceğini, bu durumda habere ihtiyaç duymayıp ismi ile yetineceğini ifade etmektedir. Buna şahid olarak aşağıdaki şiiri göstermektedir:

إِذَا كَانَ الشِّتَاءُ فَأَذْفُقُونِي ... فَإِنَّ الشَّيْخَ يُهْرِمُهُ الشِّتَاءُ

“Kış geldiğinde beni ısıtın ne olur,

Zira kış yaşhyı elden ayaktan düşürür.”⁹⁴⁷

945

الوافر

فَكَيْفَ	إِذَا	مَرَرْتُ	بِدَارِ	قَوْمٍ	وَإِخْوَانٍ	لَنَا	كَانُوا	كِرَامَ
ف ك ي ف	ا د ا	م ر ر ت ب د ا	ر ق و م ن	و ا خ و ا ن ن	ل ن ا ك ا ن و	ك ا ن و ا ك ا ن و	ا ن و ا ك ا ن و	ا ن و ا ك ا ن و
ا د ا	ا د ا	ا د ا	ا د ا	ا د ا	ا د ا	ا د ا	ا د ا	ا د ا
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ

Şiir Ferezdak’a ait olup bahr-ı vâfir ile yazılmıştır. Kendi divanı dahil birçok kaynakta فَكَيْفَ إِذَا رَأَيْتَ دِيَارَ قَوْمٍ وَجِيرَانٍ لَنَا كَانُوا şeklinde geçmektedir. Bk. *Dîvânu l-Ferezdak*, 597; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/153; Müberrred, *el-Muktedab*, 4/116; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Fıkhul-luğa ve sirru l-arabiyye*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru l-hyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1422/2002), 241.

⁹⁴⁶ Ebu Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî, *el-Cena’d-dânî fi hurûfi l-meânî*, thk. Fahrû’d-dîn Kabâve - Muhammed Nedîm Fâdıl (Beyrut: Dâru l-Kütübi l-İlmiyye, 1413/1992), 620.

947

الوافر

Beyitlerde görüldüğü üzere burada كان nakıs fiil değildir. جاء manasında kullanıldığından tam fiile dönüşmüş ve fail almakla yetinmiştir. Buna şahid olarak ayrıca şu âyeti de göstermektedir:

وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةً

“Eğer borçlu darlık içindeyse...”⁹⁴⁸

Müellif âyetteki كان fiilini جاء anlamında tam fiil olarak algılamakta, bazı kaynaklarda ise yine tam fiil olarak وقع anlamı verilmektedir. Abtebî ayrıca كان tam fiil olarak kullanıldığında muttasıl mansub zamirler alabileceğini de belirtmektedir. Buna şahid olarak şu beyitleri göstermektedir:

كَأَنَّ لَمْ يَكُنْهَا الْحَيُّ إِذْ أَنْتَ مَرَّةً ... بِهَا مَيِّتَ الْأَهْوَاءِ مُجْتَمِعِ الشَّمْلِ

“Bir keresinde huzur ve güven içerisinde olduğun

Sanki o mahalle değilmiş gibi.”⁹⁴⁹

إِذَا كُنَّا	أَنْ الشَّيْءَ	فَإِنَّ الشَّيْءَ	يُحْيِي يَوْمَهُ	الشَّيْءَ	تَاءً
إِذَا كُنَّا	ش تاء ف أد	ف إن نش شي	خ يه ر م هش	ش تاء و	
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ

Müellif Lebîd b. Rebîa (ö. 40 veya 41/660 veya 661)’ya ait olduğunu söylese de şiir, câhilî şairlerden Rabî’ b. Dab’ el-Fezârî’ye aittir. Bazı kaynaklarda İslam’ı kabul ettiği ve Dâhis savaşına katıldığı ifade edilmektedir. Bahr-ı vâfir ile yazılmış bir şiir olup kaynaklarda كان fiilinin tam fiil olarak kullanıldığına dair şahid gösterilmektedir. Bazı kaynaklarda anlamı حدث meydana gelmek olarak anlaşılmışken, bazılarında ise جاء şeklinde anlamlandırılmıştır. Kaynakların büyük çoğunluğunda يهرمه yerine يهدمه fiili kullanılmıştır. Bk. Ferâhîdî, *el-Cümel fi’n-Nahvi*, 149; İbn Cinnî, *el-Lüma’*, 38; Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 114; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/342.

⁹⁴⁸ el-Bakara 2/280.

⁹⁴⁹

49

الطويل

كَأَنَّ لَمْ يَكُنْهَا الْحَيُّ إِذْ أَنْتَ مَرَّةً

بِهَا مَيِّتَ الْأَهْوَاءِ مُجْتَمِعِ الشَّمْلِ

ك أن لم	ي كن هل حي	ي إذ أن	ت مر ر تن	ب ها مي	ي تل أه وا	ء مج ت	م عش شم لي
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مُفَاعِلٌ

Zü’r-Rumme’ye ait bir şiir olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. *el-İbâne*’de جمع الشمّل şeklinde geçmektedir. Ancak şairin kendi divanı da dahil bu şekilde hiçbir kaynakta bulunmadığı gibi anlam olarak da uygun düşmemektedir. Şairin kendi divanında bulunan ve bahr-ı tavîle uygun düşen doğrusu: كَأَنَّ لَمْ يَكُنْهَا الْحَيُّ إِذْ أَنْتَ

لم يكن بها لم يكنها لم يكنها لم يكنها
Yukarıdaki beyitlerin geçtiği kaynaklarda şeklinde verilen kısım manasında olduğu geçse de, ‘Avtebî bunun muttasıl mansub zamirin birleşmesi anlamında يضرها mesabesinde olduğunu açıkça ifade etmektedir. Yine bu konuda istişhâd ettiği beyitlerden biri de Ebu’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)’ye ait şu beyittir:

فَإِنْ لَا يَكُنْهَا أَوْ تَكُنْهَا فَإِنَّهُ ... أَحْ أَرْضَعَتْهُ أُمُّهَا بِلَبَائِهَا

“Kuru üzüm şarapla aynı şeyler olmasa da,

Aynı ağaçtan yetişmiş iki kardeşirler”⁹⁵⁰

Kaynaklara bakıldığında Sîbeveyhi’nin de aynı görüşe sahip olduğunu ve müellifin bu bilgileri örnekleriyle birlikte birebir onun eserinden aktardığı anlaşılmaktadır.⁹⁵¹

3.1.2.2. Mansûbât

Nahiv ilminde, başına aldığı belli âmiller nedeniyle sonuna nasb alametlerinden birisini lafzen veya takdiren alan kelimelere mansub denmektedir. Bu bölümde müellifin eserinde bahsettiği nasbenden âmiller ve bu sayede mansûb olan kelimeler detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.1.2.2.1. Elif-Nûn Maddesi, İsim ve Haberi

Arapçada hem fiillerin hem de isimlerin başına gelebilmesi hasebiyle elif-nûn maddesi Arap dilinin en temel meselelerinden biridir. Çünkü hem başındaki hemzenin nerede nasıl okunması gerektiği ve sonundaki nûn harfinin nerede muhaffef/cezimli, nerede

şeklinde. Yukarıda verilen vezin şairin divanında geçen şekline uygun olarak verilmiştir. Bk. Bâhilî, *Dîvânu Zirrumme*, 1/140; Zemahşerî, *Esâsu ’l-Belâğa*, 2/151; Endelüsi, *et-Tezyîl ve ’t-tekmîl fi şerhi Kitâbi ’t-Teshîl*, 2/246; Yakûb, *el-Mu’cemu ’l-Mufasssal*, 6/556.

⁹⁵⁰

الطويل							
فَإِنْ لَا يَكُنْهَا	أَوْ تَكُنْهَا	فَإِنَّهُ	أَحْ أَرْضَعَتْهُ	أُمُّهَا	بِلَبَائِهَا		
ف إن لا	ي كن ها أو	ت كن هو	ف إن ن هو	أ خ ن أر	ض ع ت هو أم	م ها ب	ل با ن ها
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ

Şiir Ebu’l-Esved ed-Düelî’ye ait olup, bahr-ı Tavîl ile yazılmıştır. Şair burada üzüm ve şarap aynı kökten geldiğine göre üzüm yemekle şarap içmekten imtina edilebileceğini belirtmektedir. Bk. Ebû Saîd el-Hasen es-Sukkarî, *Dîvânu Ebi ’l-Esved ed-Düelî*, thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 1418/1998), 162; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/300-301; Yakûb, *el-Mu’cemu ’l-Mufasssal*, 8/148; Şürrâb, *Şerhu ’ş-şevâhidi ’ş-şi’riyye*, 3/259.

⁹⁵¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/46; Müberred, *el-Muktedab*, 3/98; İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi ’n-nahv*, 1/91.

müsakkal/şeddeli okunması gerektiği hususları hem de cümlenin sağlıklı ve anlamlı olması açısından büyük önem arz etmektedir. ‘Avtebî eserinde elif-nûn maddesini belli başlıklar altında önce الخفيفة أن diye tabir ettiği cezimli elif-nun meselesini detaylı bir şekilde incelemiş, daha sonra da إِنَّ ve أَنَّ şeklindeki şeddeli elif-nun maddesini yine geniş bir şekilde ele almıştır. Bu maddeler müellifin sıralamasına göre ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır.

Cezimli Elif-Nûn(أَنَّ) Maddesi⁹⁵²

Bilindiği üzere أَنَّ muzari fiillerin başına geldiğinde bir taraftan fiilin sonunu nasb ederken, aynı zamanda o fiili mastar manasına çevirmekte ve bu mastara mastar-ı müevvel “dönüştürülmüş mastar” ismi verilmektedir. ‘Avtebî, muhaffef olan elif-nun maddesini, ancak bir fiilin önüne geldiğinde ikisi birlikte bir anlam ifade ettiğinden yarı isim olarak kabul etmektedir. Mesela أن ألقى cümlesinde أن ancak ألقى ile birleşince bir anlam ifade etmekte ve ancak o zaman tam bir isme dönüşmektedir. Mesela; وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ “Oruç tutmanız daha hayırlıdır”⁹⁵³ âyetinde sanki de والصيام خير لكم denmektedir.

Muhaffef elif-nûn maddesi bazen أما والله لو أن فعلت كذا لكان خيراً لك “Vallahi eğer şöyle yapsaydın daha iyi olurdu” cümlesinde olduğu gibi zaid olarak kullanılmakta, bazen de أيّ manasında beyan edici olarak kullanılmaktadır. Buna örnek olarak;

وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى الْهَيْكَلِ

“İçlerinden ileri gelenler, “Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin.” âyetinde أن açıklayıcı olarak gelmiş ve امشوا أي: “Yani; yürüyün” anlamını barındırmıştır. Ayrıca أن edatının kullanıldığı manalardan biri de “.....dığında, ...dığı zaman” manasındaki إِذْ edatıdır. Aşağıdaki beyitler bu kullanıma şahid olarak gösterilmektedir:

⁹⁵² Avtebî, *el-İbâne*, 2/108-112.

⁹⁵³ el-Bakara 2/184.

ذَكَرْتُكَ أَنْ مَرَّتْ بِنَا أُمُّ شَادِنٍ ... أَمَامَ الْمَطَايَا تَشْرَبُ وَتَسْنَحُ

“Bineklerin önünde; sağ tarafımızdan gelen, boynunu uzatıp, başını kaldıran,

Ceylan yavrusu ile anası yanımızdan geçtiğinde seni hatırladım.”⁹⁵⁴

Müellif, bu maddedeki nûn harfinin Kur’ân’da yalnızca iki yerde; بَلْ رَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ

“Oysa siz, sizin için hesaba çekileceğiniz bir zaman belirlemediğimizi sanmıştınız”⁹⁵⁵ ve

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ “İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi sanır?”⁹⁵⁶ âyetlerinde lâm harfine idğam edildiğinden okunmadığını zikretmektedir.

‘Avtebî أَنْ harfinin, başına geldiği fiili muzariyi nasbedebilmesi için kendisi ile muzari fiilin arasına "س" "سوف" "قد" harflerinin girmemesi gerektiğini aksi takdirde nasb amelini yapamayacağını ifade ederek şu âyeti şahid göstermektedir:

عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى

“Allah, içinizde hastaların bulunacağını bilmektedir.”⁹⁵⁷

Yukarıdaki âyette de görüldüğü üzere أَنْ kendisi ile fiili arasına giren “sîn” harfî nedeniyle amel etmemiş, bu yüzden merfu olmuştur. Ancak araya لَا harfinin girmesi durumunda ref ve nasb caiz olur. Çünkü لَا harfi, bir âmilin amel etmesine engel olmaz. Örneğin;

954

الطويل

ذَكَرْتُكَ	أَنْ	مَرَّتْ	بِنَا	أُمُّ	شَادِنٍ	أَمَامَ	الْمَطَايَا	تَشْرَبُ	وَتَسْنَحُ
ذَكَرْتُ	ك أَنْ	مَرَّتْ	بَنَا	مَنَا	شَادِن	أَمَام	مَطَايَا	تَشْرَب	وَتَسْنَح
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ

Beyitler Zü’r-Rumme’ye ait olup bahr-ı tavîldendir. Bk. Bâhilî, *Dîvânu Zirrumme*, 2/1197; Müberred, *el-Kâmil f’îl-luğati ve’l-edeb*, 2/224; Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâb.t b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *et-Tatfîl ve hikayâtü’t-tufayliyyîn ve ahhâruhum ve nvâdiru kelâmihim ve eş’âruhum*, thk. Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm el-Cefân ve’l-Câbî li’t-Tıbbâati ve’n-Neşr, 1420/1999), 95.

⁹⁵⁵ el-Kehf 18/48.

⁹⁵⁶ el-Kıyâme 75/3.

⁹⁵⁷ el-Müzzemmil 73/20.

يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ أَعْرِفْكُمْ ... وَصَاغَنَا اللَّهُ صِيغَةً ذَهَبًا

“Keşke sizi tanımadan önce ölseydim de,

Allah bizi de gidenler zümresine ilhak etseydi.”⁹⁶⁰

Yukarıdaki beyitte de görüldüğü üzere أعرفكم başında zahir bir nasb edatı olmadan mansub olarak gelmiştir.

Hemzesi Kesralı, Nûnu Şeddeli Olan Elif-Nun(إِنَّ) Maddesi⁹⁶¹

Bilindiği üzere klasik nahiv kitaplarında elif-nûn maddesinin hemzesinin kesralı ve fethalı olduğu yerler geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Bu bölümde müellifin elif-nûn maddesinin başındaki hemze hakkında söyledikleri detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılacaktır.

‘Avtebî, elif-nûn maddesinin dört yerde meksûr okunması gerektiğini ve bu yerlerden şunlar olduğunu ifade etmektedir: Cümle başında, cümlede haberin başına “lâm” harfi geldiğinde, "قول" ifadesinden sonra ve kasemden sonra. Cümle başında gelen elif-nûn maddesine örnek olarak; إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ cümlesini vermektedir. Haberin başında “lâm” harfi geldiğinde elif-nûn maddesinin hemzesinin meksur okunması gerektiğine örnek olarak; عَلِمْتُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ cümlesini verdikten sonra şu âyeti şahid olarak göstermektedir: “Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor.” Şayet âyette haberin başında

960

الْمُنْسَرِح					
يَا لَيْتَنِي	مِتُّ	قَبْلَ	أَعْرِفْكُمْ	وَصَاغَنَا	اللَّهُ صِيغَةً ذَهَبًا
يا ليتني	مت قبل	أعرفكم	وصاغنا	لاهي صيغ	تن ذهب با
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُسْتَفْعَلُونَ	مُفْعَلَاتُ	مُسْتَفْعَلُونَ	مُسْتَفْعَلُونَ	مُفْعَلَاتُ	مُسْتَفْعَلُونَ

Bahr-ı münserih ile yazılan şiirin kime ait olduğu bilinmemektedir. Bk. el-Enbârî, *Şerhu'l-kasâidi's-seb'i*, 193; Nehravânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsu'n-nâsihu's-şâfi*, 230; Avtebî, *el-İbâne*, 2/109; Muhammed Ali Tâhâ ed-Dürre, *Fethu'l-kebîri'l-müteâl i'râbu'l-muallakâti'l-aşri't-tivâl* (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1409/1989), 1/245.

⁹⁶¹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/110-123.

Abtebî زَيْدًا فِي الدَّارِ قَائِمًا وَقَائِمًا şeklinde okunabilmesini ise şu şekilde açıklamaktadır;

Bu cümlede قَائِمٌ kelimesini merfu okluyanlar إِنَّ harfine haber olarak kabul etmekte, فِي الدَّارِ kısmını ise habere muteallık zarf-ı müstekarr olarak görmektedirler. Yani cümle إِنَّ زَيْدًا قَائِمًا فِيهَا cümlesi gibi olmaktadır. Buna delil olarak şu âyetleri göstermektedir:

إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ

“Şüphesiz suçlular cehennem azabında devamlı kalacaklardır.”⁹⁶⁸

إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهِونَ

“Şüphesiz cennetlikler o gün nimetlerle meşguldürler, zevk sürerler.”⁹⁶⁹

Yukarıda örnek olarak verilen her iki âyette de harf-i cerler habere müteallık olup zarf-ı müstekarr konumunda birinci haber, daha sonra gelen فَاكِهِونَ ve خَالِدُونَ kelimeleri ise ikinci haber olarak merfudurlar. Âyetlerdeki harf-i cerleri gayr-ı müstekarr zarf olarak kabul edenler de vardır ki bu durumda birinci âyette mana إِنَّ الْمُجْرِمِينَ خَالِدُونَ فِيهَا, ikinci âyette ise إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهِونَ olur.

فِي الدَّارِ, إِنَّ'nin ismi olarak nasbedilmiş, زَيْدًا kelimesi ise cümlesinde إِنَّ فِي الدَّارِ زَيْدًا قَائِمًا

zarf-ı müstekarr câr-mecrûr haber, قَائِمًا ise Kûfelilerin literatürüne göre kat' (القطع) Basralıların literatürüne göre ise hâl olmaktadır. Kûfeliler, Basralıların hal dediklerini kat' diye nitelemelerini şu şekilde açıklamaktadır: Örneğin; رَأَيْتُ مُحَمَّدًا الْكَرِيمَ cümlesinde الْكَرِيمَ kelimesi مُحَمَّدًا kelimesine na't/sıfat olarak gelmiştir. Eğer sıfatın başından lâm-ı ta'rif kaldırılırsa cümle

⁹⁶⁸ ez-Zuhurf 43/74.

⁹⁶⁹ Yâsîn 36/55.

رَأَيْتُ مُحَمَّدًا كَرِيمًا şekline dönüşür ki bu kopuşu yaşmasından dolayı كَرِيمًا kelimesine i'rabda “kat/القطع” denir. Basralılara göre ise hâl olur.⁹⁷⁰

Yukarıda verilen örneklerden elif-nûn maddesinin nerede, nasıl kullanılacağı, ayrıca kullanım şekli ve yerinin anlama etkisinin ne kadar büyük olduğu açıkça görülmektedir. ‘Avtebî’nin bu sebeple eserinde en çok yer ayırdığı konuların başında elif-nûn maddesinin geldiği söylenilebilir.

إِنَّ Edatının Tahfîfi/Cezimlenmesi⁹⁷¹

Arapçada إِنَّ edatının cezimli veya şeddeli okunması kurulacak cümlelerin sağlıklı olabilmesi için önemli olduğu kadar istenilen anlamı verebilme açısından da son derece önemlidir. ‘Avtebî إِنَّ’nin tahfîfinin/cezimlenmesinin iki türlü olacağını bildirmektedir.

Bunlardan birincisi; إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ cümlesinde olduğu gibi tahfîf edilebilir. Bu durumda anlam şeddeli إِنَّ olarak kalırken, sadece şeklen tahfîf edilmiş olur. ‘Avtebî bu görüşü aktararak Basralıların görüşünü benimsemektedir. Çünkü Kûfeliler muhaffef elif-nun’un nasb etme özelliği olmadığını savunurlar. Bu görüşlerini müşedded elif-nûnun fiilleri nasbetmediği gibi muhaffef elif-nûn da isimleri nasb etmez kıyası ile temellendirmektedirler.⁹⁷² Kûfelilerden Ferrâ, إِنَّ’dan tahfîf edilmiş إِنَّ edatının فَد mesabesinde olduğunu ancak فَد yalnızca fiillerin başına gelebilirken, إِنَّ’nin hem isimlerin hem de fiillerin başına gelebileceğini söylemektedir.⁹⁷³

Basralılar ise إِنَّ tahfîf edilse bile tıpkı كَأَنَّ تَذَيُّنِهِ حُفَّانٍ gibi nasb görevini yapacağını belirtmekte ve bu görüşlerine delil olarak İbn Mes’ûd’un لَمَّا لِيُؤْفِقْنَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَاهُمْ وَإِنَّ كُتْلًا لَمَّا لِيُؤْفِقْنَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَاهُمْ’un “Şüphesiz Rabbin onların her birine, yaptıklarının karşılığını tastamam verecektir.”⁹⁷⁴ âyetinin başındaki elif-nûnu müşedded/şeddeli manasında olmak kaydıyla muhaffef/cezimli

⁹⁷⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. es-Seyyid el-Batalyevsî, *Resâilu fi'l-Luğa*, thk. Velîd Muhammed es-Sirâkabî (Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-buhûsi ve'dirâsâti'l-İslâmiyye, 1428/2007), 230-231; Ahmed el-Bahbah, “Me'l-farku beyne'l-isti'nâfi ve'l-kat”, *Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye Ale's-Şebeketi'l-Âlemiyye* (20 Mart 2018).

⁹⁷¹ Avtebî, *el-İbâne*, 2/117-118.

⁹⁷² Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf*, 1/159-160; en-Neccâr, *Dıyâu's-Sâlik*, 1/327.

⁹⁷³ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, 1/514; Sâmirrâî, *Meâni'n-Nahv*, 1/344.

⁹⁷⁴ Hûd 11/111.

cümlelerin başına أَلَا getirilerek اِنْ زَيْدٌ قَائِمٌ yapıldığında anlamı قَدْ قَعَدَ زَيْدٌ “Zeyd oturmuştur” haline gelmektedir.

Hemzesi Fethalı, Nûnu Şeddeli Olan Elif-Nûn (أَنَّ) Maddesi⁹⁷⁸

Bilindiği üzere أَنَّ olarak gelen elif-nûn maddesi cümle ortalarında gelen ve cümleye kesinlik anlamı katmasının yanısıra “..diği-dığı, düğü-duğu” gibi anlamlar vererek bağlaç görevi gören bir edattır. Örneğin عَلِمْتُ أَنَّكَ كَرِيمٌ cümlesine “Senin cömert olduğunu bildim” anlamı verilmektedir. Dikkat edilirse burada iki farklı cümle bulunmaktadır. İlki fiil ve fâilden oluşan “ben bildim” anlamı veren عَلِمْتُ cümlesi, ikincisi ise “şüphesiz sen cümertsin” anlamını veren إِنَّكَ كَرِيمٌ cümlesi. Bu iki cümleyi birbirine bağlarken elif-nûn maddesi cümle ortasında kaldığı ve “dığı-duğu” anlamları vererek iki cümleyi birbirine bağlayacağı için أَنَّ haline dönüşür.

‘Avtebî bu şekilde kullanılan أَنَّ edatı ك harfiyle birleştiğinde tahfif edilebileceğini ve أَنَّكَ haline dönüşebileceğini ifade etmektedir. Buna şahit olarak aşağıdaki beyiti sunmaktadır:

فَلَوْ أَنَّكَ فِي يَوْمِ الرَّخَاءِ سَأَلْتَنِي ... فِرَاقَكَ لَمْ أَجْزَلْ وَأَنْتَ صَدِيقٌ

“Şayet bolluk zamanında benden ayrılmayı isteseydin,

Bu talebine karşı cimri davranmaz, dostane ayrılırdım.”⁹⁷⁹

⁹⁷⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 2/110-118.

⁹⁷⁹

الطويل							
فَلَوْ أَنَّكَ فِي يَوْمِ الرَّخَاءِ سَأَلْتَنِي	فِرَاقَكَ لَمْ أَجْزَلْ وَأَنْتَ صَدِيقٌ						
ف لو أن ك في يو مر	ر خاء	س أل ت ني	ف را ق	ك لم أب خل	و أن ت	ص دي قو	
هـ//	هـ//	هـ//	هـ//	هـ//	هـ//	هـ//	هـ//
فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ

Şiir bahr-ı tavîlden olup kime ait olduğu bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda فِرَاقَكَ yerine طَلَاكَ kelimesi geçmektedir. Şiir kelimesinin müzekker gelmesini Ferrâ أن قومك أصدقاء Bk. Enbârî, *el-Müzekker ve 'l-Müennes*, 1/287; Ezherî, *Tehzîbü 'l-Lüğa*, “enn” 15/405; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, “enn” 13/30; Murâdî, *Tevdîhu 'l-Mekâsıd*, 1/539.

وَأَنَّ "الثَّقِيلَةَ" 'Avtebî, elif-nûn maddesinin mansûb okunması gereken yerler ile ilgili; Elif-nûn "منصوبة الألف إذا حُسِّن في موضعها "ذاك" أبداً، وما لم يَحْسُن في موضعه "ذاك" فهو "إِنَّ" مكسورة. maddesinin أَئ okunduğu yerde أَئ nin yerine "şu" manasındaki ذاك konduğunda anlam güzel oluyorsa her zaman أَئ okunur, eğer anlam bozuluyorsa إِنَّ okunur." şeklinde çok mühim bir kaide sunmaktadır. Örneğin; قَدْ بَلَغَنِي أَنَّهُ ظَرِيفٌ cümlesinde أَنَّهُ yerine ذاك kullanılabilmekte ve manada bir bozulma meydana gelmemektedir. Ancak إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ cümlesinde إِنَّ yerine ذاك konduğunda mana bozulmuş olur. Çünkü bu örneklere bakıldığında إِنَّ edatının fiil manasında olduğu, قَدْ بَلَغَنِي أَنَّهُ ظَرِيفٌ edatının ise fail konumunda olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Yani قَدْ بَلَغَنِي أَنَّهُ ظَرِيفٌ cümlesi aslında بَلَغَنِي ظَرَفْتُكَ anlamına gelmekte ve fail konumunda olmaktadır. Kaynaklara bakıldığında 'Avtebî'nin sunduğu bu kuralları eser ismi belirtmeden birebir Basralı dil mektebi âlimlerinden İbn Serrâc'dan naklettiği anlaşılmaktadır.⁹⁸⁰ Sunduğu kaidenin öneminin yanısıra 'Avtebî'nin, مفتوحة الألف ifadesi yerine منصوبة الألف ifadesini kullanmış olması da ilgi çekmektedir.

Elif-nûn maddesinin أَئ olarak okunması gerektiği yerlerden birisinin de; أَئ edatının yerine ذاك ve başına da bir harfî cer getirmek aynı manayı veriyorsa, o zaman yine أَئ olarak okunur. Örneğin; أَشْهَدُ عَلَى ذَاكَ أَنَّكَ ظَرِيفٌ cümlesinde أَشْهَدُ أَنَّكَ ظَرِيفٌ yerine ذاك getirilmesi aynı anlamı karşılamaktadır. Dolayısıyla burada yine أَئ kullanılmalıdır. 'Avtebî bahsettiği bu kuralı şu âyetle desteklemektedir: قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنَّ: "De ki: "Bana cinlerden bir topluluğun (Kur'an'ı) dinledikleri vahyedildi"⁹⁸¹ Görüldüğü üzere bu âyette geçen أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ cümlesinde أُوحِيَ إِلَيَّ بَذَاكَ kullanıldığında anlamda herhangi bir bozulma meydana gelmemektedir.

⁹⁸⁰ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/281.

⁹⁸¹ el-Cin 72/1.

Luğa adlı eserinde aynı konuyu zikrederken Ebû Bekr el-Enbârî'den naklederek yazdığını ifade etmektedir.⁹⁸⁶

Müellif, بِاللّٰهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ cümlesinin beş çeşit i'râbının olduğunu ifade etmiştir.

Birincisi: بِاللّٰهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ cinsini nefyeden "لا"nın "حَوْلَ" kelimesini nasbetmesi, "وَلَا قُوَّةَ" ise "لَا حَوْلَ" nin üzerine atfedilmesi şeklinde olur. Bu durumda "بِاللّٰهِ" câr-mecrûr ise cinsini nefyeden "لا"nın haberi olur.

İkincisi: بِاللّٰهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ aynı şekilde حَوْلَ cinsini nefyeden "لا"nın ismi olarak mansûb; "وَلَا قُوَّةَ" ise "لَيْسَ"ye benzeyen "لا"nın ismi şeklinde yahut "لا" amelden lağvedilmek suretiyle "قُوَّةَ" kelimesi mübteda olarak refedilir.

Üçüncüsü: "بِاللّٰهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ" şeklinde her iki isim de ref edilerek okunabilir. Bu görüşe göre "لا" cinsini nefy eden değil, "لَيْسَ"ye benzeyen "لا" anlamındadır. Dolayısıyla حَوْل kelimesini kendisine isim olarak almış ve ref etmiştir. Ya da, "لا" amelden lağvedilerek "حَوْل" kelimesi mübteda olduğundan dolayı ref edilmiş olur.

Dördüncüsü: "بِاللّٰهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ" şeklinde "حَوْلَ" kelimesi "لَيْسَ"ye benzeyen "لا"nın ismi olarak merfu okunabildiği gibi, "لا" amelden lağvedilerek "حَوْلَ" kelimesi mübteda olarak ta merfu okunabilir. "قُوَّةَ" ise, cinsini nefyeden "لا"nın ismi olarak mansûb okunabilir. İbn Hâcib (ö. 646/1249)'e göre bu zayıf bir görüştür.⁹⁸⁷

⁹⁸⁶ Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğa*, 5/242.

⁹⁸⁷ Camâlüddîn b. Osman b. Ömer b. Ebî Bekr el-Mısıri İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Salih Abdu'l-Azîm eş-Şâir (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010), 27.

218

kullanıldığı ve dolayısıyla da atıf olarak kullanıldığında birkaç farklı irabın olabileceğini zikretmekte ve şiir şevâhidi ile söylediklerini delillendirmektedir.⁹⁹¹

3.1.2.2.3. İğrâ ve Tahzîr

"عَرِيَّ يَعْرِى عَرِيَّ" şeklinde dördüncü baktan gelen⁹⁹² "iğrâ" sözlükte bir şeye bağımlılık düzeyinde düşkün olmak,⁹⁹³ birine bir şeyi yapıştırmak, insanların arasına düşmanlık sokmak,⁹⁹⁴ bir şeyi tutuşturmak, alevlendirmek, teşvik etmek anlamlarına gelmektedir.⁹⁹⁵

Nahiv ilminde ise; sözlük anlamıyla bağlantılı olarak "muhatapı bir işi yapmaya teşvik etmek" anlamında kullanılmaktadır.⁹⁹⁶

'Avtebî, Arapların iğrâyı "دونك", "رويدك", "عليك" lafızları ile yaptıklarını, örneğin "زيدا" dediklerinde aslında cümlenin anlamının "حُدَّ زيدا" olduğundan dolayı "زيدا" kelimesini nasb ettiklerini söylemektedir. Keza "رُويْدَكَ زيدا" dediklerinde "انتظر زيدا" anlamına geldiğinden dolayı "زيدا" kelimesinin nasb edildiğini ifade etmektedir. "ك" harfi sadece zamir (fail) olduğundan dolayı, hazfedilmesine rağmen "رُويْدَ زيدا" diyerek muğrâyı nasb etmeye devam ederler. Diğer bir ifadeyle "زيدا" başka bir etkene ihtiyaç duymaksızın sırf iğrâdan dolayı mansûb olur demektedir.⁹⁹⁷

Bu iddiasına delil olarak şairin şu beyitlerini göstermektedir:

أَقُولُ، وَقَدْ تَلَاَصَقَتِ الْمَطَايَا ... رُويْدَ الْقَوْلِ، إِنَّ عَلَيْكَ عَيْنًا

"Binekler peş peşe giderken diyordum ki;

*Sessiz konuş, etrafında casus var!"*⁹⁹⁸

⁹⁹¹ İbn Cinnî, *el-Lüma'*, 44.

⁹⁹² Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-munîr*, "ğry" 451.

⁹⁹³ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, "dry" 3/397.

⁹⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "ğrv" 15/121.

⁹⁹⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "ğrv" 6/49.

⁹⁹⁶ Murâdî, *Tevdihu'l-Mekâsıd*, 3/1157.

⁹⁹⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/211.

⁹⁹⁸

الوافر

رُويْدَ الْقَوْلِ، إِنَّ عَلَيْكَ عَيْنًا

أَقُولُ، وَقَدْ تَلَاَصَقَتِ الْمَطَايَا

Yukarıdaki beyitte "القول" kelimesini nasb eden amil iğrânın bizzat kendisidir.

‘Avtebî’nin bu bakış açısı Sîbeveyhi’in “رُوِيَ زَيْدًا” denildiğinde anlamı “أُرُوِدُ زَيْدًا” yani “Zeyd’e süre tanı” olacağından dolayı “رُوِيَ” fiil, “زيدا” ise mefulün bih mesabesindedir ve bu yüzden mansubtur”⁹⁹⁹ görüşü ile örtüşmektedir. ‘Avtebî ile Sîbeveyhi arasında belki sadece kavramsal bir farklılık olduğundan söz edilebilir. Çünkü ‘Avtebî “رويد” sözcüğünün isim-fiil olduğunu zikretmemiş, “زيدا” kelimesinin iğrâdan dolayı mansûb olduğunu söylemiştir. Sîbeveyhi ise “رويد” sözcüğünün fiil makamında olduğunu, dolayısıyla “زيدا” kelimesini mefulün bih olarak nasb ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁰⁰

Ferrâ ise “رويدك” ifadesindeki “ك” hazfedildiğinde “رُوِيَ زَيْدٌ” şeklinde “زيد” isminin cer edilmesinin caiz olduğunu, bu durumda mananın “Zeyd’e duraklamasını söylemek” olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰¹ Müellif Ferrâ’dan naklettiği bu görüşün gerekçesini açıklamazken, kaynaklara bakıldığında; “زيد” kelimesinin cer edilmesi, tıpkı “ضَرَبَ الرَّقَابِ” izafet tamlamasında olduğu gibi, “رويد” kelimesi mastar kabul edilerek muzâf yapılması, ardından “زيد” kelimesinin de muzâfun ileyh yapılarak cer edilmesi şeklinde bildirilmektedir.¹⁰⁰²

Arapçada iğrâ yöntemlerinden biri de “كَذَبَ عَلَيْكَ كَذَا وَكَذَا” şeklindedir. Hazreti Ömer’in;

أَقُولُ وَقَدْ	تَلَا صَقْتُ	مَطَايَا	رَوَيْ دَلُّ قَوْلِي	لِإِنْ نَعْلِي	كَعِي نَا
ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه	ه//ه/ه	ه//ه//ه	ه//ه
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فَعُولُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فَعُولُنْ

Şiir bahr-ı vâfirden olup, Emevî şairlerden Cerîr b. Atiyye’ye aittir. Hem hem kendi divanında, hem de diğer kaynaklarda “كَذَاكَ الْقَوْلُ إِنَّ عَلَيْكَ عَيْنًا” şeklinde geçmektedir. Bk. Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “zrv” 8/195; *Dîvânu Cerîr*, 1/353; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 8/79.

⁹⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/241.

¹⁰⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/243.

¹⁰⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/212.; Yapılan araştırmada müellifin el-Ferrâ’ya atfettiği bu görüşünü nereden aldığı tespit edilememiştir.

¹⁰⁰² İbn Sîde, *el-Muhkem*, “drv” 9/422; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “rvd” 3/189.

"كَذَبَ عَلَيْكُمُ الْحُجُّ، كَذَبَ عَلَيْكُمُ الْعُمْرَةُ، كَذَبَ عَلَيْكُمُ الْجِهَادُ، ثَلَاثَةُ أَسْفَارٍ كَذَبْنَ عَلَيْكُمْ".

"Hacc yapın, umre yapın, cihat edin. Bu üç seferi mutlaka yapın!"¹⁰⁰³ sözünde "كَذَبَ عَلَيْكُمُ"

ifadesi iğrâ anlamında kullanılmıştır. Ancak burada muğrâ bihin mansûb gelmesi gerekirken merfu gelmesi şazdır.

Câhilî şairlerden Muakkır el-Bârikî (ö. 580) aşağıdaki şiirinde muğra bihi şaz olarak refetmiştir:

وَذُبِّيَّيَّةٍ وَصَّتْ بَيْيَهَا ... بِأَنْ كَذَبَ الْقَرَاظُ وَالْقُرُوفُ

"Nice Zübyanlı kadın çocuklarına tavsiyede bulunurdu

Sakin kadifeleri ve kavurmaları kaçırmayın diye"¹⁰⁰⁴

'Avtebî, Ebû Ubeyde'den naklen "bir bedevînin orada bulunan bir adama ait cılız bir deveye bakarak; كَذَبَ عَلَيْكَ الْبَرْدُ وَالنَّوَى "Bol bol yem yedirmen gerekir" dediğini rivayet etmektedir. Keza Arapların hasta birine "كَذَبَ عَلَيْكَ الْعَسَلُ كَذَا" diyerek "filan baldan yemelisin" anlamında iğrâ yaptıkları görülmektedir.¹⁰⁰⁵ Muğrâ bihin nasb edilmesinin gerekliliği bu delillerden de açıkça anlaşılmaktadır.

İğrâ muhataba yapıldığı gibi üçüncü şahıslara da yapılabilir. Hz. Peygamber;

"مَنْ لَمْ يَسْتَطِعِ الْبَاءَةَ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ وَجَاءٌ"

¹⁰⁰³ Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/250; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk*, thk. Abdu'l-Mu'tî Kal'acî (Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991), 1/296; Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ġarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 4/158.

¹⁰⁰⁴

الوافر

وَذُبِّيَّيَّةٍ	وَصَّتْ	بَيْيَهَا	بِأَنْ	كَذَبَ	الْقَرَاظُ	وَالْقُرُوفُ
و ذ ب ي ا ن ي	ي ت ن و ص ص ت	ب ن ي ه ا	ب ا ن ك ذ ب ل	ق ر ا ط ف و ل	ق ر ا ط ف و ل	ق ر و ف و
ا/ه/ا/ه/ا/ه/	ا/ه/ا/ه/ا/ه/ا/ه/	ا/ه/ا/ه/ا/ه/ا/ه/	ا/ه/ا/ه/ا/ه/ا/ه/	ا/ه/ا/ه/ا/ه/ا/ه/	ا/ه/ا/ه/ا/ه/ا/ه/	ا/ه/ا/ه/ا/ه/ا/ه/
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ

Şiir, Câhilî şairlerden Amr b. Süfyân el-Bârikî'ye ait olup bahr-ı vâfirle yazılmıştır. Bk. İbnu's-Sikkât, *Islâhu'l-Mantık*, 56; Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Meâfirî el-Kurtubî İbnu'l-Haddâd, *Kitâbu'l-Ef'âl*, thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref (Kahire: Müessesetü Dâri's-Şa'bi li's-Sahâfeti ve't-Tibâati ve'n-Neşr, 1395/1975), 2/150; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "krf" 9/281; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/301.

¹⁰⁰⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/212; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 6/184-200.

“Sizden kimin evlenmeye gücü yetmezse oruç tutsun. Zira oruç onun şehvetini kırar.”¹⁰⁰⁶ buyurmakta ve üçüncü şahıslara iğrâ yapmaktadır.

Ancak Sîbeveyhi, "رُوِيَ زَيْدًا وَدُونَهُ عَمْرًا" diyerek üçüncü şahıslara iğrâ yapmanın caiz olmadığını, zaman zaman yapılmasının ise şaz bir durum olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰⁷ İbn ‘Uşfûr, İbn Hayyân el-Endülüsî (745/1344), İbn Hişâm (ö.761/1360) ve eş-Şâtîbî (ö. 790/1389) gibi nahivcilerin kahir ekseriyeti Sibeyhi ile aynı görüştedir.¹⁰⁰⁸ el-Ezherî, diğer nahivcilerle birlikte üçüncü şahıslara iğrâ yapmanın şaz olduğu görüşünü benimsemiş; hadîs-i şerifteki “ب” ise "فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ" ibaresini de iğrâ değil, "عليه" haber mukaddem, "الصوم" mübteda muahher "ب" ise zaidir” şeklinde yorumlamıştır. Bunun yanı sıra Ebû İshak el-Cezerî’den ¹⁰⁰⁹ naklen; “Hadisteki "مَنْ" lafzı itibariyle her ne kadar gaip kimselere hitap edilse de buradaki kasıt mana itibariyle muhataplardır”¹⁰¹⁰ diyerek bu hadisle gaibe iğrâ yapılacağı görüşünü çürütmeye çalışmıştır.¹⁰¹¹

Bu konuda ‘Avtebî, cumhurun şaz diye nitelediği “gaibe iğrâ yapılması” görüşüne itibar etmemiş, “gaibe iğrâ caizdir” diyerek, Kûfe ekolünün görüşünü benimsemiş ve bu görüşünü delillendirmeye çalışmıştır. Hz. Peygamberin buyurduğu " مَنْ لَمْ يَسْتَطِعِ الْبَاءَةَ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ " "وَجَاءَ" hadîs-i şerifinde "منكم" ifadesi bulunmadığından dolayı hitabın muhataplara değil gaip kimselere olduğunu kabul ettiği, "عليه" ifadesini de iğrâ olarak algıladığı düşünülmektedir.

Bazen;

"الَلَّيْلُ اللَّيْلُ، وَالْأَسَدُ الْأَسَدُ، وَالطَّرِيقُ الطَّرِيقُ، وَأَخَاكَ أَخَاكَ"

¹⁰⁰⁶ Hadis aynı lafızlarla yalnızca şu eserde geçmektedir: Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîr el-Lakhmî eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Tarık b. İvadullah İbn Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 2/37.

¹⁰⁰⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/250.

¹⁰⁰⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Mü'min b. Muhammed b. Ali el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî İbn Uşfûr el-İşbîlî, *Müsülü'l-Muḥarrib*, thk. Salah Sa'd Muhammed el-Melîti (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1427/2006), 186; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab*, 5/2309; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/713; İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Mekâsıdu's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*, thk. Abdurrahman b. Süleyman Usaymin vd. (Mekke: Ma'hadî'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyyi bi Câmiati Ummi'l-Kura, 1428/2007), 5/493.

¹⁰⁰⁹ Ezherî'nin nakil yaptığı Ebû İshâk el-Cezerî ve eseri hakkında tabakat kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

¹⁰¹⁰ Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, 1/191.

¹⁰¹¹ Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, 1/191.

Çünkü Araplar; "هَذَا الْعَدُوُّ، فَاهْرُبُوا" "Bu düşmandır, kaçın!"¹⁰¹⁵ diyerek tahzîr yapmaktadırlar.

Tahzîrin ref edilebileceğine delil olarak müellif, Ferrâ ve Kisâî'nin inşad ettikleri aşağıdaki beyitleri vermektedir:¹⁰¹⁶

إِنَّ قَوْمًا مِنْهُمْ عُمَيْرٌ وَأَشْبَا ... هُ عُمَيْرٌ وَمِنْهُمْ السَّقَّاحُ

جَدِيدُونَ بِالْوَفَاءِ إِذَا قَا ... لَ أَخُو النَّجْدَةِ: السِّلَاحُ السِّلَاحُ

“Aralarında Seffâh, Umeyr

ve onun gibiler olduğu sürece,

‘Silaha sarılın’ diyerek imdat dileyenler

elbette vefaya layıktır.”¹⁰¹⁷

Eserin bir nahiv kitabı olmaması hasebiyle, yukarıda verdiği bilgilerden müellifin konuyu tüm yönleriyle ele almadığı, yalnızca önemli gördüğü, ilginç bulduğu veya şaz olduğu gerekçesiyle pek kullanılmayan konuları ele aldığı görülmektedir.

3.1.2.2.4. Cümlede Mef'ûlun Fâilinin Önüne Geçmesi¹⁰¹⁸

Bilindiği üzere Arapçada fiil cümlesindeki öğeler fiil, fâil ve mef'ûl şeklinde sıralanmaktadır. Ancak belli sebeplerden dolayı cümlede mef'ûl bazen fâilden önce

¹⁰¹⁵¹⁰¹⁵ Muhakkik “Kaçın” ifadesinin eserin orijinalinde olmadığını, ancak Ferrâ'nın *el-Meânî* adlı eserinden tamamlama yaptığını ifade etmektedir. Bk. Ferrâ', *Meâni 'l-Kur'ân li 'l-Ferrâ'*, 3/269; Avtebî, *el-İbâne*, 1/214.

¹⁰¹⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/214, 2/38.

¹⁰¹⁷

الخفيف

إِنَّ قَوْمًا مِنْهُمْ عُمَيْرٌ وَأَشْبَا ... هُ عُمَيْرٌ وَمِنْهُمْ السَّقَّاحُ

إن ن قو من من هم ع مي رن و أش با ه ع مي رن و من ه مس سف فا حو

ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/

فَاعِلَاتُنْ مُتَفَعِّلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ مُتَفَعِّلُنْ فَاعِلَاتُنْ

جَدِيدُونَ بِالْوَفَاءِ إِذَا قَا ... لَ أَخُو النَّجْدَةِ: السِّلَاحُ السِّلَاحُ

ل ج دي رو ن بل و فا ء إذا قا ل أ خن نج د تس س لا حس س لا حو

ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/ ه/ه/ه/

فَاعِلَاتُنْ مُتَفَعِّلُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ مُتَفَعِّلُنْ فَاعِلَاتُنْ

Şiir bahr-ı hafifle yazılmış olup, kime ait olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir. Bk. Ferrâ', *Meâni 'l-Kur'ân li 'l-Ferrâ'*, 3/269; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/104; el-Eşmûnî, *Şerhu 'l-Eşmûnî*, 3/88; Süyûtî, *Hem 'u 'l-hevâmi' fî şerhi Cem 'i 'l-Cevâmi'*, 2/72.

¹⁰¹⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/466-467.

gelebilmektedir. ‘Avtebî, Arapların cümlede mef’ûlün önemine vurgu yapmak istediklerinde failden önce mef’ûlü getirdiklerini ifade etmektedir. Böylece fazladan bir kelime kullanmadan cümleye ekstra anlamlar kazandırmakta ve cümleyi anlam bakımından daha da zengin hale getirmektedirler.¹⁰¹⁹

Kur’ân-ı Kerîm’den şu âyetleri örnek olarak vermektedir;

a. وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ

“Bir zaman Rabbi İbrahim’i birtakım emirlerle sınamış, İbrahim de onların hepsini yerine getirmişti.”¹⁰²⁰

Nahivciler mef’ûlün öne geçmesi hususunu vacip ve caiz olarak iki kısımda incelemişler, ehemmiyet hususunu caiz olan bölümün içerisinde zikretmişlerdir. Bakara 124.âyetteki İbrahim kelimesinin mefulün bih olarak failden önce gelmesi elbette failden daha önemli olduğundan değil, mefulle bitişik gelen zamirin merciinin olmasından dolayıdır. Zira kural gereği, eğer faile bitişik mef’ûle dönen bir zamir varsa önce mef’ûlün sonra failin gelmesi vaciptir.¹⁰²¹ Eğer bu âyet-i kerîme "وَإِذِ ابْتَلَىٰ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ" şeklinde kurallı bir cümle halinde gelmiş olsaydı, o zaman cümlede Hz. İbrahim’e herhangi bir ehemmiyet atfedilmiş olamazdı. Oysa rububiyyet kelimesine bir zamir bitleştirilmiş ve bu zamir İbrahim’e dönmektedir. Bu da İbrahim’e verilen önemin açık bir göstergesidir.¹⁰²² ‘Avtebî’nin “ehemmiyetinden dolayı mef’ûlün failden önce gelmesi” görüşü bu şekilde “mef’ûle önem atfetmek olarak” bu âyette vücut bulmuştur.

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) İbn Abbâs’ın rivayetine istinaden “İbrahim” kelimesini merfu, “Rabb” kelimesini ise mansûb okumuş, ancak bu kıraat şaz addedilmiştir. Bu kıraate göre mana; “İbrahim Rabbine dualar ederek bu duaları kabul edip etmeyeceği hususunda Rabbini sınamak istedi” olmaktadır.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/476.

¹⁰²⁰ el-Bakara 2/124.

¹⁰²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/183-184; İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-Nedâ*, 184; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâî (Şâm: Dâru’l-Fikr, ts.), 2/112; Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî Ebu’s-Suud, *İrşâdu’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm - Tefsîru Ebi’s-Suûd* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 1/154.

¹⁰²² Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnusî İbn Âşûr, *Tahrîru’l-ma’na’s-sedîd ve tenvîru’l-akli’l-cedîd min tefsîri’l-Kitâbi’l-Mecîd - et-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tûnusiyye li’n-Neşri, 1404/1984), 1/702.

¹⁰²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/183.

b. إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

“Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar.”¹⁰²⁴

Nahivcilere göre bu âyette mef'ûlün fâilden önce gelmesinin sebebi vacip olduğu içindir. Çünkü kaideye göre fâilin "إِنَّمَا" ile hasr edildiği yerlerin tamamında mef'ûl fâilin önüne geçer.¹⁰²⁵ O zaman bu âyetin anlamı “Allah’tan sadece âlim kulları korkar” şeklinde olur.¹⁰²⁶ Örneğin; "إِنَّمَا ضَرَبَ زَيْدًا عَمْرُو" denildiğinde dövme işini başkasının değil, yalnızca Amr’ın yaptığını vurgulamış oluruz.¹⁰²⁷ Eğer âyette cümle "إِنَّمَا يَخْشَى الْعُلَمَاءُ اللَّهَ" şeklinde gelmiş olsaydı, o zaman korkma eylemi mef'ûle özgü kılınır ve mana; “Âlimler (başkasından değil), yalnızca Allah’tan korkar” şeklinde olurdu. Bu durumda Allah’tan hakkıyla korkma eylemine âlimlerin dışındaki insanlar da ortak olmuş olurdu. Böylece bu âyette özellikle âlim kullarını zikretmeye gerek kalmamış olur ve mana:

c. "وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ"

“Allah’tan başka hiç kimseden korkmazlar”¹⁰²⁸ şekline dönüşürdü.¹⁰²⁹

Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/720) ve Ebû Hanîfe’nin, âyeti kerimedeki Allah lafzının merfu okudukları rivayet edilmektedir. Buna göre "خشية" kelimesinin anlamında istiare yapılmış olur ve mana “Allah âlim kullarını yüceltiyor ve tazim ediyor” şekline dönüşmüş olur. Tıpkı halk arasında saygıdeğer, ağırbaşlı ve muteber insanların birbirlerine saygı gösterip birbirlerini yücelttiği gibi Allah ta âlim kullarına çok değer vermekte ve dolayısıyla onları yüceltmektedir.¹⁰³⁰

d. فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ

¹⁰²⁴ el-Fâtır 35/28.

¹⁰²⁵ İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 2/112; en-Neccâr, *Dıyâu's-Sâlik*, 2/32.

¹⁰²⁶ Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, 1/417.

¹⁰²⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-erab fi funûni'l-edeb*, thk. Komisyon (Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423/2002), 7/85.

¹⁰²⁸ el-Ahzâb 33/39.

¹⁰²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/611; Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheylî, *Netâicü'l-Fikr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 1/135; Ebû İdrîs Yahyâ b. Hamza b. Alî b. İbrâhîm el-Hüseynî el-Alevî et-Tâlibî el-Müeyyed, *et-Tırâzu'l-Mütedammin liesrâri'l-belâgati ve ulûmi hakâiki'l-i'câz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1423/2002), 2/115.

¹⁰³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/611.

“Elçiler (melekler) Lût’un ailesine gelince..”¹⁰³¹

Bu âyette mef’ûlün fâilden önce gelmesinin sebebi ile ilgili ‘Avtebî’nin dediğinin dışında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Ancak ‘Avtebî’nin zikrettiği önem konusunda şu incelikler zikredilebilir;

Kavminden Hz. Lût’a inananlar da onun ailesi gibi görülmüş ve gelen melekler yalnızca Lût’un ailesini kurtarmak için gelmiştir. Bu da Lût’un ailesine verilen bir önemin göstergesidir. Kaynaklarda 59. âyette Lût’un ailesi zahiren geçmiş, dolayısıyla 61. âyette "فلما جاءهم المرسلون" şeklinde zamirle işaret edilebileceğine rağmen zamir kullanmak yerine zâhir isim kullanılması da Lût (a.s.)’a inananlar ailesine verilen önemin bir göstergesi olduğu belirtilmektedir. Zira elçilerin, Lût (a.s.) ve ona inananlara yapılanlar karşısında artık gereken cezanın verilmesi için orada bulunduklarının açıkça hissettirilmesinin bir ifadesidir.¹⁰³²

e. وَتَغْشَىٰ وُجُوهُهُمُ النَّارُ

“Yüzlerini (de) ateş bürüyecektir”¹⁰³³

Bu âyette meful olarak gelen “vech” kelimesi yüzün önemine binaen failinin önüne geçmiştir. Vücudun iç kısmındaki en şerefli uzvun kalp olduğu gibi dış kısmındaki en şerefli kısım yüzdür. Aynı zamanda inkâr-ikrar, ilim-cehalet gibi kavramların yeri kalp; düşünce, zan, tahayyül gibi eylemlerin yeri ise insanın başıdır. Bu gibi eylemler insanın yüzünde tezahür etmekte,¹⁰³⁴ aynı zamanda duyu organlarının çoğu yüzde bulunmaktadır.¹⁰³⁵ Bu sebeple Kur’ân-ı Kerim’de Allah, insanların tadacağı azaptan bahsederken تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ “Yüreklere işleyecektir”¹⁰³⁶ أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سَوَاءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ “Kıyamet günü kötü azaptan yüzünü korumaya çalışan kimse, güven içinde olan kimse gibi midir?”¹⁰³⁷ يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ

¹⁰³¹ el-Hicr 15/61.

¹⁰³² Ebu’s-Suud, *İrşâdu’l-akli’s-selîm*, 5/83; Şihâbuddîn Mahmud b. Abdullah el-Hüseynî Âlûsî - Ali Abdalbârî Atiyye, *Rûhu’l-meânî fî tefsîri’l-Kurânî’l-Azîmi ve’s-Seb’i’l-Mesânî - Tefsîru’l-Âlûsî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1995), 7/311.

¹⁰³³ İbrâhîm 14/50.

¹⁰³⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 11/419.

¹⁰³⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr* (Şam, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Kelîmî’t-Tayyib, 1414/1994), 3/143.

¹⁰³⁶ el-Hümeze 104/7.

¹⁰³⁷ ez-Zümer 39/24.

“Yüzleri üzere ateşe sürüklendikleri gün kendilerine, ‘Cehennemin dokunuşunu tadın!’ denecek.”¹⁰³⁸ âyetlerinde olduğu gibi kalpten ve yüzden bahsetmektedir.¹⁰³⁹

Bir başka kıraatte ise "وَتَغْشَىٰ وَجُوهَهُمُ النَّارُ" şeklinde “vücûh” kelimesi merfu okunmuş, böylece manası mecazen “onların yüzleri ateşi kapatır/örter” şeklinde anlaşılmıştır.¹⁰⁴⁰

‘Avtebî’nin örnek olarak verdiği âyetleri incelediğimizde genel olarak tefsirlerde veya i’râbu’l-Kur’ân kitaplarında ilgili âyetlerde bulunan mef’ûlün failinden önce gelmesinin sebebi ile ilgili yeterli bilgi bulunamamıştır. Mef’ûlün failinden önce gelmesinin yegâne sebebi fâilinden daha önemli oluşu değil, yerine göre vurgu veya cümlede anlam zenginliği gibi nedenlerin olduğu düşünülebilir.

3.1.2.2.5. ليس nin Kökü ve Haberinin Öne Geçmesi

Arapçada en çok kullanılan olumsuzluk edatlarından biri de ليس kelimesidir. ‘Avtebî, "ليس" fiilinin inkâr/olumsuzluk anlamına geldiğini, bu fiilin aslının "لَا أَيْسَ" olduğunu, daha sonra “hemze”nin atıldığını, “lâm” ile “yâ” harfleri birleştirilerek bu fiilin elde edildiğini ifade etmektedir. Buna delil olarak Arapların "إِئْتِنِي بِهِ¹⁰⁴¹ مِنْ أَيْسَ وَلَيْسَ، أَي من حيث هو ولا هو" yani; “Varsa da yoksa da bul, buluştur getir” anlamındaki sözünü göstermiştir.¹⁰⁴² "أَيْسَ" kelimesi “mevcut, var” anlamlarında, "لَا أَيْسَ" kelimesi ise “yok, olmayan” manasında kullanılmaktadır.¹⁰⁴³ Bir başka görüşe göre ise "ليس" nin aslı "لَيْسَ" şeklinde olup, istiskalden dolayı “Yâ” harfi sakın kılınmıştır. Mazisinin çekimlenebilmesi, bu kelimenin fiil olduğunun en büyük delilidir. Sıyga olarak mazi gibi çekimlense de, anlam olarak şimdiki zamana delalet etmektedir.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ el-Kamer 54/48.

¹⁰³⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru 'l-Muhît*, 6/459; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/568.

¹⁰⁴⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru 'l-Muhît*, 6/459; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 11/419.

¹⁰⁴¹ Eserin hem birinci hem de ikinci baskısında به آتيني şeklinde yazılmış, ancak muhtemelen tahkik hatası olabilir. Çünkü fiili b harfi ile müteaddi olmakta, ancak افعال kalıbına aktarılınca kendiliğinden müteaddiliğe dönüşmektedir. Kur’ân’da اَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ “Bana yeterince demir madeni getirin” âyeti buna delil olarak gösterilebilir. el-Kehf 18/96.

¹⁰⁴² Avtebî, *el-İbâne*, 4/193.

¹⁰⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, “eys” 6/211.

¹⁰⁴⁴ er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 287.

Yukarıda ‘Avtebî’nin izah ettiği "ليس" kelimesinin uğradığı aşamalar, aynı ifadelerle kendinden önceki sözlüklerde geçtiği görülmekte, dolayısıyla müellifin bu bilgiyi kaynak vermeden kendinden öncekilerden naklettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁵ ‘Avtebî, "ليس" nin "كان" nin kardeşlerinden olduğunu, mutasarrıf bir fiil olmadığından dolayı da haberinin "ليس" nin önüne geçmesinin caiz olmadığını vurgulamaktadır. Müellifin bu tercihinin Kûfelilerin görüşü ile örtüştüğü görülmektedir. Zira Basralılara göre "كان" nin haberinin fiilinin önüne geçmesinin caiz olduğu gibi, "ليس" nin haberinin de fiilinin önüne geçmesi caizdir.¹⁰⁴⁶ Basralılardan el-Müberred gibi önemli nahivciler de Kûfeliler gibi düşünmekte ve câmid bir fiil olmasından dolayı zayıf bir fiil olarak görülen "ليس" nin ma‘mûlünün, âmilinin önüne geçmesinin caiz olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bazı kaynaklarda Sîbeveyhi’nin de Basralılar gibi düşündüğü görüşü ifade edilse de¹⁰⁴⁷ Kemâlüddîn el-Enbârî bunun doğru olmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁴⁸ Görüldüğü gibi ‘Avtebî, birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Kûfelilerin görüşünü benimsediği açıkça görülmektedir.

3.1.2.2.6. لعل Edatı

لعل edatı incelendiğinde Âvtebî’nin eserinde bu edatı birçok farklı açıdan ele aldığı görülmektedir. Bir taraftan anlambilim açısından incelerken, diğer taraftan kullanım yerleri ve bir âmil olarak görevlerini ele almaktadır. Bu kısımda لعل edatı ‘Avtebî’nin işlediği konulara göre ele alıncak ve bu konudaki görüşleri tartışılacaktır.

لعل Edatının Anlamları:

Arapçada beklenti edatı olarak kullanılan "لعل" genel anlamda bir olayın vuku bulup bulmayacağı konusunda şüphe ve tereddüt ifadesi olarak kullanılan ve ismini nasb eden bir

¹⁰⁴⁵ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, 7/300.

¹⁰⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Lüma'*, 37.

¹⁰⁴⁷ Abdurrahman el-Câmî Molla Câmî, *el-Fevâidü'd-Dıyâiyye alâ Metni'l-Kâfiye (Molla Câmî)* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, Gümüş Basımevi, ts.), 375.

¹⁰⁴⁸ Enbârî, *el-İnsâfî mesâilî'l-hilâf*, 1/130.

edattır. Örneğin "لعل أخاك قادم" denildiğinde; kardeşinin gelip gelmeyeceği hususu şüphe ifade etmektedir. Müellif, Halîl b. Ahmed'den naklen "لعل" nin; "Talebinin yerine getirileceği ümidi" anlamında kullanıldığını¹⁰⁴⁹ ifade eder. Kaynaklarda bu edatın manasının; sevilen, istenen hususlarda "olmasını ummak", istenmeyen hususlarda ise "tedirgin olmak, kaygı duymak, olmaması dileğinde bulunmak, acımak" olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁵⁰ İstenen bir işin olmasını ummak anlamında;

لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا

"Umulur ki Allah, bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarır"¹⁰⁵¹ âyeti; istenmeyen bir durum hakkında kaygı duymak, acımak anlamlarında kullanımına ise;

فَلَعَلَّكَ بَاحِعٌ نَفْسِكَ

"Herhâlde sen kendini harap edeceksin"¹⁰⁵² âyeti örnek olarak gösterilmektedir. Zemahşerî, bu âyetin bir benzeri olan;

لَعَلَّكَ بَاحِعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ

"İnanmazlarsa herhâlde sen kendini harap edeceksin"¹⁰⁵³ âyetindeki لعل edatının manasını أَشْفِقُ عَلَى نَفْسِكَ "kendine acı, merhamet et" anlamında vermiştir.¹⁰⁵⁴

Aynı zamanda "لعل" edatı insanlar için kullanıldığında şüphe ve ihtimal, Allah kendisi için kullandığında ise kesinlik ifade eder.¹⁰⁵⁵ Buna örnek olarak;

لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا

¹⁰⁴⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, "lal" 1/89.

¹⁰⁵⁰ Murâdî, *Tevdîhu'l-Mekâsîd*, 1/523; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 1/315; Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, 1/295.

¹⁰⁵¹ et-Talâk 65/1.

¹⁰⁵² el-Kehf 18/6.

¹⁰⁵³ eş-Şuarâ 25/3.

¹⁰⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/298.

¹⁰⁵⁵ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ġarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, 4/255; Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 1/636.

“Şüphesiz Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarır” ¹⁰⁵⁶ âyetini vermektedir. ¹⁰⁵⁷ Bu âyet-i kerîmede لعل lafzını “belki de, muhtemelen” anlamları değil; “kesinlikle, şüphesiz” anlamlarında olduğunu ifade etmektedir. Türkçe meallere bakıldığında bu kelimeye; “Olur ki, belki, umulur ki, kim bilir” gibi anlamlar verilmiş, kesinlik anlamı verilen hiçbir meale rastlanılmamıştır.

Ezherî de el-Leysî (ö. 89/708)’den naklen لعل edatının عسى gibi olduğunu, insanlar için kullanıldığında “ihtimal” anlamında, Allah kendisi için kullandığında ise “kesinlik” ifade ettiğini söylemektedir. ¹⁰⁵⁸ لعل edatının Allah tarafından kullanılması halinde kesinlik ifade etmesi gerektiğini savunanlar; Allah’a temenni veya umma fiillerinin yakışmayacağını, dolayısıyla Allah’ın kimseden umma gibi bir eyleme girmesinin mümkün olmayacağını ifade etmektedirler. ¹⁰⁵⁹ Ayrıca لعل yalnızca olması mümkün olan şeyleri dilemek için kullanılır. ¹⁰⁶⁰ Bir başka görüşe göre ise لعل Kur’ân’da kullanıldığında "كي" yani “için” anlamına gelmektedir. ¹⁰⁶¹

لعل insan için kullanıldığında ise birçok mana ifade edebilir. Bu anlamlar şu şekilde sıralanabilir;

a. İstifhâm: لعل edatı “bir hususu anlamaya çalışmak” manasında kullanılabilir.

Örneğin; لَعَلَّكَ فَعَلْتَ ذَلِكَ وَلَعَلَّكَ تَقُومُ إِلَى فُلَانٍ “herhalde sen bunu yaptın” ve “herhalde falan için ayağa kalkarsın” diyerek muhatabın o şeyi yapıp yapmadığı/yapmayacağı anlaşılmaya çalışılır. Ancak لعل yalnızca Kûfelilere göre bu anlamda kullanılabilir. Basralılar ise buna karşı

¹⁰⁵⁶ et-Talâk 65/1.

¹⁰⁵⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 4/193.

¹⁰⁵⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, “lal” 3/55; Avtebî, *el-İbâne*, 3/490; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “lal” 15/55.

¹⁰⁵⁹ Zeynü'd-dîn Muhammed el-Haddâdî, *et-Tevkîf ala mühimmâti't-teârîf* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990), 289; Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Karîmî el-Kefevî Ebu'l-Beka, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 635.

¹⁰⁶⁰ Murâdî, *Tevdîhu'l-Mekâsîd*, 1/523.

¹⁰⁶¹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*, “lal” 4/15.

çıkılmışlardır.¹⁰⁶² Müellifin bu konuda da Kûfeliler gibi düşündüğü görülmektedir. Bu anlamda kullanıldığında لعل'nin haberi fiil olarak gelirse haberinin başına "أَنَّ" veya "سَوْفَ" almaz.¹⁰⁶³

b. Yemin: لعل edatı yemin olarak ta kullanılabilir. Ancak bu durumda haberinin başına alır. Örneğin; لَعَلِّي أَنَّ أَسْتَغْنِي “Yemin ederim bu (şeyden) uzak duracağım.” Bu edatın böyle bir anlamda kullanımı yalnızca bu eserde zikredilmektedir.¹⁰⁶⁴

c. Zan: لعل edatının kullanıldığı manalardan biri de “(öyle olduğunu) zannetmek, düşünmek” anlamlarıdır. Bu anlam farklılıklarının tümü, kullanım kaynaklı anlam farklılıklarıdır.¹⁰⁶⁵ Örneğin; قَدِمَ فُلَانٌ “Falan geldi” denildiğinde cevaben لَعَلَّ ذَلِكَ “Sanırım” şeklinde bir ifade kullanılır. İşte bu ifadedeki لعل “zan” anlamına gelmektedir.¹⁰⁶⁶

d. Korku/Endişe: لعل edatının kullanıldığı bir diğer anlam da “korku”dur. Bu edat

“korku” manasında kullanıldığında مَا أَخْلَقَهُ “korkarım zaten/çoktan böyleydi” anlamı kastedilir. لعل edatının bu anlama yakın, ancak olumlu manada “elbette, tabii ki, zaten öyle” şeklinde kullanıldığını görmekteyiz.¹⁰⁶⁷ Bu kullanıma örnek olarak لعل ذلك “Avtebî الصلاة “Namaz farz olmuştur” diyen birine cevap olarak; “elbette, tabii ki, zaten öyle” denmesini vermekte, مَا أَخْلَقَهُ şeklinde de açıklamasını yapmaktadır. Kaynaklara bakıldığında لعل edatının “korku/endişe” anlamında kullanıldığı bilgisi yalnızca el-İbâne’de görülmektedir. ‘Avtebî bu anlamlandırmaya delil olarak aşağıdaki beyti şahit olarak sunmaktadır;¹⁰⁶⁸

لَعَلَّ الْمَنَایَا مَرَّةً سَتَعُودُ ... وَأَخِرُّ عَهْدِ الْعَابِرِينَ جَدِيدُ

“Korkarım ölümlemler tekrar geri dönecek,

¹⁰⁶² İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 1/315; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1/297.

¹⁰⁶³ Avtebî, *el-İbâne*, 4/193.

¹⁰⁶⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 4/193.

¹⁰⁶⁵ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 1/635.

¹⁰⁶⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/193.

¹⁰⁶⁷ Sâ'lebî, *Teşîru's-Sa'lebî*, 4/197, 4/207.

¹⁰⁶⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 4/194.

e. Temenni: لعل edatı “temenni” anlamında da kullanılmaktadır. Buna örnek olarak:

"لَعَلَّ اللهَ يَرْزُقُنِي، وَلَعَلِّي أَنْ أَحُجَّ" "Umarım Allah bana nasip eder, Umarım hacc yaparım" ifadelerini bu kullanıma örnek olarak vermiştir. Kaynaklara bakıldığında bu bilginin harfi harfine Sa'lebî'nin tefsirinden alındığı görülmektedir.¹⁰⁷⁰ Ancak müellif daha önce bu edatın "أَنَّ" ile birlikte kullanılması halinde yemin anlamına geleceğini ifade etmesine rağmen burada "لَعَلِّي أَنْ" şeklinde örnek vermesi bu manada bir çelişki oluşturmaktadır. Aynı zamanda “teraccî” manasını kastederek “temenni” kelimesini kullanması da “olması muhtemel olan bir şeyi ummak” anlamı ile çelişmektedir. Zira İbnü'l- Enbârî (ö. 328/940) لعل edatının bu anlamını verirken “teraccî” ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁷¹

لعل edatının temenni manasında kullanılmasına örnek olarak aşağıdaki şiiri vermektedir:

لَعَلِّي فِي هُدَى أُمِّي وَجُودِي ... وَتَقْطِيعِي التَّنُوفَةَ وَاحْتِيَالِي
سَتُوشِكُ أَنْ تُنِيحَ إِلَى كَرِيمٍ ... يَنَالُكَ بِالنَّدَى قَبْلَ السُّؤَالِ

“Umarım hayatta kalışım; Annemin gösterdiği yolda yürümeye bağlıdır.

Uçsuz bucaksız çölleri kat eder, sonra da övünürüm.

Yakındır deveni cömert birinin (hanesinin önüne) çöktürdüğünde,

Sen istemedenden (tüm) ikramlar sana gelecek (görürsün)! ”¹⁰⁷²

1069

الطويل

لَعَلَّ الْمَنَـ يَا مَرْءَ سَـ تَعُودُ												وَآخِرُ رُغْ دِ الْغَـ اِبْرِيْنَ جَدِيدِ دُ																					
ل	عل	لل	م	ن	ا	يا	م	ر	ء	س	ت	ع	و	د	و	أ	خ	ر	ع	هـ	د	ل	غ	ا	ب	ر	ي	ن	ج	د	ي	د	
هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	
فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ

Bahr-ı tavil ile yazılan şiirin kime ait olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Beyit yalnızca *Tefsîru's-Sa'lebî*'de geçmekte ve Ferrâ'dan nakledildiği zikredilmektedir. Ancak eserin muhakkiki bu beyti *el-Meânî*'de bulamadığını ifade etmektedir. Bk. Sâ'lebî, *Tefsîru's-Sa'lebî*, 4/150.

¹⁰⁷⁰ Sâ'lebî, *Tefsîru's-Sa'lebî*, 2/18.

¹⁰⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “lal” 11/474.

1072

الوافر

لَعَلِّي	فِي	هُدَى	أُمِّي	وَجُودِي	وَتَقْطِيعِي	التَّنُوفَةَ	وَاحْتِيَالِي	إِلَى

f. SebeP: "أَعْطَيْتُكَ لَعَلَّكَ تَشْكُرُ" "Sana (bunu) teşekkür etmen için verdim" örneğinde olduğu gibi, şart cümlesinden sonra gelen cevap/ceza cümlesinin başına gelerek "كي" "için" anlamında sebep bildirmek amacıyla kullanılır. İbnu'l-Enbârî bu görüşün Kûfeliler'e ait olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷³ Bu hususta müellif örnek olarak;

وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ

"İşte böylece âyetleri döne döne açıklıyoruz ki (onlar sana): "Sen ders almışsın (bunları bir yerden okumuş, öğrenmişsin)" desinler."¹⁰⁷⁴ âyetindeki "ليقولوا درست" bölümünü

"درست" şeklinde açıklamıştır. Bu âyetin bu bağlamda şahit olarak getirilmesi çok anlamlı durmamaktadır. Bu sebeple, daha eski kaynakları taradığımızda لعل edatının كي "sebeP" anlamında kullanıldığını, ancak buna şahit olarak;

وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

"Yolunuzu bulmanız için ırmakları ve yolları yarattı"¹⁰⁷⁵ âyetini getirmişlerdir.¹⁰⁷⁶

g. Ummak: لعل edatı bazen de عسى "umulur ki, belki" anlamında kullanılabilir. Buna örnek olarak;

لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ

ل عل لي في	ه دی أم مي	و جو دي	و تق طي عت	ت نو ف ة وخ	ت يا لي
//ه/ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/ه/	//ه/ه/	//ه/ه/
مُفَاعَلَتٌ	مُفَاعَلَتٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَتٌ	مُفَاعَلَتٌ	فَعُولٌ
سَتَوْشْ	كُ أَنْ تُبْ	يَخْ إِلَى كَـ	يُنَالُ	كَ بِالْـ	ذَى قَبْـ
س توش ك أن	ت ني خ إ لي	ك ر من	ي نال ك بن	ن دی قب لس	س ء لي
//ه/ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/ه/	//ه/ه/	//ه/ه/
مُفَاعَلَتٌ	مُفَاعَلَتٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَتٌ	مُفَاعَلَتٌ	فَعُولٌ

Şiir Emevî şairlerinden Küseyyir Azze (ö. 105/723)'ye ait bahr-ı vâfirle yazılmıştır. Bk. Avtebî, *el-İbâne*, 4/194; Endelüsi, *et-Tezyîl ve 't-tekmîl fî şerhi Kitâbi 't-Teshîl*, 4/354; Süyûtî, *Hem 'u 'l-hevâmi' fî şerhi Cem 'i 'l-Cevâmi'*, 1/481; Yakûb, *el-Mu'cemu 'l-Mufasssal*, 6/362; Şürrâb, *Şerhu 'ş-şevâhidi 'ş-şî'riyye*, 2/403.

¹⁰⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, "lal" 11/474.

¹⁰⁷⁴ el-En'âm 6/105.

¹⁰⁷⁵ en-Nahl 16/15.

¹⁰⁷⁶ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi 'l-luğa*, 124; Seâlibî, *Fıkhu 'l-luğa ve sirru 'l-arabiyye*, 252.

muhakik tarafından Hizânetü'l-Edeb adlı eserde bu konuda bir tahrif ve karıştırma söz konusu olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸¹

Müellif, عَلَّ şeklindeki kullanımına şahid olarak el-‘Accâc (ö.145/762)’ın aşağıdaki beytini göstermektedir:

عَلَّ الْإِلَهَ الْبَاعِثَ الْأَنْفَالَا ... يُعْقِبُنِي مِنْ جَنَّةٍ ظِلَالَا

“Ölüleri dirilten İlah, umarım ki;

Beni gölgeleri olan bir cennetle ödüllendirir.”¹⁰⁸²

كَعَلَّ şeklindeki kullanımına ise;

وَأَشْرَفُ بِالْقُورِ الْيَفَاعِ لَعَلِّي ... أَرَى نَارَ لَيْلَى أَوْ يَرَانِي بِصِيرِهَا

“Yüksek tepelere çıkıp bakıyorum ki belki,

Leyla’nın ateşini görürüm veya Leylanın köpeği görür beni.”¹⁰⁸³

beytini şahid olarak göstermektedir.

¹⁰⁸¹ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî l-hilâf*, 1/181.

¹⁰⁸²

الرجز

عَلَّ الْإِلَهَ الْبَاعِثَ الْأَنْفَالَا يُعْقِبُنِي مِنْ جَنَّةٍ ظِلَالَا

عل لل لا هل باع ثل أث قا لا بع ق ب ني من جن ن تن ظ لا لا

هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ

مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ

Bahr-ı recez ile yazılan şiir Temîm kabilesi şairlerinden ‘Accâc ismiyle tanınan Ebü’s-Şa’sâ’ Abdullâh b. Rû’be’ye ait olup kendi divanında mevcuttur. Bk. *Dîvânu l-Accâc*, 194; Ferâhîdî, *Kitâbu l-Ayn*, 1/89; Avtebî, *el-İbâne*, 4/195; Himyerî, *Şemsü l-ulûm*, 7/4274.

¹⁰⁸³

الطويل

وَأَشْرَفُ بِالْقُورِ الْيَفَاعِ لَعَلِّي أَرَى نَارَ لَيْلَى أَوْ يَرَانِي بِصِيرِهَا

و أش ر ف بل قو رل ي فاع ل عل ل ني أرى نا ر لي لى أو ي را ني ب صي ر ها

هـ// هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ هـ//هـ

فَعُولُ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُ مَفَاعِيلُنْ

Şiir Paltonik gazel şairi Ebû Harb Tevbe b. el-Humeyyir b. Hazm b. Kâ’b b. Hafâce el-Ukaylî el-Âmirî (ö. 55/675 [?])’ye ait bahr-ı tavîl ile yazılmış bir şiirdir. Bk. *Dîvânu Tevbe b. el-Humeyyiri l-Hafâcî*, thk. Halil İbrahim el-Atiyye (Bağdat: Mektebetü l-İrşâd, 1387/1968), 31; İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyîsi l-luğa*, “lal” 4/15; Bağdâdî, *Hizânetü l-edeb*, 1/58; Yakûb, *el-Mu’cemu l-Mufasssal*, 3/368.

Şair burada; Leyla'yı göremesem de hiç olmazsa yakmış olduğu ateşi görürüm. Ya da en azından Leyla'yı gören köpeğini görürüm. Bu da mümkün olmazsa en azından köpeği beni görür de havlar. Böylece Leyla'yı gören, beni de görmüş olur. Köpeğin burada zikredilmesinin sebebi keskin görüşü ile bilinmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁸⁴

Keza لَعَلِّي şeklindeki kullanım için Mecnûn Benî Âmir (ö. 70/690)'e ait şu beyitleri vermektedir;

وَأَخْرَجَ مِنْ بَيْنِ الْبُيُوتِ لَعَلِّي ... أَحَدْتُ عَنْكَ النَّفْسَ بِاللَّيْلِ خَالِيَا

“Evlerin arasından çıkıyorum (uzaklaşıyorum) ki belki

Geceleyin tenhada kendime seni anlatırım.”¹⁰⁸⁵

Bir başka rivayette من بين البيوت yerine من وسط الجلوس şeklinde, بالليل kelimesi yerine ise في السرر şeklinde geçmektedir.¹⁰⁸⁶

Müellif, bazı dilcilerin عَلَّ edatı ile cer yaptığını ifade etmektedir. Buna şahid olarak ta:

عَلَّ صُرُوفِ الدَّهْرِ أَوْ دَوْلَاتِهَا

يُذِلُّنَا اللَّمَّةَ مِنْ لَمَّاتِهَا،

فَتَسْتَرِيحُ النَّفْسُ مِنْ زَفَرَاتِهَا

¹⁰⁸⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 4/195; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “lal” 4/66.

¹⁰⁸⁵

الطويل

وَأَخْرَجَ	مِنْ	بَيْنِ	الْبُيُوتِ	لَعَلِّي	أَحَدْتُ	عَنْكَ	النَّفْسَ	بِالْ	لَّيْلِ	خَالِيَا
و أخ ر	ج من بي نل	ب يوت	ل عل ل ني	أ حد د	ث عن كن نف	س بل لي	ل خال يا			
/ه//	/ه//ه//ه//	/ه//	/ه//ه//ه//	/ه//	/ه//ه//ه//	/ه//	/ه//ه//ه//			
فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ			

Şiir Leyla'nın mecnunu Kays bi Zerîh (ö. 68/687)'e ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. Ebû Bekr el-Vâlibî, *Dîvânu Eş'âri Mecnûn benî Âmir*, thk. Hüdâ Vâil Âmir (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li't-tevzîi ve'n-neşr, 1432/2011), 332; Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Ferac b. el-Hasen Sadruddin el-Basrî, *el-Hamâsetü'l-Basriyye*, thk. Muhtâruddîn Ahmed (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 2/100; Hemezânî, *el-Keşkül*, 2/164.

¹⁰⁸⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/195; Cemalü'ddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Abdülhâdî İbnu'l-Müberred, *ed-Durru'n-nakî fi şerhi elfâzi'l-Hirakî*, thk. Rıdvan Muhtar b. Garbiyye (Cidde: Dâru'l-müctemei li'n-neşri ve't-tevzî', 1411/1991), 2/263.

“Umarım zaman perişan durumumuzu biraz olsun iyileştirir,
az da olsa yüzümüzü güldürecek bir şeyler verir de,
böylece gönlümüz rahat eder.”¹⁰⁸⁷

Kaynaklara baktığımızda cer ettiği görüşünün Ferrâ’ya ait olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁸⁸ Kûfe dil ekolu mensupları لعل edatının başındaki lâm harfinin aslî olduğu görüşünü savunurken,¹⁰⁸⁹ el-Müberred gibi Basra dil ekolünün mensupları ise bu beyitlerle لَعْلَ edatının aslının عَلَّ olduğu, “lâm” harfinin ise zâid olduğuna delil getirmişlerdir.¹⁰⁹⁰ Bu görüşten yola çıkarak bu edatın aslının عَلَّ يَعْلُ عَلَّ fiilinden geldiği ve ‘Avtebî’nin yukarıda belirttiği anlamlardan biri olan “illet, sebep” manasında olduğu düşünülebilir.

1087

الرجز		
عَلَّ صُرُوفَ الدَّهْرِ أَوْ دَوْلَاتِهَا		
عل ل ص رو	فد ده ر أو	دو لا ت ها
/ه//	/ه//ه/	/ه//ه/
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ
يُذِلُّنَا اللَّهُ مِمَّنْ لَمَّا تَمَّا		
ي دل ن نل	لم م م من	لم ما ت ها
/ه//	/ه//ه/	/ه//ه/
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ
فَتَسُورِيحَ النَّفْسِ مِمَّنْ زَفَرَاتِهَا		
ف تس ت ري	حن نف س من	زف رات ها
/ه//	/ه//ه/	/ه//ه/
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

Birçok kaynakta şâhid olarak kullanılan ve baht-ı recez ile yazılan bu beyitlerin kime ait olduğu bilinmemektedir. Bk. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubarek (Şâm: Dâru'l-Fikr, 1405/1985), 135; İbn Cinnî, *Sirru sinâati'l-i'râb*, 2/83; Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf*, 1/178; Aynî, *Şerhu's-Şevâhidi'l-Kübra*, 4/2030; Şürrâb, *Şerhu's-Şevâhidi's-Şi'riyye*, 1/220.

¹⁰⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “all” 12/550; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/47.

¹⁰⁸⁹ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf*, 1/177.

¹⁰⁹⁰ Müberred, *el-Muktedab*, 3/73; Zeccâcî, *el-Lâmât*, 135; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/317; Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye*, 4/129.

insanlar لَعَلَّ زَيْد cümlesindeki lâm harfinin لعل ye ait olduğu zannına kapılmışlardır. Hâlbuki bu زيد kelimesinin başında bulunan izâfet lâmidir.¹⁰⁹³ Buna göre; Ukayl lehçesinde لعل nin cer ettiği görüşü لعل edatından dolayı değil, لَعَّا edatından sonra gelen ismin başındaki izafet lamından dolayıdır.¹⁰⁹⁴

Bir kısım eserlerde ise; لعل edatının nasb edici bir edat olduğunu, yalnızca Ukayl lehçesine göre ismini cer ettiğini ifade ederek, الله lafzının sonunu mansûb ve mecrûr olarak iki şekilde de irâb edilmesinin caiz olabileceği yer almaktadır.¹⁰⁹⁵

‘Avtebî, bazı Arapların عَنَّكَ şeklinde bir kullanımının da olduğunu, Kisâî’ye göre bu kullanımın Cumah b. Rabîa Oğulları’na ait olduğunu iddia ettiğini ifade etmektedir.

Müellif لَوَّN şeklindeki kullanımına ise aşağıdaki beyti şâhid olarak göstermektedir:

فَقُلْتُ: امْكُثِي حَتَّى يَشَاءَ لَوْنَنَا ... نَخْجُ بِهَا، قَالَتْ: أَعَامَ وَقَابِلُهُ؟

“Dedim ki; (Allah) dileyinceye kadar bekle! O zaman belki ,

Birlikte hac yaparız. Bir yıl mı, yoksa fazladan bir yıl daha mı bekleyeyim? dedi.”

Şâhid olarak zikredilen beyit bu şekliyle yalnızca el-İbâne’de geçmekte, şâirin dîvânı dâhil diğer kaynakların büyük bir kısmında aşağıdaki şekilde geçmektedir:¹⁰⁹⁶

فَقُلْتُ: امْكُثِي حَتَّى يَسَارَ لَوْ أَنَّنَا ... نَخْجُ مَعًا قَالَتْ: أَعَامَ وَقَابِلُهُ؟

Beyitte geçen يَسَار kelimesi مَيْسَرَة anlamındadır. Dolayısıyla beytin manası “elimiz bollaşınca kadar bekle!” şeklinde değişmektedir.¹⁰⁹⁷ Bir kısım kaynaklarda ise يَسِير anlamını

¹⁰⁹³ İbnu’s-Sikkît, Kitâbu’l-Elfâz, 261.

¹⁰⁹⁴ İbn Hişâm, Evdahu’l-Mesâlik, 1/316; Ezherî, Şerhu’t-tasrîh ala’t-Tavdîh, 1/296; en-Neccâr, Dıyâu’s-Sâlik, 1/298.

¹⁰⁹⁵ İbn Mâlik, Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye, 2/783; İbn Hişâm, Evdahu’l-Mesâlik, 3/6.

¹⁰⁹⁶ İbnu’s-Sikkît, el-Kenzü’l-luğavî, 33; Enbârî, el-Müzekker ve’l-Müennes, 2/196.

¹⁰⁹⁷ Sîrâfî, Şerhu Ebyâti Sîbeveyhi, 2/273; İbn Manzûr, Lisânu’l-Arab, “ysr” 5/296; Zebîdî, Tâcu’l-arûs, “ysr” 14/470.

vermişler, böylece beytin manasını “biraz bekle” şeklinde anlamışlardır.¹⁰⁹⁸ Bazı kaynaklarda ise لعَلَّنا yerine لعَلَّنا şeklinde geçmektedir.¹⁰⁹⁹

‘Avtebî, Kisâî’den naklen أَنَّ edatının hem لَوْ ile birlikte, hem de لَوْ olmaksızın لعَلَّ anlamında kullanılabileceğini ifade etmektedir. لَوْ olmadan kullanımının caiz olduğuna dair;

وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ

“(Mucizeler) geldiğinde onların yine de inanmayacaklarını siz nereden bileceksiniz?”¹¹⁰⁰ âyetindeki أَنَّ edatının aslında لَوْ olduğunu ve burada لَوْ olmaksızın kullanıldığını, dolayısıyla manasının da لعَلَّ olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰¹ Buna göre, âyetteki ilgili bölümü لعَلَّ değil أَنَّ olarak anlaşılması durumunda âyetin manası; “O (mucizeler) gelse onların inanmayacağını nereden biliyorsunuz?” şeklinde bin anlam çağrışımı yapabilir. Ancak لعَلَّ olarak anlaşıldığında “belki de, yine de” manaları vereceği için böyle bir çağrışım olmayacaktır. Bu çağrışım engel olabilmek için أَنَّهُ yerine mübteda olarak إِنَّا şeklinde Âsım (ö. 127/745)’dan rivayetle okuyan Basra halkı, İbn Kesîr (ö. 120/738) ve Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809) gibi kıraat âlimleri de vardır.¹¹⁰² إِنَّا şeklinde okumaya ilaveten لَا يُؤْمِنُونَ ifadesindeki لَا olumsuzluk edatını lağv¹¹⁰³

¹⁰⁹⁸ Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, “ysr” 2/859.

¹⁰⁹⁹

الطويل

فَقُلْنَا ثُمَّ أَمَّا فِي حَقِّ يَسَّرَ لَعَلَّنَا				نَحْنُ مَعًا قَالَ ثُمَّ أَعَا ثُمَّ وَقَالَ ثُمَّ				
ف ق ل ن ا	ث م ا	ا م ا	ي س ر	ل ع ل ن ا	ن ح ج ج	م ع ن ق ا ل ت	أ ع ا م ن	و ق ا ب ل ه
/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/
فُعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	مَفَاعِيلُنْ

Birçok kaynakta şairi meçhul olarak verilse de bahr-ı tavîl ile yazılan bu şiir muhadram şairlerden Humeyd b. Sevr el-Hilâlî el-Âmirî’ye ait olup divanında son kelimesi وَقَالَ şeklinde geçmektedir. Bk. Abdulazîz el-Meymenî, *Dîvânu Humeyd b. Sevr el-Hilâlî* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1371/1951), 117; İbnu’s-Sikkât, *el-Kenzü’l-luğavî*, 33; Enbârî, *el-Müzekker ve’l-Müennes*, 2/196; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/121; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “lal” 5/296; Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Sibâ’ b. Ebî Bekr b. el-Cüzâmî İbnu’s-Sâîğ, *el-Lemha fî şerhi’l-Mülha*, thk. İbrahim b. Sâlim es-Sâidî (Medine: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, ts.), 5/296.

¹¹⁰⁰ el-En’âm 6/109.

¹¹⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 4/197.

¹¹⁰² Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ’ el-Beğavî, *Meâlimü’t-Tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîru’l-Beğavî)*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420/1999), 2/151.

¹¹⁰³ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, 2/282.

veya Kisâî gibi “sıla”¹¹⁰⁴ addedenler de vardır. Bu durumda âyet; "وما يُشْعِرْكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ يُؤْمِنُونَ" şeklinde “*O mucizeler geldiğinde onların inanacaklarını nereden anlıyorsunuz?*” olacaktır. Zeccâc da, Sîbeveyhi’nin Halîl b. Ahmed’den naklen; bu âyetteki أَنَّ nin لَعَلَّ olduğunu ifade ettiğini ve bunun Medine halkı kıraati olduğunu aktarmaktadır.¹¹⁰⁵ Bunu Arapların; إِنَّتِ السُّوقَ "anlamında لَعَلَّكَ anlamında "Çarşıya gel belki bizim için bir şeyler alırsın" cümlesindeki لَعَلَّكَ anlamında kullanılan أَنْتَ ifadesine benzetmektedirler.¹¹⁰⁶ Buradan yola çıkılarak bu âyetin anlamının doğru tercüme edilebilmesi ve doğru aktarılabilmesi için âyette geçen لَعَلَّكَ ifadesini أَنْتَ şeklinde algılamak veya إِنَّكَ şeklinde ibtidâî cümle olarak kabul etmek gerektiği anlaşılmaktadır.

لعل Edatının Âmil Olarak Görevi

Sa’d b. Temîm Oğulları gibi en fasih Araplara ve Ferrâ’ya¹¹⁰⁷ göre; لَعَلَّكَ أَهْنًا edatının hem ismini hem de haberini nasb ettiğini belirtmekte ve kendisi de bu görüşe katılmaktadır.¹¹⁰⁸ Ancak cumhur ulema لعل ve kardeşlerinin tümünün, isimlerini nasb, haberlerini ise ref ettiği görüşünü savunmaktadır.¹¹⁰⁹

لَعَلَّكَ أَهْنًا örneğinde olduğu gibi ismini ل vasıtasıyla cer edenler, haberini nasb veya ref etmektedirler. Ancak لَعَلَّ edatının bu şekliyle ismini cer, haberini nasb ettiğini söyleyenler de vardır.¹¹¹⁰ Bu görüşte olanlara cevaben لعل edatından sonra mahzûf bir lââm harfî ile cer

¹¹⁰⁴ el-Beğavî, *Teşîru'l-Beğavî*, 2/151.

¹¹⁰⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, 2/282.

¹¹⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 2/66.

¹¹⁰⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 377; Elif Efendi Hasırzâde, *Muhtâru'l-Enbâ Edatlar Kitabı*, ed. Ali Benli vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 169.

¹¹⁰⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 4/197.

¹¹⁰⁹ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1/104.

¹¹¹⁰ İbnu's-Sâiğ, *el-Lemha fî şerhi'l-Mülha*, 2/539; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 1/104.

edildiği ileri sürülmektedir.¹¹¹¹ لعل edatıyla hem ismi, hem haberi nasb edenlere cumhur; لَعْلًا cümlesinde أَبَاكَ مُنْطَلِقًا cümlesinde أَبَاكَ cümlesinde يكون veya يوجد takdir etmişler ve منطلقا ifadesinin mansûb oluşunu يكون fiiline haber olarak yorumlamışlardır.¹¹¹²

Müellif, لعل edatının ismini cer edenlerin لَعْلًا لَعْبَدِ اللَّهِ قَائِمًا veya لَعْلًا لَعْبَدِ اللَّهِ قَائِمًا şeklinde ifade edilebileceği gibi عَلَّ عَبْدِ اللَّهِ قَائِمًا veya عَلَّ عَبْدِ اللَّهِ قَائِمًا şeklinde de olabileceğini aktarmaktadır. Bunların arasından لعل edatının haberini nasb edenler; şayet bir edatın ismi mecrur ise haberinin ref edilemeyeceğini, dolayısıyla nasb edilmesi gerektiğini söylerler. Haberinin ref olabilmesi için mutlaka لعل şeklinde başındaki lâm harfiyle birlikte kullanılması gerektiğini ifade ederler.

Nahiv ilminde fiile benzeyen harfler diye bilinen veya diğer adıyla "إن" ve benzerleri olarak adlandırılan edatlar, 'Avtebî'nin tercihi bu yönde olmasa da, yukarıda da belirttiğimiz gibi yaygın ve meşhur kullanıma göre ismini nasb haberini ise ref eder. Ancak bu edatların sonlarına "ما" harfî bitiştiğinde durumları değişebilir. "ما" harfi ism-i mevsûl gibi değerlendirilmeyip, "mâ-i kâffe" olarak kabul edilirse bu edatlar, ismini nasb ve haberini ref etme özelliklerini kaybeder. Bu şekliyle artık kendinden sonra gelen kelimelere etki etmeleri söz konusu olamaz. Bu olguyu klasik nahiv ıstılahlarına bağlı kalarak ifade etmek gerekirse bu edatların amelden lağv edildiğini söylemek yerinde olacaktır. Bu edatlardan biri olan لعل nin sonuna ما geldiğinde durumunun nasıl olacağına dair görüşleri değerlendiren el'Avtebi meseleyi Ferrâ'nın, Kisâî'den naklen aşağıdaki şiiri üzerinden açıklamaktadır:

أَعِدْ نَظْرًا يَا عَبْدَ قَيْسٍ لَعْلَمًا ... أَضَاءَتْ لَكَ النَّارُ الْحِمَارَ الْمُقَيَّدَا

“Tekrar göz atıver Ey Kays'ın kölesi,

¹¹¹¹ Bedrüddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed İbn Ferhûn, *el-Udde fî i'râbi'l-umde* (Doha: Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, ts.), 1/164.

¹¹¹² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 377; İbn Ferhûn, *el-Udde fî i'râbi'l-umde*, 1/164; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 10/243.

Bu beyitte geçen لَعْلَمَا edatının sonundaki "ما" harfini Kisâî, "إِنَّمَا" ve "كَأَنَّمَا" edatlarında olduğu gibi “mâ-i kaffe” olarak kabul etmektedir. Böyle olunca لَعْلَمَا edatının artık kendisinden sonra gelen kelimelerin sonunu etkileme gibi bir durumu söz konusu olmamaktadır. Diğer bir ifade ile Kisai’ye göre “mâ-i kâffe” لعل edatını amelden lağv etmiş, bir başka ifadeyle amel etmesine engel olmuştur. Dolayısıyla Kisâî’ye göre cümledeki الحمار kelimesi لعل edatının haberi değil, أَضَاءت fiilinin mefûlü/nesnesidir.¹¹¹⁴ Bu vesileyle de لعل edatının sadece isimlerin başında kullanılma şartı ortadan kalkmış "ما" ile birlikte kullanıldığında لعل edatının fiillerin başına gelmesi de mümkün olmuştur.¹¹¹⁵ Bu durumda irabın değişmesiyle birlikte beytin anlamında da bir değişiklik meydana gelmekte;

Tekrar bak ey Kays’ın kölesi, umarım

Ateş sana, bağlı eşeği aydınlatır/gösterir.

şeklinde olmaktadır.

Ferrâ, Kisâî’inin bu görüşünü eleştirmiş ve buradaki لعل edatının sonuna bitişen "ما" harfinin “mâ-i kâffe” değil, ism-i mevsûl olduğunu savunmuştur. Bu durumda ismi mevsûl ve

¹¹¹³

الطويل							
أَضَاءَتْ لَكَ النَّارُ الْحَمَّارُ الْمُقَيَّدَا				أَعْمَدُ نَظْرًا يَا عَبْدَ قَيْسٍ لَعْلَمَا			
أ عد ن	ظ ر ن يا عب	د ق ي سن	ل عل ل ما	أ ض ا ء ت	ل كن ن ا ر ل	ح م ا ر ل	ن ق ي د ا
/ه//	ه/ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//	ه/ه/ه//	ه/ه//	ه/ه//
فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ

Ferzadî’nin divânı’nda لعل yerine فَمَا şeklinde geçmektedir. Buna göre istişhadı caiz değildir. Bahr-ı tavîl vezni ile yazılmıştır. Bk. *Dîvânü’l-Ferezîdî*, 161; Şemsüddîn Muhammed b. Abdülmün’im b. Muhammed el-Cevcerî, *Şerhu Şüzûri’z-Zeheb fî ma’rifeti kelâmi’l-Arab*, thk. Nevâf b. Cezzâ el-Hârisî (Medine: Câmiâtü’l-İslâmiyye, 1423/2004), 2/508.

¹¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 389; İbn Yâiş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/520.

¹¹¹⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed İbnü’l-Haşşâb, *el-Mürtecel fî şerhi’l-Cümel*, thk. Ali Haydar (Şâm, 1392/1972), 170.

sıla cümlesi لعل edatının ismi; الحمار kelimesi de mansûb haberidir. Cümle böyle i'râb edildiğinde anlamı da biraz farklılık arz edecek ve şu şekilde olacaktır:

“Tekrar bak ey Kays’ın kölesi, umarım

Ateşin sana aydınlattığı/gösterdiği bağlı eşektir.”

Ferra, Kisai’ye yaptığı eleştirisini şu örneklerle açıklamaktadır: "إنما" edatı herhangi bir cümle başına geldiğinde o cümleyi sadece anlam açısından pekiştirme işlevine sahiptir. Örneğin; "إِنَّمَا يَقُومُ زَيْدٌ" “Zeyd ancak kalkar” cümlesinde "إِنَّمَا" edatı kaldırılıp "يَقُومُ زَيْدٌ" dendiğinde cümle anlamı “Zeyd kalkar” olur. Ancak aynı durum "لَعَلَّمَا تَقُومُ" cümlesi için geçerli değildir. Çünkü cümle bu şekliyle eksik olur ve bir anlam ifade etmez. Aynı şekilde yukarıdaki şiirde geçen cümle "لَعَلَّمَا أَضَاءَتْ" şeklinde olsa, böylece kalsa manası eksik olur ve anlaşılmaz. Ama aynı cümle "إِنَّمَا أَضَاءَتْ" olsa gayet iyi anlaşılır ve başka bir kelimeye ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla "لَعَلَّمَا" edatını "إِنَّمَا" gibi saymak ve sonundaki "ما" harfinin “mâ-i kâffe” olduğunu söylemek tutarlı değildir. ‘Avtebî her ne kadar farklı görüşleri zikretse de bu konudaki ifadeleri, Ferra’nın görüşünü tercih ettiğini ortaya koymaktadır.¹¹¹⁶

3.1.2.3. Mecerûrât

Bilindiği üzere Arapçada cer meselesi tamamen isimlere özgü olup fiillerle ilişkisi bulunmamaktadır. Cer amelini yapan âmil cârr, amilden etkilenen mamule de mecrûr denmektedir. İsimlerde cer eylemi yalnızca ya bir harfi cer veya muzâf vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu sebeple bu kısımda konu ‘Avtebî’nin eserinde verdiği bilgiler ışığında iki farklı başlıkta ele alınacak; birinde harfi cerler ve mamulleri, diğerinde ise muzaf-muzâfun ileyh konuları incelenecektir.

3.1.2.3.1. Harf-i Cerler ve Mecrurlar¹¹¹⁷

Harfi cerlerin adedi konusunda çeşitli görüşler olsa da, cumhurun kabul ettiği harf-i cerlerin sayısı yirmi tanedir. Bunları İbn Mâlik şu beyitlerde saymaktadır:

¹¹¹⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 4/198.

¹¹¹⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/362-386.

almaktadır.¹¹²¹ Aynı zaman da İbn Sîde de *el-Muhassas* adlı eserinde دُحُول بعض الصِّفَات على

başlığı altında detaylı olmasa da bu konudan kısaca bahsetmektedir.¹¹²² Zeccâcî'nin ise bu

konuda kaleme aldığı müstakil bir eseri bulunmaktadır. Harflerin birbirleri yerine kullanılması hususunu detaylı bir şekilde inceleyip, hangi harfin hangisinin yerine kullanılabileceğini örnekleriyle birlikte sunduğu *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât* adında bir eser telif etmiştir. 'Avtebî'nin bu eserden de istifade etmiş olabileceği ihtimaller dâhilindedir.¹¹²³ 'Avtebî'den sonra bu konuda kaleme alınan eserlerin başında Hasan b. Kasım el-Murâdî (ö.749/1348)'nin telif ettiği *el-Cena'd-dânî fî hurûfi'l-meânî* adlı eserdir. Bu eserde de hangi harflerin hangileri ile yanyana kullanılabileceği ve hangi harflerin hangilerinin yerine ikame edilebileceğine dair geniş bir malumat bulunmaktadır.

Harflerin birbirlerinin yerine kullanılması hususu Basra ekolü ile Kûfe ekolü arasında ciddi bir ihtilaf konusudur. Harflerin birbirlerinin yerine kullanılabileceği görüşü tamamen Kûfe ekolüne ait bir görüştür. Basralılar ise harflerin birbirlerinin yerine kullanılmasını caiz görmezler. Harflerin manalarının siyak ve sibaka uymadığı yerlerde ise te'vîle başvurur yahut tazmîn¹¹²⁴ veya mecaz¹¹²⁵ yoluyla kullanıldığını savunurlar. Nadiren bazı harflerin birbirlerinin yerine kullanılmalarını ise şâz kullanım olarak niteleyerek kendi görüşlerinde sebat etmeyi tercih ederler.¹¹²⁶

Kûfe ekolüne yakın olan 'Avtebî, bu bölümde özellikle Kur'ân'dan ve Arap şiirinden şahitler göstererek hem harflerin yanyana kullanılmasının mümkün olduğundan bahsetmekte, hem de hangi harf-i cerlerin hangilerinin yerine kullanıldığını izah etmektedir. Eserde verilen bu harfler sırasıyla ele alınacak ve detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.1.2.3.1.1. Harf-i Cerri¹¹²⁷

'Avtebî, harf-i cerrinin عن ve على ile birlikte kullanılabileceğini ifade ettikten sonra

Kisâî'nin inşâd ettiği şu beyitleri şahid olarak göstermektedir:

¹¹²¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 298-302.

¹¹²² İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/240-243.

¹¹²³ Zeccâcî, *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât*, 76.

¹¹²⁴ Tazmîn: Bir şeye başka bir şeyin manasını giydirmek, başka bir deyişle bir lafzı başka bir lafzın yerine koymak anlamlarına gelmektedir. Bk. Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/469.

¹¹²⁵ Mecâz: Lafzı kendi anlamının dışında kullanmaktır. Bk. Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/639.

¹¹²⁶ Geniş bilgi için bk. Sâmirrâî, *Meâni'n-Nahv*, 3/7-12.

¹¹²⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/362/363.

Birçok kaynakta olduğu gibi ‘Avtebî de Kisâî’den naklen مِنْ harf-i cerrinin; kendi kendinin, bir de فِي اللام، ve الباء harfî cerlerinin dışında tüm harflerin başına gelebileceği zikredilmektedir.¹¹³² Sîbeveyhi de bu görüşü destekler mahiyette Arapların جُنْتُ مِنْ عَلَيْهِ cümlesini جُنْتُ مِنْ مَعَهُ cümlesini de جُنْتُ مِنْ عِنْدِهِ anlamında kullandıklarını duyduğunu nakletmektedir.¹¹³³ Ferrâ, مِنْ harfinin الباء ve اللام harflerinin başına gelmemesini Arapların bu harfleri az kullanmasına bağlamakla birlikte; tek harften ibaret oldukları için isim olamayacaklarını, bu sebeple başlarına başka harf alamayacaklarını belirtmektedir. Ancak sırf tek harf olması sebebiyle başlarına harf-i cer alamayacaklarını kabul etmek yeterli olmayabilir. Mesela Kisâî Araplardan أَلْخَذْتُهُ مِنْ كَمَّكَانٍ ذَلِكَ “Onu, şunun yeri gibi bir yerden aldım” dediklerini duyduğunu aktarmaktadır. Ancak bu kullanımı ك harfinin مَثَل anlamına geldiği için uygun olduğunu ifade etmektedir.¹¹³⁴

مِنْ harf-i cerrinin مُذ yerine kullanılması¹¹³⁵

وَهِيَ فَتَجَرِّبُ الْبَيْنَ بَعْدَ تَجَاوُرِ				إِذَا نَفَخْتَ مِنْ عَنْ بَيْنِ الْمَشَارِقِ			
و هي فن	ت هي جل بي	ن بع د	ت جا و رن	إ ذا ن	ف حت من عن	ي مي نل	م شار قي
//ه	//ه/ه	//ه	//ه/ه	//ه	//ه/ه	//ه	//ه/ه
فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ

Şiir Zü’r-Rumme’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Şair burada etrafı kasıp kavuran rüzgârın felaket ve kıtlığa sebep olduğunu, su aramak zorunda kaldıkları için insanların birlik ve dirliğini bozup onları yerlerinden ettiğini vurgulamaktadır. Bk. Bâhilî, *Dîvânu Zirrumme*, 1/248; İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 503; Kasım b. Sâbit b. HAZM el-Avfî es-Sarakustî, *ed-Delâil fî ġarîbi’l-hadîs*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Kannâs (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykân, 1422/2001), 2/571; Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 77; Ebü’l-Hasen Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî İbn Usfûr el-İşbîlî, *Darâiru’s-Şi’r*, thk. es-Seyyid İbrahim Muhammed (Kuveyt: Dâru’l-Endülüs li’t-Tibâati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1400/1980), 306.

¹¹³² İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 503; Sarakustî, *ed-Delâil fî ġarîbi’l-hadîs*, 2/571; Avtebî, *el-İbâne*, 1/362.

¹¹³³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 504.

¹¹³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 504; Avtebî, *el-İbâne*, 362.

¹¹³⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/363.

‘Avtebî, من harfinin, harf-i cerlerden مُدّ’ün de başına gelebildiğini ifade ettikten sonra şu beyitleri şahid olarak göstermektedir:

لَمَنْ الدِّيَارُ بِقُنَّةِ الْحِجْرِ ... أَقْوَيْنَ مِنْ حَجَجٍ وَمِنْ دَهْرٍ

Kunnetu'l-Hicr'deki evler kimindir

Uzun zamandan ve yıllardan beri ıssız? ¹¹³⁶

‘Avtebî’nin istişhâd ettiği bu şiir aslında مدّ’ün öncesinde من harfinin kullanılması ile ilgili değil, من harfinin مدّ yerine kullanılmasına şahit olarak sunulmaktadır. Çünkü Herevî (ö. 415/1024) eserinde bu şiiri مدّ yerine من kullanıldığına dair şahit göstermekte ve şairin aslında مُدِّ حَجَجٍ وَمُدِّ دَهْرٍ demek istediğini beyan etmektedir.¹¹³⁷ Aslında ‘Avtebî de bir sonraki satırdan itibaren harf-i cerlerin birbirlerinin yerine kullanılmasından bahsetmesi Herevî’yi doğrular niteliktedir. Buradaki asıl mesele Basra ile Kûfe ekolü arasındaki ihtilaftır. Çünkü Basralılar من harf-i cerrini mekân konusunda başlangıç manasında kullanırken, zaman konusunda başlangıç manasında kullanmayı caiz görmezler. Bu da Basra ekolüne göre “...den beri” manasına gelen مدّ yerine من harfinin zaman konusunda kullanılmasının caiz olmadığı anlamına gelmektedir.

Halbuki Kûfe ekolü hem zaman hem de mekan başlangıcı için من harfinin kullanılmasının caiz

1136

الكامل					
لَمَنْ الدِّيَارُ بِقُنَّةِ الْحِجْرِ	أَقْوَيْنَ مِنْ حَجَجٍ وَمِنْ دَهْرٍ		لَمَنْ الدِّيَارُ بِقُنَّةِ الْحِجْرِ	أَقْوَيْنَ مِنْ حَجَجٍ وَمِنْ دَهْرٍ	
ل م ن د ي ا	أ ق و ي ن م ن ح ج ج و م ن د ه ر ي		ل م ن د ي ا	أ ق و ي ن م ن ح ج ج و م ن د ه ر ي	
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ

Şiir muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebî Sülmâ’ya ait olup bahr-ı kâmil ile yazılmıştır. Kendi divanı dâhil olmak üzere bazı kaynaklarda ومن شهر ومن şeklinde geçmektedir. Bk. Züheyr b. Ebî Sülmâ el-A’lem eş-Şentemerî, *Şi’ru Züheyr b. Ebî Sülmâ*, thk. Fâhru’d-dîn Kabâve (Beyrut: Dâru’l-İfâki’l-cedîde, 1400/1980), 114; Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, 2/177; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/92; Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 201; İbnu’s-Sâiğ, *el-Lemha fî şerhi’l-Mülha*; İbnu’s-Sâiğ, *el-Lemha fî şerhi’l-Mülha*, 1/221.

¹¹³⁷ Ali b. Muhammed en-Nahvî el-Herevî, *Kitâbu’l-ezhiye fî ilmi’l-hurûf*, thk. Abdulmuîn el-Mellûhî (Şâm: Mecmau’l-Luğati’l-Arabiyye, 1413/1993).

olduğunu savunarak yukarıda ‘Avtebî’nin verdiği şiiirle istiṣhâd etmektedirler. Ayrıca şu âyeti de görüşlerine delil olarak göstermektedirler:

لَمَسْجِدُ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ

“İlk günden temeli takva (Allah’a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kuba mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha lâyıktır.”¹¹³⁸

Âyette de görüldüğü üzere من zaman başlangıcı olarak kullanılmış, bu da bu tür bir kullanımın caiz olduğunu göstermektedir. Günümü Arapçasında ما رأيته من سنتين “İki yıldan beri seni görmedim” örneğinde olduğu gibi من harfinin zaman başlangıcı manasında kullanıldığı bilinmektedir.

Basralılar ise Arapların ما رأيته من يوم الجمعة cümlesini delil göstererek zaman başlangıcı için sadece من mekân başlangıcı için de sadece من kullanılabileceğini belirtmektedirler. Buna örnek olarak ما سيرت من بعدد cümlesini vermekte ve mekân başlangıcı olduğu için من değil من اول يوم kullanılabileceğini ifade etmektedirler. Diğer taraftan Kûfelilerin istidlâl ettikleri من اول يوم şeklinde bir takdir bulunduğunu; daha sonra muzafın hazfedilip, muzâfun ileyhine muzâf yerine geçtiğini ifade etmektedirler. Diğer taraftan Kûfelilerin şiiirden istidlâl ettikleri من حجج ومن دهر kısmı için de من حجج ومن دهر şeklinde bir takdir yapmakta ve âyette olduğu gibi muzafın hazfedilip muzâfun ileyhine muzâf yerine geçtiğini beyan etmektedirler.¹¹³⁹

من harf-i cerrinin عن yerine kullanılması¹¹⁴⁰

حدثني فلان من ‘Avtebî, من harf-i cerrinin bazen عن yerine de kullanılabildiğini belirterek
فلان cümlesindeki من harfinin aslında عن anlamında olduğunu, keza هَيْتُ بِفُلَانٍ “Falanı unuttum,

¹¹³⁸ et-Tevbe 9/108.

¹¹³⁹ Enbârî, el-İnsâf fî mesâilî l-hilâf, 1/306-310.

¹¹⁴⁰ Avtebî, el-İbâne, 1/363.

biraktım, yüz çevirdim” cümlesinde ise الباء harfinin عن anlamında kullanılabileceğini ifade etmektedir. Keza من harfi cerrinin الباء harf-i cerri yerine kullanıldığını belirterek يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ ifadesinin aslında بَأَمْرِهِ manasında olduğunu, ayrıca سَلَامٌ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ, “... her türlü iş için iner de iner, esenliktir.”¹¹⁴² âyetinde من olduğunu, ayrıca بَكُلِّ أَمْرٍ ise aslında بَكُلِّ أَمْرٍ manasında olduğunu ifade etmektedir. Zaten tefsirlerin birçoğunda da تِلْكَ اللَّيْلَةِ لِلسَّنةِ cümlesi ile bu ayete bu mana verilmektedir.¹¹⁴³

harf-i cerrinin في yerine kullanılması¹¹⁴⁴

أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ في anlamında kullanıldığını dair ‘Avtebî, من harf-i cerrinin في harfinin أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ ifadesinin “Gösterin bana, onlar yeryüzünde ne yaratmışlardır?”¹¹⁴⁵ âyetini örnek gösterdikten sonra, من harfinin وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا yerine de kullanıldığını ifade etmekte ve وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ ifadesinin “Âyetlerimizi yalanlayanlara karşı ona yardım etmiştik.” âyetindeki وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ anlamında kullanıldığını şahid göstermektedir.¹¹⁴⁶ Basralılar ise âyette geçen وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ fiilini tazmin etmek suretiyle âyeti وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ şeklinde anlamakta ve harf-i cerri yine من olarak almaktadırlar.¹¹⁴⁷

¹¹⁴¹ el-Mü'min 40/15.

¹¹⁴² el-Kadr 97/4-5.

¹¹⁴³ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, 10/586; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1415/1994), 1219.

¹¹⁴⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/363.

¹¹⁴⁵ el-Fâtır 35/40.

¹¹⁴⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/363.

¹¹⁴⁷ Sâmirrâî, *Meâni'n-Nahv*, 3/14.

3.1.2.3.1.2. Harf-i Cerri¹¹⁴⁸ عَنْ

عن harf-i cerri, çeşitli harf-i cerlerin yerine kullanılmakla birlikte بعد gibi bazı zarfların da yerine kullanılmaktadır. Bu kullanımlara Kur'an'dan ve Arap şiirinden çeşitli şahitler göstererek izah eden 'Avtebî, عن yerine kullanılabilen harfleri ve zarfları şu şekilde sıralamaktadır:

Hafr-i cerrinin الباء yerine kullanılması¹¹⁴⁹ عَنْ

الباء رميت بالقوس رميت عن القوس عن harfinin 'Avtebî, عن harfinin yerine kullanılabileceğini belirttikten sonra şu şiirle istişâd etmektedir:

تَصُدُّ وَتُبْدِي عَنْ أَسِيلٍ وَتَتَّقِي ... بِنَاطِرَةٍ مِنْ وَخْشٍ وَجَرَّةٍ مُطْفِلٍ

“Sevgili benden uzaklaşıyor ve göz pınarlarından akan yaşları gösteriyor,

Vecre’de bulunan ürkek bir anne ceylanın bakışıyla.”¹¹⁵⁰

Beyitte geçen تَصُدُّ وَتُبْدِي عَنْ أَسِيلٍ ifadesinin بِأَسِيلٍ manasında olduğunu ifade etmektedir.

Ayrıca Kur'an'dan الْهُوَى عَنْ الْهُوَى وَمَا يَنْطِقُ عَنْ الْهُوَى âyetini vermekte ve buradaki الْهُوَى ifadesinin بالهوى manasında olduğunu belirtmektedir.

harf-i cerrinin عَلَى yerine kullanılması¹¹⁵¹ عَنْ

¹¹⁴⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/364-366.

¹¹⁴⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/364.

¹¹⁵⁰

الطويل

تَصُدُّ وَتُبْدِي عَنْ أَسِيلٍ وَتَتَّقِي	بِنَاطِرَةٍ مِنْ وَخْشٍ وَجَرَّةٍ مُطْفِلٍ						
ت صد د	و تب دي عن	أ سي لن	و تت ت قي	ب نا ظ	ر تن من وح	ش و ج ر	ة مط ف لي
/ح//	/ح//	/ح//	/ح//	/ح//	/ح//	/ح//	/ح//
فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ

Şiir İmruülkays (ö. 540 dolayları)'a ait bir şiir olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. İmruülkays, *Dîvânu İmriülkays*, 42; Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hitâb el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, thk. Ali Muhammed el-Becâdî (Kahire: Nehdat Mısır li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', ts.), 127; el-Enbârî, *Şerhu'l-kasâidi's-seb'i*, 59; Herevî, *İsfârû'l-Fasîh*, 2/786.

¹¹⁵¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/364.

‘Avtebî, عن harf-i cerrinin على yerine kullanılmasına şahit olarak şu beyitleri sunmaktadır:

لَا إِبْنُ عَمِّكَ، لَا أَفْضَلْتُ فِي حَسَبٍ ... عَنِّي، وَلَا أَنْتَ دَيَّانِي فَتَحْزُونِي

“Amcaoğluna helal olsun! O; ‘ne soy sop bakımından benden üstünsün,
Ne de beni ezecek farklı bir meziyyete sahip değilsin’ diyecek biridir.”¹¹⁵²

Yukarıdaki beyitte geçen لَا أَفْضَلْتُ عَلَى حَسَبٍ İbaresinin aslında لَا أَفْضَلْتُ فِي حَسَبٍ manasında olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁵³

harf-i cerrinin بَعْدَ yerine kullanılması:¹¹⁵⁴

‘Avtebî, عن harf-i cerrinin بعد yerine kullanıldığına dair şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

وَتُضْحِي فَتَيْتُ الْمِسْكَ فَوْقَ فِرَاشِهَا ... نَوُومُ الضُّحَى لَمْ تَنْتَطِقْ عَنْ تَفْضُلٍ

“Misk kokulu sevgili sere serpe yatağında, ne bir iş yapar ne bir şey olur umurunda,
Kuşluk vakti çok uyur, tek parça geceliğini giyer ve tembel tembel yatar
yatağında”¹¹⁵⁵

1152

البسيط

لَا إِبْنُ عَمِّكَ، لَا أَفْضَلْتُ فِي حَسَبٍ	عَنِّي، وَلَا أَنْتَ دَيَّانِي فَتَحْزُونِي						
لا هب ن عم	م ك لا	أف ضل ت في	ح س بن	عن ني و لا	أن ت دي	يا ني ف تخ	زو ني
هـ/هـ/هـ	هـ///	هـ/هـ/هـ	هـ///	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ

Şiir bahr-ı basitle yazılmış olup Zü'l-Isba' el-Udvânî'ye aittir. Bk. Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 160; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, “hzy” 1/245; Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf*, 1/325; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 196; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 8/239-240.

¹¹⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 513; Zeccâcî, *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât*, 79.

¹¹⁵⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/364-365.

1155

الطويل

وَتُضْحِي فَتَيْتُ الْمِسْكَ فَوْقَ فِرَاشِهَا	نَوُومُ الضُّحَى لَمْ تَنْتَطِقْ عَنْ تَفْضُلٍ						
و تض حي	ف تي تل مس	ك فوق	ف راش ها	ن ءو مض	ض حي لم تن	ت طق عن	ت فض ض لي

Şiirde de görüldüğü üzere بعد تفضل عن ibaresi “geceliğini giydikten sonra” manasında kullanılmıştır.

1156 yerine kullanılması مِنْ أَجْلِ harf-i cerrinin

‘Avtebî, عن harfi cerrinin “...sebebiyle, uğruna” مِنْ أَجْلِ manasında kullanıldığına dair şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

لَوْرِدٍ تَقْلِصُ الْغَيْطَانُ عَنْهُ ... يَبْدُ مَقَارَةَ الْخُمْسِ الْمُعَالِي

“Susamış eşeklerin suya koşması sebebiyle sanki ovalar kısılar,

Mesafeleri kat eder de o muhteşem Hıms çölünü ’ne varır.”¹¹⁵⁷

Şiirde geçen عنه ifadesi مِنْ أَجْلِهِ anlamında kullanılmakta, عن harfinin مِنْ أَجْلِهِ anlamında kullanıldığı birçok kaynakta geçmektedir.¹¹⁵⁸

1159 yerine kullanılması مِنْ harf-i cerrinin harf-i cerri

Müellif, عن harf-i cerrinin مِنْ harf-i cerri ifade ettiği “başlangıç” anlamında kullanıldığını ifade ettikten sonra aşağıdaki beyitle istişhâd etmektedir:

هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مَقْعَلٌ	فَعُولٌ	مَقْعَلٌ	فَعُولٌ	مَقْعَلٌ	فَعُولٌ	مَقْعَلٌ	فَعُولٌ

Şiir bahr-ı taville yazılmış olup İmruül Kays’a aittir. Bk. İmruülkays, *Dîvânu İmriilkays*, 44; Kureşî, *Cemheretü eş’âri’l-Arab*, 129; İbn Cinnî, *Sirru sinâati’l-i’râb*, 2/225.

¹¹⁵⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/366.

¹¹⁵⁷

الوافر	لَوْرِدٍ تَقْلِصُ الْغَيْطَانُ عَنْهُ	يَبْدُ مَقَارَةَ الْخُمْسِ الْمُعَالِي
ل و ر د ن ت ق	ل ص ل غ ي ط ا	ي ب د د م ف ا
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مَقْعَلٌ	مَقْعَلٌ	مَقْعَلٌ

Şiir şâir sahabîlerden Lebîd b. Rebîa’ya ait olup bahr-ı vâfirle yazılmıştır. Şiirdeki Hıms çölü develerin beş günde bir gidip su içtiklerinden dolayı bu ismi almıştır. Bk. Ebû Akîl el-Âmirî Lebîd b. Rebîa, *Dîvânu Lebîd b. Rebîa el-Âmirî*, thk. Hamd Tammâs (Şâm: Dâru’l-Ma’rife, 1425/2004), 69; el-Kaysî, *İdâhu şevâhidi’l-îdâh*, 1/261; Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi’l-Arab*, 1/618; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüġa*, “kls” 3/138.

¹¹⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 514; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüġa*, “kls” 3/138; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/240.

¹¹⁵⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/366-367.

أَفْعُنْكَ لَا بَرْقٌ كَأَنَّ وَمِیْضَهُ ... غَابَ تَسَنَّمُهُ ضِرَامٌ مُوقِدٌ؟

“Senin tarafından mı çıkıyor bu şimşek? Öylesine parlak ki, onun parıltısı,

Tıpkı tutuşturulmuş ince bir çalı ile alevleri yükselen bir orman gibi”¹¹⁶⁰

Şiirde de görüldüğü gibi أَفْعُنْكَ ibaresi aslında أَفْمِنْكَ anlamında kullanılmıştır. Ezherî de bu iki harf-i cerrin birbirlerinin yerine kullanıldığını kabul etmekte ve şu âyetle delil getirmektedir:

وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ

“O, kullarından tövbeyi kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”¹¹⁶¹

Ezherî, Ebû Ubeyde’nin âyette geçen عباده عن ibaresinin aslında عباده من anlamında olduğunu söylediğini nakletmekte, ayrıca yine Ebû Ubeyde’nin Asma’î’den حَدَّثَنِي فُلَانٌ مِنْ فُلَانٍ den cümlelerini nakletmekte ve عن harf-i cerrinin من yerine kullanılabileceğini belirtmektedir. Kisâî’nin de benzer örneklerle bu konuda aynı şeyleri söylediği görülmektedir.¹¹⁶²

1160

الكامل

غَابَ تَسَنَّمُهُ ضِرَامٌ مُوقِدٌ؟

أَفْعُنْكَ لَا بَرْقٌ كَأَنَّ وَمِیْضَهُ

من موق دو

ن م هو ض را

غا بن ت سن

ن و می ض هو

بر قن ك أن

أ ف عن ك لا

هـ//هـ//هـ

هـ//هـ//

هـ//هـ//

هـ//هـ//

هـ//هـ//

هـ//هـ//

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

Şiir bahr-ı kâmil ile yazılmış olup, muhadram şairlerden Sâide b. Cüiyye’ye aittir. Bazı kaynaklarda أُنْعَنُ yerine تَسَنَّمُهُ yerine تشيعه ibareleri kullanılmaktadır. Bk. Hüzel Kabîlesi Şairleri, *Dîvânü'l-Hüzeliyyîn*, 1/172; Kürâunneml, *el-Müntehab min ġaribi kelâmi'l-Arab*, 1/620; Enbârî, *el-Ezdâd*, 213; Fârâbî, *Mu'cem dîvânî'l-edeb*, 3/458; Meysâ' Katlân, *Şi'ru Sâide b. Cüeyye el-Hüzeli Dirâse ve Tahkîk* (Külliyetü'l-Âdâb ve'l-ulûmü'l-insâniyye kısmu'l-luġati'l-Arabiyye: Şâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1424/2003), 151.

¹¹⁶¹ eş-Şûrâ 42/25.

¹¹⁶² Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüġa*, “lhy” 3/137.

3.1.2.3.1.3. في Harf-i Cerri¹¹⁶³

Arapçada في harf-i cerrinin على veya إلى gibi çeşitli harf-i cerlerin yerine kullanılmasının mümkün olmasının yanı sıra مع gibi zarfların yerine de kullanılabilmektedir. Müellif bu kullanımları Kur'an'dan ve Arap şiirinden istişhâd ederek aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

في harf-i cerrinin على yerine kullanılması¹¹⁶⁴

‘Avtebî, Arapların لا يدخل الخاتم في إصبعي، أي: على إصبعي ‘Avtebî, Arapların cümlesini örnek vererek başlamakta ve bu kullanıma şu âyetle delil getirmektedir: *“Mutlaka sizi وَلَا صَلَبْنَكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ”* hurma dallarına asacağım.”¹¹⁶⁵ âyette geçen جُذُوعِ فِي aslında جذوع على anlamındadır. Aynı şekilde على manasında şiirde de kullanıldığına dair şu beyitleri şahit olarak göstermektedir:

بَطْلٌ كَانَ ثِيَابَهُ فِي سَرْحَةٍ ... يُحْدَى نَعَالَ السَّبْتِ لَيْسَ بِتَوَامٍ

“Öylesine uzun boylu bir kahraman ki sanki elbisesi yüksek bir ağaca asılmış,

Öyle kaliteli deri ayakkabılar giyer ki, onlar gibisini giyecek kişi dünyada yoktur.”¹¹⁶⁶

‘Avtebî’nin söylediklerine ilaveten İbnü’ş-Şecerî (ö. 542/1148), *أَمْ هُمْ سَلَّمَ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ*, ‘Avtebî’nin

“Yoksa onların, kendisi vasıtasıyla (ilâhî vahyi) dinleyecekleri bir merdivenleri mi var?”¹¹⁶⁷

¹¹⁶³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/366-370.

¹¹⁶⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/366-367.

¹¹⁶⁵ Tâhâ 20/71.

¹¹⁶⁶

الكامل					
بَطْلٌ كَانَ ثِيَابَهُ فِي سَرْحَةٍ	يُحْدَى نَعَالَ السَّبْتِ لَيْسَ بِتَوَامٍ				
ب ط ل ن ك أ ن	ي ح ذ ي م ع ا	ن س س ب ت ل ي	س ب ت و ا م ي		
هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ		
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ		

Şiir bahr-ı kâmil ile yazılmıştır. Muallaka şairlerinden Antere b. Şeddâd’a ait olup muallakasında bulunmaktadır. Beyitin başında bulunan بطل kelimesinin önceki beyitte bulunan mecrur bir mevsufa sıfat olarak mecrur okunabileceği gibi, هو şeklinde mahzuf bir mübtedaya haber olarak merfu okunması da caizdir. Bk. *Dîvânü Antere*, thk. Muhammed Saîd Mevlevî (Kahire: el-Mektebü’l-İslâmî, 1384/1964), 212; Kureşî, *Cemheretü eş’âri’l-Arab*, 367; Herevî, *Garibu’l-Hadîs*, 2/151; İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 506.

¹¹⁶⁷ et-Tûr 52/38.

âyetindeki *يَسْتَمِعُونَ عَلَيْهِ* ifadesinin *يَسْتَمِعُونَ فِيهِ* manasında olduğunu belirterek bu kullanıma delil olarak sunmaktadır.¹¹⁶⁸

1169 *إلى harf-i cerrinin yerine kullanılması*

Müellif, *إلى harf-i cerrinin* *إلى harf-i cerri* yerine kullanılabileceğini ifade ederek şu âyetlerle istişhâd etmektedir: *فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ* “*Ellerini ağızlarına koydular*”¹¹⁷⁰ Bu âyette geçen *فِي أَفْوَاهِهِمْ* aslında *إلى أفواههم* anlamındadır. İbn Sîde ve el-Murâdî de bu hususta aynı âyetle istişhad etmekte ve burada *إلى harfinin* *إلى* anlamında kullanıldığını belirtmektedirler.¹¹⁷¹ Avtebî ayrıca *فَتُهَاجِرُوا فِيهَا* “*Allah’ın arzı geniş değil miydi, oraya hicret etseydiniz ya!*” derler.¹¹⁷² âyetinde de *فَتُهَاجِرُوا فِيهَا* ifadesinin *إِلَيْهَا* manasında olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁷³

1174 *إلى harf-i cerrinin الباء yerine kullanılması*

‘Avtebî *إلى harf-i cerrinin الباء harf-i cerri* yerine kullanılabileceğini aktardıktan sonra aşağıdaki beyitle istişhâd etmektedir:

وَحَضْحَضْنَا فِيْنَا الْبَحْرَ حَتَّى قَطَعْنَاهُ ... عَلَى كُلِّ حَالٍ مِنْ غِمَارٍ وَمِنْ وَحَلٍ

“*Gemiler, bizimle denizi yarıp geçirip geçip gittiler,*

Her yer su ve çamur olmasına rağmen.”¹¹⁷⁵

¹¹⁶⁸ İbnü’ş-Şecerî, *Emâlî İbni’ş-Şecerî*, 2/606.

¹¹⁶⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/367.

¹¹⁷⁰ İbrâhîm 14/9.

¹¹⁷¹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/239; Murâdî, *el-Cena’d-dânî fî hurûfi’l-meânî*, 252.

¹¹⁷² en-Nisâ 4/97.

¹¹⁷³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/367.

¹¹⁷⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/367-368.

¹¹⁷⁵

الطويل

وَحَضْحَضْنَا فِيْنَا الْبَحْرَ حَتَّى قَطَعْنَاهُ عَلَى كُلِّ حَالٍ مِنْ غِمَارٍ وَمِنْ وَحَلٍ

و حض حض ن في نل بح ر حت تى ق طع ن هو ع لى كل ل حال ن من غ ما ر ن و من وح لى

Şiirde geçen *بِنَا الْبَحْرَ* ibaresi *فِينَا الْبَحْرَ* anlamındadır. İbn Kuteybe, İbn Düreyd (ö.

321/933) ve İbn Sîde gibi dilbilimciler de *في* harfinin *الباء* manasında kullanıldığını ifade ederek aynı şiirle istişhad etmektedirler.

في harf-i cerrinin مع yerine kullanılması¹¹⁷⁶

‘Avtebî *في* harf-i cerrinin مع yerine kullanılabileceğini zikrettikten sonra şu âyetlerle istişhâd etmektedir:

وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ

مع manasında kullanıldığında âyetin anlamı: “*Beni rahmetinle salih kullarınla beraber eyle*”¹¹⁷⁷ Âyetin anlamı Taberî tefsirinde de aynı şekilde مع manasında zikredilmektedir.¹¹⁷⁸

في manasında alındığında âyetin anlamı: “*beni rahmetinle salih kullarının arasında kat!*”¹¹⁷⁹

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ

مع manasında alındığında âyetin anlamı: “*İman edip de salih amel işleyenler var ya, biz onları mutlaka salih kimselerle beraber kılacağız.*”¹¹⁸⁰ Müfessirlerden İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) de bu âyetteki *في* harf-i cerrini مع anlamında anlamaktadırlar.¹¹⁸¹

هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مَقَاعِلُنَّ	فَعُولُنَّ	مَقَاعِلُنَّ	فَعُولُنَّ	مَقَاعِلُنَّ	فَعُولُنَّ	مَقَاعِلُنَّ	فَعُولُنَّ

Şiir bahr-ı tavîl ile yazılmış olup şairinin kim olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bk. İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 510; Kürâunnevl, *el-Müntehab min ġarîbi kelâmi'l-Arab*, 1/606; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüġa*, 3/1315; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 6/13.

¹¹⁷⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/368-369.

¹¹⁷⁷ en-Neml 27/19

¹¹⁷⁸ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 19/440.

¹¹⁷⁹ en-Neml 27/19.

¹¹⁸⁰ el-Ankebût 29/9.

¹¹⁸¹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li'bn-i Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr

في manasında alındığında âyetin anlamı: “*Beni rahmetinle salih kullarının arasına kat!*”¹¹⁸²

فَادْخُلِي فِي عِبَادِي

مع manasında alındığında âyetin anlamı: “*(İyi) kullarımla birlikte ol.*”¹¹⁸³ Tâbiîn müfessirlerden Süddî (ö. 127/745) başta olmak üzere Mâtürîdî gibi bazı müfessirlerin yanısıra, meşhur dilbilginlerinden Ferrâ da âyeti مع عبادي الصالحين manasında anlayanlar arasında bulunmaktadır.¹¹⁸⁴

في manasında alındığında âyetin anlamı: “*(İyi) kullarımın arasına gir.*”¹¹⁸⁵

وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ

مع manasında alındığında âyetin anlamı: “*Oysa sen onlarla beraber iken, Allah onlara azap edecek değildi.*”¹¹⁸⁶ Kaynaklarda el-İbâne dışında bu âyetteki في harf-i cerrine مع manası verildiğine rastlanılmamıştır.

في manasında alındığında âyetin anlamı: “*Oysa sen onların içinde iken, Allah onlara azap edecek değildi.*”¹¹⁸⁷

‘Avtebî bu âyetlerdeki في harf-i cerrinin مع yerine kullanıldığını ifade etmektedir. Bu iki farklı anlayışın doğurduğu anlam farklılıkları tespit edilerek her iki anlam da belirtilmiştir. ‘Avtebî, bu âyetlere ilaveten ayrıca aşağıdaki şiiri de bu kullanıma şahit göstermektedir:

Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 9/3037; Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm (Tefsîr İbn Kesîr)*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Tıybe li’n-neşri ve’t-tevzî’, 1420/1999), 6/265.

¹¹⁸² el-Ankebût 29/9.

¹¹⁸³ el-Fecr 89/29.

¹¹⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm li’bn-i Ebî Hâtim*, 10/3431; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, 4/445; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 4/445.

¹¹⁸⁵ el-Fecr 89/29.

¹¹⁸⁶ el-Enfâl 8/33.

¹¹⁸⁷ el-Enfâl 8/33.

أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ

“İşte onlar, kendilerinden önce cinlerden ve insanlardan gelip geçmiş topluluklarla beraber, haklarında o sözün (azabın) gerçekleştiği kimselerdir.”¹¹⁹¹ Herevî, bu âyette geçen في أُمَمٍ

ifadesinin مع أُمَمٍ manasında olduğunu belirtmektedir. Mâtürîdî eserinde bu âyette geçen في أُمَمٍ

ifadesinin مع أُمَمٍ şeklinde anlaşılmasının caiz olduğunu ifade ederken¹¹⁹² Vâhidî (ö. 468/1076)

ve Beğavî ise âyetin مع أُمَمٍ şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmaktadırlar.¹¹⁹³

وَأَدْخَلَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سَوَاءٍ فِي تِسْعِ آيَاتٍ

“Elini koynuna sok; Firavun’a ve onun kavmine gönderilen dokuz mucize ile kusursuz bembeyaz olarak çıksın.”¹¹⁹⁴ âyetinde Herevî yine في تِسْعِ آيَاتٍ ifadesinin مع تسع آيات anlamında

olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁹⁵ Mâtürîdî tefsirinde bu âyette geçen في أُمَمٍ ifadesinin مع

anlamında kullanıldığını ifade edenlerin olduğunu ve Ebû Muâz (ö. II./VIII. yüzyılın sonları)’ın

مَكَةً فِي أَهْلِ مَرْوٍ إِلَى مَكَّةَ cümlesindeki في harfinin aslında مع manasında olduğunu söylediğini

nakletmektedir.¹¹⁹⁶ el-Ferrâ’ ve el-Beğavî (ö. 516/1122) ise bu âyetteki في harfini direkt مع

olarak anladığını belirtmektedir.¹¹⁹⁷

1198 yerine kullanılması عن harf-i cerrinin في

‘Avtebî عن harf-i cerrinin في harf-i cerri yerine kullanılmasına şu âyetle istişhâd etmektedir:

وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى

¹¹⁹¹ el-Ahkâf 46/18.

¹¹⁹² Mâtürîdî, *Tefsîru ’l-Mâtürîdî*, 9/75.

¹¹⁹³ Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri ’l-Kitâbi ’l-Azîz*, 1/954; el-Beğavî, *Tefsîru ’l-Beğavî*, 4/131, 4/196.

¹¹⁹⁴ en-Neml 27/12.

¹¹⁹⁵ Herevî, *Kitâbu ’l-ezhiye fî ilmi ’l-hurûf*, 268.

¹¹⁹⁶ Mâtürîdî, *Tefsîru ’l-Mâtürîdî*, 8/101.

¹¹⁹⁷ el-Beğavî, *Tefsîru ’l-Beğavî*, 3/492.

¹¹⁹⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/369.

“Kim bu (nimetlere karşı) körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.”¹¹⁹⁹ âyetindeki في harfini عن manasında algılayarak “nimetlere karşı körlük/nankörlük yapmak” manasını vermektedir. Âyetteki فِي هَذِهِ الدُّنْيَا ifadesini cumhuru’l-müfessirîn “bu dünyada” manasında anlamaktadır. Ancak bir kısım müfessir من عمي عن شكر هذه النعم في الدنيا، “nimetlere karşı şükür hususunda körlük yapan” şeklinde فِي هَذِهِ الدُّنْيَا أَعْمَى عَنْ قُدْرَةِ اللَّهِ فِيهَا وَحُجْجِهِ، فهو “nimetlere karşı şükür hususunda körlük yapan” manasında anlarken, bir kısım müfessir de فِي هَذِهِ الدُّنْيَا أَعْمَى عَنْ قُدْرَةِ اللَّهِ فِيهَا وَحُجْجِهِ، فهو “Allah’ın kudretine karşı körlük yapan, onları görmeyen” manasında anlamaktadır. Hatta âyeti عَنِ الْآخِرَةِ أَعْمَى عَنِ الْإِعْتِبَارِ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى عَنِ الْإِعْتِبَارِ şeklinde “Bu dünyada hiçbir uyarıyı dikkate almayanlar, başka bir deyişle dünyada uyarılara karşı gözlerini kapatanlar, ahirette de gözlerini kapatmak zorunda kalırlar ve dolayısıyla özür hakkına sahip olamazlar” şeklinde anlayanların da olduğu ifade edilmektedir.¹²⁰⁰

¹²⁰¹ مِنْ harf-i cerrinin yerine kullanılması

‘Avtebî, bu âyette geçen مِنْ harf-i cerrinin yerine kullanılabileceğine dair şu âyetle delil getirmektedir:

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا

“Her ümmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz gün...”¹²⁰²

‘Avtebî, bu âyette geçen مِنْ harf-i cerrinin yerine kullanılabileceğine dair şu âyetle delil getirmektedir: “her ümmetten” manasında anlamakta ve bir kısım müfessir de âyete bu şekilde mana vermektedirler. Bu anlayış biçimini ise “Kıyamet günü her ümmetten وَمِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ” bir şahit göndereceğiz; sonra inkâr edenlere ne (özür dilemeleri için) izin verilecek, ne de

¹¹⁹⁹ el-İsrâ 17/72.

¹²⁰⁰ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 15/9-11; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, 7/90; el-Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî*, 3/146; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 3/41.

¹²⁰¹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/369.

¹²⁰² en-Nahl 16/89.

Allah'ın rızasını kazandıracak amelleri işleme istekleri kabul edilecek.”¹²⁰³ âyetine dayandırmaktadırlar.¹²⁰⁴

عِنْدَ harf-i cerrinin yerine kullanılması¹²⁰⁵

‘Avtebî fi harf-i cerrinin عند yerine kullanılmasına şahit olarak şu âyetleri zikretmektedir:

قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنْتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا

“Onlar şöyle dediler: “Ey Salih! Bundan önce sen, bizim nezdimizde ümit beslenen bir kimseydin.”¹²⁰⁶

قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرِيكَ فِينَا ضَعِيفًا

“Dediler ki: “Ey Şuayb! Dediklerinin çoğunu anlamıyoruz. Hem biz seni aramızda zayıf görüyoruz.”¹²⁰⁷

‘Avtebî her iki âyette de geçen فِي harf-i cerrinin عند anlamında olduğunu ifade etmektedir. Müfessirlerden yalnızca Mâtürîdî فِينَا مَرْجُوًّا âyeti için bu manaya mutabık olarak fikir beyan etmektedir.¹²⁰⁸ Ancak müfessirlerin çoğu ضَعِيفًا وَإِنَّا لَنَرِيكَ فِينَا âyetinin devamında gelen أَيْ: عندنا zarfını kullanmakta ve “senin bizim nezdimizde bir değer yok” manası vermektedirler.¹²⁰⁹

إِلَى harf-i cerrinin yerine kullanılması¹²¹⁰

¹²⁰³ en-Nahl 16/84.

¹²⁰⁴ Endülüsî, *el-Muharrerü 'l-vecîz fî tefsîri 'l-Kitâbi 'l-Azîz*, 3/414.

¹²⁰⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/370.

¹²⁰⁶ Hûd 11/62.

¹²⁰⁷ Hûd 11/91.

¹²⁰⁸ Mâtürîdî, *Tefsîru 'l-Mâtürîdî*, 4/501.

¹²⁰⁹ Mâtürîdî, *Tefsîru 'l-Mâtürîdî*, 6/175; el-Beğavî, *Tefsîru 'l-Beğavî*, 2/463; İbn Kesîr, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm (Tefsîr İbn Kesîr)*, 4/347.

¹²¹⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/370.

harf-i cerrinin في yerine kullanılması¹²¹⁵

‘Avtebî harf-i cerrinin في harfi yerine kullanıldığına dair şu âyetle istişhâd etmektedir:

وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَانَ

“Süleyman’ın hükümranlığı hakkında şeytanların (ve şeytan tıynetli insanların) uydurdukları yalanların ardına düştüler.”¹²¹⁶ ‘Avtebî’ bu âyette geçen عَلَىٰ مُلْكٍ ifadesinin aslında ملك في manasında olduğunu ifade etmekte, aynı âyeti ‘Avtebî’den önce İbn Kuteybe ve İbn Sîde gibi dil bilginleri de bu kullanıma şahit göstermektedir.¹²¹⁷ Tefsirlere bakıldığında birçok müfessirin de عَلَىٰ مُلْكٍ ifadesine ملك في manası verdiği görülmektedir.¹²¹⁸ Taberî, Ebû Ca‘fer el-Kârî (ö. 130/747-48)’nin bu âyetteki عَلَى harfinin في manasında algıladığını, hatta Arapların في harfini عَلَى yerine, عَلَى harfini de في yerine kullandıklarını söylediğini aktarmaktadır. Keza Taberî, İbn Cureyc (ö. 150/767)’in de bu âyetteki عَلَى harfinin في manasında olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹²¹⁹

harf-i cerrinin عن yerine kullanılması¹²²⁰

‘Avtebî, عَلَى harfinin عن harfi yerine kullanılmasına, Araplar arasında sıklıkla kullanılan رَضِيْتُ عَنْكَ ifadesini örnek göstererek رَضِيْتُ عَلَيْكَ manasında olduğunu belirtmektedir. Bu ifadenin farklı bir versiyonu ise günümüzde hâlâ kullanılmaya devam eden “Allah senden razı olsun” anlamındaki اللهُ يَرْضَىٰ عَلَيْكَ cümlesidir ki buradaki عَلَى harfi yine عن manasındadır. ‘Avtebî bu kullanıma ayrıca şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

¹²¹⁵ Avtebî, *el-İbâne*, 1/370-371.

¹²¹⁶ el-Bakara 2/102.

¹²¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 514; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/240.

¹²¹⁸ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 11/317; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, 1/523; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 1/598; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm (Tefsîr İbn Kesîr)*, 1/350.

¹²¹⁹ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 2/411-412.

¹²²⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/371-372.

Şiirde geçen قَتَاَهَا عَلَى ifadesi aslında بَقَتَاَهَا “mızraklarıyla” anlamında kullanılmıştır.

harf-i cerrinin عند yerine kullanılması¹²²⁴

‘Avtebî harf-i cerrinin عند yerine kullanılabileceğine dair şu âyetle istişâd etmektedir:

وَهُمْ عَلَى ذَنْبٍ فَاحَافُ أَنْ يَفْتُلُونِ

“Bir de onlara karşı ben suçlu durumundayım. Bu yüzden onların beni öldürmelerinden korkarım.”¹²²⁵ ‘Avtebî, âyette geçen عَلَى ifadesinin عندی anlamında olduğunu ifade etmekte, aynı görüşü Zeccâcî, Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî (ö. 905/1499) ve İbn Hişâm gibi nahivciler de eserlerinde zikretmektedirler.¹²²⁶ Mukâtîl b. Süleyman (ö. 150/767) gibi ilk dönem tefsirlerinin yanı sıra Mâverdî (ö. 450/1058) gibi müfessirler de aynı şekilde bu kısma عندی manası vermektedirler.¹²²⁷

harf-i cerrinin مع yerine kullanılması¹²²⁸

‘Avtebî, harf-i cerrinin مع manasında kullanıldığına dair aşağıdaki şiiri şahit olarak göstermektedir:

مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ
لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ	لَمَّا سَمِعْتُ

Şiir bahr-ı recez ile yazılmış olup Zefyân b. Sa’dî’ye aittir. Bk. Herevî, *Ğaribu’l-Hadîs*, 3/117; Himyerî, *Şemsü’l-ulûm*, 6/3180; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “kvh” 13/532.

¹²²⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/373.

¹²²⁵ eş-Şuarâ 26/14.

¹²²⁶ Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 23; İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik*, 3/93; Ezherî, *Şerhu’t-tasrîh ala’t-Tavdîh*, 1/651.

¹²²⁷ Ebu’l-Hasen Mukatîl b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtîl b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtîl b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1423/2002), 3/259; Abu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdî, *en-Nuket ve’l-Uyûn (Tefsîru’l-Mâverdî)*, thk. Esseyyid İbn Abdülmaksûd İbn Abdurrahim (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 4/166.

¹²²⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/373.

harfinin kullanılabildiğine dair delil olarak sunarken,¹²³³ Taberî, Mâverdî ve İbn Kesîr gibi önemli müfessirler de bu âyete من الناس manası vermektedirler.¹²³⁴

‘Avtebî, çoğunlukla yaptığı gibi bu kullanıma önce Kur’an’la istişhâd yapmış, daha sonra da aşağıdaki beyitleri delil olarak sunmuştur:

مَتَى مَا تُنْكِرُوهَا تَعْرِفُوهَا ... عَلَى أَقْطَارِهَا عَلَقَ نَفِثٌ

“Siz savaşı ne zaman inkâr eder, görmezden gelirsiniz;

Pıhtılaştıran kan dolu savaş alanının çevresinden onu hatırlarsınız.”¹²³⁵

Görüldüğü üzere şiirde geçen أَقْطَارِهَا عَلَى ifadesi “çevresinden” anlamındadır.

harf-i cerrinin اللام yerine kullanılması¹²³⁶

‘Avtebî harf-i cerrinin اللام yerine kullanılmasına şahit olarak şu beyti sunmaktadır:

رَعْنَتْهُ أَشْهُرًا وَخَلَا عَلَيْهَا ... فَطَارَ النَّيُّ فِيهَا وَاسْتَعَارَا

“Deve tek başına aylarca merada otladı.

Böylece nihayet yağlandı ve semiz bir hal aldı.”¹²³⁷

¹²³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 518; Zeccâcî, *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât*, 23; Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, 6/2438.

¹²³⁴ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 24/278; Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî*, 6/226; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (*Tefsîr İbn Kesîr*), 8/346.

¹²³⁵

الوافر

مَتَى مَا تُنْكِرُوهَا تَعْرِفُوهَا	عَلَى أَقْطَارِهَا عَلَقَ نَفِثٌ
م تى ما تن	ن فى ثو
ك رو ها تع	ر ها ع ل قن
ر فو ها	ع لى أق طا
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُفَاعَلٌ	مُفَاعَلٌ

Bahr-ı vâfir ile yazılan şiir; *el-İbâne*, *Edebü'l-Kâtib*, *el-Muhassas* ve *Lisânu'l-Arab* gibi birçok eserde Sahrü'l-Ğayy adlı şaire ait olduğu şeklinde geçmektedir. Ancak el-Cevâlîkî (ö. 540/1145) *Şerhu Edebi'l-Kâtib* adlı eserinde bu şiirin Ebu'l-Müsellem el-Hüzeli'ye ait olduğunu ve Dîvânu'l-Hüzeliyyîn adlı eserde geçtiğini zikretmektedir. Bk. Hüzel Kabîlesi Şairleri, *Dîvânu'l-Hüzeliyyîn*, 2/224; İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 518; Kürâunneml, *el-Müntehab min ġaribi kelâmi'l-Arab*, 1/619; Herevî, *Kitâbu'l-ezhiye fi ilmi'l-hurûf*, 276; Ebu Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hıdr b. el-Hasan el-Cevâlîkî, *Şerhu Edebi'l-Kâtib li'bni Kuteybe*, thk. Mustafa Sadık er-Râfiî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 272; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 1/521.

¹²³⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/374-375.

¹²³⁷

الوافر

Kûfeliler bu beyitlerde geçen *خلا* ifadesinin aslında “tek başına kaldı” anlamına gelen *خَلَا* manasında olduğunu ifade ederken; Basralılar *خلا* fiiline tazmin yoluyla *وقف* manası vererek *وقف عليها* “orada hapsetti” anlamını yüklemektedirler.¹²³⁸

3.1.2.3.1.5. Harf-i Cerri اللام¹²³⁹

Arapçada *اللام* harf-i cerrinin *على* harf-i cerlerinin yerine kullanılmasının mümkün olmasının yanı sıra *بعد* ve *من أجل* gibi ifadelerin yerine de kullanılabilmektedir. Müellif bu kullanımları Kur'an'dan ve Arap şiirinden istişhâd ederek aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

اللام harf-i cerrinin على yerine kullanılması¹²⁴⁰

‘Avtebî *اللام* harf-i cerrinin *على* yerine kullanılmasına şahit olarak şu beyti sunmaktadır:

كَأَنَّ مُحَوَّاهَا عَلَى ثَفْنَاتِهَا ... مُعَرَّسٌ خَمْسٌ وَقَعَتْ لِلْجَنَانِ

“Dizlerinin üzerine çöktüğünde o devenin kapladığı yer;

Göğsü üzerine çöken beş devenin kapladığı yer kadardır.”¹²⁴¹

رَعَتْهُ أَشْهُ هُرّاً وَخَ لَا عَلَيْهِ	فَطَارَ الْيَ فِيَّ وَأَسْتَعَارَا
ر ع ت ه و أ ش	ف ط ا ر ن ي
ه ر ن و خ لا	ي في ها وس
ع لي ها	ت غا را
ه ر ن و خ لا	ي في ها وس
ع لي ها	ت غا را
ه ر ن و خ لا	ي في ها وس
ع لي ها	ت غا را
ه ر ن و خ لا	ي في ها وس
ع لي ها	ت غا را
ه ر ن و خ لا	ي في ها وس
ع لي ها	ت غا را

Şiir Emevî dönemi İslâmî şair Râî en-Nümeyrî (ö. 97/716 [?])’ye ait bahr-ı vâfirle yazılmıştır. el-İbâne’de beytin son kelimesi استعارا şeklinde noktasız yazılmıştır. Hem şairin divanında hem de Şerhu Edebi’l-Kâtib’de استعارا şeklinde geçmektedir. Aynı kelime bazı kaynaklarda ise استطارا olarak geçmektedir. Bk. *Dîvânu’r-Râî en-Nümeyrî*, thk. Raynhart Vaybert (Beyrut: el-Ma’hedü’l-Almânî li’l-ebhâsi’ş-şarkiyya, 1401/1980), 142; Ferâhidî, *Kitâbu’l-Ayn*, “ğvr” 4/441; İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 511; Ebû Muhammed Abdullah b. es-Seyyid el-Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi’l-Kâtib*, thk. Mustafa es-Sekâ - Hâmid Abdulmecîd (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısıriyye, 1417/1996), 2/268, 3/354; Cevâlîkî, *Şerhu Edebi’l-Kâtib li’bni Kuteybe*, 1/261; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 3/73.

¹²³⁸ Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fî şerhi Kitâbi’t-Teshîl*, 11/236; Bağdâdî, *Şerhu ebyâti Muğni’l-Lebîb*, 3/236; Şürrâb, *Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi’riyye*, 1/273.

¹²³⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/375-377.

¹²⁴⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/375.

¹²⁴¹

Şiirde geçen “göğüs kemiklerinin üzerine” anlamına gelen للجانجن ifadesinin aslında

على الجانجن manasında olduğunu ifade etmektedir.

Şiirle istişhâdının ardından bu kullanıma bir de Kur’ân’dan delil getirmiş ve şu âyeti şahit olarak sunmuştur:

وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ

“Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber’e yüksek sesle bağırmayın”¹²⁴² ‘Avtebî bu âyette geçen وَلَا تَجْهَرُوا عَلَيْهِ ifadesinin manasında kullanıldığını ifade etmektedir. İbn Kuteybe gibi Zeccâcî de اللام harfinin على anlamında kullanıldığına dair aynı âyetle istişhâd ettikten sonra Arapların “ağzının üzerine düştü” anlamındaki سَقَطَ عَلَى فيه şeklinde olması gereken cümleyi سَقَطَ لِفِيه olarak kullanmalarını delil olarak göstermektedir.¹²⁴³

harf-i cerrinin إلى yerine kullanılması¹²⁴⁴

‘Avtebî اللام harf-i cerrinin إلى yerine kullanılabildiğine dair; بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا “Çünkü Rabbin ona (öyle) vahyetmiştir.”¹²⁴⁵ âyetini şahit göstermektedir. Bu âyette geçen لَهَا ifadesinin إلى anlamında kullanıldığına dair ise yine Kur’ân’dan إِلَى النَّحْلِ “Rabbin, bal arısına

مُعْرَسُ خَمْسٍ وَقَعَتْ لِلْجَانَجِنِ				كَأَنَّ مَخْرَافًا عَلَى ثِقَاتٍ			
ج نا جن	ق ع ت لل	س خم سن وق	م ع ر	ف نا ت ها	ع لى ث	م خو وا ها	ك أن ن
//ا/ا	//ا/ا	//ا/ا/ا	//ا/ا	//ا/ا/ا	//ا/ا	//ا/ا/ا	//ا/ا
مفاعي	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ	مَفَاعِيلُ	فُعُولُ

Şiir Emevî devri şairi et-Tırmîh el-Hakem b. Hakîm (ö. 125/743 [?])’e ait olup, bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. *Dîvânu et-Tırmîh*, thk. İzzet Hasan (Beyrut: Dâru’s-Şarki’l-Arabî, 1414/1994), 271; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, ed. Grunert, Leiden, 1990, 511; Kürâunneml, *el-Müntehab min ġaribi kelâmi’l-Arab*, 1/614; Ezherî, *Tehzibü’l-Lüġa*, “sfn” 15/75; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 8/214.

¹²⁴² el-Hucurât 49/2.

¹²⁴³ İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân*, 299; Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 75.

¹²⁴⁴ Avtebî, *el-İbâne*, 1/376.

¹²⁴⁵ ez-Zilzâl 99/5.

şöyle ilham etti”¹²⁴⁶ âyeti ile delil getirmektedir. Âyette geçen هَا ifadesinin إِلَيْهَا manasında olduğu Halîl b. Ahmed, İbn Kuteybe ve Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) gibi dil bilginleri tarafından da kabul edilmektedir.¹²⁴⁷ Keza Mukâtil b. Süleyman, Taberî, Mâverdî ve Zemahşerî gibi müfessirler de هَا أَوْحَى إِلَيْهَا ifadesinin أَوْحَى anlamında olduğunu ifade etmektedirler.¹²⁴⁸

‘Avtebî’nin sunduğu ikinci delil ise الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا “Hamd, bizi buna erıştiren Allah’a mahsustur.”¹²⁴⁹ âyetidir. Bu âyette kullanılan هَذَا ifadesinin إِلَى anlamında olduğunu yine صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “Allah, onu doğru yola iletmişti.”¹²⁵⁰ âyeti ile pekiştirmektedir. Kaynaklara bakıldığında bu bilgileri, isim vermeden örnekleriyle birlikte harfi harfine İbn Kuteybe’nin eserinden naklettiği görülmektedir.¹²⁵¹ Zeccâcî "فهذه لام إلى" diyerek buradaki lââm’ın إِلَى lââmı olduğunu belirtmektedir. Âyetteki “lâm” harfinin إِلَى anlamında olduğu hususunda ihtilafın olmadığını vurguladıktan sonra âyette geçen هَدَانَا ifadesinin üç kullanım şekli olduğunu ifade etmektedir: Bunlardan biri; هَدَيْتُهُ الطَّرِيقَ cümlesinde olduğu gibi harf-i cersiz geldiği durumdur. Buna delil olarak إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “Bizi dosdoğru yola ilet”¹²⁵² âyetini göstermektedir. İkincisi; هَدَيْتُهُ إِلَى الطَّرِيقِ şeklinde إِلَى harf-i cerri ile birlikte kullanılması durumudur. Buna delil olarak إِيَّاكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun”¹²⁵³ âyetini göstermektedir. Üçüncüsü ise هَدَيْتُهُ لِلطَّرِيقِ cümlesinde olduğu gibi اللام harf-i cerriyle birlikte kullanmaktır. Buna delil olarak ise الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا “Hamd, bizi

¹²⁴⁶ en-Nahl 16/68.

¹²⁴⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu l-Ayn*, “vhy” 3/320; İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili l-Kur’ân*, 300; Sûlî, *Edebu l-Kâtib*, 145.

¹²⁴⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 4/791; Taberî, *Tefsîru t-Taberî*, 7/482; Mâverdî, *Tefsîru l-Mâverdî*, 1/443; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/784.

¹²⁴⁹ el-A’râf 7/43.

¹²⁵⁰ en-Nahl 16/121.

¹²⁵¹ İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili l-Kur’ân*, 300.

¹²⁵² el-Fâtiha 1/6.

¹²⁵³ eş-Şûrâ 42/52.

buna eriştiiren Allah’a mahsustur.” âyetini vermektedir.¹²⁵⁴ Bir önceki âyette olduğu gibi bu âyette de اللام harf-i cerrinin إلى anlamında olduğu birçok tefsirde de yer almaktadır.¹²⁵⁵

اللّام harf-i cerrinin مع yerine kullanılması¹²⁵⁶

‘Avtebî اللّام harf-i cerrinin مع yerine kullanılabildiğine dair şu şiirler istişhâd etmektedir:

فَلَمَّا تَفَرَّقْنَا كَأَنِّي وَمَالِكًا ... لَطُولِ اجْتِمَاعٍ لَمْ نَبْتَ لَيْلَةً مَعًا

“Bir arada geçirdiğimiz o kadar zamanla birlikte,

Ayrılınca ben ve Malik sanki bir gece dahi geçirmediğimiz birlikte.”¹²⁵⁷

Avtebî ile birlikte İbn Kuteybe, Kürâunneml ve ez-Zeccâcî gibi dil âlimleri de şiirde geçen لطول ifadesini مع طول şeklinde anlamaktadırlar.¹²⁵⁸

اللّام harf-i cerrinin بعد yerine kullanılması¹²⁵⁹

İbn Kuteybe, Kürâunneml ve Zeccâcî gibi dil âlimleri ile aynı görüşte olan ‘Avtebî de اللّام harf-i cerrinin بعد yerine kullanılabildiğini ifade ettikten sonra şu beyitle istişhâd etmektedir:

حَتَّى وَرَدَنَّا لَيْتَمَ خَمْسٍ بِأَيْصٍ ... جُدًّا تَعَاوَرُهُ الرِّيحُ وَبَيْلًا

¹²⁵⁴ Zeccâcî, *el-Lâmât*, 143.

¹²⁵⁵ Taberî, *Tefsîru 't-Taberî*, 7/482; Mâverdî, *Tefsîru 'l-Mâverdî*, 1/443; el-Beğavî, *Tefsîru 'l-Beğavî*, 2/192.

¹²⁵⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/376.

¹²⁵⁷

الطويل

فَلَمَّا	تَفَرَّقْنَا	كَأَنِّي	وَمَالِكًا	لَطُولِ	اجْتِمَاعٍ	لَمْ	نَبْتَ	لَيْلَةً	مَعًا
ف ل م م ا	ت ف ر ق ن ا	ك ا ن ن ي	و م ا ل ك ن	ل ط و ل ج	ت م ا ع ن ل م	ن ب ت ل ي	ل ت ن م ع ن		
ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/	ا/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	مَفَاعِيلٌ	مَفَاعِيلٌ

Şiir bahr-ı tavîl ile yazılmış olup Muhadram sahâbî şâri Mütemmim b. Nüveyre (ö. 30/650)’ye aittir. Bk. İbn Kuteybe, *Edebü 'l-Kâtib*, 519; Müberred, *el-Kâmil f' il-luğati ve 'l-edeb*, 4/26; Zeccâcî, *Hurûfu 'l-meânî ve 's-sıfât*, 85; Herevî, *Kitâbu 'l-ezhiye fî ilmi 'l-hurûf*, 289.

¹²⁵⁸ Kuteybe, *Edebü 'l-Kâtib*, 519; Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi 'l-Arab*, 1/619; Zeccâcî, *Hurûfu 'l-meânî ve 's-sıfât*, 85.

¹²⁵⁹ Avtebî, *el-İbâne*, 1/376-377.

“Ta ki develer, çok çetin olan beşinci günün bitiminden sonra vardılar,

Güney ve kuzey rüzgârlarının etrafında estiği tehlikeli kuyuya!”¹²⁶⁰

Yukarıda mezkûr âlimler beyitte geçen تَمَّ ifadesini بعد تَمَّ manasında algılamaktadırlar.

Aynı zamanda Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) ve İbn Hişâm gibi âlimler de bu kullanımı teyîden şu âyetle istişhâd etmektedirler:

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ

“Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl!”¹²⁶¹

Bu âyette geçen لِدُلُوكِ الشَّمْسِ ifadesini بَعْدَ دُلُوكِ الشَّمْسِ şeklinde anlamaktadırlar.¹²⁶²

harf-i cerrinin من أجل yerine kullanılması¹²⁶³

فعلت Avtebî harf-i cerrinin من أجل yerine kullanılabildiğine dair önce Arapların

“Bunu insanların hatırı için yaptım” anlamındaki ifadelerini

şahit olarak göstermekte, ardından şu şiirler ile istişhâd etmektedir:

تَسْمَعُ لِلْجَرَجِ إِذَا اسْتُحِيرَا ... لِلْمَاءِ فِي أَجْوَافِهَا خَرِيرَا

“İçlerinden lıkır lıkır ses geldiğini duyarsın,

1260

الكامل

خ	تَمَّ	بِ	ص	ج	لَا تَعَاوُزُهُ	رِيَاخُ	وِيَا
حت تی و رد	ن ل تم م خم	سن باء صن	جد دن ت عا	و ر هر ر یا	ح و ی لا	المنون	المنون
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ

Şiir bahr-ı kâmil ile yazılmış olup Râ'i en-Nümeyrî'ye aittir. Bk. *Dîvânu'r-Râi en-Nümeyrî*, 222; Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, 732; Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 519; Kürâunneml, *el-Müntehab min ğaribi kelâmi'l-Arab*, 1/619; Enbârî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, 1/537; Zeccâcî, *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât*, 85.

¹²⁶¹ el-İsrâ' 17/78.

¹²⁶² el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ', *el-Künnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, thk. Riyâd b. Hasan el-Huvâm (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1421/2000), 2/139; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 3/30; Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, 3/186.

¹²⁶³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/377.

İbn Kuteybe, Zecâcî ve ‘Avtebî, şiirde geçen للماء ifadesinin من أجل الماء anlamında olduğunu ifade etmektedirler.

Lâm harfinin من أجل manasında kullanımı hususunda Zeccâcî سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيَّتٍ “Onu ölü bir beldeye sürdük”¹²⁶⁵ âyetindeki لِبَلَدٍ ifadesinin mef’ûlün lieclih olarak alınabileceğini, dolayısıyla mananın سُقْنَاهُ مِنْ أَجْلِ بَلَدٍ مَّيَّتٍ şeklinde anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Ya da سُقْنَاهُ مِنْ أَجْلِ بَلَدٍ مَّيَّتٍ şeklinde manası verilebileceğini belirtmektedir.¹²⁶⁶

3.1.2.3.1.6. إلى Harf-i Cerri¹²⁶⁷

Arapçada إلى harf-i cerri من harf-i cerrinin yerine kullanılabileceğinin yanı sıra مع ve عند gibi ifadelerin de yerine kullanılabilmektedir. Müellif bu kullanımları Kur’an’dan ve Arap şiirinden istişhâd ederek aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

إلى harf-i cerrinin مِنْ yerine kullanılması¹²⁶⁸

İbn Kuteybe, Kürâunneml ve Zeccâcî gibi ‘Avtebî de إلى harf-i cerrinin مِنْ yerine kullanılabildiğini ifade ettikten sonra şu beyitle istişhâd etmektedir:

تَقُولُ وَقَدْ عَالَيْتُ بِالْكُورِ فَوْقَهَا ... يُسْقَى فَلَا يَزْوَى إِلَيَّ ابْنُ أَحْمَرَ

1264

الرجز

تَسْعُ لَلْجَمْعِ إِذَا اسْتَجْعِلَ	لَلْمَاءِ فِي أَجْوَاهِ	خَرِيدَ	رَا
تس م ع لل	لل ماء في	أج و ف ها	خ ري رن
ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه
مُسْتَعْلٍ	مُسْتَعْلٍ	مُسْتَعْلٍ	مُسْتَعْلٍ

Şiir ‘Accâc’a ait olup bahr-ı recez ile yazılmıştır. Bk. *Dîvânü’l-Accâc*, 312; Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 520; Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 85.

¹²⁶⁵ el-A’râf 7/57.

¹²⁶⁶ Zeccâcî, *el-Lâmât*, 144.

¹²⁶⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/377-380.

¹²⁶⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/377.

“Yükünü üstüne vurduğum deve lisan-ı halî ile diyordu ki;

İbn Ahmer beni binek olarak kullansın, benden yararlansın.”¹²⁶⁹

Beyitte geçen **إِلَى** ifadesi **مِنِّي** manasında yorumlanmaktadır.

إِلَى harf-i cerrinin **عند** yerine kullanılması¹²⁷⁰

‘Avtebî Arapların **إِلَى** مِنْ كَذَا “Benim nazarımda o falandan daha sevimlidir”

cümlesindeki **إِلَى** ifadesinin **عندي** manasında olduğunu vurguladıktan sonra şu beyitle istişhâd etmektedir:

أَمْ لَا سَبِيلَ إِلَى الشَّبَابِ وَذِكْرُهُ ... أَشْهَى إِلَيَّ مِنَ الرَّحِيقِ السَّلْسَلِ

“Yoksa gençliğe dönüşün hiç yolu yok mu ki ondan bahsetmesi dahi

İçimi güzel aroması hoş bir şaraptan bile daha lezzetli!”¹²⁷¹

1269

الطويل

تَقُولُ وَقَدْ عَالَيْتُ بِالْكُورِ فَوْقَهَا	يُسْقَى فَلَا يَرَوِي	إِلَى يَب	نَاحِمَ رَا
ت قول و قد عا لي	ي س ق ق ي	ف لا ي ر و ي	إ ل ي ي ب
ا ه	ا ه	ا ه	ا ه
مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ

Şiir muhadram şairlerden İbn Ahmer (ö. 75/694 civarı)’e ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bk. Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 511; Kürâunneml, *el-Müntehab min ġarîbi kelâmi’l-Arab*, 1/609; Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 66.

¹²⁷⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/378.

1271

الكامل

أَمْ لَا سَبِيلَ إِلَى الشَّبَابِ وَذِكْرُهُ	أَشْهَى إِلَيَّ مِنَ الرَّحِيقِ السَّلْسَلِ
أ م لا س ب ي ل إ لى الش ب اب و ذ ك ر ه	أ ش ه ي إ ل ي م ن الر ح يق الس ل س ل
ا ه	ا ه
مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ

Şiir Hüzeyl kabilesi şairlerden Ebû Kebîr (Milâdî VI. yüzyılın ikinci yarısı ile VII. yüzyılın başlarında yaşamıştır)’e ait olup bahr-ı kâmil ile yazılmıştır. Bk. Hüzel Kabîlesi Şairleri, *Dîvânü’l-Hüzeliyyîn*, 2/89; İbnu’s-Sikkît, *Kitâbu’l-Elfâz*, 269; Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 512; Kürâunneml, *el-Müntehab min ġarîbi kelâmi’l-Arab*, 1/609; Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/503; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 4/474.

Kûfe ekolüne mensup âlimler şiirde geçen أَشْهَىٰ ifadesini عِنْدِي şeklinde anlamakta; Basra ekolüne mensup âlimler ise أَشْهَىٰ fiilini أَقْرَبُ veya أَحَبُّ إِلَىَّ şeklinde tazmin ederek yorumlamaktadırlar.¹²⁷²

1273 harf-i cerrinin مع yerine kullanılması إلى

‘Avtebî إلى harf-i cerrinin مع manasında kullanılabileceğini vurguladıktan sonra şu âyetlerle istişhâd etmektedir:

وَلَا تَاْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ

“Onların mallarını kendi mallarınızla birlikte yemeyin”¹²⁷⁴ âyetinde geçen إلى أموالكم ifadesinin “Şeytanlarıyla birlikte yalnız” وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ manasında olduğunu, ayrıca شَيَاطِينِهِمْ إلى شَيَاطِينِهِمْ ifadesinin شَيَاطِينِهِمْ مع anlamına geldiğini ifade etmektedir. ‘Avtebî ayrıca şu beyitleri de şâhit olarak göstermektedir:

أَوْ بَيْضَةٍ فِي الدَّعْصِ مَكْنُونَةٍ ... أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ

“Kumların arasında gizlenmiş bir yumurta misali
Yahut tüccarın elinde bulunan bir inci tanesi gibi”¹²⁷⁶

¹²⁷² Murâdî, *el-Cena 'd-dânî fî hurûfi 'l-meânî*, 389; Bağdâdî, *Şerhu ebyâtî Muğni 'l-Lebîb*, 2/136.

¹²⁷³ Avtebî, *el-İbâne*, 1/379-380.

¹²⁷⁴ en-Nisâ' 4/2.

¹²⁷⁵ el-Bakara 2/14.

¹²⁷⁶

السريع					
أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ
أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ
أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ
أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ
أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ	أَوْ دُرَّةٍ شِفَتْ إِلَى تَاجِرٍ

Şiir cahili şairlerden Meymûn b. Kays A‘şâ (ö. 7/629 [?])’ya ait olup bahr-ı serî ile yazılmıştır. Şiirde geçen شِفَتْ ifadesi bazı kaynaklarda شِفَتْ şeklinde geçmektedir. Bk. Kays, *Dîvânü 'l-A‘şâ 'l-Kebîr*, 175; Câhîz, *el-Hayevân*, 4/424; Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/433; İbn Dürustevayh, *Tashîhu 'l-Fasîh ve şerhuhû*, 143; Süyûtî, *Şerhu Şevâhidi 'l-Muğnî*, 2/903.

‘Avtebî, şiirde geçen تَاجِرَ إِلَى ifadesinin مع تاجر manasında olduğunu ifade etmektedir.

3.1.2.3.1.7. Harf-i Cerri الباء¹²⁷⁷

Arapçada الباء harf-i cerri على، في، عن، من، harf-i cerlerinin yerine kullanılabileceği gibi yerine de kullanılabilmektedir. Müellif bu kullanımları Kur’an’dan ve Arap şiirinden istişhâd ederek aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

Harf-i cerrinin عن yerine kullanılması¹²⁷⁸

Arapçada الباء harf-i cerrinin عن harf-i cerri yerine kullanılabileceğine dair ‘Avtebî şu âyetle istişhâd etmektedir:

الرَّحْمَنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا

“er-Rahmân; Sen bunu herşeyden haberdâr olan O’na sor!”¹²⁷⁹ âyetinde müellif، به ifadesinin أَيْ: اسْتَعْلِمَ manasında olduğunu belirtmektedir. Keza müfessirlerden u âyete İbn Kesîr de عِنْدَهُ şeklinde açıklamıştır.¹²⁸⁰

Ayrıca bu kullanıma şu beyitleri de şahit göstermektedir:

فَإِنْ تَسْأَلُونِي بِالنِّسَاءِ فَإِنِّي... خَبِيرٌ بِأَدْوَاءِ النِّسَاءِ طَبِيبٌ

“Şayet bana kadınları sorarsanız ben bir uzmanım

Kadınların ilaçları konusunda tam bir doktorum.”¹²⁸¹

¹²⁷⁷ Avtebî, *el-İbâne*, 1/380-383.

¹²⁷⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/380-381.

¹²⁷⁹ el-Furkân 25/59.

¹²⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm (Tefsîr İbn Kesîr)*, 6/119.

¹²⁸¹

الطويل

ف	إِنْ	تَسْأَلُونِي	بِالنِّسَاءِ	فَإِنِّي	خَبِيرٌ	بِأَدْوَاءِ	النِّسَاءِ	طَبِيبٌ	بُ
ف	إِنْ	تَسْ	أَلُونِي	بِن	ن	سَاء	ف	إِنْ	ن
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ
ن	سَاء	ف	إِنْ	ن	بِن	ن	سَاء	ب	أَدْوَاءِ

Yukarıdaki beyitte geçen بِالنِّسَاء ifadesi birçok dil âlimi tarafından عن النساء manasında anlaşılmakta ve eserlerinde bu kullanıma şahit olarak sunulmaktadır.¹²⁸²

الباء harf-i cerrinin من yerine kullanılması¹²⁸³

‘Avtebî b. Harf-i cerrinin من harfinin yerine kullanılmasına önce Arapların “Falan sudan içtim” manasındaki كذا شربت بماء cümlesindeki بماء ifadesinin عن ماء manasında olduğunu şahit göstermekte, ardından şu âyetle istişhâd etmektedir:

عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا

“Bir pınar ki Allah’ın kulları ondan içer, onu (istedikleri şekilde) fışkırtıp akıtırlar.”¹²⁸⁴

Görüldüğü üzere âyette geçen بِهَا ifadesi منها manasında kullanılmaktadır. Başta Mâtürîdî olmak üzere bazı müfessirler aynı şekilde eserlerinde bu görüşe göre mana vermektedirler.¹²⁸⁵ Zemahşerî ise âyetteki بِهَا ifadesinde bulunan ها zamirini bir önceki âyette geçen كَأْس kelimesine bedel yapmakta ve بالكأس şeklinde anlamaktadır.¹²⁸⁶

‘Avtebî b. Harf-i cerrinin من harfinin yerine kullanılmasına bir şahit de şiirden sunmaktadır:

شَرِبْنَا بِمَاءِ الْبَحْرِ ثُمَّ تَصَعَّدَتْ... مَتَى لُجُجٌ حُضِرَ هُنَّ نَيْجٌ

“(O bulutlar) ki denizin suyunu içer ve sonra yükselmeye başlarlar,

Yeşil renkli suları çoğalınca süratle yürür ve gürültüyü koparırlar.”¹²⁸⁷

مَفَاعِي

فُعُولُ

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

مَفَاعِيلُ

فُعُولُ

Şiir cahili şairlerden Alkame b. Abede (ö. 3/625 [?])’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Şairin dîvânı dâhil olmak üzere bazı kaynaklarda بحير ifadesi yerine بصير ifadesi geçmektedir. Bk. Şerhu Dîvânî Alkame b. Abede el-Fahl, 24; Dabbî, el-Mufaddaliyyât, 1/392; Câhiz, el-Beyân ve’t-Tebyîn, 3/216; Kuteybe, Edebü’l-Kâtib, 508; Yakûb, el-Mu’cemu’l-Mufasssal, 1/309.

¹²⁸² Herevî, Ğaribu’l-Hadîs, 2/44; Kuteybe, Edebü’l-Kâtib, 508; Kürâunneml, el-Müntehab min ğaribi kelâmi’l-Arab, 1/615.

¹²⁸³ Avtebî, el-İbâne, 1/381.

¹²⁸⁴ el-İnsân 76/6.

¹²⁸⁵ Mâtürîdî, Tefsîru’l-Mâtürîdî, 8/470; el-Begavî, Tefsîru’l-Begavî, 2/108.

¹²⁸⁶ Zemahşerî, el-Keşşâf, 4/667-668.

¹²⁸⁷

الطويل

280

Şiirde geçen متى lafzının Hüzeyl kabilesi lügatinde من manasında harf-i cer kabul

edilmesi nedeniyle bir sonraki جج ismi mecrur okunmaktadır.¹²⁸⁸ Ayrıca beyitte geçen بماء

ifadesinde bulunan الباء harfi Kûfe ekolü tarafından من anlamında kabul edilirken; Basralılar

ise شرب fiilini روي fiili ile tazmin etmekte ve الباء harfini ise “sebebiyye” olarak

algılamaktadırlar.¹²⁸⁹

الباء harf-i cerrinin في yerine kullanılması¹²⁹⁰

‘Avtebî harf-i cerrinin في harf-i cerri yerine kullanılması çok yaygın olduğundan olsa gerek şiirden yalnızca şu beyitle istişhâd ederek yetinmiştir:

مَا بُكَاءُ الْكَبِيرِ بِالْأَطْلَالِ ... وَسُؤَالِي وَمَا تَرُدُّ سُؤَالِي

“Bu yaşlının ağlamasının ne faydası var kalıntıların başında?”

Onlara dostlarımı sorsam da cevap verilmez ki bana!”¹²⁹¹

ش ر ب ن	ب ما تل بح	ر ثم م	ت ص ع د ت	م تى ل	ج جن خض رن	ل هن ن	ن ئي جو
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ

Şiir Ebû Züeyb el-Hüzeli’ye ait olup bahr-ı tavîl ile yazılmıştır. Bazı kaynaklarda ترفع fiili yerine تصعدت fiili kullanılmaktadır. Bk. Hüzel Kabilesi Şairleri, *Dîvânu ’l-Hüzeliyyîn*, 1/52; Kuteybe, *Edebü ’l-Kâtib*, 515; Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi ’l-Arab*, 1/608; Zeccâcî, *Hurûfu ’l-meânî ve ’s-sıfât*, 47; İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fıkhi ’l-luġa*, 128; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/240.

¹²⁸⁸ Kâlî, *el-Maksûr ve ’l-memdûd*, 117; İbn Cinnî, *Sirru sinâati ’l-i-râb*, 1/146; en-Neccâr, *Diyyâu ’s-Sâlik*, 2/263.

¹²⁸⁹ Şürrâb, *Şerhu ’ş-şevâhidi ’ş-şi’riyye*, 1/231.

¹²⁹⁰ Avtebî, *el-İbâne*, 1/381.

¹²⁹¹

م اب ك ا ل	ل ك ب ر ب ل	أ ط ل ا ل ي	و س و ا ل ي	و م ا ت ر د	د س و ا ل ي
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَاعِلَاتِن	مُتَفَعِّلُ	فَاعِلَاتِن	فَاعِلَاتِن	مُتَفَعِّلُ	فَاعِلَاتِن

Şiir A’şâ’ya ait olup bahr-ı hafîfle yazılmıştır. Bk. Kays, *Dîvânu ’l-A’şa’l-Kebîr*, 39; Kureşî, *Cemheretü eş’ârî ’l-Arab*, 202; Kuteybe, *Edebü ’l-Kâtib*, 515; Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi ’l-Arab*, 1/609; Bağdâdî, *Hizânetü ’l-edeb*, 9/511.

Şiirde geçen بِالْأَطْلَالِ ifadesindeki الباء harfi في anlamında kullanılmıştır.

الباء harf-i cerrinin على yerine kullanılması¹²⁹²

‘Avtebî الباء harf-i cerrinin على yerine kullanılmasına şu âyetle istişhâd etmektedir:

وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَّهُ بِيَدِنَا لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ فَإِنَّمَا

“Onlardan (Kitap ehlinde) öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez.”¹²⁹³ ‘Avtebî, âyette geçen بِيَدِنَا ifadesinin على دينار

manasında olduğunu ifade etmektedir. Aynı bilgiyi aynı şahitle Zeccâcî ve Cevherî de eserlerinde zikretmekte¹²⁹⁴ Basra dil ekolünün öncülerinden Ahfeş de bu görüşe katılmaktadır.¹²⁹⁵

الباء harf-i cerrinin من أجل yerine kullanılması¹²⁹⁶

‘Avtebî الباء harf-i cerrinin من أجل manasında kullanıldığına dair şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

غُلِبَ تَشْدُرُ بِالْذُّخُولِ كَأَنَّهَا ... جُنُّ الْبَدِيِّ رَوَاسِيًا أَفْدَامُهَا

“Tehditler savurmak için kalın boyunları ile kin dolu bir halde etrafa dağılırlar,

Ayakları yere sabit, sanki Bedî cinleridirler.”¹²⁹⁷

¹²⁹² Avtebî, *el-İbâne*, 1/382.

¹²⁹³ Âli İmrân 3/75.

¹²⁹⁴ Zeccâcî, *Hurûfu 'l-meânî ve 's-sıfât*, 86; Cevherî, *Tâcü 'l-luğa*, “ta” 6/2547.

¹²⁹⁵ İbn Mâlik, *Şerhu 't-Teshîl*, 3/152.

¹²⁹⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/382-383.

¹²⁹⁷

الكامل					
غُلِبَ	تَشْدُرُ	بِالْذُّخُولِ	كَأَنَّهَا	جُنُّ	الْبَدِيِّ رَوَاسِيًا أَفْدَامُهَا
غل بن ت شد	ذ ر بد ذ خو	ل ك أن ن ها	جن نل ب دي	ي ر و اس ين	أق دا م ها
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ

Beyitlerde de görüldüğü üzere بِالذُّحُول ifadesi من أجل الذحول “tehditler savurmak için” anlamında kullanılmıştır.

Sonuç olarak, kaynaklara bakıldığında ‘Avtebî’nin harf-i cerlerin kendi anlamlarının dışında kullanılabileceğini izah ettiği bu bölümde sunduğu bilgilerin önemli bir kısmının *Te’vîlu müşkili’l-Kurân*, *Edebü’l-Kâtib*, *el-Müntehab* ve *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât* adlı eserlerden aldığı düşünülmektedir. Müellifin verdiği bilgilerin bazen kısmen, bazen de tamamının bu eserlerde yer alması, müellifin isim vermeksizin İbn Kuteybe, Kürâunneml veya Zeccâcî’den nakletmiş olduğu kanaatini oluşturmaktadır.¹²⁹⁸

3.1.2.3.2. İzâfet

Sözlükte izafet; “Meyletmek, alışmak, ünsiyet kurmak” anlamlarına gelmektedir.¹²⁹⁹ Cürcânî, “Sürekli tekrar eden nisbet durumu” veya “İki ismin ta’rîf veya tahsîs ifade edecek biçimde birbirine imtizacı” diye tarif etmektedir.¹³⁰⁰ Nahiv ilminde ise; “İki isim arasında bir harf-i cer takdir edilmesi suretiyle ikinci ismin daima mecrur olmasını gerektirecek biçimde bir ismin diğerine nisbeti yani aidiyetinin belirtilmesidir.” Diğer bir görüşe ikinci ismin mecrûr olması takdir edilen harf-i cer sebebiyle değil, muzafın kendisinin âmil olması sebebiyledir. Nisbet edilen iki isimden ilkinde muzâf, ikincisine ise muzâfun ileyh denmektedir.¹³⁰¹ Türkçede “isim tamlaması” şeklinde adlandırılan bu yapının öğelerinden muzafa “tamlanan”; muzâfun ileyh’e ise “tamlayan” adı verilmektedir.

‘Avtebî eserinde izafet konusunu etraflı bir şekilde anlatmak yerine yalnızca birkaç spesifik hususa temas etmiştir. Bu kısımda ‘Avtebî’nin eserinde değindiği izafet konuları sırasıyla ele alınacak ve detaylı bir şekilde izah edilmeye çalışılacaktır.

3.1.2.3.2.1. Muzaf’ın Hazfî¹³⁰²

Arapçada belli sebeplere dayalı olarak isim tamlamasının iki ögesinden ilki olan muzaf bazen hazfedilebilir. ‘Avtebî muzafın hazfî ile ilgili والعرب يُسقطون المضاف من الاسم استغناءً بالاسم

Şiir bahr-ı kâmil ile yazılmış olup Lebîd b. Rebîa’ya aittir. Bk. Lebîd b. Rebîa, *Dîvânü Lebîd b. Rebîa el-Âmirî*, 115; Kureşî, *Cemheretü eş’âri’l-Arab*, 264; Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “şzb” 6/249; Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, 1/269; Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 86.

¹²⁹⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân*, 301; İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 509; Zeccâcî, *Hurûfu’l-meânî ve’s-sıfât*, 76.

¹²⁹⁹ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, “dyf” 24/62; Mustafa vd., *el-Mu’cemu’l-Vasît*, “dyf” 1/547; Sarı, *el-Mevârid*, “dyf” 909.

¹³⁰⁰ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 28.

¹³⁰¹ Ğalâyînî, *Câmiu’d-durûsi’l-arabiyye*, 3/205; Hüseyin Tural, *Arapça Gramer ve İrab Teknikleri* (İstanbul: Marmara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2016), 545; Hayreddin Karaman - Bekir Topaloğlu, *Arapça Dilbilgisi Sarf-Nahiv* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 222.

¹³⁰² Avtebî, *el-İbâne*, 2/15.

عنه، وذلك في الأسماء المشهورة. فيقولون: إنما السخاء حاتم، وإنما الشعْرُ زهيرٌ. يريدون سخاءَ حاتمٍ وشعرَ زهيرٍ. “Özellikle belli başlı meşhur isimleri zikrederken Araplar tekrara düşmemek için muzafı hazfederler. Örneğin حاتمٍ السَّخَاءُ سَخَاءُ حاتمٍ “Cömertlik Hatim’in cömertliğidir” demek yerine muzafı hazfederek حاتمٍ السَّخَاءُ “Cömertlik Hatim’inkidir” anlamında bir cümle kullanmaktadırlar. Yahut زهيرٍ الشعْرُ شِعْرُ زهيرٍ “Şiir Zühayr’in şiiridir” demek yerine زهيرٍ الشعْرُ “Şiir, Zühayr’inkidir.” şeklinde ifade etmektedirler. Ayrıca müellif Arapların bu kullanımına şu âyeti şahit göstermektedir:

وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ

“Asıl iyilik, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin (iyiliğidir).”¹³⁰³ Bu âyette ... وَلَكِنَّ الْبِرَّ بِرٌّ مَنْ آمَنَ şeklinde olması gerekirken muzâf konumundaki بِرٌّ kelimesi hazfedilmiş ve وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ olarak varid olmuştur. Avtebî bu kullanımı şiirle desteklemek için şu beyitlerle istişhâd etmektedir:

وَكَيْفَ تُخَالِلُ مَنْ أَصْبَحَتْ ... خَلَالَتُهُ كَأَبِي مَرْحَبٍ

“Dostluğu Ebû Merhab’ın dostluğu gibi olanla

Nasıl dostluk edebilirsin ki?”¹³⁰⁴

¹³⁰³ el-Bakara 2/177.

¹³⁰⁴

المقارِب							
خَلَالَتُهُ كَأَبِي مَرْحَبٍ				وَكَيْفَ تُخَالِلُ مَنْ أَصْبَحَتْ			
و ك ي ف	ت خ ال	ل م ن أ ص	ب ح ت	خ ل ال	ت ه و ك	أ ب ي م ر	ح ب ي
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولٌ	فَعُولٌ	فَعُولٌ	فَعُولٌ	فَعُولٌ	فَعُولٌ	فَعُولٌ	فَعُولٌ

Şiir cahili şairlerden olduğu halde Hz. Peygamber’e gelerek müslüman olan Ebû Leyla lakaplı en-Nâbiğe el-Ca’dî’ye ait olup bahr-ı mütekarib ile yazılmıştır. Şiir *el-İbâne*’de iki kez geçmektedir. Beyitteki تُخَالِلُ fiili ilgili yer dışında, *el-İbâne* dahil diğer tüm kaynaklarda خ ل ال şeklinde geçmektedir. Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/215; Ensârî, *en-Nevâdir fi l-luğa*, 503; İbnu’s-Sikkât, *İslâhu l-Mantık*, 88; Müberred, *el-Muktedab*, 3/231; el-Enbârî, *Şerhu l-kasâidi’s-seb’i*, 451; el-Avtebî, *Kitâbu l-İbâne*, 1/175, 2/15; Yakûb, *el-Mu’cemu l-Mufasssal*, 1/394.

Yukarıdaki şiirde görüldüğü üzere beyitte geçen مَرْحَبِ خَلَالَتُهُ كَأَبِي ifadesi aslında

خلالة kelimesi şeklinde olması gerekirken muzâf konumunda olan كَخَلَالَةِ أَبِي مَرْحَبِ şeklinde olması gerekirken muzâf konumunda olan خالالة kelimesi hazfedilmiştir. Kaynaklara bakıldığında aynı konuda aynı beyitle Sîbeveyhi, Müberred, Kûfe ekolünün ileri gelenlerinden Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928 [?]) ve Ebû Bekr el-Enbârî gibi âlimler de istişhâd ettiği görülmektedir.¹³⁰⁵ Bu da müellifin bu bilgiyi atıf yapmadan kendinden önceki âlimlerden naklettiği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

3.1.2.3.2.2. Muzâf ve Muzâfun İleyhin Art Arda Gelme Zorunluluğu¹³⁰⁶

Arapçada isim tamlamasının anlamlı olabilmesi için tamlamayı oluşturan muzaf ve muzafun ileyh arasının ayrılmaması gerekmektedir. Bu hususta ‘Avtebî izafet cümlesinin öğeleri olan muzâf ve muzâfun ileyhin mutlaka peş peşe gelmesi gerektiğini aksi takdirde cümlelerin düzgün olmayacağını ifade etmekte ve buna şu örneği vermektedir: هَذَا عَبْدُ الْيَوْمِ اللّٰهِ Görüldüğü üzere bu cümlede muzâf konumunda olan عبد kelimesi ile muzâfun ileyh konumundaki اللّٰه lafzının arasına اليوم kelimesi girdiğinden cümlelerin hem yapısı hem de manası bozulmuştur.

Muzâf ve muzâfun ileyhin arasına yalnızca şiirdeki zaruretten dolayı başka bir kelimenin girmesinin caiz olduğunu belirttikten sonra şu beyitle istişhâd etmektedir.

كَأَنَّ أَصْوَاتَ مَنْ إِيغَالِهِنَّ بَنَّا ... أَوَاخِرَ الْمَيْسِ أَصْوَاتُ الْفَرَارِيجِ

“Develer bizi o kadar süratli götürüyordu ki;

Semerlerinin kaşlarından çıkan ses, piliçlerin seslerini anımsatıyordu.”¹³⁰⁷

¹³⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/215; Müberred, *el-Muktedab*, 3/231; Ebu'l-Mehâsin Ali b. Süleyman b. el-Fadl el-Ahfeşü'l-Eşğar, *el-İhtiyâreyn*, thk. Fâhru'd-dîn Kabâve (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır - Dâru'l-Fikr Şâm, 1420/1999), 565; Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/95.

¹³⁰⁶ Avtebî, *el-İbâne*, 1/54-55.

¹³⁰⁷

البسيط							
أَوَاخِرَ الْمَيْسِ أَصْوَاتُ الْفَرَارِيجِ				كَأَنَّ أَصْوَاتَ مَنْ إِيغَالِهِنَّ بَنَّا			
ري جي	وا تل ف را	مي س أص	أ وا خ رل	ن ب نا	إي غا ل هن	وا ت من	ك أن ن أص
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	///	/ه/	/ه/	/ه/
فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

Şiirde de görüldüğü üzere muzâf konumundaki أصوات kelimesi ile muzâfun ileyh konumundaki أواخر kelimesinin arasına مِنْ إِيْعَالِهِنَّ بِنَا ifadesi girmiş, buna rağmen muzâf amel etmeye devam ederek muzâfun ileyhi cer etmiştir. Ancak ‘Avtebî على ولا يعمل ضرورة، وهذا ضرورة، ولا يعمل على ‘Avtebî “Bu bir zarurettir ve şiirdeki zarurete binaen normal cümlelerde bu delil alınmaz” diyerek bu durumun yalnızca şiire özgü olduğunu altını çizmektedir.

3.1.2.3.3. Cerru’l-Civâr (Yakınlık Sebebiyle Cer)¹³⁰⁸

Nahiv ilminde cerru’l-civâr; Bir kelimenin sırf kendinden hemen önce gelen mecrur bir kelimeye bitişmesinden dolayı cer edilemesi anlamına gelmektedir. Önceki kelime bir âmil vasıtasıyla cer edilmesine rağmen sonradan gelen kelimenin cer işlemi ne bir âmil sebebiyle ne de ma’mûle tabi olması sebebiyle olmayıp, yalnızca mecrur bir kelimenin hemen peşinden gelmesi nedeniyle gerçekleşmektedir. Buna örnek olarak فَأَغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ “Yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- ayaklarınızı yıkayın.”¹³⁰⁹ âyeti verilmektedir. Bu âyette geçen وَأَرْجُلَكُمْ ifadesini İbn Kesîr, Ebû Amr ve Hamza وَأَرْجُلَكُمْ şeklinde mecrur okumakta¹³¹⁰ ve bu okuyuşu بَرُؤُسِكُمْ kelimesinin mecrur oluşundan dolayı cerru’l-civâr kuralına dayalı olarak kesralı okumaktadırlar.¹³¹¹

‘Avtebî de Arapların cerru’l-civâr/yakınlıktan dolayı nasp veya cer yapabildiklerini ifade ederek şu âyetle istişhâd etmektedir:

قَتَلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ

Şiir Zürrumme’ye ait olup bahr-ı basitle yazılmıştır. Kaynakların neredeyse tamamında bu beyitler, muzâf-muzâfun ileyhin arasının şiirde zaruret nedeniyle ayrılabilceğine dair şahit olarak gösterilmektedir. Bk. Bâhilî, *Dîvânu Zirrumme*, 2/996; Ferâhîdî, *el-Cümel fi’n-Nahvi*, 106; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/280; Müberred, *el-Muktedab*, 4/376.

¹³⁰⁸ Avtebî, *el-İbâne*, 1/243-244.

¹³⁰⁹ el-Mâide 5/6.

¹³¹⁰ Himyerî, *Şemsü’l-ulûm*, 4/2418.

¹³¹¹ Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, 1/556.

“Yakıt dolu ateşli çukurun halkı kahrolsun”¹³¹² Müellif bu âyette geçen النار kelimesinin kesralı okunmasının sebebinin الأُحدود kelimesinin mecrur olmasından kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Kûfeli nahivcilerin çoğu النار kelimesinin cerru’l-civâr sebebi ile mecrur okunduğunu savunurken bazı Kûfeli nahivciler ise âyette geçen النار kelimesinin الأُحدود kelimesine bedel-i iştimâl olarak geldiğini savunmaktadırlar. Ancak bilindiği üzere, bedel-i iştimâl kabul edilmesi durumunda mübdel minhu’ye bir zamir dönme zorunluluğu kaidesi ortaya çıkmaktadır. Bu duruma çözüm olarak قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُحُدِّ نَارِهَا şeklinde bir takdîr yapmakta, sonra نار kelimesinin başına gelen ال takısını ise zamire bedel olarak düşünmektedirler. Basralı dil âlimleri ise ... قُتِلَ أَصْحَابُ النَّارِ الَّتِي فِيهَا şeklinde bir takdîr yaparak النار kelimesini mecrur okumaktadırlar.¹³¹³ Ferrâ’ ise; âyette geçen النار kelimesi mecrur okunmasının yanısıra merfu okumanın da caiz olduğunu ifade etmekte ve قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُحُدِّ، şeklinde takdîr yapmaktadır.¹³¹⁴

Ayrıca müellif, Arapların حَرْبٍ جُحْرٌ ضَبٌّ “Bu harabe bir kertenkele kovuğudur.” manasındaki meşhur örneğini vererek حَرْبٍ kelimesinin جُحْرٌ kelimesinin sıfatı olmasına rağmen ضَبٌّ kelimesinden hemen sonra geldiğinden cerru’l-civâr sebebiyle mecrur olduğunu ifade etmektedir. Aynı görüş Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Müberred gibi ilk dönem âlimleri tarafından eserlerinde zikredilmiştir.¹³¹⁵ Basra dil ekolünün meşhur âlimlerinden es-Sîrâfî (ö. 368/979) ise; حَرْبٍ kelimesinin ضَبٌّ kelimesinin sıfatı olduğunu ifade ederek şu şekilde açıklama yapmaktadır: Tıpkı حسن الوجه منه ifadesinde kısmının sonradan hazfedildiği gibi

¹³¹² el-Bürûc 85/4-5.

¹³¹³ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 2/809.

¹³¹⁴ Ferrâ', *Meâni'l-Kur'an li'l-Ferrâ'*, 3/253.

¹³¹⁵ Ferâhidî, *el-Cümel fi'n-Nahvi*, 196; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/436; Müberred, *el-Muktedab*, 4/73.

bu cümle de aslında جُحْرُ ضَبِّ حَرْبِ الْجَحْرِ şeklindedir. Daha sonra الجحر kelimesine zamir eklenmiş ve جُحْرُهُ veya حَرْبِ الْجَحْرِ منه olmuş ve ardından جُحْرُهُ veya منه hazfedilerek هَذَا جُحْرُ ضَبِّ حَرْبِ formatına büründürülmüştür.¹³¹⁶

Görüldüğü üzere ‘Avtebî bu konuda herhangi bir takdîr yoluna gitmemiş, direkt Kûfe ekolünün cerru’l-civâr görüşünü benimsemiştir.

¹³¹⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/328; Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddin el-Halebî Nâzırı’l-Ceyş, *Temhîdu ’l-kavâid bi şerhi Teshîli ’l-Fevâid*, thk. Ali Muahammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1428/2007), 7/3330; Süyûtî, *Hem’u ’l-hevâmi’ fî şerhî Cem’i ’l-Cevâmi’*, 2/536; Bağdâdî, *Hizânetü ’l-edeb*, 5/88-89; Şevkî Dayf, *el-Medârisu ’n-Nahviyye* (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1426/2005), 1/148.

SONUÇ

Yaptığımız ‘Avtebî’nin Arap Sesbilimi, Sözcükbilimi ve Gramerine Katkıları -el-İbâne Örneği- isimli çalışmamızda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî’nin köylüsü olan ve aynı zamanda onun sıkı bir hayranı olduğunu gözlemlediğimiz ‘Avtebî’nin tarih, soybilim, fıkıh ve Arap dili alanında kaleme aldığı eserlerden döneminin büyük âlimlerinden olduğu, yaşadığı coğrafyadaki siyasî ve mezhepsel çatışmaların meydana getirdiği kaos ortamının ilmin ve âlimlerin önüne set çekmiş olması ve dönemin ilim merkezlerinden uzak bir coğrafyada yaşamış olmasının İslam dünyasında onun tanınmasının önünde engel teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Gerek *el-İbâne* adlı eserinin, gerek diğer eserlerinin, gerekse kendi el yazısıyla üzerine not düştüğü eserlerin kodikolojik anlamda yeterince irdelenmemiş ve incelenmemiş olması onun yaşadığı dönemin tam olarak belirlenmesi hususunda bir eksiklik olarak gözükmekte ve yaşadığı dönemi hâlâ tartışmalı kılmaya devam etmektedir. Bu anlamda ‘Avtebî’nin yaşadığı dönemin tam olarak belirlenmesi, eski el yazması eserleri kodikolojik olarak inceleyen araştırmacıları beklemektedir.

Çalışmamıza konu olan ‘Avtebî’nin in *el-İbâne* adlı eseri; fonetik, sarf, nahiv, belagat, isticlak, furûk, muarreb, sözlük, fıkhu’l-luğa ve anlambilim gibi konuları içerdiğinden, muhtevası bakımından Arap dili ve belagatı alanı için alfabetik sıraya göre dizilmiş çok değerli ansiklopedik bir eser olduğu anlaşılmıştır. Eserin ve müellifinin ilk defa elinizdeki bu çalışmayla coğrafyamıza tanıtılacak ve ilim dünyasına kazandırılacak olması çalışmamızı daha önemli hâle getirmiştir. Sesbilim, sözcükbilim ve gramere dair verdiği bilgileri gün yüzüne çıkarmaya yönelik yapılan bu çalışmadan sonra bilinir hale gelecek olan *el-İbâne*, Arap dili ve belagatı alanında çalışma yapacak olan araştırmacılar için çok önemli bir menba haline gelmiş olmaktadır.

Hiçbir kaynakta bulunmaması sebebiyle müellifin kendi beyitleri olduğu tahmin edilen şiirlerin varlığı ‘Avtebî’nin şairlik yönünün de olabileceğine işaret etmektedir. Müellif, eserinin hemen her bölümünde verdiği bilgileri önce âyet veya hadislerle desteklemiş ardından Arap şiirinden şahid beyitlerle desteklemiştir. Arap dili açısından önemlerine binaen çalışma içerisinde geçen, yüz otuz bir şâhid beyitin tahrîci ve tercümesi yapılmış, ayrıca bahirleri ve vezinleri bulunarak dipnotta gösterilmek suretiyle konuya ilgi duyan araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Yapılan çalışmada *el-İbâne* adlı eserin belli bir konu ekseninde ve usulünde yazılmamış olduğu görülmüş ve eser içerisinde farklı bilgilerin değişik sebeplerle serpiştirilmiş olduğu

müşahede edilmiştir. Aynı zamanda müellif kimi zaman hangi müellif veya hangi eserden alıntı yaptığını zikretmiş ancak çoğunlukla kaynak belirtmemiştir. Bu çalışmada sesbilim, sözcükbilim ve gramerle ilgili konular genel tarama yapılmak suretiyle eserin muhtelif bölümlerinden bir araya getirilerek belli başlıklar altında toplanmış, kendisinden önceki dönemlerde yaşayan dil âlimlerinin görüşleriyle mukayese edilmiş, varsa müellifin tercihleri belirlenmiş, yoksa hangi eserden alıntı yaptığı tespit edilerek dipnotta yazılmıştır. Ayrıca ‘Avtebî’nin *el-İbâne*’yi telif ederken istifade etmiş olduğu kaynaklar tespit edilmiş, aynı zamanda Arap dünyasında *el-İbâne*’ye dair yapılmış akademik çalışmalar toparlanarak tezde bir başlık altında ele alınmış ve tezde bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Umman’da ‘Avtebî ve *el-İbâne*’si ile ilgili çalışma yapan akademisyenlerle iletişim kurulmuş, birçok defa canlı görüşmeler yapılarak gerekli sorular sorulmuş ve elde edilen bilgiler tezde işlenmiştir.

Eserde işlenen sesbilimle ilgili bilgilerin incelenmesi neticesinde müellifin idğâm, imâle, işbâ‘, işmâm ve ibdâl konularını genişçe ele aldığı görülmüş, sıklıkla istişhâd ettiği âyetlerin farklı kıraatlerini de zikretmeyi ihmal etmemiştir. ‘Avtebî eserinde ele almadığı bazı kıraatler arası farklılıklar incelenmiş, varsa âyetlerdeki anlam değişimleri tespit edilerek tezde belirtilmiştir. Çalışma esnasında bazı hususlarda Avtebî’nin genel kaidelerin aksine sergilediği yaklaşımlarına dikkat çekilmiştir. Bunlardan biri de işmâm konusudur. İşmâm konusunda ‘Avtebî’nin yaptığı tarifler ve verdiği örneklerde harflerin hazfî söz konusu olduğundan hiçbir şekilde ne işmâm ne de revm tariflerine uymamakta, aksine bu harflerin düşüşü hazif konusu içerisinde incelenmektedir. Dolayısıyla, Arapçaya son derece hâkim olan ve döneminin ileri gelen âlimlerinden olan ‘Avtebî’nin hazif ve işmâm konularını iç içe geçmiş girift bir halde eserine alması hakikaten okuyucunun kafasında büyük bir istifham oluşturmaktadır. Başka herhangi bir eserde rastlanılmayan bu karışıklığın, o dönemde mevcut olan bölgesel bir kavram kargaşası sebebiyle mi, yoksa farklı bir ön kabul sebebiyle mi olduğu konu ile ilgili araştırma yapacak olanların gayretlerine bırakılmıştır.

Yapılan bu çalışma ‘Avtebî’nin sözlükçülük yönü açısından Arapça’ya farklı yaklaşımlar getirmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Müellifin, ibdâl bahsinde günümüz Arapçasında kullanılan ve ammice olduğu düşünülen birçok kelimenin aslında fasih olduğunu ispat etmesi ve ibdâl’in daha çok fonetik olarak telaffuzu zor olan veya kulak tırmalayıcı kelimelerde yapıldığını ifade etmesi, dolayısıyla ses-anlam ilişkisinin önemini gözler önüne sermesi bu duruma örnek olarak ifade edilebilecek hususlardandır. Konuyla ilgili birçok örnek çalışma içerisinde okuyucuya sunulmuştur.

‘Avtebî eserinde mastarların bablardan geliş şekillerini, Arapça’da sülâsî, rubâ‘î ve humâsî isim kalıplarının yanı sıra nadir kullanılan isim kalıplarını, mimli mastar, ism-i âlet,

ism-i zaman ve ism-i mekân gibi mastardan türetilen isimleri genişçe açıklamıştır. Bu yönüyle eser Arapçanın inceliklerini ortaya koyma niteliği taşımaktadır. Müellif bunun yanısıra Arapçada eril ve dişil konularını ele almış, özellikle hem müzekker hem müennes kabul edilen isimleri sıralamış, aynı zamanda semâ'î müenneslere geniş yer vermek suretiyle sarf ilminin inceliklerini ortaya koymuştur. 'Avtebî, eserinde diğer sarf kitaplarına muhalefet etmek suretiyle farklı yaklaşımlara da yer vermiştir. Bunlardan bir tanesi lazım ve müteaddi fiillerin mastarlarının geliş şekilleri ile alakalıdır.

'Avtebî eserini kaleme alırken verdiği örneklerin bir kısmını günlük kullanılan Arapçadan verirken, diğer bölümünü Arapçayı hafızalarda canlı tutmak amacıyla o gün dahi çok kullanılmayan kelimelerden vermek suretiyle Arapçanın kaybolan kelimelerini adeta tekrar güncellemiş olma görevini yerine getirmiştir. Bu da 'Avtebî'nin Arapçaya verdiği ehemmiyetin ve bu dilin yaşaması için gösterdiği gayretin bir kanıtı niteliğini taşımaktadır.

'Avtebî'nin Arapçanın kavramlarının gelişmesine katkı sunma gibi bir yönü de söz konusudur. Zira birçok alışlagelmiş kavram yerine kendisinin kendi tercih ettiği kavramları kullanmıştır. İ'lâl kelimesi yerine "el-mankûl", ism-i fâil kelimesi yerine "ed-dâim" الدائم veya el-fi'lu'd-dâim الفعل الدائم gibi eser içerisinde detaylarına ulaşılabilecek birçok farklı tabirin seçilmiş ve kullanılmış olması, müellifin bu yönüyle de Arap Dili için vaz geçilmez kimlikler arasında yer aldığının göstergesi kabul edilebilir.

Genel olarak Kufe ekolüne yakın durduğu bu çalışma ile ortaya konulmuş olan 'Avtebî'nin kendi bakış açısına uygun gördüğü birçok yerde Basra ekolünün görüşlerini savunacak ilmi bir kimliğe ve akademik bir vizyona sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Kûfeliler, fiillerin mastarlardan değil, mastarların fiillerden türediklerini savunmalarına karşın müellif, fiillerin mastarlardan türediğini savunan Basralılar ekolünü tercih etmiş olması gibi daha birçok örnek, onun katı bir ekol bağımlısı olmadığını göstermesi açısından mühimdir.

'Avtebî'nin bir diğer özelliği ihtilaflı olan hususlarda farklı görüşleri verdikten sonra zaman zaman sessiz kalması, bazen de kendi tercihini ifade etmesidir. Yukarıda da belirtildiği gibi çoğunlukla Kûfe dil mektebine ait terimleri kullanmakla birlikte, ihtilaflı hususlarda bazen Kûfe ekolünü bazen de Basra ekolünü tercih etmesi nedeni ile kendisinin belli bir dil ekolüne mensup olmadığı söylenebilir.

Çalışmada en dikkat çeken hususlardan bir tanesi, 'Avtebî'nin çoğunlukla isim belirtmeden bazı müellif ve eserlerden nakil yapmasıdır. Bunun kendi dönemindeki ilim anlayışının bir yansıması olma ihtimalinin yanı sıra temel eserlere ulaşmadaki zorluklardan da

kaynaklanabileceği değerlendirilmektedir. Bu çerçevede müellif bazen Sibeveyh, bazen Ebû Zeyd el-Ensârî, bazen Halîl b. Ahmed, bazen ise Cahîz'dan alıntı yaptığı söylenebilir. Bunlar dışında daha birçok Arap dil aliminden isim vererek ve isim vermeden alıntılara eserinde yer verdiği görülmektedir. Ancak bu hususta en dikkat çekici olan; onun kendi görüşlerini desteklemek amacıyla diğer âlimlerin görüşlerini sunarken mutlaka müellif ve kaynak belirtmesidir.

Dikkat edilirse 'Avtebî; Kahire, Bağdat, Basra ve Kûfe gibi o günün ilim merkezlerinden uzak bölgelerde yaşamını sürdürmüştür. Dolayısıyla kendisine ulaşan bilgilerin kaynakları hususunda birtakım zorlukların yaşanmış olma ihtimalinin olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Çünkü bazen isim zikrederek yaptığı nakillerde de tutarsızlıklar bulunmaktadır. Kaynaklara bakıldığında müellifin Halîl b. Ahmed'den naklettiği görüşün ona ait olduğuna dair bir bilgi bulunmamakla birlikte bu görüşün Basra ekolünün öncülerinden İbn Cinnî'ye ait olduğu göze çarpmaktadır. Bütün bu nedenler ve detayına vakıf olamayacağımız başka sebepler 'Avtebî'nin sahip olduğu bilgilere kaynak verme konusunda problem yaşamış olmasının normalliğini ortaya koymaktadır.

Çalışma esnasında dikkat çeken bir diğer husus ise başka kaynaklarda geçmeyip yalnızca el-İbâne'de geçen rivayetlerin varlığıdır. Eser içerisinde bu örnekler detaylı olarak ifade edilmiştir.

Son olarak belirtilmesi gerek bir husus ise eserin tahkikine dair bir takım sıkıntıların varlığıdır. Tahkikli eserde şiirlerin birçoğunun tahrîci yapılmamış, hatta birçok şiir yanlış yazılmıştır. Bunun yanında birçok şiirin kime ait olduğuna dair herhangi bir bilgi yer almamakta, ancak kısa bir araştırma ile bu şiirler çeşitli şairlerin divanlarında bulunabilmektedir. Bu açıdan muhakkiklerin eserin tahkiki noktasında özensiz olduklarını söylemek yerinde olacaktır. Bu yönüyle eser, üzerinde araştırma yapacak kimseler için eserin yeniden tahkiki hususunun değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Admin. "Umman Sultanlığı". *İnsamer*. 07 Haziran 2023. Erişim 07 Haziran 2023. https://www.insamer.com/tr/umman-sultanligi_1091.html
- Ahfeşü'l-Eşgar, Ebu'l-Mehâsin Ali b. Süleyman b. el-Fadl el-. *el-İhtiyâreyn*. thk. Fahu'd-dîn Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır - Dâru'l-Fikr Şâm, 1420/1999.
- Ahfeşü'l-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-. *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ahfeş*. thk. Hüda Mahmud Karrâa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 1411/1990.
- Akalın vd., Şükrü Haluk. *Türkçe Sözlük*. 1 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.
- Akbaş, Y. Fatih. *Arapça Dil Bilgisi Sarf-Nahiv*. 1 Cilt. Kars: Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, 3. Basım, 2015.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud b. Abdullah el-Hüseynî - Atiyye, Ali Abdalbârî. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kurâni'l-Azîmi ve's-Seb'i'l-Mesânî - Tefsîru'l-Âlûsî*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Apak, Adem. "TAY (Benî Tay)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Askerî, Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl b. Suayd b. Yahya b. Mehrân el-. *Cemheretü'l-Emsâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Atîk, Abdulaziz. *İlmu'l-Meânî*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'n-nehdâti'l-Arabiyyeti li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1. Basım, 1430/2009.
- Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-. *el-Ensâb*. thk. Muhammed İhsan en-Nass. 2 Cilt, 1427/2006.
- Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-. *Kitâbu'd-Diyâ'*. thk. Süleyman b. İbrahim Bâbzîz el-Varcelânî - Davûd b. Ömer Bâbzîz el-Varcelânî. 23 Cilt. Maskat: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûni'd-dîniyye, 1. Basım, 1436/2015.
- Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-. *Kitâbu'l-ibâne fî'l-luğati'l-arabiyye*. thk. Abdülkerim Halife vd. 4 Cilt. Maskat: Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1420/1999.
- Avtebî, Seleme b. Muslim el-Avtebî es-Suhârî el-. *Kitâbu'l-ibâne fî'l-luğati'l-Arabiyye*. thk. Abdülkerim Halife vd. 4 Cilt. Umman Krallığı: Umman Sultanlığı Ulusal Miras ve Kültür Bakanlığı, 1420/1999.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed b. Musa el-. *el-Mekasidu'n-Nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiyye (Şerhu's-Şevâhidi'l-Kübra)*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1431/2010.
- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer el-. *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi Lisâni'l-Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1418/1997.

- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer el-. *Şerhu ebyâti Muğni 'l-Lebîb*. thk. Abdulaziz Rabbâh - Ahmed Yusuf Dekkâk. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1393/1973.
- Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâb.t b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-. *et-Tatfîl ve hikayâtü 't-tufayliyyîn ve ahhâruhum ve nvâdiru kelâmihim ve eş'âruhum*. thk. Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm el-Cefân ve'l-Câbî li't-Tıbâati ve'n-Neşr, 1. Basım, 1420/1999.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tâhir bç Muhammed b. Abdillâh el-. *el-Farku beyne 'l-fırak ve beyânu 'l-fırakati 'n-nâciye*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 2. Basım, 1397/1977.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tâhir bç Muhammed b. Abdillâh el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. 1 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2001.
- Bahbah, Ahmed el-. “Me'l-farku beyne 'l-isti'nâfi ve 'l-kat'”. *Mecmau 'l-Luğati 'l-Arabiyye Ale 'ş-Şebeketi 'l-Âlemiyye*. 20 Mart 2018. Erişim 18 Mayıs 2023. www.m-a-arabia.com
- Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-. *Dîvânu Zirrumme*. thk. Abdu'l-Kuddûs Ebû Sâlih. 3 Cilt. Cidde: Müessesetü'l-Îmân, 1. Basım, 1402/1988.
- Bakan, Tevhit. “İbâdîler ve Hadis”. *Ekev Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 221-240.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İsâm el-Kudâh. 2 Cilt. Amman-Beyrut: Dâru'l-Feth - Dâr İbn Hazm, 1. Basım, 1422/2001.
- Basrî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Ferac b. el-Hasen Sadruddin el-. *el-Hamâsetü 'l-Basriyye*. thk. Muhtâruddîn Ahmed. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. es-Seyyid el-. *el-İktidâb fî şerhi Edebi 'l-Kâtib*. thk. Mustafa es-Sekâ - Hâmid Abdulmecîd. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1417/1996.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. es-Seyyid el-. *Resâilu fî 'l-Luğa*. thk. Velîd Muhammed es-Sirâkabî. 1 Cilt. Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-buhûsi ve'dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1428/2007.
- Bayer, İsmail. “Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 211-226.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ' el-. *Meâlimü 't-Tenzîl fî tefsîri 'l-Kur'ân (Tefsîru 'l-Beğavî)*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Bendari, Şâh Feridun. “Mâ Zerdüşti Hestem Geber Nistem”. Haber. *Amordad News*. 1397/1440/2019. Erişim 08 Temmuz 1972. <https://amordadnews.com/10374/>
- Berrâdî, Ebu'l-Kâsım İbrahim b. el-. *el-Cevâhiru 'l-Müntekâ*. çev. Orhan Ateş. 1 Cilt. Ankara: Astana Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Bilge, Mustafa L. “Bâtine”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/190. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bintü'ş-Şâtî', âişe Muhammed Ali Abdurrahman. *el-İ'câzu 'l-beyânî li'l-Kurân ve mesâilu İbni 'l-Ezrak*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, ts.

- Bitâşî, Seyf b. Hammûd b. Hâmid el-. *İthâfu'l-a'yân fi târîhi ba'd ulemâi Umân*. 3 Cilt. Muskat: Mektebü'l-Müsteşârî'l-Hâss licelâleti's-Sultân li's-Şuûni'd-Dîniyye ve't-Târîhiyye, 3. Basım, 1431/2010.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Kahire: Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1422/2001.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-. *el-Buhalâ'*. 1 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1419/1998.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-. *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*. 1 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- Cebûrî, Yahya el-. *Şi'ru Hidâş b. Züheyr el-Âmirî*. 1 Cilt. Şâm: Matbûâtü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, 1406/1986.
- Cermî, İbrahim Muhammed. *Mu'cem ulûmi'l-Kur'ân*. 1 Cilt. Şâm: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1422/2001.
- Cevâlîkî, Ebu Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hıdr b. el-Hasan el-. *Şerhu Edebi'l-Kâtib li'bni Kuteybe*. thk. Mustafa Sadık er-Râfiî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Cevcerî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdulmün'im b. Muhammed el-. *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-Arab*. thk. Nevâf b. Cezzâ el-Hârisî. 2 Cilt. Medine: Câmiâtü'l-İslâmiyye, 1423/2004.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî el-. *Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğaffâr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Cündioğlu, Düccane. *Keşf-i Kadîm*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali eş-Şerîf el-. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cürcânî, Ebu Bekr Abdulkahir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Fârisî el-. *Delâilü'l-i'câz fi ilmi'l-meânî*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir Ebû Fihri. 1 Cilt. Kahire - Cidde: Matbaatu'l-Medenî - Dâru'l-Medenî, 3. Basım, 1413/1992.
- Cürcânî, Ebu Bekr Abdulkahir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Fârisî el-. *el-Miftâh fi's-sarf*. thk. Ali Tefvik el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Çağır, Necdet. *Kur'ân Belagati ve Fonetîği Yönünden Kıraatler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Çelik, İsmail (ed.). *Mecmûatu's-Sarf*. 1 Cilt. İstanbul: Şifa Yayınevi, 7. Basım, 2017.
- Çelik, İsmail (ed.). *Mecmûatu's-Sarf (Maksûd)*. 1 Cilt. İstanbul: Şifa Yayınevi, 7. Basım, 2017.
- Çollak, Fatih. "Revm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Dabbî, el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Sâlim ed-. *el-Mufaddaliyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şakir - Abdusselam Muhammed Harun. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 6. Basım, ts.
- Dağ, Mehmet. *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâat İlminde İhticâc Olgusu*. Yayınlanmamış: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dâmin, Hâtim Salih ed-. “Şi'ru'l-Kuheyf el-Ukaylî”. *Mecelletü'l-Mecmai'l-ilmiyyi'l-İrâkî* 37/3 (1406/1986), 222-253.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *et-Teyssîr fî'l-kırâati's-seb'*. thk. Halef Hammûd Sâlim eş-Şeğdelî. 1 Cilt. Hâil: Dâru'l-Endülüs li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1. Basım, 1436/2015.
- Dannâvî, Sa'dî. *el-Mu'cemü'l-mufasssal fî'l-muarrabi ve'd-dehîl*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2004.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-Nahviyye*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1426/2005.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1379/1960.
- Demâmînî, Muhammed Bedruddîn b. Ebî Bekr b. Ömer ed-. *Ta'liku'l-ferâid ala Teshîli'l-Fevâid*. thk. Muhammed b. Abdi'r-Rahmân b. Muhammed el-Müfdâ. 8 Cilt, 1403/1983.
- Demir, İsmail. “Sarf Bilgisi ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin ‘er-Risâle fî Temeyyüzi'l-Ebvâb’ Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 60-80.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. ed. Sultan Şimşek - İlknur Emekli. 1 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî. *Hayâtu'l-Hayevânî'l-Kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-. *el-Meânî'l-kebîr fî ebyâti'l-meânî*. thk. Sâlim el-Krenkow - Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî. 3 Cilt. Haydarâbâd: Matbaatu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1368/1949.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-. *eş-Şi'ru ve's-Şuarâ'*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2002.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-. *Ğarîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- Durmuş, İsmail. “Halef el-Ahmer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Durmuş, İsmail. “İtnâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/215-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. “İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. “İktitâ'”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/58-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Leys b. Muzaffer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/164. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Dürre, Muhammed Ali Tâhâ ed-. *Fethu'l-kebîri'l-müteâl i'râbu'l-muallakâti'l-aşri't-tivâl*. 2 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 2. Basım, 1409/1989.
- Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-. *Metnu İsâgûcî fî ilmi'l-mantık*. 1 Cilt. İstanbul: Mektebetü İsmail Ağa, ts.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl b. Saîd b. Yahya b. Mehrân. *Dîvânu'l-Meânî*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl b. Saîd b. Yahya b. Mehrân. *el-Furûku'l-Luğaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selîm. Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Sekafe, ts.
- Ebu'l-Beka, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Karîmî el-Kefevî. *el-Kulliyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm - Tefsîru Ebi's-Suûd*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Künnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*. thk. Riyâd b. Hasan el-Huvâm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1421/2000.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Ebü'l-Berekat Kemâlû'd-dîn el-. *Esrâru'l-Arabiyye*. 1 Cilt, 1420/1999.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *el-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407/1987.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *el-Müzekker ve'l-Müennes*. thk. Muhammed Abdu'l-Hâlik Azîme. 2 Cilt. Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 1421/1981.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtîm Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *İdâhu'l-vakfî ve'l-ibtidâ'*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan. 2 Cilt. Şâm: Matbûâtu Mecmai'l-Luğatî'l-Arabiyye, 1390/1971.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *Şerhu'l-kasâidi's-seb'i't-tivâl*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Meârif, 5. Basım, ts.
- Enbârî, Ebü'l-Berekat Kemâlû'd-dîn el-. *el-Bulğa fî'l-farkî beyne'l-müzekker ve'l-müennes*. thk. Ramazan Abdu't-Tevvâb. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996.
- Enbârî, Ebü'l-Berekat Kemâlû'd-dîn el-. *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003.

- Endelüsü, Ebû Hayyân Muhammed b Yûsuf b Alî b Yûsuf b Hayyân Endelüsî Ebû Hayyân. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 13 Cilt. Şâm: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, ts.
- Endress, Gerhard. "Klasik İslam Düşüncesinde Yunan Mantığı Savunucuları ile Arap Nahivcileri Arasındaki Tartışmalar". çev. Mehmet Şirin Çıkar. *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademik Dergisi* 6/11 (2002), 205-216.
- Endülüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselam Abduş-Şâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Ensârî, Ebû Zeyd el-. *en-Nevâdir fî'l-luğa*. thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed. 1 Cilt. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1. Basım, 1401/1981.
- Enverî, Hasan. *Ferheng-i Büzürg-i Sohen*. 8 Cilt. Tahran: Çâp hâne-i Mehâret, 2. Basım, 1382/1425/2004.
- Esedî, Kümeýt b. Zeyd el-. *Dîvânu'l- Kümeýt b. Zeyd el-Esedî*. thk. Muhammed Nebîl Tarîfî. 1 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 1. Basım, 1421/2000.
- Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasan er-Radî el-. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nûr el-Hasan vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1395/1975.
- Eşmûnî, Ali b. Muhammed b. İsâ el-. *Şerhu'l-Eşmûnî li Elfıyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-. *Tehzîbü'l-Lüğa*. thk. Muhamed Avad Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2001.
- Ezherî, Ebû'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-. *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fârâbî, Ebû İshâk b. İbrahim b. el-Huseyn el-. *Mu'cem dîvânî'l-edeb*. ed. İbrahim Enîs. thk. Ahmed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Kahire: Müessesetü Dâri's-Şa'bi li's-Sahâfeti ve't-Tibâati ve'n-Neşr, 1424/2003.
- Fârisî, Ebu Ali el-. *el-Mesâilü'l-Basriyyât*. thk. Muhammed eş-Şâtır - Ahmed Muhammed Ahmed. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1. Basım, 1405/1988.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kayıp Halka*. İstanbul: Papersense Yayınları, 2014.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *el-Cümel fî'n-Nahvi*. thk. Fâhru'd-dîn Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1416/1995.
- Ferrâ', Ebû Zekerıyya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî el-. *Kitâbun fîhi luğâtu'l-Kur'ân*. ed. Câbir b. Abdillâh es-Serî'. 1 Cilt, 1435/2014.
- Ferrâ', Ebû Zekerıyya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî el-. *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ'*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîfi ve't-Terceme, ts.
- Fertûsî, Salah Mehdi el- - Şelâş, Hâşim Tâhâ. *el-Mezhebu fî ilmi't-tasrîf*. 1 Cilt. Beyrut: Metâbiu Beyrût el-hadîse, 1. Basım, 1432/2011.

- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-. *el-Mısbâhu'l-munîr fi ğarîbi's-Serhi'l-Kebîr*. Şâm: Dâru'l-Feyhâ' li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1437/2016.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "İbâzıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fırıncı, Doġan. "Arap Dilinde Meçhûl Ecvef Fiillerdeki Fonetik Deġişim ve Kur'ân-ı Kerîm'e Yansıması". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (1) (30 Haziran 2020), 187-212.
- Fîrûzâbâdî, Mecdû'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-. *el-Kamûsu'l-Muhît*. ed. Muhammed Nâîm el-Arkûsî. thk. Mekteb Tahkîki't-Türâs fî Müesseseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Geylani, Mahfuz. "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmalar Dergisi* 6/1 (Bahar 2020), 204-235.
- Görgün, Tahsin. "İbn Habîb es-Sülemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/510-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gözün, Ahmet Mahmut. *İbnu'l Cevzî Ve Zâdü'l-Mesîr Adlı Tefsirindeki Filolojik Yaklaşımları*. Yayınlanmamış: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Gündüzöz, Soner. "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 283-300.
- Ġalâyînî, Mustafa Muhammed el-. *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 28. Basım, 1414/1993.
- Habbâz, Ahmed b. el-Hüzeyn b. el-. *Tevcîhu'l-Lume'*. thk. Fâyiz Zeki Muhammed Diyâb. 1 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tıbbâti ve'n-neşri ve't-tevzî', 2. Basım, 1428/2007.
- Haddâdî, Zeynü'd-dîn Muhammed el-. *et-Tevkîf ala mühimmâtî't-teârîf*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990.
- Hâdira, Kutbe b. Evs b. Muhsin b. Cervel el-. *Dîvânu şî'ri'l-Hâdire*. thk. Nasıruddîn el-Esed. Amman: Mecelletü ma'hadî'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye, ts.
- Halebî, Muhibbu'd-dîn Muhammed b. Yusuf b. Ahmed el-. *Temhîdü'l-Kavâid bişerhi Teshîli'l-Fevâid*. thk. Ali Muahammed Fâhir vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tıbbâti ve'n-neşri ve't-tevzî', 1428/2007.
- Halîfe vd., İbrahim Abdurrahman. *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyetü'l-mütehassisa*. ed. Mahmud Hamdi Zakzûk. 1 Cilt. Kahire: el-Mecclisu'l-A'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Cürcânî el-. *el-Minhâc fî şuabi'l-îmân*. thk. Hilmi Muhammed Fevde. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1399/1979.
- Hamd, Ġânim Kadûrî el-. "Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler". çev. Ali Bulut. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 375-387.
- Hamevî, Şihâbud'dîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullah er-Rûmî el-. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 2. Basım, 1416/1995.
- Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed el-. *Şeza'l-arf fî fenni's-sarf*. thk. Abdurrahman Nasrullah Nasrullah. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.

- Harîrî, Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-. *Dürretü'l-ğavâs fî evhâmi'l-havâs*. thk. Arafât Matarcî. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1418/1998.
- Harrât, Ahmed Muhammed el-. *el-Müctebâ min müşkili i'râbi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Medine: Mecmau'l-Melik Fehd litbâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1426/2005.
- Hârûf, Muhammed Fehd. *et-Teshîl li kiraâti't-tenzîl*. ed. Muhammed Kureyyim Râcih. 1 Cilt. Şâm: Mektebetü dâri'l-Beyrûtî, 1. Basım, 1420/1999.
- Hasan, Abbas. *en-Nahvu'l-vâfî*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 15. Basım, ts.
- Hasırzâde, Elif Efendi. *Muhtâru'l-Enbâ Edatlar Kitabı*. ed. Ali Benli vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa el-. *Cevâhiru'l-belâğa fî'l-meânî ve'l-beyânî ve'l-bedî'*. ed. Yûsuf es-Samîlî. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamed b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattâb el-Büstî el-. *el-Uzle*. 1 Cilt. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 2. Basım, 1399/1979.
- Hemezânî, Behâu'd-dîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdussamed el-. *el-Keşkül*. thk. Muhammed Abdülkerim en-Nimrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Herevî, Ali b. Muhammed en-Nahvî el-. *Kitâbu'l-ezhiye fî ilmi'l-hurûf*. thk. Abdulmuîn el-Mellûhî. 1 Cilt. Şâm: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 2. Basım, 1413/1993.
- Herevî, Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-. *İsfâru'l-Fasîh*. thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşşâş. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmiyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Herevî, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm b. Abdillâh el-. *Ğarîbu'l-Hadîs*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. 4 Cilt. Haydarâbâd: Matbaatu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1384/1964.
- Hıtâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-. *Ğarîbu'l-Hadîs*. thk. Abdülkerim İbrahim el-Ğarbâvî. 3 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, 1402/1988.
- Hilâlî, Muhammed Takiyyuddîn el-. *Takvîmu'l-Lisâneyn*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-meârif, 1. Basım, 1398/1978.
- Himyerî, Neşvân b. Saîd el-. *Şemsü'l-ulûm ve devâu kelâmi'l-arabi mine'l-kulûm*. thk. Hüseyin b. Abdullâh el-Ömerî vd. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1420/1999.
- Hüzel Kabîlesi Şairleri. *Dîvânu'l-Hüzeliyyîn*. ed. Muhammed Mahmud eş-Şankî. 3 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-tibaati ve'n-neşr, 1385/1965.
- İbâdî, Adî b. Zeyd b. Hammâd el-. *Dîvân Adî b. Zeyd el-İbâdî*. thk. Muhammed Cebbâr el-Muaybid. 1 Cilt. Bağdat: Şirketü dâri'l-cumhuriyye li'n-neşri ve't-tab', 1385/1965.
- İbn Abdu Rabbih el-Endelûsî, Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Muhammed. *el-Ikdu'l-Ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali. *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

- İbn Akîl, Abdullah b. Abdurrahman el-Akîlî el-Hemedânî el-Mısırî. *Şerhu İbn Akîl ala Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 20. Basım, 1400/1980.
- İbn Akîl, Behâu'd-dîn. *el-Müsâid ala Teshîli'l-Fevâid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. 4 Cilt. Cidde: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1400/1980.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnusî. *Tahrîru'l-ma'na's-sedîd ve tenvîru'l-akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd - et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşri, 1404/1984.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Lüma' fi'l-Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Munsîf*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1373.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *et-Temâm fî tefsîr eş'âri Hüzeyl*. ed. Mustafa Cevâd. thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî vd. 1 Cilt. Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1. Basım, 1381/1962.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *Sirru sinâati'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- İbn Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü'l-Lüğa*. thk. Remzi Münir Balebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 1407.
- İbn Dürusteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Muhammed. *Tashîhu'l-Fasîh ve şerhuhû*. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 1 Cilt. Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li'bn-i Ebî Hâtîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419/1998.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvînî er-Râzî. *es-Sâhibî fî fîkhi'l-luğati'l-arabiyyeti ve mesâiliha ve süneni'l-Arabi fî kelâmiha*. thk. Ahmed Hasan Besec. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvînî er-Râzî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, 1399.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvînî er-Râzî. *Mücmelü'l-Luğa*. thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406/1986.
- İbn Ferhûn, Bedrüddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed. *el-Udde fî i'râbi'l-umde*. 3 Cilt. Doha: Dâru'l-İmâmî'l-Buhârî, ts.
- İbn Hâleveyh, Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *Leyse fî kelâmi'l-arab*. thk. Ahmed Abdulgaffâr Attâr. Mekke, 2. Basım, 1379/1999.
- İbn Hicce, Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî. *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-erab*. thk. İsmâ Şakyû. 2 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1425/2004.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâî. 4 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-eârîb*. thk. Mâzin el-Mubarek - Muhammed Ali Hamdullah. Şâm: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 11. Basım, 1383/1963.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî. *Müsnedü'l-Fârûk*. thk. Abdu'l-Mu'tî Kal'acî. 2 Cilt. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm (Tefsîr İbn Kesîr)*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tıybe li'n-neşri ve't-tevzî', 2. Basım, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Edebü'l-Kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Elfîyyetü'bnü Mâlik*. 1 Cilt. Mekke: Dâru't-Teâvun, ts.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*. thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mehtûn. 4 Cilt. Kahire: Hicr li't-tıbbâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1410/1990.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-Şâfiye*. thk. Abdulmün'im Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ Merkezü'l-Bahsi'l-İlmiyyi ve İhyâi't-Turâsi'l-Arabî Kulliyetü's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 1402/1982.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâlü'd-dîn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâr Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Nâzım, Bedruddîn Muhammed b. el-İmâm Cemâli'd-dîn Muhammed b. Mâlik. *Şerhu İbni'n-Nâzım alâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/2000.
- İbn Sa'dân, Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dân b. el-Mübârek ed-Darîr. *el-Vakf ve'l-ibtidâ' fî Kitâbillahi azze ve celle*. thk. Ebû Bişr Muhammed Halîl ez-Zerûk. 1 Cilt. Dubai: Merkez Cumua el-Mâcid li's-sekâfeti ve't-turâs, 1. Basım, 1423/2002.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım. *el-Emsâl*. thk. Abdu'l-Mecîd Kattâmîş. Şâm: Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, 1400/1980.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

- İbn Tabâtabâ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. İsmâîl. *Iyâru 'ş-Şi'r*. thk. Abdulazîz b. Nâsir el-Mânî'. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- İbn Tayfûr, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir. *Belâğâtü'n-Nisâ'*. thk. Ahmed el-Elfi. 1 Cilt. Kahire: Matbaatu Medreseti vâlideti Abbâsi'l-evvel, 1326/1908.
- İbn Usfûr el-İşbîlî, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî. *Darâiru'ş-Şi'r*. thk. es-Seyyid İbrahim Muhammed. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Endülüs li't-Tıbbâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1. Basım, 1400/1980.
- İbn Usfûr el-İşbîlî, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî. *el-Mumtiu'l-kebîr fi't-tasrîf*. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, ts.
- İbn Usfûr el-İşbîlî, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî. *Müsülü'l-Muḳarrib*. thk. Salah Sa'd Muhammed el-Melîti. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1427/2006.
- İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ Yaîş b. Ali b. Yaîş İbn Ebi's-Serâyâ. *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*. thk. İmîl Bed'i Yakup. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Zübeyr, Muhammed. *Delîl a'lâm Umân*. thk. Es-Seyyid Muhammed Bedevî. Câmiatü's-Sultân Kâbüs, 1412/1991.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fi ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1422/2001.
- İbnu'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Bedî' fi ilmi'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1420/1999.
- İbnu'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fi ġarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*. thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemaluddîn Osman b. Ömer b. Ebî bekr b. Yunus. *eş-Şâfiye fi ilmeyi't-tasrîfi ve'l-hatt*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010.
- İbnu'l-Haddâd, Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Meâfiri el-Kurtubî. *Kitâbu'l-Ef'âl*. thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref. 4 Cilt. Kahire: Müessesetü Dâri's-Şa'bi li's-Sahâfeti ve't-Tıbbâti ve'n-Neşr, 1395/1975.
- İbnu'l-Kâsîh, Ebu'l-Kâsım Ali b. Osman b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen el-Uzrî. *Sirâcu'l-kârii'l-mübtedî ve tizkâru'l-mukrii'l-müntehî*. ed. Ali ed-Dıbâ'. 1 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-bâbî el-Halebî, 3. Basım, 1373/1954.
- İbnu'l-Müberred, Cemalü'ddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Abdulhâdî. *ed-Durru'n-nakî fi şerhi elfâzi'l-Hirakî*. thk. Rıdvan Muhtar b. Ğarbiyye. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-müctemei li'n-neşri ve't-tevzî', 1411/1991.
- İbnu's-Sâiğ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Sibâ' b. Ebî Bekr b. el-Cüzâmî. *el-Lemha fi şerhi'l-Mülha*. thk. İbrahim b. Sâlim es-Sâidî. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, ts.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdu'l-Hüseyin el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- İbnu's-Sikkî, Ebû Yusuf Yakub b. İshak. *el-Kenzü'l-luğavî fi'l-leseni'l-Arabî*. thk. August Haffner. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.

- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak. *İslâhu'l-Mantık*. thk. Muhamed Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak. *Kitâbu'l-Elfâz*. thk. Fâhru'd-dîn Kabâve. Beyrut: Mektebetü Lübnân Naşîrûn, 1418/1998.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî. *en-Neşr fî'l-kıraâtî'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dîbâ'. 2 Cilt. Beyrut: el-Matbaatü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, ts.
- İbnü'l-Hâcib, Camâlüddîn b. Osman b. Ömer b. Ebî Bekr el-Mısırî. *el-Kâfiye*. thk. Salih Abdu'l-Azîm eş-Şâir. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Emâlî İbni'l-Hâcib*. thk. Fahr Salih Süleyman Kaddâra. 2 Cilt. Ürdün - Beyrut: Dâr Ammâr - Dâru'l-Cîl, 1409/1989.
- İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed. *el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel*. thk. Ali Haydar. Şâm, 1392/1972.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali. *et-Tavdîh lişerhi'l-Câmii's-Sahîh*. thk. Dâru'l-Fellâh li'l-bahsi'l-ilmiyyi ve tahkîki't-türâs. 36 Cilt. Şâm: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008.
- İbnü's-Şecerî, Dıyâuddîn Ebu's-Seâd^t Hibetullah b. Ali b. Hamza. *Emâlî İbni's-Şecerî*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1413/1991.
- İmruülkays, Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr. *Dîvânu İmriilkays*. thk. Abdurrahman el-Mustâvî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1425/2004.
- İsfehânî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî el-. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. thk. Gırrîd eş-Şeyh. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2003.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-. *el-Etvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-Ulûm*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İsmail, Şaban Muhammed. *Resmü'l-Mushafî ve Dabdühu beyne't-tevkîfî ve'l-istilâhâtî'l-hadîse*. 1 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 2. Basım, ts.
- İzkevî, Serhân b. Saîd el-. *Keşfu'l-ğumme el-câmiu li ehbâri'l-ümme*. thk. Muhammed Habîb Salih - Mahmud b. Mübârek es-Süleymî. 3 Cilt. Umman: Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1434/2013.
- Kadı İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-Atîka ve dâru't-Turâs, ts.
- Kadî, Abdulfettâh b. Abdulganî b. Muhammed el-. *el-Vâfi fî şerhi's-şâtıbiyye fî'l-kıraâtî's-seb'i*. 1 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 4. Basım, 1412/1992.
- Kafes, Mahmut. "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi". *S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9/10 (1995 1994), 101-115.
- Kâlî, Ebû Ali İsmâil b. Kasım el-. *el-Maksûr ve'l-memdûd*. thk. Ahmed Abdulmecîd Herîdî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1419/1999.
- Kâlî, Ebû Ali İsmâil b. Kasım el-. *Şuzûru'l-Emâlî (Emâli'l-Kâlî)*. thk. Muhammed Abdulcevvâd el-Asmaî. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1344/1926.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. 1 Cilt. Tahran: İntişârât Şîrîn, 1. Basım, 1374/1417/1996.

- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Hüzeyl (Benî Hüzeyl)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karadavut, Ahmet. “Arap Dîlinde Lahn’ın Doğuşu”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1997), 325-350.
- Karaman, Hayreddin - Topaloğlu, Bekir. *Arapça Dilbilgisi Sarf-Nahiv*. 1 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 11. Basım, 2012.
- Kasım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Fedâilu’l-Kurân*. thk. Mervân el-Atiyye vd. 1 Cilt. Şam, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1415/1995.
- Katlân, Meysâ’. *Şi’ru Sâide b. Cüeyye el-Hüzelî Dirâse ve Tahkîk*. Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-ulûmü’l-insâniyye kısmu’l-luğati’l-Arabiyye: Şâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1424/2003.
- Kavas, Ahmet - Bilge, Mustafa L. “Kilve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kaya, Mustafa. *Arap Dili Fonetigi Ses-Anlam İlgisi*. 1 Cilt. Erzurum: Eser Matbaası, 1. Basım, 2011.
- Kayravânî, Abdulkerim en-Nehşelî el-. *el-Mumti’ fî san’ati’s-şi’ri*. thk. Muhammed Zeğlûl Selâm. 1 Cilt. İskenderiyye: Münşetü’l-Meârif, ts.
- Kayravânî, Ebû Ali el-Hasan b. Raşîk el-. *el-Umde fî mehâsini’s-şi’ri ve âdâbihi*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 5. Basım, 1401/1981.
- Kays, Meymûn b. *Dîvânu’l-A’sa’l-Kebîr*. thk. Muhammed Hüseyin. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’s-şarkî li’n-neşri ve’t-tevzî’, ts.
- Kaysî, Ebu Ali el-Hasan b. Abdillâh el-. *Îdâhu şevâhidi’l-îdâh*. thk. Muhammed b. Hammûd ed-Da’cânî. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1408/1987.
- Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-. *Müşkilu i’râbi’l-Kur’ân*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1405/1984.
- Kazzâz el-Kayravânî, Ebû Abdillâh et-Temîmî Muhammed b. Cafer el-. *Mâ yecûzu li’s-şâiri fî’d-darûreti*. thk. Ramazan Abdu’t-Tevvâb - Salâhu’d-dîn el-Hâdî. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru’l-Urûbe, ts.
- Kefevî, Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-. *el-Külliyât Mu’cemun fî’l-musdalahât ve’l-furuki’l-luğaviyye*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.
- Kılıç, Hulusi. “Basriyyûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Sadık. “Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dînî Metin”. 95-105. Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001.
- Kindî, Ahmed el-. *el-Avtebî es-Suhârî*. ed. Saîd Cebr Ebû Hıdr - Uleyyân Abdulfettâh el-Câlûdî. 2 Cilt. Amman: Câmîatu Âli’l-beyt, 1. Basım, 1430/2009.
- Kocabıyık, Halil İbrahim - Açar, Yeliz. “Arap Dilinde İ’lâl”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2-2020 (2020), 25-40.

- Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hitâb el-. *Cemheretü eş'âri'l-Arab*. thk. Ali Muhammed el-Becâdî. 1 Cilt. Kahire: Nehdat Mısır li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî Şemsuddîn el-. *el-Câmi' liahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Kurtubî)*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1384.
- Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. *Edebü'l-Kâtib*. ed. Grunert, Leiden, 1990.
- Kutlu, Sönmez. "İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'lesi*. 391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kürâunneml, Ali b. Hasan el-Hünâî el-Ezdî. *el-Münecced fi'l-luğa*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer - Dâhî Abdulbaki. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1408/1988.
- Kürâunneml, Ali b. Hasan el-Hünâî el-Ezdî. *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi'l-Arab*. thk. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî. 2 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1. Basım, 1409/1989.
- Lahmî, Ebû Abdillâh (Ebû Alî) Muhammed b. Ahmed b. Hişâm es-Sebtî. *el-Medhal ilâ Takvîmi'l-Lisân*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyyeti li't-Tıbaati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1. Basım, 1424/2003.
- Lahmî, Ebû Abdillâh (Ebû Alî) Muhammed b. Ahmed b. Hişâm es-Sebtî el-. *Şerhu'l-Fasîh*. thk. Mehdi Ubeyd Câsim. 1 Cilt, 1409/1988.
- Lebîd b. Rebîa, Ebû Akîl el-Âmirî. *Dîvânu Lebîd b. Rebîa el-Âmirî*. thk. Hamd Tammâs. 1 Cilt. Şam: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1425/2004.
- Maarrî, Ebu'l-Alâ Ahmed b. Abdillâh el-. *el-Lâmiu'l-azîz şerhu dîvani'l-Mütenebbî*. thk. Muhammed Saîd el-Mevlevî. Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-buhûsi ve'dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Mahzûmî, Mehdi el-. *Medresetü'l-Kûfe ve menhecüha fi dirâseti'l-luğati ve'n-nahvi*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1377/1958.
- Makdisî, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-. *İbrâzu'l-meânî min Hirzi'l-Emânî*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Abu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-. *en-Nuket ve'l-Uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)*. thk. Esseyyid İbn Abdulkaksûd İbn Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Emsâl ve'l-Hikem*. thk. Fuad Abdulmun'im Ahmed. 1 Cilt. Riyad: Dâru'l-vatan li'n-neşr, 1. Basım, 1420/1999.
- Meczûb, Abdullah b. et-Tayyib b. Abdillâh b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-. *el-Mürşid ilâ fehmi eş'âri'l-Arab*. 5 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Âsârî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1409-1989.
- Mes'ûd, Ahmed b. Ali b. *Merâhu'l-Ervâh*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2011.
- Meydânî, Hasan Habenneke el-. *el-Belâğatü'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1416/1996.

- Meymenî, Abdulazîz el-. *Dîvânu Humeyd b. Sevr el-Hilâlî*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1371/1951.
- Mirzabânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. Umran b. Musa el-. *Eş'âru'n-Nisâ'*. thk. Sâmî Mekkî el-Ânî - Hilâl Nâcî. 1 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1415/1995.
- Molla Câmi, Abdurrahman el-Câmi. *el-Fevâidü'd-Dıyâiyye alâ Metni'l-Kâfiye (Molla Câmi)*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, Gümüş Basımevi, ts.
- Mufaddal, Ebû Tâlib Muddal b. Seleme b. Âsım el-. *el-Fâhir*. ed. Muhammed Abdulaziz en-Neccâr. thk. Abdu'l-Alîm et-Tahâvî. 1 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, İsâ'l-bâbî'l-Halebî, 1. Basım, 1380/1960.
- Muhtâr, Ahmed Abdulhamid Ömer. *Mu'cemu'l-luğati'l-arabiyeti'l-muâsıra*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Muhtâr, el-Müşerî el-Makrûş el-. *Keyfe nekrau'l-Kur'âne'l-Kerîme bi rivâyeti'l-İmâm Kâlûn an Nâfi'l-Medenî*. 1 Cilt. Malta, 1. Basım, 1422/2001.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1423/2002.
- Murâdî, Ebu Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-. *el-Cena'd-dânî fî hurûfi'l-meânî*. thk. Fâhru'd-dîn Kabâve - Muhammed Nedîm Fâdîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Murâdî, Ebu Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî el-Mısırî el-. *Tavdîhu'l-mekâsıdı ve'l-mesâlik bişerhi Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahman Ali Süleyman. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1428/2008.
- Mustafa vd., İbrahim. *el-Mu'cemu'l-Vasît*. Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, 3. Basım, 1405/1985.
- Musta'samî, Muhammed b. Aydemir. *ed-Dürü'l-ferîd ve beytü'l-kasîd*. thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1436/2015.
- Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Hârizmî el-. *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, ts.
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdu'l-Ekber el-Ezdî el-. *el-Kâmil f'ıl-luğati ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 3. Basım, 1417/1997.
- Müberred, Muhammed b. Yezîd b. Abdu'l-Ekber el-Ezdî el-. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdu'l-Hâlik Azîme. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Müeyyed, Ebû İdrîs Yahyâ b. Hamza b. Alî b. İbrâhîm el-Hüseynî el-Alevî et-Tâlibî el-. *et-Tirâzu'l-Mütedammin liesrâri'l-belâgati ve ulûmi hakâiki'l-i'câz*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1423/2002.
- Müflihü'l-Kudât vd., Muhammed Ahmed. *Mukaddimât fî ilmi'l-kıraât*. 1 Cilt. Amman: Dâru Ammâr, 1. Basım, 1422/2001.
- Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-. *Şerhu nekâidi Cerîr ve'l-Ferezdak*. thk. Muhammed İbrahim Hûr - Velîd Mahmud Halis. 3 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 2. Basım, 1419/1998.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Naîmî, Hüsâm Saîd en-. *ed-Dirâsâtü'l-lehciyye ve's-savtiyye inde İbn Cinnî*. 1 Cilt. Bağdat: Dâru'r-reşîd li'n-neşr, 1. Basım, 1400/1980.
- Nâzîru'l-Ceyş, Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddin el-Halebî. *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi Teshîli'l-Fevâid*. thk. Ali Muahammed Fâhir vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1. Basım, 1428/2007.
- Neccâr, Muhammed Abdulaziz en-. *Dıyâu's-sâlik ilâ evdahî'l-mesâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî en-. *İ'râbu'l-Kur'ân*. thk. Abdulmun'im Halil İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Nehravânî, Ebu'l-Fereci'l-Muâfi b. Zekerıyya b. Yahya el-. *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsu'n-nâsihu's-şâfi*. thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Neysâbüri, Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin en-. *Ğarâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-Furkân (Tefsîru'n-Neysâbüri)*. thk. Zekerıyya Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- Nîsâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *el-Müstedrek ala's-Sahîheyn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ'. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1999.
- Nüveyrî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed b. Muhammed en-. *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fî'l-kırâati'l-aşr*. thk. Mecdî Bâsellûm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2003.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-. *Nihâyetü'l-erab fî fûnûni'l-edeb*. thk. Komisyon. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423/2002.
- Ömerî, Leylâ el-. *el-Avtebî es-Suhârî*. ed. Saîd Cebr Ebû Hıdr - Uleyyân Abdulfettâh el-Câlûdî. 2 Cilt. Amman: Câmiatu Âli'l-beyt, 1. Basım, 1430/2009.
- Radî, Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî er-. *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Hıfzî - Yahya Beşîr Mustafa. 2 Cilt. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1966.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1412.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-. *Mefâtihu'l-gayb, et-Tefsîru'l-Kebîr (Tefsîru'r-Râzî)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Râzî, Zeynü'd-dîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir el-Hanefî er-. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye - ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 5. Basım, 1420/1999.

- Rıdâ, Ahmed. *Mu'cemu metni'l-luğa*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1379/1960.
- Riyâmî, Ali b. Sa'd er-. *Kadıyyetü azli'l-imâmi's-Salt b. Mâlik el-Harûsî*. 1 Cilt. Maskat: Beytül-ğışâm li'n-neşri ve't-terceme, 1. Basım, 1436/2015.
- Riyâmî, Mahmud b. Süleyman er-. *Seleme b. Müsellem el-Avtebî es-Suhârî ve menhecuhû fî Kitâbi'l-İbâne*. 1 Cilt. Amman: Dâru Künûzi'l-ma'rifeti li'n-neşri ve't-tevzî', 1. Basım, 1438/2017.
- Sabbân, Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali es-. *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Eşmûnî li Elfıyyeti İbni Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Safâkusî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed en-Nûri es-. *Ğaysü'n-nef' fî'l-Kıraati's-Seb'*. thk. Ahmed Mahmud Abdussemin eş-Şâfî el-Hafyân. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Sâfî, Mahmud b. Abdurrahîm. *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. 31 Cilt. Şam, Beyrut: Dâru'r-reşid, Müessesetü'l-îmân, 4. Basım, 1418/1997.
- Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Kasım et-Talakanî İsmail b. Abbâd b. el-Abbâs. *el-Muhît fî'l-luğa*, ts.
- Sâidî, Abdurrezzak b. Ferrâc es-. *Tedâhulu'l-usûli'l-luğaviyyeti ve eseruhu fî binâi'l-mu'cem*. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmıyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1422/2002.
- Sâ'lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-. *el-Keşfu ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*. thk. Salah Bâ Osman vd. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015.
- Salîbî, Muhammed Ali es- (ed.). *Kıraât fî fikri'l-Avtebî es-Suhârî*. 1 Cilt. Umman: Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1. Basım, 1418/1998.
- Salih, Behcet Abdulvâhid. *el-İ'râbu'l-mufasssal li kitâbillâhi'l-mürattel*. 12 Cilt. Amman: Dâru'l-Fikr li't-tıbaati ve'n-neşri ve't-tevzî', 2. Basım, 1418–1997.
- Sâlimî, Abdurrahman es-. “Teaddüdiyyetü'l-Avtebî ve tercemetuhu ev işkâliyyâtu şahsiyyeti'l-Avtebî es-Suhârî”. *Mecelletü Nizwa* 21 (2000), 250-253.
- Sâlimî, Nûruddîn Abdullah b. Hamîd es-. *el-Lüm'a'l-merdıyye min eşi'ati'l-İbaddıyye*. ed. Sultân b. Mubarek eş-Şeybânî. 1 Cilt. Umman: Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1426/2005.
- Sâmirrâî, Fâdıl Salih. *Meâni'n-Nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Fikr li't-tıbaati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1420/2000.
- Sarakustî, Ebû Tâhir İsmâil b. Halef b. Saîd es-. *el-Unvân fî'l-kırâati's-seb'*. thk. Züheyr Zâhid - Halîl el-Atıyye. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1984.
- Sarakustî, Kasım b. Sâbit b. Hâzm el-Avfî es-. *ed-Delâil fî ğaribi'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Abdillâh el-Kannâs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Basım, 1422/2001.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbdâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevârid Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları, ts.
- Sarıkaya, Muammer. “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”. *Bilimname* 4 (Ocak 2004), 117-131.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail es-. *Fıkhu'l-luğa ve sirru'l-arabiyye*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.

- Sekkâkî, Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali es-. *Miftâhu'l-Ulûm*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1407/1987.
- Semânîni, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Sabir es-. *Şerhu't-Tasrîf*. thk. İbrahim b. Süleyman el-Ba'imî. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1419/1999.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm Abdiddâim. *ed-Dürri'l-Masûn fî ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Şâm: Dâru'l-Kalem, ts.
- Serrâc, Muhammed Ali es-. *el-Lübâb fî kavâidi'l-luğati ve âlâtî'l-edebi en-nahvi ve's-sarfi ve'l-belâğati ve'l-arûzi ve'l-luğati ve'l-mesel*. ed. Hayruddîn Şemsi Paşa. 1 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1403/1983.
- Sever, Mehmet. "Nahv'in Sınırlarında Kelam'ı İnşâ Çabası: Birgivî'nin Avâmil'inde İman-Amel Düşüncesi". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*. 2/215-226. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi//Kent Arşivi Yayınları, 2021.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1408/1988.
- Sîrâfî, Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelî - Seyyid Ali Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429.
- Sîrâfî, Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân es-. *Şerhu Ebyâti Sîbeveyhi*. thk. Muhammed Ali er-Rîh Hâşim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr li't-tibaati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1394/1974.
- Sukkarî, Ebû Saîd el-Hasen es-. *Dîvânü Ebi'l-Esved ed-Düelî*. thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn. 1 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1418/1998.
- Sûlî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya es-. *Edebu'l-Kâtib*. ed. es-Seyyid Mahmud Şükrî el-Âlûsî. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1322/1941.
- Suyutî, Celaleddin es-. *ed-Dürri'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, ts.
- Sübkî, Ebû Hamîd Ahmed b. Ali b. Abdilkâfî Behâüddîn es-. *Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhisi'l-miftâh*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye li't-tibâati ve'n-neşr, 1. Basım, 1423/2003.
- Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullâh b. Ahmed es-. *Netâicü'l-Fikr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâlüddîn es-. *el-Müzhir fî ulumi'l-luğati ve envâiha*. thk. Fuad Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâlüddîn es-. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâlüddîn es-. *Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî*. thk. Ahmed Zafer Kocan. 2 Cilt. Beyrut: Lecnetü't-Turâsî'l-Arabî, 1386/1966.
- Şahin, Muhammed Abdusselâm. *Mecmûatu's-Şâfiye fî ilmeyi't-tasrîf ve'l-Hatt*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1435/2014.
- Şâtîbî, Ebû Muhammed Kasım b. Fîrruh b. Halef b. Ahmed er-Ruaynî eş-. *Hirzu'l-emânî ve vechü't-tehânî fî'l-kiraâti's-seb'*. thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî. 1 Cilt. Medîne -

- İstanbul: Mektebetü Dâru'l-Hüdâ ve Dâru'l-gavsâni li'd-dirâseti'l-Kur'âniyye, 4. Basım, 1426/2005.
- Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ eş-. *el-Mekâsıdu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*. thk. Abdurrahman b. Süleyman Usaymin vd. 10 Cilt. Mekke: Ma'hadî'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyyi bi Câmiati Umîi'l-Kura, 1428/2007.
- Şentemerî, Züheyr b. Ebî Sülmâ el-A'lem eş-. *Şi'ru Züheyr b. Ebî Sülmâ*. thk. Fâhru'd-dîn Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İfâki'l-cedîde, 3. Basım, 1400/1980.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-. *Fethu'l-Kadîr*. 6 Cilt. Şam, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1994.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-. "Neylû'l-Evtâr". thk. İsamuddîn es-Sabâbetî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1413/1993.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. Hilâl b. Esed eş-. *Müsned İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Şeybânî, Ebû Amr İshak b. Merrâr eş-. *Kitâbu'l-Cîm*. ed. Muhammed Halef Ahmed. thk. İbrahim el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme lişuûni'l-Metâbi'l-Emîriyye, 1394/1974.
- Şürrâb, Muhammed b. Muhammed Hasan. *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fî ümmâti'l-kütübi'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2007.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîr el-Lakhmî eş-Şâmî et-. *el-Mu'cemu'l-Evsat*. thk. Tarık b. İvadullah İbn Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr li't-Tibaati ve'n-Neşri ve'l-İ'lân, 1. Basım, 1422.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr el-. *Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1387/1967.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-. *Mevsûatü keşşâfi istulâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. ed. Refîk el-Acem. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Naşîrûn, 1. Basım, 1417/1996.
- Tenûhî, Ebû Ali el-Muhsin b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-Fehm Dâvûd et-. *el-Ferec ba'de's-şidde*. thk. Abbûd eş-Şalcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 1398/1978.
- Tıybî, Şerafu'd-dîn el-Huseyn b. Abdillâh et-. *Futûhu'l-ğayb fî'l-keşfi an kınâi'r-rayb*. thk. İyâd Muhammed el-Ğavc vd. 17 Cilt. Dubai: Câizetu Dubai ed-devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013.
- Tirmîzî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-. *el-Câmiu'l-Kebîr (Sünenü't-Tirmîzî)*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998.
- Tural, Hüseyin. *Arapça Gramer ve İrab Teknikleri*. 1 Cilt. İstanbul: Marmara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1. Basım, 2016.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-. *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-i'râb*. thk. Abdu'l-İlâh en-Nebhân. 2 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, 1416/1995.

- Ukberi, Ebû'l-Beka Muhibbuddin Abdullah b Hüseyin b Abdullah el-. *Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Ulukütük, Mehmet. "İmparatorluğun Ontolojik Grameri versus Ulus-Devletin İdeolojik Mantiği". *Liberal Düşünce Dergisi* 24/95 (30 Eylül 2019), 67-86. <https://doi.org/10.36484/liberal.605860>
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. 1 Cilt. Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- Vâlibî, Ebû Bekr el-. *Dîvânu Eş'âri Mecnûn benî Âmir*. thk. Hüdâ Vâil Âmir. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li't-tevzîi ve'n-neşr, 1432/2011.
- Vâsîti, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdî'l-mü'min b. el-Vecîh b. Abdillâh b. Ali b. el-Mubârek el-. *el-Kenz fî'l-kıraâtî'l-aşr*. thk. Hâlid el-Meşhedânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Ya'fer, Esved b. *Dîvânu'l-Esved b. Ya'fer*. ed. Nuri Hammûdî el-Kaysî. 1 Cilt. Bağdat: Vezâretü's-Sekâfeti ve'l-İ'lâm Matbaatu'l-Cumhuriyye, 1. Basım, 1390/1970.
- Yakûb, İmîl Bed'i. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî şevâhidi'l-Arabiyye*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Yakup, Abdullah b. Yusuf b. İsa b. Yakup el-. *el-Minhâcu'l-muhtasar fî ilmeyi'n-nahvi ve's-sarf*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tıbaati ve'n-Neşr, 3. Basım, 1428/2007.
- Yılmaz, Abdulkadir. *Türk Kitap Sanatları Tâbir ve Istılahları*. 1 Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 1. Basım, 2004.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî ez-. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye - Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1384/1965.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=103599&ele=%3D&wKitaplar=irab>
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî ez-. *el-İdâh Fî İleli'n-Nahv*. thk. Mâzin el-Mubarek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1406/1986.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî ez-. *el-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mubarek. Şam: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1405/1985.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî ez-. *Hurûfu'l-meânî ve's-sıfât*. thk. Ali Tefvik el-Hamed. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1404/1984.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-. *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*. thk. Ali b. Mülhim. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1413/1993.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-. *Rabîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1412/1991.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr ez-. *Esâsu'l-Belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Muhammed ez-. *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekauhu, 2. Basım, ts.

- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1987.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Muhammed ez-. *el-Mufasssal fî ilmi'l-Arabiyye*. thk. Fahr Salih Kadâra. 1 Cilt. Amman: Dâr Ammâr, 1. Basım, 1425/2004.
- Zemmây, Helle Bint Hamîd b. Abdullah ez-. *Et-Tasrîf fî Kitâbi'l-İbâne li'l-Avtebî*. Riyad: İmâm Muhammed b. Suud, Yüksek Lisans Tezi, 1426–2005.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1423/2002.
- Zuaylî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-. *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâr'il-vâkıati fî Tefsîri'l-Keşşâf*. 4 Cilt. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1. Basım, 1414/1993.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu İsâ el-bâbî el-Halebî ve şürekâuhu, 3. Basım, ts.
- Dîvânu Antere*. thk. Muhammed Saîd Mevlevî. 1 Cilt. Kahire: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1384/1964.
- Dîvânu Cerîr bişerhi Muhammed b. Habîb*. thk. Numan Muhammed Emin Taha. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, ts.
- Dîvânu et-Tırmâmâh*. thk. İzzet Hasan. 1 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şarki'l-Arabî, 2. Basım, 1414/1994.
- Dîvânu Tevbe b. el-Humeyyiri'l-Hafâcî*. thk. Halil İbrahim el-Atiyye. Bağdat: Mektebetü'l-İrşâd, 1387/1968.
- Dîvânu'l-Accâc rivâyetü Abdi'l-Melik b. Karîb el-Asmaî*. thk. İzzet Hasan. Beyrut: Dâru's-Şarki'l-Arabî, 1416/1995.
- Dîvânu'l-Ferezdak*. thk. Ali Fâûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Dîvânu'l-Hansâ'*. thk. Hamd Tammâs. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1425/2004.
- Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zübyânî*. thk. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr. 1 Cilt. Tunus: eş-Şirketü't-Tûnusiyye li't-tevzî', 1396/1976.
- Dîvânu'r-Râî en-Nümeyrî*. thk. Raynhart Vaybert. 1 Cilt. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-ebhâsi's-sarkiyya, 1401/1980.
- es-Siyer ve'l-cevâbât li ulemâ' ve eimmeti Umân*. thk. Seyyide İsmâîl Kâşif. 2 Cilt. Umman: Vezâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1406/1986.
- Şerhu Dîvâni Alkame b. Abede el-Fahl*. thk. Hannâ Nasr el-Hattî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1414/1993.

ÖZ GEÇMİŞ

.../.../.... tarihinde’da doğdu. İlköğrenimi ile beraber hafızlığını ikmal etti. Orta öğrenimini yılında İmam Hatip Lisesi’nde tamamladıktan sonra aynı yıl Mısır’a gitti. yılında Kahire el-Ezher Üniversitesi İslam Hukuku Fakültesi’nden mezun oldu. yılında vatani görevini tamamladıktan sonra tekrar Mısır’a giderek dokuz yıl özel sektörde çalıştı. Bu süre içerisinde Kahire’de özel bir eğitim merkezinde ileri düzey Arapça dil kursunu tamamladı. Ayrıca uluslararası bir dil eğitim merkezinde İngilizce dil kursunu bitirdi. yılında Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Arap Dili ve Balagatı alanında okutman olarak göreve başladı. yılında Arap Dili ve Belagatı alanında yüksek lisansını tamamladı. Halen Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. Arapça ve İngilizce bilmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.